
ПИРИМҚУЛ
ҚОДИРОВ

Сайланма

УЧ ЖИЛДЛИК
ИККИНЧИ ЖИЛД

ҚОРА КЎЗЛАР

Р о м а н

М Е Р О С

Қ и с с а

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
1988

Ўз 2
К 53

Қодиров П.

Сайланма: Уч жилдлик. Ж. 2. Қора кўзлар: Роман;
Мерос: Қисса.— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти, 1988—416

Пиримкул Қодиров «Сайланма» снинг ушбу жилдига адибнинг чорвадорлар ҳаётини тас-
вирловчи «Қора кўзлар» романи ҳамда пәхтакорларнинг машаққатли меҳнатига бағиш-
ланган «Мерос» қиссаси киритилди.

Қадиров П. Избранные произведения в 3 томах. Т. 2.
Черные глаза: Роман.

4702570200—27

К 4702570200—27 —5—88
М 352 (04) —88

Ўз 2

ISBN 5—635—00029—0

1

Майнинг охирлари. Водийларда барвақт хазон бўлган лолақизғалдоқлар Туркистон тизма тоғининг этакларида энди очилган.

Кечаси билан ёмғир ёққан эди. Эрталаб тоғ қаршисидаги кенг текисликдан офтоб чарақлаб чиқди. Тоғдан ошиб ўтолмаган қорамтир булутлар ёнбағирларни бекитиб, чўққиларга тиралиб, буруқсаб ётар эди. Офтоб баландроқ кўтарилди-ю, булутлар тарқаб, тоғларда ҳам ҳаво очилиб кетди.

Текисликка ёққан ёмғир тоғ тепасига қор бўлиб тушган экан. Чўққилар аввалгидан ҳам оқроқ ва силлиқроқ кўринади. Улардан пастдаги арчазор ёнбағирларга қор жуда ола тушибди: бир жой қашқа бўлган, бир жойга сал урвоғи теккан. Тоғнинг ярмидан пасти эса ёмғирдан кейин қорайиб, хиёл буғланиб туради ва унча аниқ кўринмайди.

Текисликнинг узоқ четидан чиқиб келган юк машинаси шу тоққа қараб жадаллаб боряпти.

Шағал ётқизилган йўлда ёмғир кўлмаклари учрайди. Филдирақлардан сачраган сув борт тахтасига шатир-шутур урилади ва йўл бўйида очилган лолақизғалдоқларни жимгина силкитиб ўтади.

Машинадаги юк устига тўшалган брезентда симоби чакмон кийган, қалин қошлари бир-бирига тутшиб кетган, яғриндор, қорамағиз йигит ёнбошлаб ётибди. Машина шамоли брезентнинг учини ҳилпиратиб, унинг кирза этигига қайириб уради, чакмонининг этакларини тортқилайди. Шунда йигитнинг белидаги гулбанд сопли пичоқ, чарм попукли кин ва шим чўнтагида учи тикиб қўйилган мис пойнак кўриниб кетади.

Осмондан қалдирғочлар ўқдай учиб ўтади. Тўрғайлар бир нуқта устида қанот қоқиб ғужурлашади. Улардан нарида уч-тўртта йирик-йирик қора кушлар ниманидир мўлжалга олиб шошилмай айланишади.

Йигит қора кушларни кўрди-ю, бирдан ссрақланди. Ўрнидан кўтарилиб, орқага тикилиб қаради.

Текислик уфқ билан туташган жойда бир сурув кўй элас-элас кўзга ташланди.

Йигит тез ўгирилиб, ҳалиги қора қушларга кўз югуртирди. Улар паскамликда ниманидир аниқ кўришди шекли бирдан пастлай бошлашди.

Йигит кабина тепасини қаттиқ тақиллатди. Машина тўхтар-тўхтамас ерга сакради. Унинг бўйи баланд эди — қўлини борт тахтасидан олар-олмас узун оёқлари ерга келиб тушди.

Йигит қора қушлар пастлаётган томонга қараб чопди. Будённийга хавас қилиб шопдай мўйлов кўйган шофёр кабинадан бошини чиқариб, норози товуш билан:

— Нима гап? — деди.

Йигит югуриб кетаётган кўйича орқага бир ўгирилди-ю:

— Ҳозир! — деди.

Сўнг узун дўнглик ортига ўтиб кўринмай кетди. Чўпонларга хос ўткир кийкирик ҳавони қиличдай кесиб атрофга таралди. Йигит гапирганда овози унча кучли туюлмаган эди, кийкириги эса ерни ҳам титратгудек қаттиқ эшитилди:

— И-и-и-хий! И-и-и-хий!

Пастлаб келиб энди ўз ўлжалари устига кўнмоқчи бўлаётган қора қушлар бирдан баландлашди ва асабий қанот қоқиб, ўзларини четга олишди.

Йигит пасқам жойда буталар орасида ўралашиб, сурувдан қолиб кетган иккита хисорий кўзичокни ердан кўтарди.

Иккови ҳам бир-бирига жуда ўхшаш. Туслари қораю қулоқлари оқиш. Узун оёқчалари ҳам олапоча. Улар оч қолишган: бири тумшукчаси билан йигитнинг бағрига туртиб ниманидир қидириб кўрди, иккинчиси безовталаниб қисқагина маъради.

Йигит кўзиларни ерга қўйиб, чакмонини ечди.

Ҳали юришга унча ўрганмаган кўзичоклар тетапоя кадам ташлашиб, думбалари силкиниб ва нозик гавдалари хиёл тебраниб, қаёққадир кетмоқчи бўлишарди.

Йигит маъсум гўдаклардан завқлангандай кулиб икковини чакмонининг икки енгига солди. Бошларини қўлтиқ томонидан чиқариб қўйди. Кейин чакмоннинг икки енгини хуржунга ўхшатиб елкасига ташлади-да, орқага қайтди.

Кўзичоклар бошларини «хуржундан» чиқариб жим ётишарди. Улар типирчилаб шикастланмаслиги учун йигит шундай қилганини ўзлари ҳам энди билгандай эликиб қолишган эди.

Йигит дўнгликка чиқиб, бояги кўй сурувини кўзлари

билан қидирди. Аммо сурув олислаб кўзга кўринмай кетган эди.

Машинанинг капотини очиб, моторини совутган шоп-мўйлов шофёр капотни қарсиллатиб ёпди-ю:

— Ҳей, Аваз, бўл тезроқ! — деб қичқирди.

Аваз яқин борганда шофёр унинг елкасидаги қўзиларни кўриб:

— Ё тавба! — деб ёқасини ушлади.— Дўнгнинг бери ёғидан қандай кўрдинг? Ё туғиб келдингми, нима бало?

— Кўрганим йўқ. Қора қушлар айланганига бирорта чўлоқ қўй уялаб қолиб кетганми деган эдим.

— Омадинг келган экан-да, бирпасда иккита қўзилик бўлибсан!

— Эгаси чиқади бунинг.

— Чикмаса... қизиталокнинг биттасини менга бер, бир-икки ой боқай, ўзинг билан сўйиб еймиз. Ширбоз кўзининг тандир кабоби жуда яхши бўлади-да.

— Эгаси чиқади,— деди Аваз яна ва машинага қараб юрди.

Унинг оёғи йўл бўйидаги такасоколга тегиб кетди. Тиниқ хаворанг барглар орасига тўпланиб қолган оппоқ ёмғир суви офтобда ялтираб, тиркираб тўкилди.

2

Бояги юки устига иккита қўзичоқни ҳам ортиб олган машина тоғ этагидаги эллик-олтмиш ҳовлилик Ойқўл қишлоғига кириб борди.

Узоқдан қараганда силлиқ туюладиган тоғларнинг ғадир-будур тошлари, қорамтир арчалари бу ердан хийла аниқ кўринар эди. Қорли чўққилардан совуқ шабада эсиб турарди.

Авазга ҳозир бу шабада ёқимли салқинлик берарди.

Ёнбағирлардан сой бўйига зинама-зина тушиб келган қишлоқ уйлари ҳам, теграсига тош қаланган ҳовлилар ҳам, текис томларга босилган пичан гарамлари ҳам, сувалмаган томларда гиламдай бўлиб очилган лолақизғалдоқлар ҳам унга одатдагидан яқинроқ ва қадрдонроқ туюлар эди.

Қишлоқ четида узун молхоналар ва четлари туёқ изларидан чўтир бўлиб кетган молҳовуз бор. Унинг суви шабадада чимирилиб турибди.

Беш-олтита оқ товуқ молҳовуз четида оёқларини сувга тегизмасликка тиришиб, «фасон» ини келтириб сув ичишарди: бўйинларини чўзишиб, тумшукларига секин сув олишар, кейин бошларини осмонга кўтариб ютишарди.

Молхона томондан чиққан беш-олтита хўкиз кутилмаганда шу товукларнинг устига бостириб келди. Бечора товуклар қақолаб, канотларини ёйиб қочишди. Хўкизлар эса тиззаларигача ҳовузга кириб, ўзлари лойқалатган сувни симира бошлашди.

Аваз машина устидан буни кўриб кулиб ўтди. Сўнг шу сўқим хўкизлар учун олинган ва биқинига ботиб турган тахта кунжара эсига тушди. Аваз бу кунжарани машинага ортгунча роса терлаган эди. Ҳозир бориб буни омборга тушириб бериши керак. Шу ташвишни ўйлаганда шабада ҳам энди баданига совуқ тегиб, этини бир жунжиктирди.

Машина бўзда чиллак ўйнаб юрган болаларга яқинлашди. Аваз уларга қаради-ю, кунжарани яна унутди.

Бўзда оёқ яланг, кўйлакчан бир бола маррадан қарсиллатиб чиллак отар, унга бир ярим баравар келадиган новча ўсмир йигитча тўнининг энгларини чаппа кийиб, этакларини ёйиб, осмонда учаётган чиллакни тутишга тиришар эди. Аммо у ёқдан-бу ёққа ҳаллослаб юургани билан ҳеч тутолмас эди. Томоша қилиб турганлар нуқул уни кулги қилишар эди.

Тўнини чаппа кийган бола охири зувлашга тушди.

Машинада буни кўриб ўтаётган Аваз ҳам болаларга қўшилиб кулди-да, ўзининг шунақа ўйнаб юрган пайтларини эслаб кетди.

Тенгдошларининг ичида ундан тез чопадигани, чиллак отишда ундан устаси йўқ эди. Аммо ошиқ ўйинига уқуви йўқроқ эди. Унинг Холбек деган тенгдоши — ўнг кўзи билан қулоғининг орасида данакдай қора холи бор бола — бир кун Авазнинг бутун ошиқларини қоқлаб ютиб олди. Аваз чўнтагидан танга чиқарган эди. Холбек: «Пулга сотмайман, ошиқ топиб келсанг ўйнайман», — деб туриб олди. Авазнинг аламини келтириш учун чўнтақларини силкитиб, ошиқларини шақирлатди.

Улардан беш-олти кадам наридаги сангзор бўйида қизчалар силлиқ тошчаларни чиқиллатишиб, тўптош ўйнашар эди.

Хулқар деган қизча ўнг қўли билан тошчаларни биттадан юқорига отар, улар тушиб келгунча ердаги тошчаларни ҳам ўша қўли билан битталаб терар, кейин ҳаммасини йиғиб, бир ҳаракат билан кафтининг орқасига ўтказар эди. Шунда унинг бармоқчалари орқага ёйдаи эгилиб, ҳамма тошчаларни тутиб қолар эди. Буни кўрган қизчалар ойиларидан эшитган гапларини эслашиб:

— Чевар бўласан, Хулқар! — дейишарди.

Аваз ҳеч қасрдан ошиқ тополмай алами келиб турганда Холбек уни баттар қиздирди:

— Энди сан ошикни кўй, Аваз, яхшиси тўптош ўйна, ютқизсанг, сойда тош кўп, териб чиқаверасан...

Болалар ҳадеб кулишарди. Табиатан мағрур бўлган ва йиқилса ёнини бермайдиган Аваз тенгқурлари орасида ҳали бунчалик кулги бўлмаган эди. Холбекни ютиш учун у ҳозир ҳеч нарсадан қайтмас эди.

Хулкар деган ўша чевар қизча бу гапларни эшитиб турган экан. Аваз илож қидириб уйларига қараб кетаётганда Хулкар унинг кетидан чопиб борди. Бошқаларга эшиттирмай шивирлаб:

— Сизга ошиқ керакми? — деди.

Аваз унга умид билан қаради. Қизчанинг катта-катта қора кўзлари юзининг ярмини эгаллаб тургандай кўринарди. У тишларининг ҳали ўсиб текисланмаган кемтикларини очиб, сирдошларча кулимсиради:

— Бугун тоғамла кўй сўймоқчила. Сўйсала ошигини сизга бераман. Хўпми?

— Қачон?

— Кўй бостирмада турибди. Кечқурун сўймоқчила.

— Бўпти. Бор, ўйинингдан қолма.

Хулкарлар Авазлардан бир ҳовли нарида туришар эди.

Хулкарнинг отаси уруш вақтида меҳнат батальонига кетиб, Уралда вафот этган, ойиси бир ҳовлида битта қизчаси билан қолган, кейин уларни фарзандсиз тоғалари Норбой ота ўз уйига кўчириб келган эди.

Ўша куни Норбой ота далада, Хулкарнинг онаси билан холаси қаёққадир кетишган эди. Семизгина тўқли бостирма харисига боғланганича маъраб турар эди.

Аваз ўз уйларига кирди-ю, армиядан келган акасининг қиличдан ясалган пичоғини киши билмас топиб чиқди. У чорвадор оилада ўсиб, мол сўйишларни кичиклигидан кўп кўрган эди. Ёши ўн иккида бўлса ҳам, бўйи ўсиқ, ўзи миқти эди. Холбекнинг бояги кулгиси ҳали ҳам қулоғи остида жаранглаб турар, кўзига ошиқдан бошқа ҳеч нарса кўринмас эди. У кўйни кийналмай кулликлади. Аммо бўғзига пичоқ тортганда кўнгли бир беҳузур бўлди. Ташлаб қочгиси келди. Лекин жониворни чала ўлик қилиб кетиш қилаётган ишидан ҳам ёмон бўлишига, ҳар ҳолда, фаҳми етди. Ишни бир амаллаб битирди...

Орадан кўп ўтмай Хулкарнинг ойиси ҳовлига келиб қараса, кўй яхшилаб сўйилган, орқа оёғидан иккита ошиғи олинган. Бошқа ҳамма нарсаси жойида.

«Вой, буни ким қилди?» — деб қўшниларниқига чиқди.

Аваз уйларига ўтиб, кўйдан олган ошиқларини ўша қиличпичоқ билан йўниб, кўпроқ олчи турадиган «қирпи» қилган,

буни ойиси кўрган эди. Пичокнинг эгаси — Ортиқ сопнинг зеҳидан қўйнинг янги қилини топди...

Аваз бўзга қайтиб бориб, Холбекни энди юта бошлаган, қўйнига энди бир сиқим ошиқ солган ва унинг шиқирлашидан қувониб турган эди. Ҳали аскарлик гимнастёркасида юрган акаси Ортиқ бирдан югуриб келиб қолди.

— Қўйни сен сўйдингми?!

Авазнинг ранги қув ўчди. Ортиқ укасининг ботинкасига қаради. Ботинкага қўйнинг қони сачраган экан...

Аваз ўзини ўнглагунча бўлмайд елкасига мушт келиб тушди. Акасининг иккинчи-учинчи муштидан унинг қўйнидаги ошиқлар бўзга сочилиб кетди...

«Уста Қамбарнинг кичик ўғли иккита ошиқ учун бировнинг қўйини сўйиб қўйибди!»— деган гап анчагача шов-шув бўлиб юрди. Баъзилар Авазни «шу кетишда каллакесар бўлади» дейишар эди...

Уста Қамбар ўғлини урмади, сўкмади-ю, лекин бир-икки ой у билан гаплашмади, «одаммисан» деб юзига қарамади. Қўшнингиз кизчаси Хулқар эса энди Аваздан кўрқадиган ва ундан узоқроқ юрадиган бўлиб қолди. Афтидан, у Аваз тўғрисидаги энг ёмон гапларга ишонган эди...

Уриш-сўқишлар, ўқитувчиларнинг панд-насихатлари ҳам бир бўлди-ю, отаси билан мана шу кизчанинг муомаласидаги ўзгариш ҳам бир бўлди. Аваз ошиқни қайтиб қўлига олмайдиган бўлиб кетди.

Кейинчалик қўшнилари «ўзи сўйиладиган қўй эди», деб уни кечирди. Аваз, Хулқар ва Холбекларнинг ораларида яна кўп воқеалар бўлиб ўтди... Аммо ҳозир Аваз фақат ўша ҳодисани, болалик оловлигидан оғзи куйган ўша кунни эслар эди. Бировнинг қўйини ярим кун олдин сўйиб қўйгани учун уни аллақаякларга олиб бориб, олиб келган одамлар ҳозир у бировнинг кўзичокларини кутқариб келаётганини кўришса нима дейишаркин?

Авазнинг қўнглига шу гап келди-ю, «сен ҳам иззатпараст бўлибсан-а!» деб, энди ўзидан кулиб қўйди.

3

Ойқўл илгари алоҳида колхоз эди-ю, каттагина идораси бор эди. Кейин қишлоқ чорвадор совхознинг бир бригадасига айланиб, идора керак бўлмайд қолди, уни омбор қилиб қўйишди.

Шу омборнинг олдида бояги юк машинасининг бир борти очик турар, Аваз терлаб-пишиб кунжара туширар эди.

Девор тагида чакмонга ўроғлиқ ётган кўзичоклар ўтган-

кетганга томоша бўлиб, заифгина тамшанишарди. Улар жуда оч колган. Тезроқ бир қўй ёки эчки топиб эмизилмаса, ҳолдан кетиб қолишлари мумкин. Шунинг учун Аваз кунжарадан тезроқ қутулишга тиришиб шошилади.

Таёғини белининг орқасига қўйиб турган ўрта яшар подачи «қўзиларни сотасанми» демоқчи бўлган эди:

— Қўтиларни тотатанми? — дегандай эшитилди.

Унинг оти Тўйчи эди, «з» билан «с» ни «т»га ўхшатиб чучук қилиб айтар, шунинг учун лақабини «Атта» дейишар эди.

— Э, Атта, буларнинг қандай топилганини сўра! — деди шопмўйлов шофёр.

Гарч этик кийган, пиджагининг кўкрак чўнтагига қимматбаҳо авторучка билан автоқалам кистирган омборчи йигит Турди ҳам шофёрнинг гапига қизиқиб қулоқ сола бошлади.

— Бир вақт бу, — деб шофёр Авазга ишора қилди, — машинадан туша солиб дўнгнинг нарёғига қараб чопди. «Бола бечора ёмон нарса еган экан-да» деб ўйладим. Кейин кийкиргани эшитилди. «Шўрликни ёмон буради-ёв» дедим. Вақт кетяпти. Хит бўламан. Бир вақт қарасам, манави қўзичоқларни кўтариб келяпти-да. Оғзим очилиб қолибди. «Буларни тугиб келдингми?» дебман.

Хаммалари хахолаб кулишар, шофёр билан Тўйчи Атта Аваз томонга қараб-қараб қўйишар эди.

Тўғридан патпатлаб уч гилдиракли мотоцикл чиқиб келди. Уни қоракўл телпак ва клёнка плаш кийган, ўттиз ёшлардан ошган қорамағиз йигит миниб келмоқда эди.

Авазнинг акаси Ортиқ шу эди. Унинг мотоцикл рулидан тутган панжаларидан бирида олтита бармоқ бор — чап қўлидаги бош бармоғи иккита, шунинг учун отини Ортиқ қўйишган.

Ортиқ қўнғир брезент этик кийган эди. Узун оёқларини ерга тираб, мотоциклини Авазнинг олдида тўхтатди-ю, энг аввал ерга тўкилган кунжара майдаларига қаради.

— Ҳеч ишни ёлчитмайсан-да, — деди жеркиган товуш билан. — Ўтган куни гўнгни ҳам тўкиб-сочиб ташибсан. Қўлинг тешикми, нима бало? Ахир бу кунжара давлатнинг пулига келган!

— Ундоқ бўлса, Турдида давлатнинг супургиси бор, — деди Аваз ҳазил оҳангида, — бскорчиликдан зерикканда супуриб олади қўяди-да.

Қўзиларни томоша қилиб, қўлини белига қўйиб турган Турди Авазга хўмрайиб қаради. Мавкеи униқидан баланд омборчи эканини намойиш қилиб, пиджагининг чўнтагидаги қизил авторучкасини олди.

— Юк ташиганинг учун сен ҳақ оласан! — деди Ортиқ укасига.— Олиб чиқ супургини, ўзинг супур!

— Аввал кунжарани тушириб берай, мунча шошманг, раис!

Ортиқ аслида бригадир эди. Лекин бутун Ойкўл ҳозир йирик бир бригада бўлгани учун, қишлоқда ундан катта бошлиқ йўқ эди. Шунинг учун Аваз уни бир оз киноя билан «раис» деб атар эди.

Ортиқ девор тагидаги кўзиларни кўриб қолди. Қасрдан ва қандай топилганини суриштириб кетди. Шофёр воқсани айтиб берган эди, Ортиқ, ишонгиси келмай, аввал Авазга, сўнг Турдига қаради.

— Ким билади? — деди Турди.— Бирорта чўпондан арзонгаровга сотиб олишганми? Тўл пайтида совхознинг кўзисидан сотадиган чўпонлар ҳам бўлади-ку.

— Ҳаммани ўзингга ўхшатасан-а! — деди Аваз.

Турди ўзи чўпон бўлганда шунақа ишларни қилганини Тўйчи Атта ҳам билар эди. Авазнинг гапини маъқуллаб қолди.

— Ҳа, нима, далага кўзи экиб кўйиптими бўлмаса? — гижинди Турди.

Аваз унга жавоб бергиси келмай акасига юзланди:

— Норбой отанинг сурувидан бўлса ажаб эмас. Ҳар йили эгиз туғадиган тусоқ¹ совлиқ бор эди. Лекин бунақа кеч туғмас эди.

Норбой отанинг сурувида эгиз туғадиган совлиқлардан уч-тўрттаси ўтган йил ёзда ночорлик қилиб қисир қолган, кейин уларга ем бериб, куйиктирадиган дори едириб, кишда қочиринган эди. Шуларнинг энди кўзилаётганини Ортиқ билар эди. Ҳозир ҳаммасини эслади-ю:

— Оббо! — деди,— айнаган чол, кўзиларни йўқотиб юрибди, дегин!

Катта кўча томондан машина товуши эшитилди. Кейин устига брезент ёпилган яшил «газик» кўринди. Ортиқ директорнинг машинасини таниб, жонсарақ бўлиб қолди.

— Директор билса балога қоламиз. Бир эмас, икки кўзи... Яшир буларни!.. Кунжарани супуриб ол! Тез!

Ортиқ мотоциклини тез буриб, «газик» томонга кетди. Шофёр чакмонга ўроғлиқ кўзиларни кабинага киритиб, эшикларини ёпиб қўйди. Турди кунжара майдаларини супуриб улгура олмаслигини сизди-да, устига машинанинг брезентини тўшаб қўйди.

Совхозга яқинда директор бўлиб келган Муталлиб

¹ Тусоқ — қулоғи оқ, оёғида ҳам оласи бор қўй.

Мансуров бошдан-оёк бир хил кийинган эди: кулранг трикоддан куртка, шу матодан тикилган кепка ва шим. Ёши ўттиз бешларда, юз рангпарроқ. «Газик» тўхтаб Мансуров ундан тушаётганда яхшилаб тозаланган қора хиром этиги йилтиллаб кетди. Ортиқ мотоциклдан сакраб тушиб, у билан эгилиб кўришди. Аваз одамларнинг олдида акаси учун ўнгайсизланиб бир қизарди, сўнг ҳеч кимга карамай ишида давом этди.

Қалин ва узун ёли қизларнинг сочидай бўйнидан пастга осилиб тушган чиройли қора йўрға отда совхознинг бўлим бошлиғи Давлатбсков етиб келди. Отдан тушиб жиловни Ортиққа берди-да, ўзи директорни молхоналар томонга бошлаб кетди.

Давлатбсков унча семиз ҳам, ориқ ҳам эмас, оқиш юз-ли хушмўйлов, новча одам эди. Яшил диагональ кители эскириб, ёқалари хиёл йилтираб қолган, кўкрагида кўп вақт тақиб юриб, кейин олиб қўйилган орденнинг ўрни билиниб турар эди.

Совхознинг эски директори ишдан олинганда, кўп одам шу Давлатбсковни директор бўлади дсб юрар эди. Лекин область бошқармаси ўша ерда масъул ишда ишлаган Мансуровни директор қилиб юборди.

Ҳозир Давлатбеков Мансуров билан ёнма-ён борар экан, бўйи директорнинг бўйидан ярим қарич баланд эканини сезди-да, бундан ўзича мамнуун бўлиб қўйди.

Ортиқ отни боғлаб уларнинг кетидан шошилди. Учовлари молхоналарни кўриб чиқишди, сут соғувчилар билан гаплашишди. Директор машинасига қайтиб келаётганда Аваз унинг:

— Лекин молхона кўп йилга кетадиган қилиб қурилган экан,— деганини эшитди.

Ортиқ яйраб кетди:

— Ўзимиз ҳам шунга яраша меҳнат қилганмиз-да! Мана, ўртоқ Давлатбеков айтсинлар...

— Тўғри.

Мансуров кунжара ташиётган Авазнинг олдида тўхтади, «ҳорма, бор бўл» қилишди. Сўнг Ортиққа қараб:

— Техника кўринмайди-ку,— деди.— Қўшни кишлоқларда мана бунақа кунжарани молларнинг охуригача электр элиб қўяди.

— Қани эди, шу электр бизнинг молхоналарга ҳам етиб келса! — деди Ортиқ.

Кутилмаганда Аваз гапга аралашди:

— Ҳа, зора молхонанинг шарофати билан уйларга электр кирса, биз ҳам телевизор-пелевизор кўриб турар эдик.

— Бу қанака пичинг? — деди Давлатбеков.

— Нима, бу ерга электр келгани йўқми? — сўради Мансуров Ортиқдан.

Ортиқ укасига «сен тумшуғингни тикма» дегандек заҳарханда билан қаради-да, директорга мулойим товуш билан изох берди:

— Энди... бизнинг кишлоғимиз линиядан узок...

— Бу ер Ойкўлми ўзи? — деб Мансуров Давлатбековга юзланди.

Шу гапнинг кўзғалганидан кўнгилсизланиб турган Давлатбеков истар-истамас:

— Ҳа, Ойкўл,— деди.

— Кўшни кишлоқлар электрлаштирилганда Ойкўлга ҳам симёғоч ажратилган экан-ку. Хужжатини мен ўзим кўрдим. Давлатбеков елка қисди ва Ортиққа «жавобини ўзинг бср» дегандай қилиб қаради.

Ортиқ бирорта ёлғон баҳона тўқимокчи эканини Аваз унинг авзойидан сазди-да, энди бунга йўл бергиси келмади. Мансуровга ўзи жавоб берди:

— Симёғочларни арралаб, молхонага ишлатиб юборишган.

Ортиқ укасига бақрайиб қаради. Бу қараш аввал кўрқувни, сўнг чексиз бир ғазабни билдирарди.

— Ким шундай қилган? — деб Мансуров Давлатбековга қаради.

Бу савол Ортиқнинг хаёлини бўлди, бўлмаса у Авазни сўкиб юборар эди. Давлатбеков Ортиққа «укангни эплаб юролмасанг, баттар бўл» дегандай истехзоли кўз ташлаб:

— Нега шундай қилганингизни айтинг,— деди.

— Аввалги директоримиз...— Ортиқ «рухсат берди» демокчи эди, аммо бунинг етарли эмаслигини вақтида сезиб қолди:— Аввалги директоримиз буюрган эди. Қишда моллар кўчада қоладиган бўлди. Ноилож...

— Электр билан қоладиган маданиятни ҳам молга едирибсизлар-да,— деди Мансуров ҳеч кимга қарамай.— Кошки, шунга яраша даромад берган бўлсаларинг. Икки йилдан бери қиримларингдан чикимларинг кўп.

Мансуров бу гапни Давлатбековга ҳам тегизиб гапирганини ҳамма сазди.

— Чорвадан даромад олиш ўзи жуда қийин, ўрток Мансуров,— деди Давлатбеков. Шу билан у бутун совхоз даромад планини бажармаганини эслатмокчи бўлди.

Директор янгиланишининг бош сабаби шу эди.

Мансуров одамларнинг олдида бу гапни давом этказгиси келмади-ю, бир четда қўлини чўнтагига солиб турган Турдини кўрсатиб:

— Бу йигит нима иш қилади? — деди. Ортиқ Турдининг ем-хашак бўйича омборчи эканини айтган эди, директор киноя қилди:— Мункайган чоллар далада қўй боқиб юрипти-ю, қирчиллама йигитлар омборнинг тарозисига посанги бўлиб ўтириптими?

Шофёр билан подачи кулиб қўйишди.

— Турдини вақтинча бу ишга қўйганмиз,— деди Давлатбеков босиқ товуш билан. Шу билан у Турдининг отини ҳам билишини, Мансуров оддий кишиларга жуда баланддан келиб муомала қилаётганини кўрсатмоқчи бўлди.

Ортиқ дадилланди:

— Турдини эрта-индин қўйга чиқармоқчимиз.

Директор индамай машинасига қараб юриди. Давлатбеков отига томон йўл олди. Ортиқ уларнинг қайси бирини олдин кузатишини билмай бир лаҳза иккиланди. Кейин кўрка-писа директорнинг ортидан кетди.

4

Ёгингарчиликдан сўнг ҳаво янада тиниклашиб, тоғ чўққилари кишлоққа гўё қўл чўзса етгудек яқин келиб қолган. Баланд ёнбағирларнинг у ер-бу ерида эрталаб кўзга ташланган қор урвоқлари ҳозир эриб кўринмай кетган. Шамол ғуж-ғуж арчаларнинг ҳидини олиб келади.

Юкни тушириб бўлиб, уйларига қараб кетаётган Аваз шу улуғвор тоғлару чакмонидаги бежирим кўзилардан бошқа нарсани ўйламасликка тиришади.

Аммо Ортиқ акасининг аввал кўркиб, кейин газабланиб қарагани, янги директорнинг олдида ўсал бўлиб довлдираб қолгани Авазнинг кўз олдидан кетмасди.

«Бир онани эмган ака-ука шундай бўладими?— Оталари уста Қамбарнинг ака-ука носоз бўлган пайтда айтадиган бу гаплари Авазнинг эсига тушди.— Ахир, бир-бирини тарбиялаб, суяб, етаклаб ўсган ога-инилар кўп-ку, нега сенлар шунақа эмассанлар?»

Бунинг сабаби кўп. Бошда Қамбар отанинг ўзи ўша симёғоч воқеасини эшитиб, Ортиқни бу йўлдан қайтармоқчи бўлган эди. Аваз ҳам симёғочларнинг арраланишига қарши эди. Лекин Ортиқ: «Бошқа иложим йўқ,— деди.— Молхонани қуриб берсам, бу гуноҳимни кечиринишиди. Агар қуриб бермасам, моллар кўчада қолади-ю, ишдан ҳайдаламан».

Отда кўп юриб ўрганган Ортиқ энди мотоцикл эгаридан тушмайди. Эгардан тушса умри барбод бўладигандек кўркади. Акасининг шу заиф томонини Аваз яхши билади, ўзаро гап

билан бунн ийқотиб бўлмаслигини сезади. Шунинг учун боя атайлаб уни кўпчиликнинг олдида уялтириб, кўзини сал очмоқчи бўлди. Лекин бунинг натижасида икковининг ораси баттар совуганини сезиб, ҳозир таъби тирриқ бўлиб боряпти.

Уларнинг орасига совуқлик туширган бошқа бир сабаб ҳам бор. Бунинг бир чети ўша бўзда Авазнинг ошиқларини ютиб олиб, уни қиздирган Холбекка бориб тақалади.

Холбекнинг отаси Исмаат бобо илгари қишлоқнинг мартабали кишиларидан эди. Шунақа одамлар билан яқинлашишни яхши кўрадиган Ортиқ Исмаат бобонинг Суюма деган қизига уйланди. Шундан кейин яна бир ҳодиса бўлди: қўшнинг қизчаси Хулкарни ўн яшарлигида Ортиқнинг ўн уч яшар қайниси Холбекка «фотиҳа» қилиб қўйишди.

Олдинлари Аваз бунга чандон эътибор бермас эди. Аммо йиллар ўтган сари Аваз билан Хулкарнинг орасида соф бир меҳр пайдо бўлиб борар эди... Ошиқ можароси туфайли Аваздан совуган Хулкар бўй етганда ошиқлик туфайли унга яқинлашди. «Фотиҳа» нинг машъум маъноси ҳам уларга энди билинар, Холбек уларнинг орасида бир жарга ўхшаб турар ва бу жар йил сайин улканлашар эди.

Ортиқ қайнатасининг гапидан чиқмас ва қайниси Холбекка ён босар эди. Аваз мактабда ўқиб юрганда шу ваздан ака-уканинг орасида ёмон бир тўқнашув бўлди.

Ойкўлга ўхшаган узок қишлоқларга ўқитувчи етишмас эди. Ортиқ саккизинчини битирган бўлса ҳам, қайнатаси Исмаат бобонинг ёрдами билан бешинчи ва еттинчи синфлардан икки ставка дарс олди.

Аваз еттинчида, Хулкар бешинчида ўқир эди. Ортиқ синфхоналар камлигини баҳона қилар, педагогика қондасига хилоф бўлса ҳам, баъзан бу икки синфни қўшиб ўқитар эди.

Ўзининг билими паст, яхши дарс беролмайди, икки синф қўшилиб тўполон қилса, баттар асабийлашади. Қўлида узун линейкаси бор. Битта-яримта бола жуда жонига текканда линейка билан уриб қолади.

Бир дарсда Хулкар Авазга қогоздан қуш ясаб учирган эди, Ортиқ бунн кўриб қолди. Қайниси Холбекка унаштирилган бу қизчанинг Авазга меҳри борлиги Ортиққа хиёнатдай кўринар эди. Қогоз қушча баҳона бўлди-да, Ортиқ Хулкарнинг қўлига линейка билан бир урди.

Хулкар ҳам ёши ўн учга кириб, иззат-нафси уйғониб қолган қиз эди. «Нега урасиз?!» — деб аччиқланиб, лисейкани Ортиқнинг қўлидан тортиб олмоқчи бўлди.

Ортиқ газабланиб, лисейка билан унинг иккинчи қўлига ҳам урди.

Буни нариги катордаги партадан кўриб қолган Аваз чопиб келди-ю, линейкани акасининг қўлидан юлиб олиб, синдириб ташлади. Синф шовур-шувур бўлиб кетди, кимдир кулди. Бу кулги Ортикни чакиб олгандай бўлди. У кулочкашлаб укасининг юзига тарсаки тортиб юборди. Ёши ўн бешга кириб, мўйлови эрта сабза ура бошлаган Авазнинг юзида панжа излари қавариб чиқди. У акасининг ўтган сафарги калтагини ҳам унутмаган эди. Ортикнинг Холбекка ён босиши ҳам маълум эди. Шунинг ҳаммаси бир бўлди-ю, Аваз бор кучи билан акасининг қорнига бир мушт урди. Буни кутмаган Ортик гандираклаб бориб полга ўтириб қолди.

Ортикнинг ўқитувчи номи бор... Мактаб шов-шув бўлиб кетди. Қишлоқда яна юз хил гап. «Уста Қамбарнинг кичик ўғли акасини урибди». «Ҳамма айб акасида, мактаб болаларини урар экан». «Буларнинг асли таги паст!» «Айтмовдимми, кичигининг рафтори ёмон десовдимми!»

Жаҳл устида акасининг ўқитувчилигини унутиб шу ишни қилган Аваз энди уйда ҳам, қишлоқда ҳам ҳеч кимнинг кўзига кўрингиси келмас эди. У тоққа, чўпонларнинг олдига чиқиб кетди.

Чўпонлар ёрдамчига муҳтож эди. Хулкарнинг тоғаси Норбой ота Авазга қўй боқишни ўргатди. Кейинроқ унинг чўпонликка қизиқишини кўриб, ўзига шерик қилиб олди.

Аваз бошқа ўқимади.

Ортик ҳам, болаларни ургани маълум бўлиб, мактабдан бўшади. Яна қайнатаси Исмат ота ёрдам бериб, қишлоқдаги магазинни олди, кейин бригадир бўлди.

Аваз ўзи билан бирга ўқиган баъзи синфдошларининг олий маълумот олиб келганини кўрганда, ўзи бугунгига ўхшаб кунжара ташиб юрганини ўйлаганда, мактабдан кетиб хато қилгани ҳали-ҳали юрагига армон солади.

Ака-уканинг кўнгли ҳам шундан бери бир-биридан ҳеч илимайди.

5

Авазларнинг бир чети чорбоққа туташган каттагина ҳовлилари бор. Уйнинг соя томонига Санам хола узун қилиб ўрмак қурган, ранг-баранг жун ишларни бир-бирига тўғрилаб, гоҳ қайчини, гоҳ ўрмак қиличини ишга солиб, патгилам тўқияпти. Ёши эллик бешларда бўлса ҳам, юзига ҳали унча ажин тушмаган. Эгнида нафармон тусли делагай. Бошини қора дурра билан танғиб, устидан оқ доқа рўмол ўраб олган. Аваз кўзичаларни ойисига кўрсатиб, қандай топганини айтиб берган эди, Санам хола:

— Ажали етмаган экан-да,— деб кўзиларга қараб қулимсиради. Шунда унинг тишқолидан қорайган ва ейилиб қисқа бўлиб қолган тишлари кўринди.

— Хулқар уйдами?

Санам хола бирдан қовоғини солиб:

— Йўқ! — деди.

— Қаёққа кетди?

— Билмайман.

Аваз қайнана-келиннинг орасидан яна бир гап ўтганини сезди. Оғир тин олиб, ховлининг тўрига қараб кетди.

Бу ерда четан билан ўралган мол кўраси бор эди. Кўрага иккита соғин эчки кўканлаб¹ қўйилган эди.

Аваз кўзичоқларни кўрага олиб кириб, шохсиз қора кал эчкига эмизмоқчи бўлди.

Аммо шум «кал» шаталоқ отиб эмизмади. Санам хола ўрмакнинг қиличини иплар орасидан олаётиб, Авазни уришди:

— Тегма, энг серсут эчкимни сутдан қолдирасан!

— Савоб иш-қу бу, ойи, қайтага сути кўпаяди.

Санам хола савобни тан олади-ю, лекин эчкиларнинг сути унга жуда керак — қатигини қувида пишади, мойини йиғиб бозорга чиқаради, тўқиётган патгилами учун бўёк, жун сотиб олади.

Аваз «кал» эчкини ийдириш учун кўранинг орқасида боғлоқлиқ турган қора улоқчани бўшатмоқчи бўлган эди, Санам хола унга бакириб берди:

— Бўшатма! Топган пулинг ўзингга етмайди-ю, яна менинг оғзимдагини олмоқчимисан!

— Бу кўзилар очдан ўлади. Қаранг, сулайиб қолди. Уволидан кўркмайсизми?..

— Ҳе, уволи бошидан қолсин! Кўнғир эчкини ийдир, ювошрок.

Аваз онасининг айтганини қилиб кўнғир улоқчани бўшатди. Бўйи нариги эчкидан баланд бўлса ҳам, сутни ундан кам берадиган кўнғир эчки улоқчасини таниб, қувониб эмиза бошлади. Шунда Аваз белбоғини ечиб, кўнғир эчкининг кўзини секин боғлаб қўйди. Кейин чўккалаб эмаётган улоқчани олди-да, ўрнига кўзининг биттасини қўйди.

Бу ҳийладан беҳабар эчки ҳар иккала кўзини ҳам ийиб, думини ликиллади эмизди.

Дарвозадан қора чакмонини елкасига ташлаган, қошларига очариб кетган бир мўйсафид кирди. Бзовта товуш билан:

¹ Кўкан — ушоқ моллар қатор қилиб боғланадиган махсус арқон.

— Аваз! Санам буви! — деб чакирди. Санам хола ўрмагини кўйиб ўрнидан турди. Кишлоқча одат билан чолнинг ўнг елкасига кўлини кўйиб кўришди.

— Келинг,— деб совуққина сўрашди.

Аваз кўрадан кўзиларни кўтариб чиқар экан:

— Э, Норбой ота-ку,— деди.

Аваз бу мўсафид билан кўп йил бирга кўй боққан, кейин унинг жиянига уланган эди.

Санам хола келинини суймас, шунинг учун Норбой отани ҳам хушламас эди.

Мўсафид кўзиларни таниб, биттасини Авазнинг кўлидан олиб қаради. Тўйиб эмган кўзича энтикиб нафас олар, отанинг кўлида юракчаси гурсиллаб урар эди.

— Умрингдан барака топ, Авазжон. Мени бир жанжалдан кутказдинг.

— Яна қанақа жанжал?

— Ҳе, бу Ортик аканг тоза жонимни олди. «Миянгиз айниб қопти!» дейди-я. Мия-ку, жойидадир. Кўз курғур узокни кўрмайдиган бўлиб қолди. Қаридик-да энди, ўғлим, етмиш бирга кирдик. Шартимиз кетиб, партимиз қолди. Бу кўзилар учта тукқан совлиқнинг учамларидан эди. Онаси курғур ҳам биттасини эргаштириб кетаверибди.

— «Кўймисан» деганлари шу-да... Қани, ота, уйга киринг. Кўзилар сўрида туради. Чакмонга ўраб кўямиз.

Норбой ота айвонга чиққанда Авазга жиддий кўз ташлаб:

— Сен ҳам мени доғда қолдириб кетдинг-а? — деди.

— Нега энди?

— Қариганимда чўпонликни қўлимдан оларсан девдим. Уйдандингу шимилликқа бекиниб оллинг.

— Жиянчангиз-ку, буни хонаки қилиб олган! — деди Санам хола. У ҳам тўлиб юрган эди, энди гап келиб қолганидан фойдаланди.

Аваз ҳазил қилиб қутулишга уринди:

— Менга қарангизлар! Аввал бу кўзиларнинг суюнчисини олай, кейин ҳар қанча сўкиш бўлса белни бақувват қилиб эшитай.

Аммо Норбой отага ҳам ҳозир ҳазил кетмас эди:

— Сен менга бир нарсани айт. Ҳулқар сенга шарт кўйиб текканмиш. Шу ростми?

— Қанақа шарт? — деб энди Аваз ҳам жиддийлашди.

— Чўпонликни ташламасанг тегмайман деганмиш-ку.

— Қизиқ экансиз, Норбой ота. Биз тўғримизда озмунча иғво бўлдими? Бу ҳам шуларнинг биридир-да.

— Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди,—

деди Санам хола.— Чўпон халки кечаю кундуз қўйнинг кетидан юради, ҳафталаб, ойлаб уй бстини кўрмайди. Сенлар бунга чидайсанларми? Бирпас бир-бирларингни кўр-масаларинг туролмайсанлар!

Санам хола ишқ-муҳаббатни қаттиқ уят ҳисоблар ва ўғлининг бу «иллатидан» куйиб-ёниб гапирар эди.

— Ё тавба! — деб у Норбой отага юзланди:— Йигит ҳам шунақа бўладими? Эртаю кеч хотини билан чақчақлашади. Иккови хириг-хириг кулади. Умрим бино бўлиб хотинга бунчалик бино қўйган эрни кўрганим йўқ.

Аваз яна гапни ҳазилга буришга уринди:

— Мени жуда мактаб юбордингиз-ку, ойи!

У ҳазил қилган сари Санам холани писанд қилмагандай кўринар ва гашини келтирар эди.

— Шарм-ҳаё йўқ санларда! — деб ойиси яна бир парда кўтарилди.

Норбой ота ҳам Авазга «бўз бола йигит эдинг, хотиннинг измига тушиб қолибсан», дегандай ачиниб қараб турар эди.

Энди Авазнинг ҳам гаши келди.

— Қани, ойи, қолганини кейин гапирарсиз, ҳозир чойпой кўйинг,— деб Норбой отани чол-камбирлар турадиган ўнгдаги уйга олиб кирди.

Санам хола ҳам уларнинг кетидан кириб, Норбой отага кўрпача тўшаб берди. Майда-чуйда гапни суймайдиган Норбой ота она-боланинг орасидаги губорни кўтармоқчи бўлди. Яхшилаб фотиҳа қилгач:

— Энди, Санам буви,— деди,— буларнинг замонаси шу экан.

Тикка турган Санам хола:

— Э, гап замонасида эмас! — деди.— Бундан ўша Ортиқ ҳам дуруст. Хотинини «гаҳ» деса қўлига қўндиради. Боякиш хотини...

— Улар билан ҳам муроса қилолмаган эдингиз-ку,— деди Аваз ойисининг сўзини кесиб.

Ортиқ ўтган йили қайнатасининг ҳовлиси ёнига уй куриб, бу ҳовлидан уришиб чиқиб кетган эди. Аваз Санам холага шуни эслатиб, яна балога қолди:

— Сенларнинг касофатларинг уриб шундай бўлди! Ойимчанг фотиҳани бузиб орага совуқлик туширди!

Аваз ойисининг феъли айниб турганда ҳеч қандай мантқиқни тан олмаслигини билар эди. «Гап қайтариш керак эмас», деб Аваз ўзини босмоқчи бўлар эди-ю, лекин унинг қонида ҳам Санам холанинг «хамиртурушидан» бир оз бор эди. Мана шу уни ҳам бехосдан кўтариб юборди.

Авазнинг бўйин ва чакка томирлари бўртиб чиқди:

— Ё қулогимни тинч қўйинг, ё биз ҳам шу уйдан кетиб қутулайлик!

Санам хола «кетавер» дейишга ботинолмади. Лекин аввалги шаштидан ҳам қайтгиси келмади:

— «Биз» деб мунча катта гапирма, бола! Ҳали кўрасан! Холбекдай йигитга вафо қилмаган хотинчанг сени ҳам маймун қилиб ўйнатади!

— Э, бунақа бекорчи жанжаллардан кўра маймун бўлиб ўйнаган ҳам яхши!

— Маймун дарахтда юради, унга пул керак эмас! Сенинг отанг ҳали тўйнинг қарзини узгани йўқ. Мен шу исқоти ўрмакка бир кило бўёқ олай десам, пул топилмайди.— Санам хола Норбой отага юзланди:— Чўпонлигида балодай ойлик олар эди. Энди бир ойда олиб келган матойи ўн беш сўм! Хотинининг пардозига етмайди!

Аваз ойисига ёмон бир гап айтиб қўйишини сезди-ю, эшикка интилди. Айвонга чиқар экан, дунё кўзига қафасдай тор кўринди. Ўзи ҳам ўзига аввалги Аваз бўлиб эмас, боши сувдонга сиғадиган ғариб бир қушча бўлиб туюлди. Ойиси эса ҳозир унинг назарида худди Ортиқ акасига ўхшаб кетди. «Ҳа, она-бола бир-бирига тортган! — дерди у нафрат билан.— Кетиш керак, бир ёққа кетиш керак!»

Аваз айвоннинг чап томонидаги эшикни очди. Мис обдаста турган даҳлиздан ўтиб, рангдор вассали сертокча уйга кирди.

Келинчаклик буюмлари билан безатилган бу уй ҳозир кимсасиз эди. Деворда Хулкарнинг тўйга тиктирган шоҳи кўйлаги осиглик турар, каравот устида оқ билагузук қулча бўлиб ётар ва бунинг ҳаммаси Авазга мунғайиб қараётгандай бўлар эди. «Бу киши ҳали Хулкар билан нима деб уришди экан?» деган ўй Авазнинг юрагига таҳлика солиб ўтди. У яна ташқарига чиқди.

6

Тепада бир парча оқ булут сузиб юрипти. Унинг теграсида осмон бениҳоя тиниқ ва кўк кўринади. Қуёш пасайиб оппоқ чўққилар устига кўна бошлаган, тоғнинг қори кўзни олар даражада ялтирайди.

Кеч кирган сари қишлоқ кўчаларида мактабдан қайтаётган болалар, булоқдан сув олиб келаётган аёллар кўпайиб боради.

Ойкўл қишлоғининг исми жисмига унча монанд эмас. Унда на кўл бор, на каттароқ бир ариқ. Фақат қишлоқнинг ўртасидан бир булоқ чиққан. Бу булоқнинг суви тоғнинг

нариги ёғидаги Ойкўлнинг сувига ўхшаш кўм-кўк ва ширин. Ойкўлга баланд Сунбул чўккидан одамнинг белидай сув қишин-ёзин тушиб турар экану ҳеч қаердан чиқиб кетмас экан. Кексаларнинг айтишича, ўша сув тоғнинг тиркишидан оқиб келиб, мана шу булоқдан чиқармиш. Буни исботлайдиган бир ривоят ҳам бор: эмиш, тоғда қўй боқиб юрган бир чўпоннинг таёғи кўлга тушиб чўкиб кетибди. Таёқнинг ичига олтин яширилган экан. Кейин шу таёқ мана шу булоқдан чиққанмиш...

Шунинг учун булоққа ҳам, қишлоққа ҳам Ойкўл номи берилган экан. Булоқ бутун қишлоқни ширин сув билан таъминлайди. Шу атрофда ўсган тераклар, садалар ва мевали дарахтларнинг томирига ҳаёт бағишлайди.

Ойкўл учун булоқнинг аҳамияти шунчалик зўр бўлишига қарамай, ҳали ҳеч ким унга дуруст эътибор берган эмас эди. Ҳозир атрофига сув сачраб лой бўлган. Одамлар беҳабар қолганда мол кириб булғаб кетади. Қишда сув тўнғиб, четлари сирғанчиқ бўлиб қолади. Қор-ёмғир ёғаётган пайтларда ҳам аёллар ва болалар сувга келишади.

Авазининг отаси уста Қамбар ўтган йили Тошкентда ишлайдиган катта ўғли билан Кавказга саёҳатга борди. Саёҳатдан қайтгандан кейин булоқнинг шундай бўлиб ётгани кўзига жуда хунук кўринди. У директорга Кавказда кўрганларини айтиб, илтимос қилиб юриб, беш-олти коп цемент, уч кубометр тахта ундирди. Ўрмон қоровулидан рухсат олиб, тоғдан Аваз билан тўртта яхши арча кесиб келди.

Ҳозир ота қора тўнининг этакларини белбоғига қистириб, пойтеша билан арча йўняпти. Ўзи қорамағиз, бўйи баланд, калтагина соқолига битта-яримта оқ оралаган.

Булоқдан сув олаётган катта-кичик ҳамма унга иззат-икром билан салом берар, «ҳорманг, отахон» деяри эди. Кўпчиликнинг эътибори жуда ёқиб тушганда Қамбар ота:

— Ишқилиб, шу қора кўзлар омон бўлсин-да! — деб кўярди.

У ўзига ёққан ҳамма одамларни, ҳамма ҳалол меҳнат-кашларни — кўзлари кўнғир ёки кўк бўлса ҳам — қора кўзлар деб атар эди. Ҳамқишлоқлари ҳам унинг бу сўзларини худди шу маънода тушунардилар.

Ёнига чўнтак приёминигини осган, соч қўйган ва свитер кийган йигит иккита бўш челақни бир қўлига олиб, нафис бир ашулани эшитиб келар эди. Қамбар ота унинг саломига алик олди-ю:

— Бери кел-чи, Замонали, ўғлим,— деди.

Замонали Аваз билан бирга ўсган бола эди, яқинда

институтни битириб келган, ҳозир совхоз марказида икти-
содчи бўлиб ишлар эди.

Қамбар ота унинг куйлаб келаётган жажжи приёмниги-
ни чарм ғилофи билан бирга олиб, боладай қизиқиб ай-
лантириб кўрди.

— Ҳукуматга қойилман-да. Шундай нарсаларни ясай-
ди-я!

Унингча, бунақа янги нарсаларнинг ҳаммаси завод-
фабрикалардан эмас, ҳукуматнинг қўлидан чиқар эди. За-
монали кулиб приёмникни қайси завод чиқарганини айтди.

— Ўша завод ҳам ҳукуматники-да,— деди ота.— Қани,
кулогини бура-чи, дуруст ашулага ўхшайди.

Радиода Робертинонинг ашуласи берилмоқда эди. Замон-
али унинг овозини баландлатар экан:

— Хў, мен айтган италиялик камбағалнинг ўгли шу-да,—
деди.

— Э, ўша болами? Мен аёл киши дебман...

Робертино «О, қуёшим» деган майин, соф бир куйни айтар
экан, хаёл Қамбар отани узокларга олиб кетди. Қора денгиз
бўйлари, қорли Эльбурс чўққиси, ажойиб тоғ йўллари, туф
деган галати бир тошдан бино бўлган арман шаҳарлари,
уни ўша ерларга олиб борган катта ўгли Акмал кўзи олдидан
бир-бир ўтар эди.

— Бу дунё кенг дунёку-я! — деб қўйди ота.— Дунё кўрган-
га етмас экан-да, Замонали, ўғлим.

— Кавказдан гапиринг, ота,— деди Замонали уста Кам-
барнинг суйган мавзуини эсига солиб.

— Бизнинг тоғлар ҳам Кавказдан қолишмайди-ю, ле-
кин уларнинг бир хил ишлари аломат экан-да. Хоҳ ишон,
хоҳ ишонма, жуводдиздай сув чиқиб турган булоқ бўлса
ҳам, атрофини цементлаб, устига шийшон қуриб қўйишар-
кан-да. Шунни кўрдиму ўзимдан уялиб кетдим. Ўттиз йилдан
бери шу кишлоқда уй қурибман, молхона қурибману шу
булоқ... Ойкўлни Ойкўл қилиб турган шу сув олдимиздан
оққани учун кадрсиз бўлиб ётганини сезмабман.

Булоқнинг бир четига тош бостирилиб, ёғоч новача ўр-
натилган, ундан шилдираб сув тушиб турар эди. Замонали
қўлидаги челақлардан бирини шу новачанинг тагига қўйди.

Орқадан мотоцикл товушини эшитиб, Қамбар ота ўги-
рилиб қаради. Рулда ўтирган Ортиқнинг клеёнка плаши
кечки офтобда ялт-юлт қилиб жилоланди.

— Ортиқ! Хў, Ортиқ! — деб Қамбар ота ўғлига қўл сил-
киди.

Мотоцикл бу ёққа қараб бурилди.

Унинг коляскасида юмалоқ кўзойнак такқан, ўсиқ мўйлови

оплоқ оқарган, уч ой аввал қўйган соколи ҳали унча узаймаган Исмат бобо ўтирибди. Ортиқнинг қайнатаси. Бу одам кейинги вақтда кўзи ожизланиб, ҳассасиз юролмайдиган бўлиб қолган. Ҳозир у кизил ирғай ҳассасини қўлтиғига қисиб келар эди.

Қамбар ота қудаси билан истар-истамас сўрашди-да, Ортиққа қараб:

— Ўғлим, бу тахтангдан молга охур ҳам қилиб бўлмайди-ку,— деди.— Мен шийпон қураман деган эдим, директорингнинг ваъдаси бошқа эди. Фанср қани? Тунука қани?

Ортиқ мотоциклдан тушмай, оёғини ерга тираб турар, таъби жуда тирриқ кўринар эди.

— Дада, энди шу ишларни қўя туринг.

— Ҳа, яна нима бўлди?

Ортиқ Замоналининг олдида гапиргиси келмай, мотоцикл рулига қараб тараддудланди.

— Директор ўзгарибди, уста,— деди Исмат бобо.— Эскиси дуруст эди. Буниси Ортиқнинг жонини олаётган эмиш. — Нимага?

— «Бригаданг қоқоқ, қишлоғинг даромад бермайди», деяётганмиш-да.

Ортиқ новадан сув олаётган Замоналининг елкасига сержакланиб кўз ташлади. Замоналининг приёмниги ҳали ҳам оҳиста куйлаб турар эди.

Муюлишдан ёлдор қора от йўрғалаб чиқиб келди. Давлатбеков янги директорни қўшни бўлимга кузатиб қўйиб, энди қайтиб келмоқда эди. У Ортиқни кўриб, отини булоқ бўйига қараб ҳайдади. Қамбар ота ўғлидан секин сўради.

— Бу одам ўрнидами?

— Ҳа,— деб Ортиқ мотоциклидан тушди.

Салом-алиқдан кейин Қамбар ота Давлатбековга арз қилди:

— Мулла Усмон, сиз ҳаммасидан хабардорсиз. Шу шийпон битмай қолиб кетса, эл олдида яхши бўлмайди.

Давлатбековнинг кўнгли ғаш эди. Бундан бир ой олдин бошқарма бошлиғи уни совхоз директорлигига тавсия қилганини ишончли бир одамдан эшитиб, қувониб юрганда, Тошкент унинг номзодини тасдиқламапти... Утган ҳафта Мансуров директор бўлиб келди. Давлатбеков шундан бери ўзини камситилгандай сезади, Мансуров унинг кўзига енгиб чиққан рақибдай кўриниб, ғашини келтиради. Бунинг устига бугун уста Қамбарнинг кичик ўгли Аваз симёғочларнинг сирини очиб, Мансуровнинг олдида Давлатбековнинг мавқисини яна бир поғона пасайтиргандай бўлди. Давлатбеков шунинг учун Қамбар отага ҳам қовоғини солиб:

— Мен сизга ёрдам берган эдим,— деди.— Лекин янги директор ҳар бир тийинга тузоқ қўйиб юрипти. Совхоз даромад бериши керак. Шийпон нима даромад беради? — Давлатбеков ичида Мансуровга киноя қилиб ва ўзини ундан баланд олиб деди:— Бизга энди даромад берадиган нарсалардан гапиринглар.

Давлатбеков бу кинояни Мансуровнинг идорасида ишлайдиган Замоналига атайин эшиттириб айтди.

Замонали сувга тўлган челақни нованинг тагидан олди ва Давлатбековга томон ўгирилди. Паст товуш билан куйлаб турган приёмнигини «чиқ» этказиб ўчирди-да:

— Энди, Усмон ака,— деди,— даромад тўғрисида гапиримиз десак, гап кўп.

Кўзи ожиз Исмаилов бобо булоқдан сув олаётган киши Замонали эканини энди унинг овозидан таниди ва бир нарсадан қўрққандай ранги оқариб кетди.

Давлатбеков билан Ортиқ ҳам Замоналига сергакланиб кўз ташлашарди. Ёш бўлса ҳам кўп нарсани бошдан кечирган, Ойкўлнинг ҳамма воқеаларидан хабардор бўлган бу мутахассис йигитнинг кимга ён босишини билиш керак эди. Давлатбеков эгарга кулайроқ ўрнашиб:

— Қани, ўртоқ Сайфидинов, гапингиз бўлса эшитайлик,— деди.

Замонали кўнглига тугиб юрган гапларини каттароқ йигинда айтмоқчи эди. Аммо ҳозир Давлатбеков унинг фикрини билишга чиндан қизиқаётганини сезди. Бошқалар ҳам жавоб кутиб жим турибди. Давлатбеков ўгли тенги йигитга «Ўртоқ палончиев» деб мурожаат қилгани алоҳида бир эътиборни билдирар эди. «Йиллар ўтиб, бу одам ҳам балки ўзгариб қолгандир?»— деди Замонали ичида. «Эҳтимол, ўз хатоларини тугатиб қўлиб юргандир?»

— Ўзингиз биласиз, Усмон ака,— деди Замонали,— биз иқтисодчимиз, даромадни кўп ўйлаймиз.

— Албатта-да, энди, даромад сизнинг касбингиз-ку! — деди Давлатбеков.

— Ха, мана шу Ойкўл... илгари бир колхоз эди. Жуда сердаромад хўжалиги бор эди. Ғалланинг ўзи ҳар йили минг-минглаб даромад беради эди. Нега ўша лалмикорликлар ҳозир кўрик бўлиб ётибди?

Замонали Давлатбековга каттиқ тасмасин деб, бу гапни Ортиққа қараб айтди. Ортиққа бу савол оғир бир дашномдай туюлди. Унинг энсаси қотиб, Замоналига пичинг қилди:

— Сен ўқишда юриб баъзи нарсалардан бехабар қолибсан, ука: мен хабардор қилиб қўяй: биз — чорвадор совхозимиз. Сен айтган лалмикорликлар ҳозир яйлов!

Замонали Давлатбековга каради, Ортикнинг пичинги унга ёкқанини мўйловининг мамнун қимирлаб қўйганидан сезди.

— Қизик,— деб Замонали мийғида кулди.— Чорва учун тоғдаги яйловлар ҳам етиб ортади-ку.

— Сиз буни биздан яхшироқ билармикинсиз? — деди Давлатбеков от устидан Замоналига қисқа бир назар ташлаб.

Унинг тағидаги от эгаси одамлар билан гаплашганда сабр қилиб туришга ўрганган эди. Човига ўтирган пашшани қувиб, орқа оёғини ерга бир уриб депсинди-да, яна сукутга кетди.

— Сизлардан яхшироқ билмасам ҳам,— деди Замонали,— бир нарса менинг эсимда турибди: Ойкўл ғаллани кўп олган йиллари чорваси ҳам ҳозиргидан беш баробар кўп эди. Қамбар ота, сиз айтинг, ўша йиллари тоғда колхознинг олти минг қўйи бормиди? Қани ҳозир ўша сурувлар?

Қамбар ота Замоналининг гапига қўшилса, ўғлига қарши гапиргандай бўларди. Шунинг учун жавоб бермай ерга каради.

— Чорва билан ғалладан келган даромадга колхоз қанча янги уй қурган эди, Қамбар ота? Бир эсланг, ўша уйларни сиз ҳам қурган эдингиз.

— Ҳа, Замонали, ўғлим, ўшанда сенинг раҳматли отанг раис эди. Уч йилда иккам олтмишта уй қурган эдик.

— Шунча хўжалик янги уйларга кўчиб кириб, Ойкўл бутунлай ўзгариб кетган эди-ку. Мана, ўша уйлар ҳали ҳам турибди. Лекин ўшандаги даромадлар қани?

Қамбар ота Давлатбеков билан Ортикқа тил теккизмасликка тиришиб:

— Ҳа, энди,— деди,— Ойкўлни Каттаевлар чўктириб кетди-да.

Бу гапдан Исмат бобо бир чўчиб тушди: у Каттаевнинг энг яқин кишиларидан эди.

Давлатбеков бу тўғрида гап очган кишини ёмон кўрар эди. Ортиқ шуни билгани учун Замоналига ўқрайиб:

— Биз сендан янги бир фикр эшитмоқчи эдик,— деди.— Сен унутилиб кетган эски гапларни кўтариб юрибсан-ку!

У Замоналидан ҳафсаласи пир бўлганини билдириш учун жавоб кутмай мотоциклга минди.

Бироқ от устида хомуш ўтирган Давлатбеков Замоналининг ниятини аниқроқ билмоқчи эди. Унинг кўзлари нохуш йилтилар, лаби лабига ботиб, мўйлови пастга осилиброқ турар, аммо коматини аввалгидай тик тутиб гапнинг давомини кутар эди. Замонали ҳали ҳам бўлса унинг олдида ўз фикрини ўтказишга умид қилиб:

— Усмон ака,— деди,— ёшликда сиз менинг отам билан комсомолга бирга кирган экансиз. Бирга колхоз тузган экансизлар. Шундай бир одам жонини фидо қилган ишларни нахотки унутиш мумкин бўлса?!

Давлатбеков гап айланиб нимага келаётганини энди сезди. Замонали ҳам, отаси Сайфиддин акага ўхшаб, Ойкўлдаги колхознинг Бодомзор қишлоғига мажбуран қўшилганидан норози эди.

Давлатбековнинг туғилган қишлоғи Бодомзор бу ердан ўн бир чакирим пастда. Азалдан унинг ери оз, суви кўп, одамлари боғдорчилик қилиб ўрганган. Уруш даврида ва ундан кейинги йилларда боғларга дуруст қаралмай, даромад пасайиб кетган, Бодомзордаги колхоз жуда заифлашиб қолган эди.

Бирок бу колхознинг раиси ўша пайтдаги райком секретари Каттаев билан курортларга бирга бориб, улфат бўлиб юрар эди. Эллик биринчи йилда колхозлар йириклаштирилаётган пайтда Каттаев районнинг энг бақувват хўжалиklarидан бўлган Ойкўлни ва унинг атрофидаги бир-иккита чорвадор, ғаллакор қишлоқларни Бодомзордаги колхозга қўшмоқчи, ҳаммасига ўша улфатини раис қилмоқчи бўлди. Кўп жойларда тўғри амалга оширилган йириклаштириш бу ерда нотўғри ўтказилаётганини ойкўлликлар пайқаб қолишди. Чунки олти минг кўйи бор Ойкўл шу бирлаштирилаётган колхозларнинг энг бақуввати эди. Райондан узокрокда бўлса ҳам, ўзига ўхшаш чорвадор, ғаллакор колхозларнинг марказида турар эди. Бодомзор эса ўз ёнидаги боғдор, сабзавоткор колхозга қўшилиши керак эди. Йириклаштириш ихтиёрий бўлгани учун Сайфиддин ака кўпчиликнинг шу фикрини Каттаевга айтиб, у билан тортиша бошлади.

Ўшанда Исмат бобо колхознинг ҳосилоти эди, атрофига уч-тўрт кишини йигиб, Сайфиддин акани раисликдан туширишга зимдан ҳаракат қилиб юрар эди. Каттаев сўзини ерда қолдирган одамни аямаслигини, Сайфиддин ака унинг тишига тегиб юрганини ҳамма билар эди.

Исмат бобо шериклари билан Каттаевнинг олдига бориб: «Биз партиянинг солдатларимиз,— деди,— райком бизга нимани тавсия қилса, шунга розимиз. Сайфиддин раисликдан тушишни истамай сизга қарши чикяпти, кўпчиликни чалгитяпти».

Каттаев махсус бюро чакирди, Сайфиддин акани «партиянинг колхозларни йириклаштириш сиёсатига қарши»,— деб айблади ва раисликдан олиб ташлашни таклиф қилди.

Кўпчилик ойкўлликлар: «Бизга бошқа раис керак эмас»,—

деб бунга ҳам қарши чиқишди. Йигирма-ўттиз киши тўп-ланиб, область марказига арзга жўнади. Сайфиддин ака тоққа чорва иши билан чиқиб кетган, одамларнинг бу ишидан беҳабар эди. Исмат бобо киши билмас отланиб, районга қараб чопди. Каттаевга: «Сайфиддиннинг одамлари райкомнинг устидан областга арз қилгани кетяпти»,— деб хабар берди.

Каттаев: «Сайфиддин халқни райкомга қарши отлантирипти, чора кўриш керак!»— деб, тегишли идорага топшириқ берди. Ойкўлликларни яхши гаплар билан йўлдан қайтаришди.

Эртаси куни Сайфиддин ака районга чақирилди-ю, шу кетганича қайтиб келмади. «Гуноҳи зўр экан, камалибди», деган гап тарқалди. Ойкўл ноилож Бодомзорга қўшилди. Исмат бобо йириклашган колхознинг раисига муовин бўлиб олди. Сайфиддин аканинг энг яқин дўстлари у билан ишлаб кетолмади. Йигирма бир хўжалик бир бригада бўлиб, Мирзачўлнинг янги ерларига кўчиб кетди. Қишлоқ анча бўшаб қолди.

Эллик бешинчи йилда Каттаев порахўрлик қилиб қўлга тушди ва камалиб кетди. Эллик олтинчи йилда Сайфиддин аканинг беғуноҳлиги тўғрисида қозғол келди — бу орада унинг ўзи вафот этган экан...

Шундан кейин ойкўлликлардан уч-тўрт киши ўз қишлоқларининг Бодомзор билан қўшилгани нотўғри бўлганини айтиб райкомга чиқди. Масала қайта кўрилади, деб турганларида бу район қўшни район билан бирлашиб, марказ бошқа жойга кўчди. Райком секретари ҳам ўзгариб, Гиёсидинов деган янги одам бўлди.

Бу орада Давлатбеков Бодомзордаги колхозга раис бўлган эди. Баъзи ойкўлликлар яна қўшилиш, айрилиш тўғрисида гап кўзгаганда, Давлатбеков уларни: «Ишёқ-маслар, идорама-идора юриб арз қилишдан бошқа ишларинг йўқ!»— деб қаттиқ уришди. Унинг Гиёсидиновга яқинлигини кўп одам билар эди, гапига қарши чиқишга ҳеч кимнинг юраги бетламади.

Давлатбеков бу гапларнинг қавланишини шунинг учун истамайдики, Ойкўлнинг минглаб қўйлари Бодомзорда йўқ бўлиб кетишига унинг ўзи ҳам сабабчи бўлган. Тўғри, чорванинг баракасини ундан олдинги раис билан Каттаев учириб кетган эди. Лекин ҳали қолгани ҳам анча бор эди. Давлатбеков шу қолган чорва билан донг чиқарди.

Унинг «чорвадорликда Американи қувиб етиб, ўтиб кетамиз! Рязанликлар ташаббусига қизгин қўшилаемиз» деб, радиоларда гапирганини, газеталарда ёзганини кўпчи-

лик ҳали ҳам эслаб юради. Давлатбеков рязанликлардан ҳам ошиб кетишга интилиб, эллик тўққизинчи йилда гўшт топшириш планини икки юз эллик фоиз бажарди ва орден олди. Ўша йили Ойкўлнинг чорваси аввалгидан беш баравар камайиб кетди.

Бора-бора ордендор раиснинг чорваси бутунлай ўтириб қолди. Кўшни колхозларнинг аҳволи ҳам унча яхши эмас эди, уч-тўрттасини давлат ўз қарамоғига олиб, совхозга айлантирди. Давлатбеков раис бўлган колхоз шу совхозга бир бўлим бўлиб кирди. Ғиёсиддиновнинг ёрдами билан Давлатбеков бу бўлимга бошлиқ бўлиб қолди.

Ҳозир ҳам у Ғиёсиддиновнинг кўмағига ишонгани учун Мансуровни унча писанд қилмайди. Бироқ мана бу Замонали кўзгаётган гаплар яна кўпчиликнинг оғзига тушса-ю, янги директор унга ён босса, аҳвол мураккаблашиши мумкин.

Шунинг учун Давлатбеков Замоналига мумкин қадар ётиғи билан гапирди:

— Биламан, отангиз жуда ғайратли одам эди, Ойкўлда кўп яхши ишлар қилган эди... Лекин анча қизиққон одам эди-да, раҳматлик. Нозик бир пайтда ўша Каттаев билан олишиб, бир чеккаси ўзи ҳам ўзига жабр қилди. Сиз менга бир оз... отангизнинг йигитлик пайтини эслатяпсиз. Лекин энди сиз олий маълумотли одамсиз, мумкин қадар вазмин бўлишингиз керак. Эски гапларни қўйинг. Нима бўлган бўлса бўлди, ўтди-кетди...

«Тушунарли! — деб ичида ғижиниб қўйди Замонали. — Отам ўзига-ўзи қилганмиш... Бу одам кўнглимдагини билиб олиб, мени ўз йўлига юргизмоқчи-ку. Хўп, ниятимни билмоқчи бўлса била қолсин!»

Ўрток Давлатбеков, сиз «ўтди-кетди» деган хато-ларнинг ёмон оқибати ҳали ҳам бор. Ойкўл яна қаддини тиклаши учун шуни тағ-томири билан йўқ қилиш керак.

— Яъни, нимани? — ўсмоқчилаб сўради Давлатбеков. Замонали унинг кўкрагига, кителининг орден тақиладиган жойига атайин бир кўз ташлаб олди-да:

— Орденлар кишлоқларни кўтарганларга ярашади, — деди. — Қамбар ота, бу кишлоқни каттаевлар чўктирган бўлса, уни яна кўтарган мард қани?

Давлатбеков ўзига қаратилган истеҳзони тушуниб, ранги оқариб кетди. Ортиқ Замоналига ўшқирди:

— Сен отангнинг қасдини оламан деб, ҳаммага тил теккизаверма, лекин!..

Замоналининг отаси тўғрисида ҳар гап очилганда бир безовта бўлаётган Исмаи бобо:

— Ортикжон,— деди.— Ҳайда машинангни! Бу кўчада гапиришадиган гап эмас. Ўртоқ Давлатбеков, сиз ҳам булар билан тенг бўлманг!

— Майли, кочинг,— деди Замонали Исмат бобога нафрат билан кўз ташлаб.— Сиз чаёндай чақиб қочишнинг машқини олгансиз.

— Ўзингиз чаёндан ҳам заҳарлироқ кўринасиз-ку, мулла йигит! — деди Давлатбеков.— Кўзи ожиз мўйсафидга шундай дейишга қандай юзингиз чидайти?

— Бу «мўйсафид» менинг отамни чақиб каматишга қандай юзи чидаганикин?!

— Бекор гап, отангни Каттаев қаматган!

— Хўп, бу-ку отангизнинг алами экан,— деди Давлатбеков Замоналига.— Менинг орденимга нега осиласиз?

— Орденингиз ўзингизга буюрсин, ўртоқ Давлатбеков. Мен кишлоғимизнинг орқага кетиб қолганидан куйяпман.

— «Кишлоғимиз» деб, Ойкўлни нукул айириб гапирасиз. Нима, уни бошқа кишлоқлардан ажратиб олмоқчимисиз?

— Гап бошқа кишлоқларда эмас, Ойкўлнинг Бодомзорга зўрлик билан қўшилганида. Каттаевларнинг бу хатоси ҳар икки кишлоқнинг ҳам иқтисодига зарар келтиргани аниқ. Бу хатони биз тузатмасак, ким тузатади?

Демак, Ойкўл Бодомзордан ажралиши керак. Унда бутун «сир» очилади-ю, Давлатбековнинг ишдан олиниши ҳам осонлашади. Давлатбеков шуни ўйлаганда кўзлари ғазаб билан чақнаб кетди:

— «Иқтисод» деган гап билан чирик маҳаллийчиликни хаспўшлаёлмайсиз! Хўжаликларни йириклаштиришга қарши қаратилган даҳанапарастлик бу!

Замонали унинг ғазабига мос бўлмаган осойишта товуш билан:

— Бу янги гап эмас,— деди.— Каттаев ҳам шундай деб дўк қилар эди.

Давлатбеков Замоналининг бунчалик ўзини тутиб гап қайтаришини кутмаган эди. Бу билан курашиш қийин бўлишини ўйлади. Юқорида турган Мансуровни кўз олдига келтирди. Мансуровга қарши қаратилган бояги рақиблик туйғуси энди Давлатбековнинг ўзига ортикча туюлди. «Мансуровнинг кўнглини олишим керак! — деди у ичида.— Бошқармада Ғиёсиддинов бор, шу иккови қўйиб берса, буни пачақлаб ташлашим ҳеч гап эмас». «Одамларни сафарбар қилиш ўрнига, эски гапларни кавлаштириб, ҳаммани ишдан совутяпти» деб ишонтирсам бас!

Давлатбеков яна аввалгидай босиқ бўлишга тиришиб:

— Майли,— деди.— Ёзиб беринг шу гапларингизнинг ҳаммасини. Бошқармада кўрамиз.

— Мен сиз билан Ортиқ аканинг олдидан бир ўтиб қўйдим. Энди бошқармага ёзаманми, мажлисда чиқиб гапирманми, бугини ўзимга қўйиб берасиз. Мен ҳам партия аъзосиман.

— Жуда соз! — деб Давлатбеков отининг юганини жажл билан силтаб тортди.

Кичиган тумшугини тиззасига ишқаётган қора йўрға чўчиб жойидан кўзгалди.

Ортиқ Давлатбековни шу аҳволда жўнатгиси келмас эди. Мотоциклни отининг ёнидан юргизиб кетди. Нарироқ борганда мотоцикл коляскасидаги Исмат бобо ялинган товуш билан:

— Ўрток Давлатбеков, илоҳим барака топинг. Ортиқдан ёрдамингизни аяманг,— деди.

— Ёрдамга арзирмикин бу одам? — деди Давлатбеков Ортиққа қаҳр билан кўз ташлаб.— Ақалли укасини эплаб юролмайдими-ю?

— Авазми? Э, у билан Замонали иккови бир!

— Ҳамма бузукилар шу қишлоқдан чиқади,— деди Давлатбеков ва унинг хаёлига бошқа бир фикр келди:— Билиб қўйинглар, ҳозир бошқармага кўчириш бўлимидан одам келган. Агар бузукиларинг гап кавлайверса, Фиёсидиновга айтаман, Ойқўл даромад бермай ҳамманинг жонига тегиб юрибди, ёппасига чўлга кўчасанлар!

7

Қишлоқдан бир қир нарида — беҳисоб қизгалдоқлар далани қизартириб, хиёл чайқалиб турган жойда Ҳулкар ўт ўрарди.

Авазнинг ҳаётидаги шунча ўзгаришларга сабаб бўлган бу келинчак бир қарашда айтарли гўзал ҳам эмас. Бўйи ўртадан тикрок. Сарик қўйлак устидан кийган қора нимчаси қоматини хипча кўрсатади. Юзи ўйчан ва маъюс. Унинг ёноқларидаги оқ-қизғиш тиниклик, ингичка қошларидаги қоралик бошқа тоғ қизларида ҳам кўп учрайди. Баъзиларга унинг лаблари хушбичим кўринса, баъзилари «бурни билан оғзи меъёридан каттароқ» дейди.

Бироқ унинг кўз қарашида, қадди-қоматида, ҳар бир ҳаракатида соғломликдан, етилганликдан, ёш жувонларга хос нафосатдан дарак берувчи сирли бир жозоба бор эдики, одамни беихтиёр ўзига қаратар эди.

Қадди-қомати нозик кўринса ҳам, ўзи йигитлардай запт билан ўт ўрар, ҳар ўроқ солганда, очилган қизгалдоқларнинг аллақанчаси қўлига бош эгиб тушар эди.

Хулкар ўрган ўтини бир боғ қилиб боғлади-ю, ўроқчасини боғнинг устига санчиб кўйди. Сўнг марзада очилган нафармон тусли эрбўта гулларида териб, чамбар ясай бошлади. Бу ишлар давомида у ҳам Авазни қийнаб юрган нарсалар тўғрисида ўйланар эди.

«Хоҳлаганингга тегсанг айб қилмайдиган жойлар озми? Нега биз ўша ёқларда туғилмаган эканмиз? Ҳа, хўп, қайнанам ўз вақтида муҳаббатни уят деб ўрганган, келинчаклигида ёруғ кун кўрмаган. Лекин нега бунинг аламини биздан олади? Келини ўғлини яхши кўрса фахр қиладиган қайнаналар ҳам бор-ку!»

Бугун Хулкар Санам холага:

«— Ойижон, яхши кўрсам, сизнинг ўғлингизни яхши кўрибман-ку, нега ҳеч кўз очирмайсиз?»— деди. Кейин биттани у айтди, биттани бу. Охирида Санам хола:

«— Сен ўғлимнинг хотинига ўхшамайсан, ўйнашига ўхшайсан!»— деди.

Хулкар ҳовлидан йиғлаб чиқиб кетди-ю, шу далага келди.

У эсини танигандан бери бошидан кечирган энг оғир дамлари ҳозир хаёлида яна такрорланяпти.

Хулкар ўн яшарлигида «фотиҳа» деган нарса унга бир балодай ёпишган эди.

Таомилга биноан у ўзининг бўлажак куёви Холбекдан ҳам, унинг ота-онаси ва ҳатто опасидан ҳам қочиши, тўйгача улар билан кўришмаслиги ва гаплашмаслиги керак эди. Бу одат аввал Хулқарга бир ўйиндай қизик туюлди. Хулқар болаларча бир ишқибозлик билан таомилни бажо келтириб юрди. Кейинчалик воқеани дурустроқ фаҳмлаб, Холбекни ва унинг ота-онасини астойдил ёқтирмай қочадиган бўлди.

У Авазни қачон яхши кўриб қолганини аниқ эслай олмади. Аваз ҳам, Хулқарга ўхшаб, эркин ва мустақил бўлишни яхши кўрар эди. Битта-яримта кўрган кинолари ва ўкиган китобларида эркин, хушу хурсанд яшайдиган одамлар бўлса, икковининг ҳам ҳаваси келар, шу тўғриларда кўп гаплашишар эди.

Аваз мактабда Хулқар туфайли Ортиқ акаси билан уришиб, чўпон бўлиб кетгандан кейин, Хулқар уни кўп ўйлайдиган ва соғинадиган бўлиб қолди.

Оилада ёлғиз фарзанд бўлгани учун онаси ҳам, Норбой тоғаси ҳам, Хулқарни авваллари унча кўп тергашмас эди. У ўн уч-ўн тўрт ёшларида тоғда ўғил болалар билан бирга от чоптириб юрган пайтлари бўлар эди. Баъзан тоғасини йўқлаб, чўпонларнинг кўшига ҳам борар, Авазни ўша ерда кўрар эди.

Чўпонлик айниқса кишда жуда ҳам қийин касб эканини Хулкар энди Аваз орқали билар эди. Ҳаво айланиб қор ёки ёмғир ёғаверса Хулкар қишлоқда Аваз учун изтироб чека бошлар эди. Норбой ота кўпинча Авазни мактаб кслар эди: «Бу боланинг зуваласи ўзи чўпон. Мен, умрим бино бўлиб, бунақа мол танийдиган одамни кам кўрганман. Тўрт юз-беш юз қўйнинг ҳар бирини овозидан танийди-я! Сурувга бегона қўй оралаб қолса, бериги ёнидан туриб, «ана» деб кўрсатади. «Шунча қўйнинг орасидан қандай танийди-я!» деб одамлар ёқасини ушлайди. Мен Авазни кўзикмасин», деб кўрқаман.

...Хулкар «Холбекка тегмайман» деган фикрга келганда ўн олти ёшда эди. Аммо буни Аваздан бошқа ҳеч кимга айта олмас эди. Чунки уларнинг қишлоқларида ахлоқ, орият бобида жуда каттиқ тушунчалар бор. Бу ерда «бешиқкертини» бузиб, ёки эридан чиқиб, хоҳлаганига тегиш дунёдаги энг даҳшатли номуус ҳисобланади. Уруш йилларида жуда кўп эрлар қишлоқдан йироққа кетган, баъзиларидан ойлаб-йиллаб хат келмаган пайтларда ҳам бу қишлоқнинг бирорта аёли қўйди-чиқди бўлган эмас. «Ойқўлда палончининг қаллиги ёки хотини палончи билан палондай бўлипти» деган гапни урушдан кейин ҳам ҳеч ким эшитгани йўқ. Бу ҳаммаси кўпроқ аёлларнинг инсофи ва интизоми туфайли эди. Эркақлар шаҳарга тушганда ёки армияга борганда қилган «шўхликларини» бир-бирларига айтиб мақтанишар эди-ю, аёллар ҳатто ўз эрлари билан гоҳида жўн ҳазиллашиб ўйнаганларини ҳам бир-бирларидан уялиб яширишарди.

Хулкарнинг онаси қизини «эсон-омон эгасига топшириш» учун, уни бўй етган сайин каттиқ тергар эди. У ўзи заиф, касалманд аёл эди. «Хулкаржон, отанг йўғида ҳам ота, ҳам она бўлиб ўстирдим, юзимни шувут қилма, қаргинимга қолма!» деб ялинар, ҳатто ияғлар эди. Баъзан Хулкар шу мушфик онаси учун ўзини қурбон қилгиси, «майли, сиз учун ўлимга ҳам тайёрман», дегиси келар эди.

Аммо Авазни кўрганда: «Бунинг аҳволи нима бўлади? — деган ўй борлигини зирқиратиб ўтарди:— Мен-чи? Мен хоҳламаган йигитимга қандай... ўпич бераман?»

Бир кун Аваз унга:

«— Ойқўлдан кетамиз!»— деб қолди.

«— Қочиб кетамизми? — деди Хулкар кўрқиб.— Йўқ, етти пуштимга етадиган иснод бўлади!..»

Хулкар «йўқ» деб тўғри қилганини Аваз ҳам кейин билди. Холбеклар «шу бу йил тўй қиламиз» деб юрган йили ёзда Хулкарнинг онаси, касали огирлашиб, дунёдан ўтди... Тўй кечиктирилди.

Хулкарнинг энди Аваздан яқин одами қолмаган эди.

Аваз «нима қиламиз» деб, Тошкентда ишлайдиган катта акасига маслаҳатга борди. Акаси унга:

«Холбек билан яхшиликча бир гаплашиб кўр,— деди.— Қизни олиб қочиш сенга муносиб иш эмас. Кўркиб қочгандай бўласан. Ҳозир тошбўрон қиладиган замонлар ўтиб кетган. Сен ўзингнинг ҳақлигингни ўша қишлоқда ҳам исбот қилишинг керак. Ахир, бу бемаъни одатларни қачондир бир вақт ҳамма жойда бирма-бир парчалаб ташлаш керак-ку!.. Агар бирор ишқаллик чикса, дарров менга хабар бер».

Аваз Тошкентдан қайтиб келаётса, от минган Холбек қишлоқнинг этагида бозорга қўй ҳайдаб кетаётган экан. «Тўйга тайёрланыпти» деган фикрдан Авазнинг юраги «шиғ» этиб кетди. Ҳозироқ гаплашмаса, кейин жуда қийин бўлади...

Аваз Холбекка рўпара бўлди-ю, бор гапни айтиб берди.

— Қишлоқда яхши кизлар кўп, сенинг истаганинг ҳам топилиб қолар,— деди.

Холбек Худкарни унаштирилгандан бери бирор марта яқиндан кўрмаган, у билан бирор оғиз гаплашмаган бўлса ҳам, орқаворатдан уни кўп ўйлар, таърифини кўп эшитар эди. «Шундай қизга уйланаман!» деган ўй кўнглига доим жуда илиқ, жуда ёқимли туюлар эди.

Аваз бир лаҳзада уни мана шу орзудан маҳрум қилди. «Бундан менинг қаерим кам? Нега мени номуста қолдириб бунга тегмоқчи?» деган ўй Холбекнинг вужудини қажшатиб юборди.

Аммо унинг қаршисида турган Аваз табибдан нажот излаб келган бемордай кўзлари жавдираб, ишонч билан қараб турарди. Одамнинг юзи офтобдан иссиқ...

Холбек унга ёмон гапира олмади. Ерга қараб, товуши олиниб:

«Кўрамиз», деди-ю, қўйларини бозорга ҳайдаб кетаверди.

Исмат бобо Хулкар билан Холбекка тўй қиламан деб, овоза қилиб юрган бир пайтда «қиз Авазга кўнгил берган экан» деган гапни эшитиб сочи тикка бўлиб кетди. Унинг баъзи бир яқинлари ҳам бу ҳодисани чидаб бўлмайдиган бир иснод деб билишар эди. Уларга қараб, Холбекнинг авзойи баттар бузилди.

Воқеадан хабардор бўлган ўқитувчилар бир кун Холбекни ўртага олишиб: «Энди сен отангга ўхшама, эскича ориятни кўй,— дейишди.— Қизларнинг хоҳлаганига эрга тегиши кўп жойда аллақачон расм бўлиб кетган. Фақат бизнинг қишлоққа бу расм кечикиб келган. Ўзинг бир ўйлаб кўр: Хулкар тенгли киз — Терешкова юлдузларга учиб чиққан бир даврда отанг «бешиқкерт»нинг даъвосини қилиб юрса, бу қайси дарвозага сиғади?»

Кишлок нукул шундай деб ўйлайдиган одамлардангина иборат бўлса эди, Холбек аламини ичига ютиб кетар эди. Аммо оғзига кучи етмаганлар дув-дув гап қилар, Холбек уларнинг олдида номусга қолиб, ерга кириб кетаётгандай бўлар эди. Кўчадан ўтиб қолса болалар ҳам унга ачиниш караётгандай кўринар эди.

Ўша пайтда каникулда юрган Замонали бир кун Холбекни дарвозаларининг олдида учратиш қолди. «Сен «гап-сўз» га эътибор берма, — деб ўкиган китобларидан, кўрган-билганларидан бир талай мисол келтирди: — Ўзинг ҳам биласан, ўткинчи «гап-сўз» этикка ёпишган лойга ўхшайди. Киши эътибор бермай ўтаверса, «лой» ўзидан-ўзи куриб тушиб кетади. Ахир, ҳамма дуруст одамлар Хулкарни тушуниб турипти-ку. Қизнинг муҳаббатига тан бериш ҳам танги йигитларнинг кўлидан келишини, бу ҳам ор-номусга киришини ҳамма маданий одамлар билади!»

Ўша пайтда ҳосилот бўлиб ишлайдиган Исмат бобо Замоналининг гапларини эшитиб қолиб, уни чаппараста қилиб сўкиб ташлади. Холбекни уйга олиб кириб:

— Аҳмоқсан! — деди. — Булар каллигингни тортиб олиб, Авазнинг қўйнига солмоқчи-ю, сен ёлгон «агитацияга» лакка тушяпсан!

Рихс хола ўглининг аҳволига ачиниш:

— Нима қилсин ахир, дадаси, тақдирни кўшилмаган бўлса иложи қанча! — дерди.

Холбек кимнинг гапига кулоқ солишини билмай гангиб, кўчага чиқишга ҳам юраги бетламай қолди. Унинг уйда бўшашиб ўтирганини кўриб, Исмат бобо яна сўкиб кетди:

— Зардаси йўқ, орияти йўқ, лапашанг! Булар бизни оёқости қилиб тепяпти, орқаси билан куляпти-ю, сен уйда бакрайиб ўтирибсан! Э, ўл бу кунингдан!

Холбек сапчиб ўрнидан турди. Кўнглининг тубида зимдан тўпланаётган алам бирдан хуруж қилиб, вужудини титратиш юборди. «Дунёда ё булар юради, ё мен!» деган ўй энди биринчи марта унинг хаёлига келди.

Шу куни Холбек томга пичан олгани чиқиб, кўчадан ўтаётган Хулкарни кўриб қолди. У мис кўзани ёнбошига қўйиб, булоқдан сув олиб келаётган эди. Қаршисидан Аваз чиқди. Иккови юзма-юз туриб, сирли бир тусда гапташиб қолишди.

Холбек бунга кўриб, аъзойи баданидан ўт чиқиб кетди. У ҳовлига сакраб тушди-ю, уйдан ов милтигини ўклаб чиқди...

Кечки пайт эди. Ўқ овозига одам тўпланганда мис кўза қорни пачоқланиб тупрокка ағанаб ётар, ундан тў-

килган сув ерни қорайтириб қўллаб турар эди. Авазнинг ўнг қўли шилкиллаб осилиб қолган. Енгининг ичидан сирқиб чиққан қон панжаларининг орасидан оқиб ерга томяпти. Хулкар йиғлаб уни суяб турибди.

Ортиқ билан Замонали Холбекнинг қўлидан милтиғини тортиб олган, ўзини судраб олиб кетишга уринишарди. Холбек силтаниб ва Авазга қараб хириллаб:

— Қолганига қарздорман! — деярди.— Иккалангни қўш-мозор қиламан!

— Жим бўл-е, аблаҳ! — деб Ортиқ уни итариб юборди. Холбек деворга бориб урилди. Бирдан акалик меҳри уйғонган Ортиқ Холбекни яна бир-икки тепди.

Авазни уйга олиб кириб кетишди.

Хулкар не аҳволда уйларига қайтар экан, йўлда учраган баъзи кампирлар:

— Ҳамма бало мана шу мегажиндан чиқди! — дейишарди.

Авазнинг яраси унча хавфли эмас эди. Уйга олиб кириб дору дармон қилишди.

Воқсадан кечроқ хабар топган Исмат бобо «Замонали милицияга хабар бергани кетибди» деган овозани эшитиб, юраги така-пука бўлиб кетди. Қудаси уста Қамбарнинг олдига чопиб борди. Ортиқ ҳам шу ерда эди. Учовлашиб Авазнинг олдига киришди.

— Айтиб қўйма, қаргага отган экан, менга тегиб кетди дегин,— деб Аваздан илтимос қилишди. Аввал Холбекни, кейин «қасофат қизни» сўкишди.

Яраси оғриб, иситмай бошлаган Аваз:

— Агар шу қизга яна тил теккизсаларинг,— деди,— ота-бола икковингни қаматаману Хулкарни олиб, қишлоқдан чиқиб кетаман!

— Авазжон! — деб ялинди Исмат бобо.— Биз шу қиздан кечдик! Майли, ўтган ишга саловат! Энди оғзингдан чиқарма...

Агар Аваз Хулкарни ўйламаганда, Холбекни ҳам, отасини ҳам аямаган бўлар эди. Чунки Холбекни отаси тезлагани унга маълум эди. Холбек эса милтиқни Хулкарга тўғрилаб отган, Аваз Хулкарни елкаси билан уриб четлатишга аранг улгурган, шундан кейин ўқ унинг билегидан юқорисига тегиб, гўштини оралаб ўтган эди. «Агар Хулкарга бир нарса бўлганда кўрар эди!»— деди Аваз ичида. У Хулкарнинг судларда гувоҳ бўлиб юришини истамасди.

Аваз билан Хулкар даъвогар бўлмагандан кейин иш судга тушмади. Гап-сўз қилиб юрганлар ҳам «танглик қилишипти» дейишди. Авазларнинг кулоғи шундан кейин сая тинчиди. Аммо районнинг катталари воқсанинг бир четини эшитиб, Исмат бобони ҳосилотликдан, Холбекни

бош чўпонликдан бўшатишди. Шунинг ўзи ҳам улар учун катта жазо бўлди.

Аваз кўп ўтмай тузалиб кетди. Тошкентдан катта акаси келиб унинг тўйини бошқарди. «Маданий яшанглар» деб пўлат каравот, диван, батарсяли приёмник, китоб кўядиган этажерка совға қилди.

Исмат боболар илгари Хулкарга берган «тўққиз»ларини қайтиб олишди-да, бошқа жойдан келин қилишиб, Авазларга қасдма-қасд тўй ўтказишди. Хулкарларнинг тўйига бормаган одамлар уларнинг тўйига боришди.

Ортиқ катта акасидан ийманиб икки томонга баробар бўлишга тиришиб кўрди.

Аммо унинг хотини Суюма Хулкарни кўрарга кўзи йўқ эди. «Укамни номусга қолдириб, отамни ишдан туширган бу юзсиз билан бир ҳовлида турмайман!»— деяврди. Ортиқнинг ўзи ҳам: «Укам менга ёмонлик қилганда, қайнатам яхшилик қилган»,— дер эди.

Охири улар рўзгор ажратиб чиқиб кетишди.

Санам хола Хулкарни мана шу сабабларга кўра суймас, бошқа майда-чуйдалар шунинг устига кўшилар эди...

* * *

Хулкар ҳали ҳам марзада туриб, эрбўта гулларини соч каби ўриб, чамбар ясар эди-ю, «энди охири нима бўлади?» деб ўйланар эди. Кўзига ҳеч бир нажот кўринмас, фақат Авазни ўйлаганда, ҳозир бориб у билан қандай кўришишини тасаввур қилганда, кўнгли бир оз ёришар эди.

Хулкар гулчамбарни битириб бошига кийди. Кейин боғ қилиб қўйган ўтини чамбар устидан бошига кўндирди ва марза бўйлаб юриб кетди.

Унинг бошидаги боғда ҳали сўлимаган лолақизғалдоқлар ҳар қадамда мулойим силкиниб кўяди.

Оч яшил арпа майсалари орасида ҳам қийғос очилган лолақизғалдоқлар кизариб кўринади.

Хулкар тоғли аёлларга хос бир одат билан бошидаги ўтни ушламай бўйнида тутиб боради. Бояги чамбар безак эмас — юкни қўл билан тутмай боришга хизмат қилади.

8

Хулкар марзадан бориб, ёлғизоёқ йўлга чиққанда орқадан от дупури эшитилди.

Чавқар от минган, белига пичоқ, чақмоқ ва яна алла-

қанақа чўпонлик анжомларини осган йигит Хулқарга ордан тикилиб қаради.

Хулқарнинг узун сочига тақилган қумуш сочпопук сариқ кўйлагининг этақларига урилиб майин жиринглар эди. Унинг хипча гавдасини йигит ордан танигандай бўлди.

Хулқар отга йўл бермоқчи бўлиб четга чиқди. Йигит эса отини унга яқинлаштирди. Чавандозча чаққон бир ҳаракат билан қизнинг бошидаги ўтқи олди-ю, отининг ёли устига кўйиб ўнгарди.

Хулқар «ялт» этиб йигитга қаради. Унинг ўнг кўзи билан қулоғи орасидаги тангадай қора холига кўзи тушиб, сесканиб кетди.

Холбек! Хулқарга шунча йил қаллиқ бўлиб юрган, охирида Авазни ярадор қилиб тинчиган Холбек... Хулқар тўққиз йилдан бери унинг юзини энди биринчи марта шундай яқин жойдан кўрмоқда. Бу юзда ҳозир маъносини тушуниш кийин бўлган бир жилмайиш бор. Эҳтимол у Хулқарни кўрқитиб юборганидан мамнун бўлиб қулимсираётгандир?

— Нега ундай қиласиз? — деди Хулқар норози бўлиб.

Холбек нега шундай қилганини ўзи ҳам аниқ билмайди. Ҳар ҳолда, кўнглида ғазаб ёки интиқом туйғуси йўқ.

— Нима қилибман? — деди дўриллаган йўғон товуш билан.

— Беринг бу ёққа! Йўлингиздан қолманг...

— Шошаётганим йўқ,— деб Холбек яна илжайди.

У ўзига кўп алам ўтказган бу қизни яхшилаб бир кўргиси, у билан икки оғиз гапиришгиси келар эди. Холбек ҳам таомилга риоя қилиб, Хулқарни бирор марта яқинидан кўрмаган эди. Холбекнинг уйидагилар Хулқарни беҳаёдан олиб, бузуққа солишар, «яхшиям ўша шармандани келин қилмаганимиз!» дейишар эди. Бу гапларга озми-кўпми ишонадиган Холбек Хулқар деганда кўзлари ўйноқлаган, эркак кишини хилватда кўрса дарров илжаядиган бир жувонни тасаввур қилар эди.

Бирок ҳозир унинг ёнида бораётган Хулқар бутунлай бошқа. Оқиш ёноқларига ичдан уриб турган қизиллик ниҳоятда тиниқ. Қора кўзлари сесканганда ҳам, норози бўлганда ҳам шундай самимий қарайдики, Холбек ўзининг ёмон тасаввурларидан беихтиёр хижолат бўлди.

— Ҳа, энди, ҳамқишлоғимга ёрдам бергим келди-да,— деди уялинқираб.

Ундаги ўзгаришни кўриб, Хулқар ўзини тез ўнглаб олди ва майинроқ гапирди:

— Ҳозир сиз бизга ҳамқишлоқ эмассиз-ку?

— Нега?

— Қўшни бўлимда ишлар эмишсиз.

Холбек «бари бир уйимиз Ойкўлда-ку» демокчи эди, аммо ўзининг бошқа бўлимга кетишига ҳам Хулкар ва Аваз сабаб бўлгани эсига тушди. Бирдан Хулкарга зугум қилиб сўради:

— Сенга ўт кўтартириб қўйиб, эринг нима қилиб юрибди?

Хулкар Авазнинг қунжара ташишга кетганини билар эди, шу эсига тушиб:

— У киши ҳам ўз аравасини тортиб юргандирлар,— деди.

Хулкарнинг товушидаги шўх оҳанглар Холбекка ғалати таъсир қилди.

Унинг овози бирдан мулойимлашиб:

— Хулкар, энди ростини айт,— деди:— Ўшанда нега фотиҳани буздинг?

— Эски гапларни қўйинг, Холбек ака.

— Мен билишим керак. Сени... йўлдан урганмиди?

— Аваз акам унака одам эмас.

— Бўлмаса нега шундай бўлди?

— Шуни ҳам тушуниш қийинми?

— Мен учун жуда қийин,— деди Холбек жиддий.

Унинг ўзини тутиши ва гап оҳанги муҳаббатни ҳали ҳам тан олмаслигидан далолат берар эди.

Хулкар шуни сезиб гапни бошқа ёққа бурди:

— Сиз жуда яхши қизга уйландингиз, Холбек ака.

Холбек қўл силтади:

— Э, қўй, нимаси яхши ўша кўк кўзнинг?

— Вой, Жаннатхон ўртоғим сизни гапирса оғзидан бол томади-ку.

Холбекнинг кўзлари қувончдан йилтиради, аммо хотинини писанд қилмаган бўлиб:

— Э, ўшанинг гапи ҳам гапми? — деди.

— Сиз билмас экансиз. Жаннатхонда бор овоз ҳеч қайси қизда йўк. Бир ашула айтса одамни эритиб юборади.

Бу гап Холбекни хавотирлантириб қўйди:

— Ие, менинг йўғимда ашулачилик қилиб юрибдими ҳали?

Холбек хотинини қизғанаётганини сезиб, Хулкар мийиғида кулди:

— Ғалати экансиз. Бур жуфт кўшиқ айтса дарров ашулачи бўлиб қоладими?

Холбек гап билан бўлиб отининг жиловини ҳам қўлидан қўйиб юборди. Қаҳри келиб деди:

— Бутун кишлок эшитгандир кўшигини?

Хулкар бир нарсани энди аниқ сезди: ўшанда Холбекнинг изтироб чеккани, кейин орият қилиб кўшни қишлоққа кетиб қолгани муҳаббат туфайли бўлган эмас. «Бу учун мен нимаю Жаннатхон нима — ҳаммаси бир аёл,— ўйлади у.— Эҳтимол, ҳозир унинг ўз хотинидан хавотирланаётгани — хотинини ўзига жуда яқин олганидан, унга кўнгил қўйганидандир?» Аммо буни Холбекнинг ўзи тушунмас эди-ю:

— Келинчак нарса уялмайдами? — дерди хотинидан ташвиш тортиб.

Шу тарзда уларнинг ҳар бири ўз ўйи билан бўлиб, йўлга қарамай борар эди. Холбек тагидаги отни бутунлай унутиб қўйган эди.

Кутилмаганда отнинг оёғи тагидаги бутадан катта бир бедана париллаб учди. Қаноти отнинг тумшугига тегиб кетгандай бўлди. От ҳуркиб ўзини орқага ташлади.

Ўтни ўнгараман деб эгарда нокулай ўтирган Холбек отнинг бошидан учиб, ўт билан бирга ерга кулаб тушди.

От баттар чўчиди ва ўзини Хулкар бораётган томонга ташлади. Хулкар хиёл четланди-ю, аммо отнинг қочиб арпазорга кириб кетиши мумкинлигини сезиб унинг қаршисидан чиқди. Отни кўп кўрган кишиларга хос бир абжирлик билан юганнинг сувлиққа яқин жойидан маҳкам ушлаб олди. От бир силтанди, Хулкарнинг бошидаги кўм-кўк гулчамбар ерга учиб тушди. От уни шахт билан анча жойгача суриб борди-ю, охири тўхтади. Хулкар унинг бўйнидан олди:

— Ҳа, жонивор, бўлди-бўлди,— деб ёлини силаб қўйди, сўнг Холбек томонга етаклади.

Юмшоқ ўт устига йиқилган Холбек дарров ўрнидан турди. Аммо Хулкарнинг олдида жуда ўсал бўлди. Усти-бошини ҳам қоқмади. Юзлари оқариб кетган. Қўлидаги камчисини маҳкам қисиб отига яқинлашди. Юганни индамай Хулкарнинг қўлидан олди.

Хулкар ерда ётган гулчамбарни олиб, бошига қўяр экан, камчи товушини эшитиб, орқага ўгирилди.

Холбек отнинг юганидан ушлаб олиб, бўйни аралаш ўмровига устма-уст камчи урарди. От жон-жаҳди билан орқага ташланар, ҳавога сакрар, аммо Холбекнинг темирдек панжаларидан чиқиб кетолмас эди. Хулкар Холбекка қаҳр билан деди:

— Менга қаранг!

Холбек тўхтаб унга қаради. Хулкар босиқ товуш билан давом этди:

— Мен сизни қизларга тушунмайди десам, сиз шу отга ҳам тушунмайсиз шекилли!

Холбек бўзрайиб қолди. Хулкарнинг бояги гаплари тагида ҳам бошқа маъно борлигини у энди пайқади.

Хулкар ўтини бошига кўтариб йўлга тушди.

Холбек кўзлари газаб ва алам билан қисилиб, Хулкарнинг ортидан бир лаҳза қараб турди. Сўнг дир-дир титраётган отга бир сакраб минди-да, Хулкарнинг ёнидан от чоптириб ўтиб кетди.

Чавкар от марзалардан сакраб елдай учиб борар, Холбек эгарда михлангандай ўтирар, боя отдан йиқилган одам шу эканига энди ишониб бўлмас эди.

9

Холбек икки тавақали катта дарвозадан кира туриб отнинг ёли устига энгашди.

Сонлари тердан қорайган чавкар отнинг тақаланган оёғи дарвоза бўсағасига тарақлаб тегиб ўтди.

Пешайвонли уйнинг олдида, гилам тўшалган супада кўзойнак таққан Исмаат бобо ҳассасига юзини тираб ўтирар эди.

У отнинг дупурини эшитиб, дарвоза томонга қаради, аммо отлични танитай:

— Кимсан? — деди.

— Ассалому алайкум, дада.

Чол ўғлининг овозини таниб, дарров ўрнидан турди ва кўзи ожиз одамларга хос эҳтиёт билан юриб, ҳассасини олдинга қилиб кела бошлади.

Ошхонадан Холбекнинг хотини Жаннатхон шошилиб чикди. У оқ-сарикдан келган, паст бўйли, кўк кўзли, кўнғир соч жувон эди.

Холбек бостирма олдига бориб отдан тушгунча хотини етиб келиб, жилонли эрининг қўлидан олди. Ёқимли паст товуш билан:

— Мунча ҳаяллаб кетдингиз? — деди. Жаннатхоннинг юзида, овозида шундай меҳр ва шодлик бор эдики, бунинг таъсирида Холбекнинг ҳам чеҳраси очилди. Хулкарнинг бояги совуқ истехзосини эслади-ю, «ундан ўзимнинг хотиним дуруст», деган гап кўнглидан ўтди.

— Қалай, тинчликми? — деди Холбек.

— Беш кундан бери йўлингизга қараймиз.

— Сени бир соғинтирай дедим-да.

Бу орада Исмаат бобо улардан нарироққа келиб тўхтади. Унинг кўзи деярли кўрмас, шунинг учун қулоғи жуда яхши эшитар эди.

Холбек аввал хотини билан сўрашиб, хотинига меҳрибончилик қилгани отасига одобсизлик бўлиб туюлди:

— Буни кўп соғинтирма, болам. Бўлмаса ашула айта-вериб ҳаммаёкни бузиб юборади.

Отни боғлаётган Жаннатхон елкасига калтак теккандай чўчиб қайнатасига қаради. Сарғиш юзи лов этиб кизарди.

— Қачон шунақа ашула айтибман, отажон?

— Мамат полвоннинг тўйида-чи?

Холбек Хулкардан эшитган гапини ҳам эслади-ю, хотинига ўқрайиб қаради.

Ўтинхонадан ўтин олиб чиққан Холбекнинг ойиси, семиз, барваста Рихси хола келинини ёқлади:

— Ҳой, отаси, қизлар базм қилганда ашула айтса айтибди-да. Ўғлингиз дарвозадан кирар-кирмас «суюнчи» олмасангиз бўлмасмиди!

— Билиб кўйсин-да,— деди Исмат бобо.— Шарм-хаё ҳам керак.

Ховлининг бир ёнидаги деворда кичкина эшик бор эди. Шундан Холбекнинг опаси Суюма чиқиб келди. У ҳам онасидай тўла эди-ю, лекин қоши, кўзи ва пешонаси Исмат бобоникига ўхшаб кетар эди.

— Отамнинг гапида жон бор,— деди Суюма Холбекка.— Хотининг нукул ўша беҳаё Хулкар билан пичир-пичир қилиб юради.

— Иккови ўрток бўлгандан кейин гаплашади-да,— деди Рихси хола.

— Гаплашмасин, касофати уради! — деди Исмат бобо.

У мана шунақа тўқнашувларда кўзининг ожизлигини унутиб, ҳамма катори бўлиб қоларди. Бир чеккаси шунинг учун қаерда одамлар бир-бири билан айтишиб қолса, Исмат бобо дарров кўшилар эди.

— Менинг битта бошимга шунча хўжайин,— деди Жаннатхон алам билан ва уйга кириб кетди.

Кўшни ховлида ёш бола чирқираб йиғлади. Суюма кирган эшигидан қайтиб кетар экан:

— Қирилиб кетгурлар, бирпас тинч кўймайди-я! — деб болаларини қарғади.

— Отасининг ўзи,— деди Рихси хола қизининг кетидан, сўнг келини кирган уйга кирди.

Жаннатхон остона олдида мунғайиб ўтирар эди.

— Жон болам, кўнглингни кенг қил,— деб Рихси хола уни елкасидан кучди.— Мен ҳам сендайлигимда кўп жабр тортганман. Энди буни ҳеч кимга раво кўрмайман. Эрдан-ку, ёлчимадим, энди сизлардан ёлчитсин худо. Суюма бўл-

мади. Ўшанда тирик қолганидан қувониб тантиқ қилиб кўйган эканмизми?

Суюма олти ёшга кирган пайтларда уч яшар сингилчаси бор эди. Унда Холбек ҳали туғилмаган эди. Бир кун ойиси уйда кийим тикаётганда икки қизча сомонхонага кириб гугурт ўйнашади. Сомонхона — ҳаммаёғи берк, ўзи анча чуқур бино эди. Бир вақт Рихси хола болаларининг бакириб йиғлаганини эшитиб қолади. Караса, сомонхонанинг эшигидан тутун буруқсаб чиқяпти. Болалар ташқарига йўл тополмай бўғилиб йиғлашарди.

Рихси хола етиб борганда ичкарига тахланган беда боғлари ёниб кетган, сомонга ҳам ўт тушиб, ёнишдан кўра кўпроқ тутар эди. Тутунда ҳеч нарсани кўриб бўлмас эди. Суюма бир бурчакка қочган экан, Рихси хола уни пайпаслаб топиб, дарров олиб чиқди. Суюманинг сочига ўт тегиб, чаккасини бир оз куйдирган эди, шу куюк изи ҳозир ҳам бор. Ҳовлида Рихси холанинг бир ўзи эди. Кўшнилари чакириб дод солди-да, олов ичида қолган кичик қизчасини кутқаргани чопди.

Бу қизча болалик қилиб сомонхонанинг тўрига қочган экан. Рихси хола тутун ва олов ичига икки қайта югуриб кириб чиқди, аммо қизчасини тополмади.

Олов сомонхонанинг шифтига урган, том кулаши муқаррар эди. Рихси хола тутун ва олов қаърига учинчи марта чопиб кирди... Дод овозига етиб келган кўшнилари унинг ўзини ичкаридан беҳуш аҳволда қутқариб чиқишди, эғнида ёнаётган кўйлагини ўчиришди.

Рихси хола уч ой касалхонада ётди. Уни ким кўргани борса, кичик қизчасини сўрар эди. Эри ҳам, одамлар ҳам «қизчангиз тирик, Тошкентдаги касалхонада» дейишарди. Рихси хола бунинг ёлғонлигини тузалиб чиққанда билди... Кейин бутун меҳрини Суюмага берди. Орадан уч йил ўтиб, Холбек туғилгандан кейингина ёнғинда ўлган қизчасининг доғи Рихси холанинг хаёлидан узоклашди.

Жаннатхон бу воқеадан кўп йил кейин эсини таниган бўлса ҳам, болалари учун жонидан кечиб ўзини қайта-қайта оловга ташлаган онанинг шижоатини кўп эшитган, унга қойил бўлиб ва алоҳида бир ҳурмат сезиб ўсган. Рихси холанинг ўшандаги фидокорлиги ҳали ҳам бор. Бу оилада энг бағри кснг, меҳрибон одам шу эканини Жаннатхон келин бўлиб келгандан бери ҳам кўриб юрипти. Лекин Исмат ота билан Суюма...

— Ўғлингиз сизга тортса бўлмасмиди, онажон! — деди Жаннатхон куюниб.

— Билмасам, энди, ўғил бола отасига яқин бўлади де-

ганлари ҳам ростмикин? Лекин Холбек Суюмага ўхшаган эмас. Эсингдами, илгари Холбек сенинг ашулангни эшитса яйраб, эриб кетар эди-ку.

Рихси хола келинига сирдошларча тикилиб кулимсиради. Фақат очик кўнгил оналар билан эрга теккан сеvimли қизлар орасидагина бўладиган сирдошлик Рихси хола билан Жаннатхоннинг орасида ҳам бор эди. Жаннатхон «уҳ» тортиб:

— О, онажон,— деди,— бу ҳаммаси уйлангунларича экан...

— Йўқ, болам, бунинг ичида бошқа гашлик борга ўхшайди. Сен кўнглига бир қўл солиб кўргин.

— Бу гаплардан кейин менга кўнгилларини очармидилар! Ҳали уриш бўлмаса деб кўрқаман.

— Кўрқма. Бунақа мунгайиб ҳам ўтирма. Эркак халқи ожиза бўлиб кўрқиб ўтирганингни кўрса баттар тепангга чикиб кетади.

— Рост айтасиз...

— Тур, ҳеч нарса бўлмагандай ишингни қилавер.

Рихси хола келинининг бошидаги рўмолини тўғрилаб кўйди.

Жаннатхон ўрнидан турди-да, деразадан ташқарига хавотирланиб кўз ташлади...

10

Холбек ҳовлида отаси билан гаплашиб турар эди.

— Кўзингиз қалай? Ҳалиги докторга учрадингизми?

— Ҳе, учрамаган докторим қолмади...

— Нима дейди?

Исмат бобо касалликнинг номи ёзилган бир қоғозни ўғлига узатди. Унга «глоукома» деб ёзилган эди.

Докторлар Исмат бобога «бу касаллик сизда анчадан бери бор экан, қаттиқ кўрқишдан, изтироб чекишдан кўзингиздаги қон босими ошиб кетиб, охири шундай бўлипти, энди буни биз тузатолмаймиз», дейишган эди.

Исмат бобо, ҳақиқатан, сўнгги йилларда жуда кўп изтироб чекди. У илгари «мен Сайфиддинни фош қилганман», деб юрар эди, «фош» бўлган киши бегуноҳ чиқди.

Шунда Исмат бобо ичидан бир зил кетди. Бултур Холбек Авазни ярадор қилганда «энди ўзим қамаламан» деб ваҳимага тушди. Ниҳоят, амалидан айрилиб бекорчи бўлиб қолди-ю, бир йил ичида соч-соқоли «дув» оқариб, кўзи ҳам анча хиралашди.

Шунинг устига бир кун эски-туски кўйиладиган қазноқнинг

сояси кўзига жуда салкин кўринди. Шу ерга кўрпача тўшатди, кейин «гафлат босиб» ухлаб қолди. Бир вақт келини Жаннат-хоннинг: «Вой-ей, ота, илон!» деган гапидан чўчиб уйгонди. Қараса, битта қора илон кўйнига кириб, яктагида кулча бўлиб ётибди.

Исмат бобо умрида бунчалик кўрққан эмас эди. Жон ҳолатда ўрнидан сапчиб турди. Илон ерга тушгани эсида. Кундуз бўлишига қарамай, бирдан ҳаммаёқ қоп-қоронғи бўлиб кетди. Шундан бери кўзи деярли кўрмайди...

Холбек отаси берган рецетни ўқиб ҳеч нарсани тушунмади.

— Илондан кўрқиб шунақа бўлганингиз рост эканми, энди? — деди.

Бу орада Холбекларнинг ҳовлисига туташган қўшни уйнинг текис томига Замонали чикди-да, радио антеннасига сим боғлай бошлади. Холбек орқа ўгириб тургани учун уни кўрмас, аммо ота-боланинг гапи Замоналига эшитилар эди.

— Рост, кўркишдан ҳам бўлармиш, — деди Исмат бобо.

Ўғли воқсани билса ҳам, қарилик эзмалиги туфайли ҳаммасини бир бошдан ҳикоя қилишга тушди.

Томдаги Замонали уларнинг гапини зимдан эшитишдан ўнгайсизланди.

— Холбек, яхшимисан? — деди.

Холбек шошиб ўгирилди: у Замонали билан тенгдош, иккови болаликдан «тепишиб» ўсган. Оталарининг орасидан ўтган ишлар кўнгилларига ёмон ғубор солган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, ҳалигача салом-аликлари йўқолган эмас.

— Э, Замонали, қалайсан? Ўқишни битирдингми?

— Анча бўлди.

Исмат бобо Замоналининг овозини эшитган заҳоти талвасага тушиб:

— Юр, уйга юр! — деб ўғлининг енгидан тортди.

Холбек бунинг сабабини сезиб, гаши келди. Отасининг гапига эътибор бермай, Замоналига юзланди:

— Ўзимизда ишляяпсанми?

— Ҳа.

— Холбек, уйга юр, юр дейман! — шипшиди яна Исмат бобо.

Холбек отасининг қилигидан уялиб, Замоналининг олдида ерга кириб кетгудай бўлди. Сайфиддин ака қамалганда «ёмон одамнинг ўғлисан» деган гапдан кўнгли кўп марталар чўккан Замонали Холбекнинг ҳолатини ич-ичидан сезиб турарди. У булоқ бўйида Исмат бобога айтадиганини айтиб, Давлатбеков билан курашишни бўйнига олиб кўйгани учун

энди бу Холбек билан ўзининг орасидаги мураккабликка бархам бергиси келди.

Замонали томнинг четига келиб чўнкайди-ю:

— Холбек, биз бирга ўсган қўшнилармиз,— деди.— Бир нарсани очиқ айтсам хафа бўлмайсанми?

— Йўк, нега! Туш, бирга чой ичамиз...

— ... Отанг нукул мени кўрса ўзгариб кетади. Қасд олади, деб ўйлайди чамаси.

— Замонали, энди бўлари бўлган... Бу одам ҳозир касал...

— Мен ҳам айтмоқчиманки, авваламбор, қасд олиш истагим ўзи йўк. Борди-ю, бўлганда ҳам, мен бу кишининг нимасидан қасд оламан?

— Ҳаммасини Каттаев қилган! — деди Исмат бобо.

У ҳали ҳам ўзини оппоқ қилиб кўрсатишга тиришаётгани Замоналининг гашига тегди.

— Энди буни аниқлаш қийин! — деди Замонали.— Мен аниқламоқчи эдим, район у ёқдан-бу ёққа кўчавериб, архивлари аралашиб кетибди. Керакли қоғозни топиб бўлмайди.

Холбек ерга қараб:

— Ҳа, энди...— деди-ю, бошқа гап тополмади. Ўнғайсиз жимликни яна Замонали бузди:

— Холбек, сен билан биз оталаримизнинг ўчини бир-биримиздан оладиган одамлар эмасмиз.

— Ҳа, албатта.

— Отанг ҳам энди «қасд олади» деб ҳадиксирашини ташласа яхши бўларди. Бу кишининг кўзини қараган доктёр айтиб берди. Этакларига илон кириб ётгани — бу бир тасодиф, албатта. Лекин бу кишидаги ўша таҳлика, ўша ҳадик бўлмаганда, илондан кўрққанлари кўзларига бунчалик ёмон таъсир қилмас эди.

Исмат бобонинг назарида Замонали ундан кулиб гапираётгандай туюлди. Узун мўйловига яраша ўсиб текисланмаган калта оқ соқоли асабий силкинди:

— Бу ҳаммаси худодан! Кимки мендан кулса, худо буни ўшанинг бошига ҳам солади!

— Яна ҳадик! — деди Замонали.

Холбек отасини жеркиди:

— Сиздан ҳеч ким кулаётгани йўк!

Замонали ўрнидан турди-да, индамай антеннага унади.

Ота-бола уйларига қараб кетар эканлар, Замонали ўзига-ўзи деди:

«Энди яна худога сиғинадиган бўлибсан-да! Сиғинмай яшай олмайдиган инсон...»

Холбек отасини тирсагидан суяб катта, нақшинкор айвонга чиқди.

Бу дангиллама уйни ва айвонни Исмаат бобо ўзининг «даври келган» йиллари қурган эди. Холбек хозир шуни эслаб, кўнгли баттар гаш бўлди.

Замоналининг гаплари, Жаннатхоннинг ашула айтиб юргани устига энди бу гашлик ҳам қўшилиб, уни жуда тажанг қилиб юборди.

У ўз уйида хотини билан ёлғиз қолганда токчада турган қашқарча рубобни қаҳр билан кўлига олди:

— Мен ҳафталаб уйда бўлмасам... Сен бунақа ашулачилик қилиб юрсанг!..

Жаннатхон эрининг важоҳатини кўрди-ю, ҳамма дардлари гўё бирдан янгиланди. Холбекка тик қараб:

— Урасизми? — деди.— Бу уйга кўшиқ сиғмайди. Бу уйга рубоб сиғмайди! Ғурбатдан бошқа нарса сиғмайди бу уйга! Синдириг буни! Беринг, мен ўзим синдираман!

Холбек кўзларини катта очиб, хотинини биринчи марта кўраётгандек унга тикилиб қолди.

Жаннатхон унга ҳеч қачон ҳозиргидек гўзал ва дадил кўринмаган бўлса керак. Холбекдаги тажанглик ўрнини энди ёмон бир хавотирлик ҳисси эгаллади.

У далада юрган оддий бир чўпон, Исмаат бободай ёмонотлик кишининг ўғли. Кўшни ҳовлида Замоналидек ўқимишли ва одамшаванда йигит яшайди. Жаннатхоннинг ҳозирги ҳусни устига гўзал овози бор... Холбек шуларни ўйлади-ю, хотинидан ажраб қоладигандек ранги «қув» учди.

Кўлидаги рубобни икки кўллаб қисимлаб, товушини пасайтириб:

— Билиб қўй, Жаннат,— деди.— Агар менга хиёнат қилсанг, шуни бошингга ураман. Ўшанда бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади.

Холбек рубобни яна токчага қўйиб қўйди.

— Агар билмасангиз сиз ҳам билиб қўйинг,— деди эшик олдида турган Жаннатхон ҳам энди овозини пасайтириб.— Мен хиёнатдан ҳазар қиламан. Лекин ҳар кимнинг гапига учиб ғурбат қилаверсангиз, мен бу уйда турмайман, кетаман!

Жаннатхон айвонга чиқди. Бекасам камзулини бошига ёпинди.

Деразадан буни кўриб қолган Холбек хотинининг ойнасиникига бориб ётмоқчи эканини пайқади-ю, яна дарғазаб

бўлди. Жаннатхонни уйга судраб олиб кириш учун айвонга чиққан эди, бирдан Рихси хола келинига ёндошди. Айвонда турган кизил мис кўзанинг тагида қолган сувини чслакка бўшатди.

— Ол, айланай болам,— деди кслинига.— Сувга бориб ксл, ёзиласан...

Жаннатхон Рихси холанинг изтиробли юзига каради-ю, сўзини қайтаролмади. Кўзанинг балдоғини билагига солиб, қорнини ёнбошига қўйди.

Холбек индамай уйга қайтиб кирди.

Жаннатхоннинг билагигаги мис кўзани қатор-қатор болга излари бёзаб турарди. Ксчки куёшда бу излар олтин тангалар тизимига ўхшаб жилоланар эди.

11

Авазларнинг ҳовлисида бошқа ўйлар, бошқача ташвишлар...

Хулкар бошида кўтариб келган ўтини кўрадаги эчкилар билан бузоқнинг олдига ёйиб ташлар экан, ошхона томондан Санам холанинг кимгадир зарда қилиб гапиргани эшитилди. Бсғам эчкилар кизғалдоқ гулларини иштаҳа билан чимдиб сйишар эди.

Яланг оёғига «пучуқ» калиш кийган, жийда гулли чойнак кўтарган Аваз ошхонадан хит бўлиб чиқди. Уй томонга ўтаётиб, кўрада турган Хулкарга кўзи тушди-да, тўхтади.

Хулкар бошидаги гулчамбарни кўлига олди. Жони қаттиқ эрбўта гуллари шунча эзғиланган бўлса ҳам, барги тўкилмаган ва кўм-кўк рангини йўқотмаган. Хулкар чамбарни ҳам эчкиларнинг олдига ташламоқчи бўлганда бирдан:

— Ташлама,— деди Аваз.

Хулкар орқага ўгирилиб, сўри олдида кулимсираб турган Авазни кўрди.

— Эрбўтани куритиб қиём қилса ҳамма дардга даво бўлар эди-ку,— деди Аваз. Бу содда табибликни Авазга бир вақтлар Хулкарнинг ўзи айтган эди. Шу эсига тушди-да, чамбарни айвонга олиб кслиб, устуннинг миҳига илиб қўйди.

— Бўлдими? — деб эрига маъюс жилмайиб каради.

Аваз бу маъюсликнинг сабабини билар эди. Агар ҳозир у «нима бўлди?» деб сўраса, Хулкар йиғлаб ҳикоя қилишга тушар эди. Аваз буни сезиб, ўзининг хитлигини ҳам унутди ва шўхроқ гап қидирди:

— Бугун уйга келсам, яна шамол-тўполон бўлиб тур-

ган экан. Мени ҳам варракдай учириб, роса обориб-обкелди.

— Сиз куласиз... Менинг хўрлигим кслади...

— Э, кулиш қаёқда, ҳозир ошхонада йиғлагандан баттар бўлдим. Шу чойни ҳам қорбўронларнинг орасидан олиб ўтиб ксляпман.

Уларнинг биридаги шўхлик ва завқ иккинчисига тсз ўтар эди. Ҳозир ҳам Хулкарнинг кўзларида ёш қалқиётган бўлса-да, лаблари бсихтиёр кулимсиради. Аваз уни бутунлай юпатиб олиш учун гапни ёқимлироқ нарсага бурди:

— Бу кўзиларни кара!..

Қулоқларининг оқи ва оёқчаларининг оласи ўзларига жуда ярашган кўзичалар эчкини эмгандан бсри сўрида қора чакмон устида жимгина ётишар эди. «Тўйган кўзичокдай деган ибора ҳозир уларга жуда мос тушар эди.

— Ҳой, мунча жажжи! Буларни ким олиб келди?

— Акангқарағай! — дсб Аваз ўзини кўрсатди.

— Қаёқдан?

— Ксйин айтиб бсраман. Уйга кир. Норбой ота келган.

Хулкар чойнакни Авазнинг қўлидан олди, айвонга чиққанда сскин шивирлади:

— Йўлда мен бир одамни кўрдим, жуда қизиқ бўлди.

— Кимни? — кизиқиб сўради Аваз.

— Ксйин!.. — дсди Хулкар.

Тоғаси уни одобсиз демасин учун, Хулкар чойнакни кўтариб, уйга Аваздан ксйин кирди. Норбой отани елкасидан олиб кўришди, тикка туриб сўрашди-да, айвонга қангиб чиқди.

Аваз Норбой отага чой қуйиб бсриб ўтирар эди.

Хулкар айвонда бирпас турди. Ҳозир унинг ювиниб-тарангиси, ўзининг келинлик уйига кириб ойна олдида бирпас дам олгиси кслар эди. Аваз меҳмондан бўшаб бу уйга киргунча, Хулкар энг тоза кийимларини кийиб ўтиришни истар эди.

Аммо ошхона томондан келаётган жаз-жуз товуши, капгирнинг қозонга урилиб асабий шақирлаши Санам хола-нинг фсълени эслатиб турар эди. Қайнанаси овқатга урнап-тими, дсмак, Хулкар подадан сигирни қайтариб олиб келиши, уни ва эчкиларни соғиб саранжомлаши ксрак. Шунини килмасдан туриб ўзига қараса, қайнанасига яна ёмон кўринади. Хулкар бу ишларни қош қорайганда битирди. Кейин ойнанинг ёруғида айвонда туриб, сирланган челақда кўпириб турган сутни катта кизил қовоққа докадан сузиб ўтказиб бошлади.

Шу пайт Санам хола иссиқ шовла хидини таратиб, ошхонадан Норбой ота ўтирган уйга товоқ кўтариб ўтди.

Хулкар эрталабдан бери ҳеч нарса смагаган ва жуда оч қолган эди, қайнанасига сездирмасликка тиришиб ютинди.

Санам хола унга гап қотмас ва қайрилиб қарамас эди. У келинининг биринчи бўлиб гапиришини истарди. «Биз бундай пайтимизда қайнанамиз бошимизда данак чақар эди, хали мен нима қилибманки, бу аразлайди!»— дсярди у ўзича.

Тўғри, Санам хола шу Авазни эмизиб юрган пайтларида қайнаnasi арзимаган бир нарсадан уриш чиқариб, шом қоронғисида унинг уйдан аразлаб кетишига сабаб бўлган эди. Уста Қамбар ўшанда узок бир кишлокда иморат қуради, уйга кам келарди, келганда ҳам хотинининг ихтиёрини онасига бсриб қўяр эди. Санам хола аччиқ устида қоронғига ҳам қарамай, тоғ ичкарасидаги ота кишлогига қараб жўнади. Аммо йўл юриб бир оз совиди-ю, қайнанасининг қўлида қолган ўн ойлик Аваз кўз олдидан ўтаверди... У ярим йўлдан орқасига қайтди. Келса, дарвоза занжир, ичкаридан боланинг устма-уст йиғлагани эшитилади.

Санам хола қорувли жувон эди, ҳовлининг орқасидан деворга тирмашиб томга чиқди. Пичан гарамининг орасида ўтириб ҳовлига қаради.

Супада бешикда ётган болага бувиси чойнакчанинг жўмрагидан сут бермоқда эди. Бола туюлиб йиғласа, кампир унинг онасини қаргаб тсбратар эди. Авазнинг ҳолдан кетиб қолганини сезган Санам хола бир вақт томдан осилиб ҳовлига тушди. Бешикни Аваз билан бирга даст кўтариб, уйга олиб кириб кетди...

Шунча ишлардан кейин ҳам Санам хола қайнанасига биринчи бўлиб гапирган эди. Хулкар иккита гапга шунча қовоқ-тумшук қиладими?

Санам хола Хулкарни ошхонага кирар деган эди, кирмагандан кейин, тегишини қозоннинг тагида қолдирди. «Оч қолса бориб, ўзи топиб сяр»,— деди ичида.

Ёш келинчакнинг мўйсафидлар билан бир дастурхондан овқат ёйиши одобдан эмас эди. Аваз Хулкарнинг ёлғиз қолганини сезиб турарди, аммо мсҳмон билан ўз ота-онасини бу ерда қолдириб, овқатни хотини билан бошқа уйда еса, бу ҳам айб эди: хотинини шу мўйсафидлардан баланд кўйгандай бўлар эди. «Тавба! — деб Аваз ич-ичидан ғижиниб қўйди.— Бу қанақа одобки, одамни ўргимчак тўридай чирмаб ташлайди, ўзингни салгина эркин тутай десанг, дарров айбга айланиб кстади!»

Чол-камбир турадиган эски уйда ўнинчи осма чирок тутаб ёнар эди. Тўрда Норбой ота юмалоқ лўлаболишга ёнбошлаб ётар, Қамбар ота рангдор тунука билан безанган эски сандиққа суяниб ўтирар эди.

Овқатини ошхонада ёлғиз ўтириб еган Хулкар бир чойнак чой дамлаб, чолларга салом бериб уйга кирди. Чойнакни пойгаҳда чордана қуриб ўтирган Авазнинг олдига қўйди-да, шовладан бўшаган чархинни мужилган суяклар билан бирга хонтахтадан йиғиштириб олиб кетди.

Қамбар ота қайнана-келиннинг ишига аралашмаса ҳам, Хулкар овқатдан кейин чой дамлаб, одоб билан салом бериб кирганда алик ўрнига «баракалла, эна қизим!» деб қўйгувчи эди.

Бугун шу ҳам бўлмади. Қамбар ота ўзи билан ўзи бўлиб ўтирар эди.

Боя Ортиқ унинг олдига қайтиб бориб, Аваздан шикоят қилган, «шу кетишда Замонали иккови менинг ҳам бошимга етади, Ойқўлнинг кўчишига ҳам сабаб бўлади» деган, сўнг Давлатбековнинг таҳдидларини айтиб берган эди.

Уста Қамбар ўғилларининг носозлигидан илгарилари ҳам озорланиб юрар эди. Бугунги кўнгилсизликлар, шунча умид билан кураётган шийпонининг энди кераксизга ўхшаб қолгани уни баттар хафа қилди. Уйга келса, қайнана билан келин яна аразлашган...

Қамбар ота оғир тин олиб:

— Бола шу экан-да, Норбой ака,— деб қўйди.— Кичиклигида касал бўлиб, бошқа килиб, қийнаб юборса, «бола-да, энди, катта бўлса ҳамма ташвишидан қутуламан-ку», деб ўйлар экансиз. Кейин карасангиз, бола катта бўлган сари ташвиши ҳам катта бўлаверар экан.

Тепада тутаб ёнаётган осма чирок энди Авазнинг гашини келтирди. У ўридан туриб, қайчини топди, кизиган шишани латта билан ушлаб тоқчага олиб қўйди-да, пиликни қирқиб текислашга тушди. Қамбар ота булоқ бўйида бўлган воқеани, Замоналининг гаплари-ю, Давлатбековнинг дўқларини айтиб берди.

— Оббо! — деди Норбой ота безовталаниб.— Биздан ихтиёр сўрамай кўчираверармикин-а, Аваз?

— Пўписа қилган,— деди Аваз.— Давлатга чорва ҳам керак. Чорва учун Ойқўлдан қулай қишлоқ бу атрофда йўқ.

— Сен нимани билиб ўтирибсан? Давлатбеков қасд қилса қўлидан ҳар бало келади.

— Ҳа, Каттаев канча қишлоқларни кўчирган эди...

— Каттаевнинг даври ўтиб кетган,— деди Аваз,— сиз шийлонни қураверинг. Фанер бермаса, васса қиларсиз...

— Даромад бермагандан кейин нима қиламан деса қилади.

Аваз чироқ шишасини чамбарагига ўрнатиб, пиликни кўтарган эди, уй бирдан ёришди.

— Норбой ака, бу йил кўзини кўп олибсиз, энди буёғини пухта қилинг,— деди Қамбар ота.— Агар кўй ҳам дуруст даромад бермаса, қишлоқнинг аҳволи танг.

Аваз латта билан қўлини артар эди.

— Менинг ҳам бошим қотган, уста,— деди Норбой ота.— Текис жойда кўзим ўтмай кўзи йўқотиб юрибману бу кўй-кўзи тоққа чиққанда нима қиламан?

Аваз пойгаҳга келиб чордана куриб ўтирди. Қамбар ота унга текилиб қаради. Отасининг бу қарашида «энди нима дейсан?» деган маъно бор эди. Аваз «кўйга чиқмаслигимнинг сабабини биласиз» дегандай жавоб қараш қилди. Сўнг Норбой отага:

— Айтсангиз ўрнингизга одам топиб беришар,— деди.

Норбой ота чўккалаб ўтириб, хонтахтага тирсақларини тиради, Авазга юзини яқинлаштириб:

— Гапнинг пўскаласини айтайми? — деди.— Мен бу кўй-кўзини сендан бошқа одамга ишониб топширолмаман. Бугун Ортиқ аканг Турдини айтди, йўқ дедим. Ўлибтирилиб ҳисор зотини хиллаганман, юз йигирматадан¹ кўзи олганман. Қўли эгри одам бир ёзда меҳнатимни «сув» қилади.

Аваз чордана қурганича ўз тиззаларига қараб индамай ўтирар эди. Норбой ота уста Қамбарга гап уқтириб кетди. Бу йил кўзи кўп бўлгани учун Аваз ойликни катта олишини, ойисининг бугунги таъналаридан ҳам қутулишини айтди.

— Кейин, ахир, сендака чўпон ўзи кам бўлади, ўғлим! — деди Норбой ота Авазга.—Сенинг мол танишингга ҳамма ҳайрон қолиб ёқасини ушлар эди.

Аваз ўзининг чўпонлик қобилятидан гурур қилиб, кўнгли тоғдай ўсиб юрган пайтларини эслади. Бугун унга шу гурур етишмагани кўп сезилди. Лекин Хулкар... Аваз Хулкар билан ҳам фахр қилади-ку.

— Нега индамайсан? — деди Қамбар ота ўғлига қадалиб қараб.

Аваз нима десин, Санам хола билан Хулкарнинг ораси бунақа... Қамбар ота «аёлларнинг гапига аралашмай-

¹ Ҳар юз совликдан, демокчи.

ман», деб ўзини четга олади. Хулкар шундай кийнаиб юрганда, Аваз уни ёлғиз ташлаб, қўй билан тоққа чиқиб кетса, ҳафтада, ойда бир келса инсофдан бўладими? Хулкар унга жуда суяниб қолгани боя ҳам сезилди-ку. Одамлар яхши кўрган кишиси учун нималар қилмайди...

Қамбар ота энди зарда қилиб деди:

— Ё хотинингдан маслаҳат сўраб келасанми?

Аваз бошини кўтарди.

— Хотининг, хотининг дейсизлар. Нима, хотин қўйдан ҳам паст турадимми?

— Мен сени хотинингга қайишма демайман, ўғлим. Яхши йигит минган отини ҳоритмайди, олган хотинини қаритмайди. Ота-боболаримиздан қолган удум шу.

Аваз отасига тик гапирганидан энди бир оз ўнғайсизланди.

— Мени бошқа нарса қийнапти,— деди Қамбар ота:— Хотинпарвар бўламан деб сен ўзинг пастлаб кетяпсан. Ўтган йили элнинг оғзига тушган чўпон эдинг. Ҳозир нима қилиб юрибсан? Кеча молхона тозалаган экансан. Бугун кунжара ташибсан. Эртага отхона супурасан.

Авазнинг хаёлига «меҳнатнинг айби йўқ» деган гап келди. Бироқ отаси андиша қилиб айтмаётган аччиқ бир эътироз ўзининг кўнглидан эшитилиб кетгандай бўлди: «Сендай қирчиллама йигит уйда юрсин-да, Норбой ота кўзи кўрмай қўй боқсинми?»

13

Ой дам-бадам булутлар орасига кириб кетар, шунда қишлоқ уйлари бир-бирига чаплашиб кўринмай қолар эди. Фақат оқланган узун мактабхона ва унинг ҳовлисидаги мирзатераклар кўзга аниқроқ чалинар эди.

Мактаб ёнидаги икки хонали уйчада ўқитувчи қиз Чўлпоной истиқомат қилади. Унинг онаси — пастаккина серҳаракат кампир — жуссасига мос бўлмаган кучли товуш билан Фарғона шеvasида гапиради:

— Таладан келганимда шатта турган эди-я! — Кампир чироқсиз хонада гугурт чақиб, кимиз кадини қидирган эди. «Ҳозиргина» демоқчи бўлиб:— Эндигина кўрган эдим, ўлгири! — дерди.

Чироғи ёниқ қўшни хонада ёзув столининг ёнида Замонали билан Чўлпоной бир дафтарни варақлаб кўришмоқда эди. Замонали кампирнинг гапига қулоқ солиб туриб, беихтиёр кулди.

— Онангизнинг тили жуда ғалати-да.

Чўлпоной ҳам кулимсираб ўрнидан турди, тошчирокни ёкиб, онасининг олдига кўтариб чикди. Она-бола кимиз кадини кидирар эканлар, хонанинг бурчаклари пўпанак босиб кетганини энди кўришди.

— Замоналижон,— деди кампир,— янги директорга айтинг, Сабоҳатни қайтариб олиб келсин. Бу уйчани ойдайд килиб, чироғини ёкиб ўтирган эди. Нафсинга ўт тушгур Давлатбеков «едиргани қўймайди» деб бечорани кетказиб юборди.

Сабоҳат деганлари самарқандлик зоотехник киз эди. Ўзи тожик бўлгани учун ўзбекчани ҳам тожикча қилиб гапирар эди. «Ахволингиз калай?» дейиша, «ёмон йўқ» дерди. Чўлпонойнинг онаси эса «тушунмадим» демоқчи бўлиб, «чучунмадим» деб кўярди. Бу уйга келган одам икковини гапиртириб қўйиб, тилларининг ғалатилигидан қотиб-қотиб кулар эди.

Сабоҳат чорва илмини яхши билар, бу тоғда яхши кўпаядиган сергўшт ҳисор зотини хиллашга тиришар, қўйларнинг йиригини сотиб, майдасини олиб, фойдасини бўлиб ейишларига йўл қўймас эди...

Замонали унинг ҳозир қайси бир қишлоқда биология ўқитувчиси бўлиб ишлаётганини эшитган эди.

— Буни яхши эслатдингиз, она,— деди кампирга.— Чорвадор қишлоқда зоотехник йўғ-а, каранг!

Давлатбековларнинг бошқа ишлари яна Замоналининг эсига тушди. Сўнг Мансуровни кўз олдига келтирди. У ҳали янги директор билан бирор марта ҳамсуҳбат бўлган эмас. Оддий бир идора ходими дабдурустан директорнинг олдига кириб, Давлатбековдай таниқли одамнинг хатоларини гапирса, бировларни ёмонлаб юрадиган шикоятбоз бўлиб кўриниши ҳам мумкин. Жуда ўрнини топиб, яхши бир йўл билан гап очмаса, бутун ҳаракатлари ҳайф бўлади. Замонали шу йўлнинг қандай топилишини ҳали билмайди, бўш колди дегунча гоҳ ундай, гоҳ бундай режа тузиб, ўйлаиб кетади.

Унинг бу мураккаб ўйларини, Давлатбеков икковининг орасидан анча каттиқ гаплар ўтганини Чўлпоной билан онаси ҳали билмайди, шунинг учун янги директорга бир оғиз айтиб, Сабоҳатни қайтариб олиб келиш мумкин деб ўйлашади. Замонали ҳам ҳозир ҳамма ташвишларни унутиб, Чўлпоной билан фақат яхши нарсалар тўғрисида гаплашишни истайди.

Кимиз кади ҳовлидаги супадан топилди. Кампир кулиб ва ўзининг «қариб, эсини еб» қўяётганидан нолиб, ҳовлидан чиқар экан:

— Замоналижон, мен келгунча кетиб қолманг-а! — деди.
— Хўп.

Чўлпоной билан онасининг Ойкўлга келиб туриб қолишларига Замонали сабаб бўлган.

У Чўлпонойни бултур Тошкентда институтларининг ҳовлисида юм-юм йиглаб ўтирган пайтда биринчи марта кўрган эди. Қабул имтиҳонлари бораётгани учун Замонали «йиқилиб чиққанлардандир» деб ўйлади. Тун ярмидан ошган... Замонали унга яқинлашиб узр сўради-ю, кўлидан келганича юпатмоқчи бўлди. Қизнинг узун киприклари кўз ёшидан намланиб, янада узун кўринар эди. Юзи ранг-пар, аммо жозибали, йирик-йирик кўзлари «шаҳло» деган сўзини эсга солади.

— Имтиҳондан «йиқилганда» биз ҳам йиғлаган эдик. Ҳозир, мана, институтни битиряпмиз. Шунақа, синглим, одам йиглаб-йиглаб марза олса, кулиб-кулиб суғорар экан.

— Йиқилган бўлсам кошки эди...

— Бошқа гапми?

— Соғлигим тўғри келмай қолди...

Маълум бўлишича, Чўлпонойга сил касали юккан экан. Замоналининг унга раҳми келди.

Чўлпоной ўн биринчини битирган, ўзи қобилиятли, билими ҳам анча яхши, бошланғич синфларга дарс беришга ҳақи бор.

Замонали Ойкўлда ўқитувчилар танқислигини эслади.

Чўлпонойга «тоғ ҳавоси билан қимизи ўпкангиздаги гурборни тез таркатади» деди, кейин уни онаси билан бирга Ойкўлга бошлаб келди. Янги ерларга кўчиб кетган қариндошларидан бирининг шу ҳовлисига киритиб қўйди.

Бунга ҳали бир йил ҳам бўлгани йўқ, лекин ҳозир Чўлпонойнинг юзлари тўлишиб, кўзи ҳам гўё бир оз кичрайган. Ёноқларида нафис қизиллик ўйнайди.

Онаси Замоналига миннатдорчилигини айтиб адо қилолмайди. Ойкўлнинг ҳавоси билан қимизини мақтаб, «курот экан, курот» дейди.

Замонали институтни битириб қайтгандан бери уларникига кўп келади.

Ҳозир ҳам ҳовлидан қараган киши деразанинг пушти дарпардаси ортида Чўлпоной билан икковининг боши бирибирига ёндошиб турганини кўради.

Чўлпоной қизил сиёҳ билан хатоларини чиғизиб, «2» қўйган бир дафтар стол устида очик турипти. Ҳали текширилмаган дафтарлар бир четга тахлаб қўйилган. Чўлпонойнинг қўллари эса Замоналининг кафтида.

— Шошманг, оингизнинг гапини яна бир марта айтинг.

— Қайси гапини? — энгаҳидаги кулгичи ўйнаб сўради Чўлпоной.

— «Чучинмади» ни.

— Тушунмадим,— деб кулди Чўлпоной.

— Бўлмаса «ўтик» денг.

— Ҳа, айтаман. Асли тўғриси «ўтик». Сизлар «этик» қилиб ўзгартириб олгансизлар.

— Бўзак-чи?

— «Бузоқ» тўғрими бўлмаса? Асли «бўзлаш» дан олган-ку.

— Бўлмаса бақа келинг,— деб Замонали уни ўзига томон тортди.

У «бу ёққа» сўзини фарғонача қилиб «бақа» деб ҳазиллашгани учун, Чўлпоной ҳам ойкўлликларнинг талаффузига ҳазил қилди, ўзини орқага ташлаб:

— Жўқ! — деди.

Унинг бу ҳазили шундай ширин чиқдики, Замонали ўзини тутолмай, Чўлпонойни елкасидан кучиб, лабига-лабини кўйди.

Чўлпонойнинг юзи қизиб кетган, хаяжон баданига тўлқин солиб ўтар эди.

У Замоналини биринчи учрашган кунларидан бери яхши кўради. Аммо уни ўзига яқинлаштиришдан кўрқади. Тўғри, врач унинг касалини «енгил шакли экан, тузалиб қолибсиз», деди. Чўлпонойнинг ўзи ҳам ҳозир соғайиб қолганини сезади. Лекин «бирор фалокат бўлиб яна қайталаб қолса, Замоналига юқади» деб хавотирланади.

...Чўлпоной лабини Замоналининг лабидан тез олиб, юзини юзига кўйди. Замонали бунинг сабабини сезди: «касалини ҳеч унутмайди-да».

— Унутдим деган эдингиз-ку, Чўлпонхон?

— Бошқа нарсани унутолмайман.

— Нимани?

— Менга қилган шунча яхшилигингиз ҳам етади. Энди яна...

— Мен нима қилган бўлсам, ўзим учун қилганман.

— Ишонмайман. Сиз бундан нима фойда кўрибсиз?

— Сизга... сизни онам келин қилмоқчи.

— Бу гапни кўйинг, Замонали ака.

— Кўйсам ҳам, бир шарт билан кўяман.

Чўлпоной унга кўзлари ёниб қаради.

— Агар,— деди Замонали,— бошқа суйганингиз бўлса...

Чўлпоной стол устидаги дафтарга қараб жим турар, ёшқлари ловиллаб ёнаётгани ён томондан кўринар эди.

— Борми? — деди Замонали.

Чўлпоной «сиздан бошқа суйганим йўқ» дейишни ис-
тайди. Аммо бу унинг тўйга розилик бергани бўлади. «Ка-
сал кейин қайталаса, мен бу одамга нима бахт бера ола-
ман» деган ўй эса уни тоғ бўлиб босиб турипти.

Ховлида кадам товушлари эшитилди.

Эшик очилиб, Чўлпонойнинг онаси кўринди. Бошқа
вақт бўлганда кампир қизи билан Замоналининг орасида
жиддий бир гап бўлганини сезар эди. Бироқ ҳозир бўш
кимиз қаддини ағдариб кўрсатди-ю, Ортиқдан шикоят қилиб
кетди.

Ортиқ Замоналига кек қилиб Чўлпонойга кимиз бер-
дирмаган. «Боринг, сизларни бу ерга кўчириб келган ўша
одамга айтинг, ўзи кимиз топиб беради»,— деган эди.

Замонали бояги гулдай туйғулар таъсиридан чиқиб
тиканга ағанагандай бўлди. Врач Чўлпонойга бу йил ёзи
билан кимизни қанда қилмай ичиб туришни буюрган, шунда
касали ҳеч бир асар қолдирмай йўқолишини айтган эди.
Бу поинсоф...

— Ўзим бориб гаплашай-чи,— деб Замонали ўрнидан
турди.

Чўлпоной уни қайтарди, эртага врач орқали ҳаммасини
ўзи тўғрилашини айтди.

Замонали кулоқ солмай чиқиб кетди.

* * *

Толлар тагида қурбақа қуриллар эди.

Норбой отани кузатиб чиққан Аваз дарвозаларидан
ташқаридаги ялангликда бирпас турди. У Норбой ота-
нинг таклифига аниқ жавоб бермаган, бундан чолларнинг
таъби хира бўлган, ҳозир ўзининг кўнгли ҳам ғаш тортиб
турар эди.

Кўчадан кимдир шитоб билан ўтиб борар эди. Ой чиқ-
ди-ю, Аваз уни свитери ва серсоч яланг бошидан таниди:

— Замон!

Замонали унга қараб бурилди. Аваз оёғидаги пучук
калишни судраб босиб унга пешвоз чикди.

— Мунча шошилиб қаёққа кетяпсан?

— Аканг билан уришгани!

Аваз ундан гап нимадалигини сўраб билгач:

— Менга қолса кимиз деб бормас эдим,— деди.

Сўнг отасидан эшитганларини, Давлатбеков Ортиққа
«буларингни тийиб ол», деб буюриб кетганини айтиб берди.

Бу қишлоқда Авазнинг энг очилиб гаплашадиган тенг-
доши — шу Замонали. Хулқар ҳам Чўлпоной билан борди-

келди қилади. Кўп одам уларни «улфати чор» деб аташади.

— Бизнинг ака атайлаб шундай қилган бўлса керак,— деди Аваз.

— Мени ялинтирмоқчи бўлибми?

— Ялинтириб, кейин гапини ўтказиш учун.

— Аканг ҳам соддаку-я. Бизни тийиб олиш шунчалик осон эмишми?

— Амалдор одамга кўп нарса осон кўринса керак-да... Айтмоқчи, бу Давлатбеков биздан жуда даргазаб бўлиб кетибди. Нима бўлди ўзи, дурустроқ айтиб бер-чи?..

Гап катта ва чигал мавзуларга ўтди-ю, Замонали кимиз деб Ортиққа бориши чиндан ҳам ўринсиз эканини энди сезди. «Эртага врач тўғрилар»,— деди ичида.

У Чўлпонойнинг ташвишини оширмаслик учун айтмаган нотинч ўйларини, Ойкўлнинг муаммоси ва Давлатбеков масаласидаги мушкулликни Авазга гапира бошлади.

Бу гапларни нақадар усталик билан кўтариш кераклигини Аваз ҳам энди қадалиб ўйлай бошлади.

— Лекин... янги директор бугун менга анча одамшаванда кўринди,— деди у.— Аввал ўшанга бир тушунтирсангмикин, Замон?..

— Унинг ҳам бошини ғовлатишяпти-да.

— Нега?

— Э, Аваз, билган одамга, раҳбар бўлишдан қийин иш йўқ. Ҳар бир кишлокда аллақанча муаммо бор. Амалпараст бригадирлару Давлатбековга ўхшаганлар шуни ўйламайди. Нукул бир-бирига чап бўлиб олиб, арзимаган масалаларда бир-бирини ёмонлаб боради. Сен бориб уларнинг айбини айтай десанг, Мансуров, янги одам, «бу ҳам гуруҳбозлардан эмасмикин» деб сени синайди.

— Ҳамма жойни айланиб кўрса ким қандайлиги билиниб қолар эди.

— Айланиб юришга ҳам вақти кам-да. Ҳали районда кенгаш, ҳали областда мажлис. Гоҳ у идора қайта қурилган, гоҳ буниси бунисига қўшилган. Район маркази беш йилда икки марта ўзгарибди.

— Нима бўляпти ўзи, Замонали? Мақтаган бобонг нима қиляпти? Обкомлар ҳам иккита... ҳар куни бир ўзгариш.

— Ҳайронман. Обкомнинг бир гоясини «ҳазм» қилиб улгурмасимиздан, иккинчи, учинчисини юбориб турибди. Қанча одам у ёқдан-бу ёққа кўчиб, ўзини омонат сезиб асабийлашади. Давлатбеков мана шундан фойдаланиб қол-япти-да. «Шаҳарда ҳам дангиллама ҳовлиси бор, иккита машинаси бор» деб бултур бир муҳбир газетада уриб чиққан эди. Шу ҳам натижа бермади-я!

— Гиёсиддинов суюган экан... Бизнинг ака айтиб қолди. Давлатбеков усталик қилиб, шаҳардаги ҳовлисини жиянининг номига ўтказган экан. «Волга» сининг гилдиракларини олиб, бостирмага киргизиб қўйибди. «Победа» сини сотибди. Айланаиб келиб, мухбир ёлғончи чиқибди... Бу одам билан олишиш жуда қийин...

— Биламан. Лекин ҳалол одамлар ҳам кўп-ку. Шулар астойдил бел боғласа... Дарвоқе, Давлатбеков машинасини сотиб пулига мол олиб қўйгандир, дейман? Ўзимизнинг бригаданинг сурувларида ҳам яшириқча моли бўлса керак.

— Бунисини билмадим.

— Лекин сен чўпонликни бекор ташладинг-да, Аваз.

— Мен яна қўйга... қайтганимда ҳам... Давлатбековнинг яшириқча молини билиб бериш учун қайтмайман-ку.

— Албатта-ю, лекин... Давлатбеков ўз манфаати учун кўпчиликнинг манфаатини қурбон қилиб юрган одам-да. Эсингдами, эллик тўққизинчи йилда шу одам қаҳрамон раис бўламан деб, гўшт планини уч юз процент бажаришга сўз берган экан. Дўппи тор келганда сен боқаётган совлиқларни ҳам гўштга топширмоқчи бўлган экан. Сен совлиқларни бермай, уришиб, сурувни Давлатбеков тополмайдиган узоқ дарага хайдаб кетиб, қутқариб қолган экансан. Агар бўшроқ чўпон бўлганда шу совлиқлар ҳам кетар эди-ю, Ойкулнинг ҳозирги сурувлари ҳам қолмас эди...

Бу хотира Авазга ёқимли туюлди, аини вақтда, отаси билан бўлган бояги нохуш гапларни эслатди. Унинг назарида, Замонали ҳам, «илгари бошқача эдинг, ҳозир ўша Аваз эмассан» демоқчи бўлар, лекин андиша қилиб айтмас эди.

— Очигини айтавер, Замонали. Уйдаги ташвишларга ўралашиб, пилигим пастлаб қолаётганини ўзим ҳам пайқаб юрибман.

— Йўқ, мен бундай демоқчи эмасман. Чунки гап умуман шу қишлоғимизга соя солиб турган нарсаларни йўқотишда. Эски урф-одатлар ҳам ҳазилакам соя эмас. Хулқар иккаланг шу соянинг бир четини кўтариб ташлаб, Ойкулнинг юзини анча очдиларинг. Лекин... бу ёқда бошқа мушкул ишлар ҳам кўп-да... Одам биттасидан қочса, бошқа ундан ёмонроғи орқадан келиб оёқдан олар экан...

— Худди шу сен айтган савдо ҳозир менинг бошимга тушган. Мен Хулқарга қийин бўлишини ўйлаб юрувдим. Аслида бу қийинчилик билан ҳам юзма-юз олишган маъқул экан... Мен йўғимда Чўлпонхон иккаланг хабар олиб турарсизлар, ахир...

— Хулқарданми?.. Сен қўйга қайтмоқчимисан?

— Ҳа, эртага кетсам керак.

Шу пайт ой булутлар орасидан сузиб чиқди-ю, камтиги булутнинг четига урилиб, шўх бир силкиниб кўйгандай кўринди.

14

Келинчаклик буюмлари билан безатилган сертокча уйда еттинчи чироқ кизгиш нур сочиб ёнмоқда эди.

Тахмондаги кўрпалар устига ёпилган бахмал сўзана, тўрдаги токчада китир-китир қилиб турган батареяли приёмник, эшикка яқин кўйилган ва китоблардан майишиб турган этажерка, шоҳи рўйжа ёпилган пўлат каравот шу хирагина ёруғда алланечук гамгин кўринарди.

Боя Авазни кутиб ювиниб-таранган ва энг тоза кийимларини кийган Хулкар ҳозир дераза яқинидаги кўполгина диванда қўлларини олдига кўйиб, бошини эгиб мунгайиб ўтирибди.

Аваз икки токча оралигида чарм ўқдони билан осиглик турган кўштиғ милтиқни олиб кўрди, сўнг уни деворга суяб кўйди-да, бўш пистон ва дори солинган халтачани топиб, ўқ ясаё бошлади.

Бу ишларни у Хулкарга кўрсатишдан ўнгайсизлангандай, унга орқа ўгириб қилар эди. У ҳамма гапни Хулкарга айтиб берган эди. Унинг чўпонликка қайтмасдан туролмаслигини Хулкар ҳам сезар, буни ақли билан тушунар эди-ю, аммо юраги билан қабул қилолмас эди. Боягина Аваз шунчалик унинг кўнглига қараган эди, уларнинг ҳамма ўйлари, истаклари, дардлари бир жойдан чиқаётган эди. Ҳозир эса Аваз гўё бошқа бир олам бўлиб қолган. Ўқ ясашга киришганидан сезилиб турибдики, бу уйдан тезроқ кетишни истаёди.

Хулкарга уйлари ҳозирданок хувиллаб қолгандай туюлади. Бу ерда қанча кунлар ёлғиз ўзи қайнанасининг ўқдай тегадиган гапларини эшитиб яшаши керак. «Онам ҳам йўк. Бахтим қаро бўлмаса, онам тирик юрмасмиди?»

Чироқ пастлай бошлади. Аваз Хулкарга ўгирилиб:

— Тўшак солмайсанми? — деди.— Чироққа қара!

Хулкар секин ўрнидан турди ва тахмондан кўрпа-ёстик олиб каравотга кўйди. Аваз ясаган ўқини чарм ўқдонга жойлай бошлади. Хулкар буни кўриб тўсатдан қаҳри келди.

— Кетадиган бўлсангиз, олинг, тўшагингизни ўзингиз тўшанг,— деб диванга кўрпа-ёстик келтириб кўйди.

Бу унинг «бир ўзингиз шу диванда ётасиз» дегани эди. У Аваз учун ўйлаб топган энг оғир жазо шу эди.

— Хўп,— деди Аваз унинг аразини тушунган маънода кулимсираб.

Хулкар каравотга ўзи учун тўшак солар эди.

Аваз ўқни жойлаб бўлиб, кўлини шимига артди, дивандаги кўрпанинг устидан ёстиқни олиб, каравотга, Хулкарнинг ёстиғи ёнига келтириб қўйди:

— Мана, топширигинг бажарилди,— деб ҳазиллашди.

Ҳозир Хулкарнинг кўнглига ҳазил сиғмас эди. Болаларча бир аламдан лаблари пирпираб:

— Биламан,— деди.— Сизга қўй бўлса бас. Кўзи маъраса совлик бўлиб югурасиз!

— Рост! — кулди Аваз. Сўнг Хулкарнинг белидан олиб уни ўзига қаратди:— Бу чўпонлик ҳам бангиликка ўхшар эканми? Бир ўрганганингдан кейин хумор қилаверар экан. Қишлоқда одам зерикиб кетар экан.

— Биз зериктирган бўлсак, майли, кетаверинг!

— Нима қилай, ахир, олти ойдан бери уйдаман. Агар сен бўлмасанг, олти кун ҳам турмас эдим.

Хулкар унга «мен-чи, мен бу уйда сиҳсиз қандай турман?» дегандай қилиб қаради. Аваз унинг кўзларидаги маънони пайқаб:

— Менга ҳам осон тутма,— деди.— Норбой ота мункайиб қўйда юрибди. Совхозга чўпон етишмаяпти. Мен сенинг қошингдан кетгим келмай юраверсам, чўпонликнинг азобидан қочадиган оқбилак йигитлардан нима фарқим қолади? Шу кетишда мен элнинг назаридан қоламану сен ҳам бора-бора аввалги меҳрингни йўқотиб кўясан.

— Сиз йўқотмасангиз, мен ҳеч вақт йўқотмайман!

— Мен ҳам йўқотмайин деб кетяпман, Хулкар! Бўлмаса, сендан бир кун ҳам узоқлашгим келмайди...

Хулкар унинг кўлидан секин чиқди, ёстиқларни уриб-уриб юмшатди-да, ёнма-ён қўйди.

* * *

Пастлатилган чироқ лип-лип этиб ўчишга ҳозирланар эди. Аваз билан Хулкар пружинали каравотда ёнма-ён ётишар эди. Уй бир кўришиб, бир қоронғиликка шўнғир, улар шифтга тикилиб, ўй суришар эди.

Хулкар энди Авазнинг кечаю кундуз қўй билан юриб, қор-ёмғирнинг тагида қолиб қийналишини ўйлар эди. Бир йил Норбой ота суруви билан селда қолиб, аллақанча қўй-кўзилари оқиб кетган, отанинг ўзини зўрға қутқариб олишган эди. Ундан олдинги йили қишда Аваз боқиб юрган сурувини бўрон қувиб кетган эди. У қўйларни қайта-

ролмагандан кейин, ўзи ҳам бир кечаю бир кундуз сурувнинг кетида юриб, аллакаёкларга кетиб қолган эди. Кейин уни кидириб топишганда юзи совуқдан кўмидай қорайиб, қўллари шишиб кетган, буни Хулкар ҳам кўрган эди.

Ҳозир ҳаммаси унинг кўз олдидан турибди: Норбой ота Авазнинг оқсаб зўрга қадам қўяётганини кўрди-ю, уйга кирганда оёғидаги кигиз этигини ечиб олмоқчи бўлди. Лекин ҳарчанд тортса ҳам, этик Авазнинг оёғидан чиқмас эди. «Оёғини ҳам совуқ уриб шишиб кетипти-да», деб ўйлашди. Кигиз этикни қўнжидан тўпиғигача кесиб чиқариб олишди. Кейин билишса, Авазнинг оёғини совуқ урмаган экан. У шу кигиз этикни бир кийганича неча ҳафтадан бери ечмаган экан. Чунки чўпон деярли ҳаммавақт кечаси этик кийиб ётади, қўйларга бир гап бўлса дархол югуриб бориши керак. Аваз «ҳар куни кийиб-ечиб юраманми», деб кўпдан бери шундай юрган эди. Кигиз кечаю кундуз оёқ билан ийланавериб, оёққа ёпишиб, унинг шаклига роса мослашиб кетибди. Этикдўзлар қолип билан шонни тайёр этикдан бўлак-бўлак қилиб чиқариб олганларидай, ё бу оёқларни, ёки кигиз этикни бўлак-бўлак қилиб олиш керак бўлиб қолган эди.

Ўшанда бир кийган этигини шунча кун ечмай, оёқлари оқем бўлиб кетса ҳам чидаб юрган Аваз энди қандоқ қиларкин? Олдинда уни яна нималар кутаётган экан?

Пастлатилган чироқ бир мижжа қокқунча Хулкарнинг хаёлидан мана шу ўйлар чопкиллаб ўтди. Сўнг қоронғиликда унинг майин товуши эшитилди:

— Аваз ака, сизга ёрдамчи чўпон беришадими?

— Албатта.

— Қўй соғиш, овқат пишириш ўшанинг бўйнига тушади, а?

— Навбатма-навбат қиламиз, нимаиди?

— Мен шу ишларни уйда навбатсиз ҳам қилиб юрибман.

— Хўш?

— Мени бирга олиб кетинг. Хўпми?

Аваз ёнбошга туриб, Хулкарнинг юзига тикилди. Энди чироқнинг липиллагани Авазга чакмоқнинг чақинидай туюлди. Хулкарнинг юзи шу чакмоқ ёруғида жуда аниқ кўринди. Аваз унинг жиддий ва илтимоскорона қараб турганини пайқади.

— Чўпонликнинг машаққати кўп, сенга жавр бўлади-да, Хулкар!

Авазнинг ҳаяжонли товушидан унинг ҳам шунга мойиллиги сезилиб турар эди. Хулкар буни пайқади.

— Кемага тушганнинг жони бир,— деб шивирлади.— Сизга келган азобни мен ҳам бирга тортарман.

Авазнинг эхтиросли лаби Хулкарнинг иссиқ юзига яқинлашганда чироқ сўнгги бор липиллади-ю, ўчди.

Деразадан ой нури қуйилаётгани энди аниқ кўринди.

* * *

Эрталаб айвонда Хулкар Авазга нон, майиз, коса-товоқ тугар ва бу ишларни хушу хурсанд қилар эди. Аваз кечаги милтиқни икки бўлак қилиб ғилофга жойлар, унинг ҳам чехраси очик кўринар эди.

Қамбар ота билан Санам хола «булар қандай инсофга кела қолди» деган маънода кўз уриштириб олишди. Кейин Санам хола келини туккан майда-чуйдаларни жойлаш учун уйдан гилам хуржун олиб чиқди. Бу унинг кўнгли ийиб кетганини билдирар эди. Чунки гилам хуржун тўйга ёки байрам кунлари шаҳарга отлик борганда берилар эди.

Аваз шу куни кетганича тўрт кун ўтгандан кейин жийрон қашқа от миниб келдию:

— Дада, мен Хулкарни олиб кетаман,— деди.

— Каёкка?

— Кўйга-да. Токка.

Хулкар бир сидра кўрпа-ёстикларини, ҳатто батареяли радиоприёмникни ўраб тайёрлаб қўйган экан, айвонга кўтариб чиқди. Санам хола буни кўриб:

— Ҳой, ўйлаб гапиряпсанми? — деди ўғлига.— Бу кишлоқ бино бўлгандан бери аёл киши тоғда қўй боққан эмас-а!

— Қўй бокмайди, рўзгор ишларини қилади.

— Вой шарманда! Уятнинг тагида қолиб кетамиз-ку!..

— Сен мунча қизишма, кампир,— деди Қамбар ота. Сўнг Хулкарга мулойимлик билан тушунтирмоқчи бўлди:— Қизим, бу ишни қўй. Чўпонлик сенга ярашмайди.

— Чўпон эмас, дада, ёрдамчи...

— Бари бир, ёшгина жувон тоғда, қўшда бир ўзинг... Яхши эмас... Қийналиб қоласан.

— Қийналса ҳам, офтобнинг тигида кетмон чопадиган аёлларча қийналар-да,— деди Аваз.— Бу ерда қолса Ортик акам буни чопикка юборади.

— Қачон? — деб Қамбар ота ҳайрон бўлди.

Аваз воқеани айтиб берди.

У симёғочлар молхонага ишлатилиб кетганини айтгандан бери, Ортик «сиримни очди» деб, укасидан хафа бўлиб юрар эди. Ҳар йил ёзда водийдаги ғўзаларга ишлов бериш пайтида бу ёқлардан ёрдамчилар сўралар, Ойкўл

ҳам беш-ўн кишини йигирма-ўттиз кунга чопиққа юборар эди. Йўл узок ва иш оғир бўлгани учун одатда доим эр-каклар боришар эди. Бу йил Ортиқ аёллардан ҳам ёрдамчи юбормоқчи бўлди-ю, Авазнинг кўзини «мошдай очиб» кўйиш учун рўйхатнинг бошига Хулкарни ёзди.

Аваз ўзи Хулкарни тоққа олиб кетишни ўйлаб юрар эди, бугун шу гапни эшитиб, акасининг олдига борди.

— Барзангидай йигитлар турганда сизнинг кунингиз аёлларга қолдими?

— Сенинг хотининг ҳам ўшалардан қолишмайди.

— Қолишмаса, чопиққа менинг шеригимни юборинг. Хулкар унинг ўрнига кўйга чиқади.

— Кейин сен хотининг билан андармон бўлиб, сурувни хароб қилсанг-чи?

— Жавобини ўзим бераман.

— Йўқ, чорвада бунақа оилачилик кетмайди!..

Шундан кейин Аваз совхоз марказига борди ва Замонали билан директор муовинининг олдига кириб, Хулкарнинг кўйга чиқишига рухсат олиб келди. Авазнинг кўйда зерикиб юрган шериги чопиққа борадиган бўлди.

— Энди гишт қолипдан кўчган,— деди Аваз отасига.— Хулкарни олиб кетмасам ёлғончи бўламан.

Қамбар ота ўғилларининг ноиноқлигини яна бир марта оғриниб ҳис қилди-да, ерга қараб, жим бўлиб қолди.

— Қанақа отасиз?! — деб Санам хола бирдан уни жеркиб кетди.— Ўғилларингизга бурнидан ошириб гапиролмайсиз! Бўшсиз!

— Гапнинг фойдаси йўқ, кампир!

— Яна биздан «таги паст» деб кулишади. Шўримиз бор экан!

— Оғзига кучи етмаганлар кулса кулар-да, ойижон,— деди Хулкар.— Қирғизлар, қозоқлар эр-хотин бирга кўй боқишар экан. Биз ҳам шуларга ўхшаган одаммиз...

— Ҳой, ойимча, ундай бўлса сен қозоққа теккин эди-да! Қирғизга теккин эди-да!

— Тилингни тий! — деди Қамбар ота.

Отга юк ортаётган Аваз ойисига қарамай:

— Бўпти! — деди.— Бугундан бошлаб мен ҳам ўзбекман, ҳам қозоқман, ҳам қирғизман!

Аваз Хулкарни отга миндириб жўнаб кетди.

15

Санам хола аламини нимадан олишини билмай, ҳовлидаги ўрмагига унади. Ўрмак қиличини қарсиллатиб уриб

гилам тўқир экан, сўрида ўтирган Қамбар отага зарда қилиб гапира бошлади:

— Ота бўш-бўёв бўлгандан кейин булар бебош бўлмайдими ким бўлсин! Катта ўғли Тошкентда, тагида машинаси бор, ойда-йилда бир хабар олай демайди!

— Иши кўп-да, ахир. Банд.

— «Бандман» дейдию ҳар йили хотинчаси билан курортга боради! Бу укаси ҳам ўшаларга қараб шундай қияпти! Учта ўғил уйлантириб, биттасининг хузурини кўрмасам-а!

— Хузурига зор эмасмиз, хотин, доғини кўрмасак бўлди.

— Сиз зор эмассиз-да. Ўтган йили Капказларга бориб келдингиз!..

— Сени ҳам юр дедим, ўзинг бормадинг-ку. Акмал бирга олиб кетмоқчи эди.

— Керак эмас менга! «Қариликда йўрғалик» деб яна гап бўлаймиди? Сизга тушибманки, бошим гап-сўздан чиқмайди! Ўшанда отам раҳматли: «Ўлма, болам, завол кўрма-ю, лекин мени шарманда қилдиларинг, болаларингдан қайтсин», деган эди. Мана, шу айтганлари...

— Э, у гаплар ўтди кетди-да! Кавлаб нима қиласан?

Шундай бўлса ҳам, Қамбар ота сўрида, кампири ўрмак устида бирпас жим қолишди ва ўша қарғининг тарихини эслаб кетишди.

Санам хола бу ердан саккиз чақирим нарида, тоғ орасида жойлашган Кўктош қишлоғидан эди. Отаси ўзига тўқ бир одам эди-ю, тўнғич ўғлини уйлантириш тараддусига тушиб, ҳовлисига тўққиз ёғочлик, вассалик уй қурдирган эди. Уста Қамбар ўшанда йигирма ёшга кирган девқомат, мулойим табиат бир йигит эди. Ун еттига тўлган Санамой ҳам жуда жозибали қиз бўлган бўлиши керак, акс ҳолда ҳовлининг бир четида уй қураётган уста йигит унга ошиқ бўлиб қолмас эди. Қиз ёпинчигини ёпиниб, чой дамлаб келганда, йигит пайт топиб уни гапга тутар эди. Қиз отасидан кўрқиб, ўзини жуда тийиб юрар эди-ю, аммо ўрни келса йигитнинг гапига жавоб берар, «Уста ака, ойим сўрадилар, кечга палов дамлайликми?» деб сўрар ва йигит истаган овқатни дарҳол муҳайё қилар эди. Қизнинг отаси Санамойни шу қишлоқлик бир бойнинг Мамат деган жиянига бермоқчи бўлиб юрар эди. Уста Қамбар буни чолдан эшитган, Санамойни бошқа қишлоқлик йигитга бермасликларини билар, аммо қиздан ҳеч умидини узолмас эди.

У қураётган уй битган кунларда Кўктошда катта бир кўпқарилик тўй бўлди. Уста Қамбарнинг яхши қора оти

бор эди, ўзи ҳам чавандоз йигит эди, улоқда бир неча марта соврин олди.

Санамой укалари билан тоғнинг устидан, тошнинг ортидан мўралаб, йигитнинг улоқ чопишини кузатар, бирор киши отдан йиқилса ёки тўдада қолса «ўшамикин» деб қўриқиб кетар эди. Аммо думи тугилган мумдай қора от тўдани ёриб чиқар, гардишли телпак кийган уста Қамбар улоқни гоҳ у тақимига, гоҳ бу тақимига босиб, маррага элтиб ташлар, Санамой қувонганидан кўзларига ёш келар эди. «Энди бўлди, бас!» — деб шивирлар эди у ўзича, аммо гардишли телпак кийган чавандоз яна тўдага кириб кетарди.

Ўша кунини Санамой шунчалик кўп ҳаяжонландики, одатдаги эҳтиётни ҳам унутиб қўйди. Улоқ тарқалгандан кейин тоғдан пода қайтди. Санамой подадаги сигир ва эчкиларини қайириб келишга бораётиб, қишлоқ четида отлиқ келаётган уста Қамбарга дуч келди. Иккови деворнинг панасида туриб гаплашиб қолишди.

Йигит ҳам кўпқарида кизишиб, кўзига ҳеч нарса кўринмайдиган бўлиб қолган эди.

— Агар отанг бермайдиган бўлса, ҳозир опқочиб кетаман!— деди.

Қиз қўриқиб унамади.

Улар панада гаплашиб турганини кимдир кўрган экан, кизнинг отасига айтибди. У пайтларда бўй етган кизнинг бегона йигит билан овлоқда гаплашиб туришигина эмас, очиқ юз билан кўриниши ҳам дахшатли гуноҳ ҳисобланар эди. Бир вақт Санамой орқасига ўгирилиб қараса, отаси таёқ кўтариб югуриб келаётибди.

— Вой, мен энди ўлдим! — деб, қочадиган жой қидириб қолди.

Отини жиловидан тутиб ерда турган йигит бир сакраб эгарга минди. Аммо кизни шу аҳволда ташлаб кетса номардлик бўлишини сизди. Йигит уни ҳимоя қилиб, отаси билан таёқлашса... бу ҳам муносиб иш эмас. Қўктошликлар жуда ориятли одамлар, тўйдаги оломон тўпланиб, «бизнинг қишлоққа иснод келтирди!»— деб, кизни ҳам уста Қамбарга қўшиб тошбўрон қилиб юборишлари мумкин.

Йигит «таваккал» деди-ю, кизни ердан даст кўтариб, орқасига мингаштирди. «Хайт» деб, ўз қишлоғига қараб от қўйиб кетди. То кизнинг отаси отланиб, яқинларига хабар бериб йўлга чиққунча, уста Қамбарнинг улоқчи оти бир-иккита қирдан ошиб, кўздан ғойиб бўлди. Уста Қамбар қўктошликларнинг ҳадемай Ойқўлда бостириб келишини билар эди. Ўша пайтда Ойқўлда бир юзу етти ёшга кирган, қишлоқнинг энг табаррук онаси ҳисобланган бир кампир

бор эди. Уста Қамбар кизни ўз уйларига эмас, шу кампирнинг олдига олиб келди.

Бу воқеалар бўлаётган пайтларда қишлоқларда ҳали бойлар, муллалар бор эди. Кўктошлик бир бой одам йиғилган жойда Санамойнинг отасига ёпишди:

— Сен қанақа қиз ўстиргансан? Кўктошнинг номини булғадинг! Биз энди қандай бош кўтариб юрамиз!

Охири жанжал жуда йириклашиб кетди-ю, кўктошликлардан эллик-олтмиштаси таёқ кўтариб, пичоқ тақиб, Ойкўлга йўл олишди.

Уста Қамбарнинг ҳам қариндош-уруғлари, ёр-дўстлари кўп эди, «кўктошликлар уриб бўпти!»— деб, булар ҳам шайлана бошлашди.

Уста Қамбар кераксиз бир уриш чиқишини, кимлардир ўлиши ёки майиб бўлиши мумкинлигини сезиб, яна ўша бир юз етти ёшлик кампирнинг олдига борди. Фотима кампирнинг саксон ва саксон беш ёшлик иккита мўйсафид ўғли бор эди. Буларнинг бири хотин томонидан уста Қамбарнинг оталари билан чатишган эди. Бошдан-оёқ оқ кийинган, мункайган Фотима кампир бир кўли билан ҳассасига таяниб, иккинчи кўлини белининг орқасига қайриб қўйиб, икки мўйсафид ўглини эргаштириб, кўктошликлар билан оёқликлар уришамиз деб турган жойга чиқиб борди. Кўктошликлар Фотима кампирни билишар ва унинг қарғишидан кўрқишар эди.

— Она, йигитларингиз уялмай сизни орага солишипти-да! — деди улардан бири.

— Ўзим келдим, болаларим,— деди кампир.— Бу устани васвас босиб, уят иш қилиб қўйибди. Юзимиз шувут ҳаммамизнинг. Энди уришганнинг фойдаси йўқ! Қанча қалин десаларинг тўласину қизни никоҳлаб олсин. Шариятда ҳам бошқа йўл йўқ!

— Биздан қалин билан қутулмайди! — деди кўктошликларни бошлаб келган бой.— Синглисини Маматга берсин!

Санамойни олмоқчи бўлиб юрган Мамат ҳам оломоннинг ичида тишини қайраб турар эди.

Уста Қамбарнинг ўн олти ёшлик синглиси шундай гўзал ва чевар қиз эдики, унинг таърифи Ойкўлдан ошиб, кўктошликларга ҳам маълум бўлган эди. Ойини ҳам қизини ўғилларидан ортиқ суяр эди. Уриш-жанжални яхшиликча босолмаганларидан кейин икки қишлоқ мўйсафидлари «Санамойни уста Қамбарга, устанинг синглисини Маматга бериши керак», дедилар.

Уста Қамбар, унинг онаси ва синглиси бунга кўнмасалар икковарадан чиқарилар эдилар. Шунинг учун ноилж кўндилар.

Санамойни қайнанаси ёмон кўриши ана шу кизи туфайли бошланган эди.

— Сени деб паридай қизимдан айрилдим. Шўрлик, бегона юртда майиб бўлди! — деб, баъзан келинини қувиб соларди.

Рост, кўктошлик куёв дуруст чикмади, хотинини уриб бир қўлини майиб қилиб қўйди.

Ўша нуроний Фотима кампир ҳам Санамой билан уста Қамбарни кўрганда:

— Тавба қилинглар, — дерди. — Шайтоннинг йўлига юриб, шу балога гирифтор бўлдиларинг, энди тавба қилиб, ота-оналарингдан дуо олинглар!

Кейинчалик уста камбарлар колхозга кириб, бунақа гаплардан қулоқлари тинчиган бўлса ҳам, ўшангача улар муҳаббатни «бахтсизлик келтирувчи айб иш» деган эътиқодга келиб қолган эдилар. Бундай эътиқодга берилган киши ўзини шунчалик қийнаган «айбни» бошқаларда, хусусан, ўз болаларида кўрса кечира олмайди.

Санамойнинг Аваз билан Хулқарга қаттиқ-қурум гапиришларига туб сабаб мана шу эди. Ўзи келинчаклигида кўп камситилган, феъли бузилиб, баджаҳл бўлиб қолган қайнана энди келинини ўша эътиқод бўйича тергар эди.

Қамбар ота йигит киши бўлгани учун ойиси уни кўпда уришиб-сўкмас эди. Бироқ синглисининг бахтсизлигига сабаб бўлганлиги унинг ҳам кўнглида доимий бир армон бўлиб қолган эди. У онасининг олдида ўзини доим гуноҳкор сезар, Санамойга ачинса ҳам, «Ойи, сиз менинг хотинимни нега мунча қийнайсиз!» демас эди.

Ўғиллари ўсиб-улғайганда ота-оналарининг машҳур тарихларини ундан-бундан эшитиб, Қамбар отадан «шундай бўлгани ростми?» деб сўраган пайтлари бўлар эди. Қамбар отага бу савол оғир бир таънадай эшитилар, мулойим табиатли одам бирдан аччиғланиб:

— Бор, ишингни қил, бунақа гапга аралашма! — деб, савол берган ўғлини жеркиб ташлар эди.

Шундан кейин оилада ҳеч ким бу тўғрида гапирмайдиган бўлар эди. Фақат Аваз Хулқар туфайли ўқ еб, кўнгилсиз воқеалар юз берганда, баъзи бировлар ўша эски ярани тирпаб: «Бунинг ота-онаси шунақа одамлар эди, таги паст бўлса аслига тортар экан-да!» — деган эди.

Бу оғир гапларни ота-онаси энди унута бошлаганда, мана, Аваз Ойқўлнинг тарихида бўлмаган бир ишни қилиб, хотинини тоққа, қўйга олиб чиқиб кетди.

Қамбар ота ўзи ёшлигида қилган иш билан ҳозир ўғли қилаётган ишнинг бир-бирига алоқадор жойи борлигини

сезар ва «аслига тортади» деган гап яна эсига тушар эди. Аммо бунинг учун у аввало ўзини гуноҳкор деб биларди. Чунки ўшанда унинг қон-қонига сингдирилган эътиқод ҳали кўнглидан кетмаган эди. Шунинг учун Санам хола эслатган қарғиш (раҳматли қайнатасининг «болаларингдан қайтсин» дегани) сира узиб бўлмайдиган ёмон бир қарздай, боши устида ҳамон осилиб турган бир хавфдай туюлиб кетди.

— Нима қарғиш бўлса ҳам биздан нарига ўтмасин, хотин,— деди у.— Болаларга умр тила, ишқилиб орқамизда қолсин.

Санам хола индамай ўрмак тўқир ва бошқа нарсаларни ўйлар эди.

Келаси ойда бўладиган бир тўйнинг эгалари Санам холани таванбошиликка таклиф қилган эди. Обрўли кайвониларга топшириладиган бу нарса ҳақиқатан жуда нозик иш эди. Баъзи аёллар ўзлари келтирган совғалардан пастроқ сарпо олишса гинахонлик қилишар, ҳатто уриш чиқаришар эди. Агар шу тўйда Санам хола сарпо улашадиган бўлса, бунақа аёллардан балога қолиши аниқ.

«Ўлсин шу шарманда, келини ҳам ўзига тортган, эрига мингашиб, тоққа кетган. Биз келиб-келиб шунинг кўлига қараб қолдикми?» деган гаплар ҳозирданок Санам холанинг қулогига эшитилаётгандай бўлади.

Қамбар ота жавоб ололмагач, тоғларга кўз ташлади.

Баланд чўққилардан пастки ёналарга булут ўрмалаб тушмоқда эди. Отанинг кўзига тоғлар одатдагидан тундрок ва баҳайбатроқ кўринди. «Ота-она розилигисиз кетган бу икковининг аҳволи нима кечаркин? — деган гап кўнглидан ўтдию шу заҳоти ичида:— Нима бўлса ҳам, завол кўрмасин, бошлари тошдан бўлсин!»— деб кўйди.

16

Тогдан шиддат билан оқиб келаётган каттакон сой Ойкўлни анча наридан четлаб ўтади-да, пастдаги боғдор қишлоқларнинг ариқ ва ҳовузларига сув беради, тегирмонларини юргизиб, чархпалакларини айлантиради.

Баландроқ ерлардаги чорбоғ эгалари сойнинг оқимига мослаб ўрнатган чархпалаклар Давлатбековнинг ҳовлиси атрофида кўп учрайди. Давлатбеков ҳар гал уйидан чиққанда сувда қорайиб қолган ёғоч паррақлар тиник, шўх оқимнинг кучи билан муттасил айланиб турганини кўради. Чархга боғланган сопол идишлар ёки тунука банкалар сув-

га тўлиб юкорига кўтарилади, сўнг навбатма-навбат пастга эгилиб, ичидагини новага шошилмай тўкади. Сув новадан ариқчага жилдираб ўтиб, бир парча томорқадаги довдарахтлар ва сабзавотларнинг чанқоғини босади.

Янги директор келгандан бери иши кўпайиб қолган Давлатбеков кеч ётиб, эрта турганда ва уйкуга тўймай боши оғриб кетаётганда кўзи шу чархпалакларга тушса, «булар ҳам мендай эртаю кеч тинмайди-я!»— деб кўяди.

Асли ўзи Давлатбековнинг бутун ҳаётида шу чархпалакка ўхшаб кетадиган бир нарса бор. У ҳам доим ўзини ҳаёт оқимига тутади-ю, ҳар битирган ишидан, тақдирга таъсир қила оладиган ҳар одамдан бир манфаат чиқариб, кўнглининг шунга чанқоқ жойини суғоришга тиришади.

Давлатбековнинг кўнглидаги доимий бир чанқоқликнинг боиси шуки, у ўз мавқеини мумкин қадар баланд кўтаришни истайди, аммо бу истакни амалга ошириш кун сайин кийинлашиб боради. Агар Давлатбековнинг бўлими ёзги ишларда бошқа бўлимлардан орқада қолса, тили бу важдан ҳам кисик бўлади-ю, аҳволи жуда чатоқлашади.

Шунинг учун Давлатбеков гўшт, тухум, жун, ёғ, сут топшириш, пичан ўриш графигини ошириб бажаришга жон-жаҳди билан ҳаракат қиляпти. Деярли ҳар куни бўлимидаги беш қишлоқнинг ҳаммасини отда бир-бир айланиб чиқади. Хусусан, Ойкўл унинг диққат марказида туради. У Замоналини баъзан Ойкўлда, баъзан совхоз марказидаги идорада арифмометрини шиқиллатиб ишлаб ўтирган пайтларда кўриб қолса тил учидан саломлашади. Давлатбеков у билан аразлашишни ҳам, ҳозирча унга ҳужум қилишни ҳам ўринсиз деб билади. Аввал графикни бажариб, мавқеини мустаҳкамлаб олсин, кейин Замоналини ёнбошга келтириб кўтариб уради.

Шунгача у Замоналига эргашиши мумкин бўлган ойкўлликларнинг кўрқокроқларини яхшилаб «бураб» қўйишга, бошқаларининг кўнглини олишга тиришади.

Ўтган ҳафта Ойкўлда пичан ўроғи сустлашиб қолди. Давлатбеков бориб, сабабини суриштириб қараса, баъзи одамлар ўзларининг хусусий молларига пичан ўриш билан андармон бўлиб, совхозга кам ишлаётган экан.

Кечки пайт одамлар ишдан қайтгандан кейин Давлатбеков Ойкўлни айланиб, томларда қуритилаётган ва ғарам қилинаётган пичанларни кўриб чиқди. Кейин Ортиққа автокачкини қўштириб келишни буюрди.

Эргаш кўса деган кишининг томидаги пичаннинг ғарами каттароқ эди. Совхоз учун пичан ўришга чиққанда нормасини бажармаётган ишчилардан бири ҳам шу одам эди. Автокачка

келгандан кейин Давлатбеков Ортикка Эргаш кўсанинг томидаги пичанни кўрсатиб:

— Олинг, автокачкага босинг, совхознинг пичанига элиб кўшасиз! — деб буюрди.

Ортик томга чиқди. Пичан босаётган Эргаш кўса қўлидаги паншахани силкитиб:

— Ҳақларинг йўк! — деди.— Мен бу пичанни совхознинг пичанзоридан ўрибманми? Хусусий молга ажратилган адирдан ўриб келганман!

Кўчада от устида турган Давлатбеков Эргаш кўсанинг нормани бажармаётганини айтиб сўкинди.

— Сизга ўхшаганлар бутун бўлимга иснод келтиряпти! — деди.— Шахсий манфаатини давлат манфаатидан баланд кўяётган одамларга шафқат йўк! Норманинг қанчасини бажармаган бўлсангиз, шунча пичанингиз совхозни-кига элиб кўшилади!

— Битта менми нормани бажармаган?

— Кимки нормани бажармай хусусий пичанга зўр берса, томидан олиб совхозни-кига кўшаверамиз! Қамбаров, босинг пичанни автокачкага! Чикинг, сиз ёрдамлашинг! — буюрди Давлатбеков аравакашга.

Шу куни Эргаш кўса пичанидан ажради.

Нормани бажармаётган кишилар Давлатбековнинг ҳеч балодан қайтмайдиган қаттиққўл киши эканини яна бир марта сезишиб, дурустроқ ишлай бошлади. Беш-олти кун ичида Ортиқнинг бригадаси ҳам графикни қувиб етди.

Дўқдан кўркмайдиган, Давлатбековнинг ишидан норози бўлиб юрган одамлар план хусусида унга индамаса ҳам:

— Юртга ғамхўрлиги йўк,— деб тўнғиллашади.— Одамларни фақат ишлатишни билади. Катта мажлисларда «турмуш маданиятини ошириш керак» деб қарор қабул қилинган эди. Ҳаммаси қоғозда қолиб кетяпти.

Ойқўлдаги ўқитувчилар орасида бўлган бу гапларни Давлатбековга Ортиқ келиб айтди. Баҳорда республика Компартиясининг махсус пленуми турмуш маданиятини ошириш бўйича катта қарор қабул қилгани Давлатбековнинг эсига тушди. Район ҳам, область ҳам бу қарорнинг амалга ошишини кўп суриштиради. Газеталар «палон жойда, палон ойдан бери аҳолига маданий хизмат кўрсатилмайди» деб, танқидий мақолалар босади. Ортиқ Давлатбековга шундай мақолалардан бирини кўрсатиб:

— Бир йўлини қилайлик, Усмон ака,— деди.— Бўлма-са тўнғиллаб юрган ўқитувчилар ҳам Замоналига кўшилиб, газетага ёзиб чиқишдан тоймайди.

— Бораверинг, мен ўзим тўғрилайман.

Орадан уч кун ўтгач, Ойкўлга кўчма кино билан Тошкентдан келган бир лектор борадиган бўлди. Давлатбеков буни шахсан ўзи уюштирганини кўрсатиб қўйиш учун қишлоққа олдинроқ келди.

Мактабхонанинг олдида қишлоқ Советининг раисаси Ражабой Сафарова ўқитувчилар билан гаплашиб турган экан. Этик кийган ўрта яшар бу аёлнинг раисалигини Давлатбеков унча писанд қилмаса ҳам, шу кунларда ўзига хайрихоҳ одамларни кўпайтиришга уриниб юргани учун, Сафарова билан отдан тушиб кўришди.

Ўқитувчилар орасида оқ кофта ва плисели кўнғир юбка кийган Чўлпоной ҳам бор эди. У Давлатбековга аламли бир назар ташлаб қўйди.

Бунинг сабаби Сафарованинг гапидан маълум бўлди:

— Ўртоқ Давлатбеков, бу Ортингиз жуда ҳаддидан ошиб кетаётганга ўхшайди. Чўлпоноҳонга доктор буюрган қимизни бердирмай қўйибди.

Давлатбеков бу гапни Ортининг ўзидан эшитганда: «Сайфиддиновнинг севгилисини болабсан, майли, бир ялиниб келсин, кўрайлик!» — деган эди. Ҳозир эса ўзини билмаганга солиб:

— Қачон? — деди ва Чўлпоной шунақа иш билан раисанинг вақтини олганидан норози бўлган каби қошини чимирди: — Нега менга айтмадингиз?

— Врач сизга телефон қилиб тополмади. Қамбаровга қоғоз қилиб берган эди, ўқиб ҳам кўрмай, қайтарди.

— Жини кўзиб юрган бўлса керак-да! — Давлатбеков раиса билан ўқитувчиларнинг кўзи олдида бригадирнинг хатосини тузатган киши бўлиб: — Қани, ўша қоғозни менга беринг-чи! — деди.

Давлатбеков докторнинг қоғозини Чўлпонойдан олаётганда, «Қамбаров, бунақа ишлар иккинчи такрорланмасин, ўқитувчига қимиз бериб турилсин!» деб резолюция қўймоқчи эди. Бироқ дастхати яхши эмаслиги, бир вақтлар араб алифбесида бошлангич маълумот олганича курс-пурслардан бошқа жойда ўқимагани, уйда болалари ҳам ёзувидан хатолар топиб юриши эсига тушди. «Бу қиз ҳам хатомни топиб масхара қилади» деди-ю, резолюция қўйишдан ўзини тутди, врачнинг қоғозини икки буклаб чўнтагига солди.

— Бўлди, бугундан бошлаб яна қимизингизни олаверасиз.— Давлатбеков раисага юзланди:— Кечкурун Ойкўлда катта томоша бўлади, сиз ҳам қатнашасизми?

Давлатбеков турмуш маданиятини ошириш тўғрисида лекция ва «Сен стим эмассан» деган картина бўлишини

айтар экан, раиса ҳам, ўқитувчилар ҳам, «янги директор бу одамнинг кўзини очаетганга ўхшайди» дегандек, бир-бирларига маъноли қараб олишди.

Чўлпонойнинг назарида, Давлатбеков Замоналига ҳам муносабатини ўзгартиргандек ва икки орада ҳеч бир адоват қолмагандек туюлди.

— Бугун кечкурун бўлса,— деди Чўлпоной суюнган товуш билан,— эълон-пеълон ёзайлик, ҳамма келсин.

Давлатбеков дарсларини тугатиб китоб-дафтарларини қўлтиклаб чиқиб келаётган тўп-тўп болаларга қаради.

— Булар бор жойда эълон нима керак! — деди.

Янги кино келганда ҳаммадан ортиқ қувониб, бутун қишлоққа жар соладиганлар болалар эканини Давлатбеков яхши билар эди. У бугунги оқшомнинг мумкин қадар тантанали ўтишини истарди. Давлатбеков болаларни тўхтатиб, кечкурун ажойиб бир кино кўрсатишни шундай оҳангда айтдики, болалар бирдан:

— Ур-е-е-й! — деб чувиллашди. — Кино-о-о-о!

— Лекин кинодан олдин жуда галати лекция бўлади. Бунга ота-оналаринг келишсин. Ойиларингга, опаларингга айтинглар, ҳозирдан ўсма-пўсмасини қўйиб, ясан-тусанини боппайверсин. Ўзларинг ҳам кинога яхши кийиниб, галстук тақиб келинглар. Галстуксиз келган пионер кинога киргизилмайди. Тушунарлими?

— Тушунарли-и-и-и!! — деб қичқиришди болалар ва хуш-хабарни ҳаммага айтиш учун қишлоқ бўйлаб елдай югуриб кетишди.

Давлатбеков бу ишни қойиллатганини сезиб, ўзи ҳам бир яйраб олди. Унинг онгида чархпалакка ўхшаб айланиб турган нарса шу пайт ҳамма косаларини қувончга тўлдириб чиққандай бўлди. Тўғри, кечкурун лекциядан кейин тушган саволлар Давлатбековни анча шоширди. Пичанини олдиргандан бери Давлатбековга ўқрайиб юрган ўша Эргаш кўса лекторга қараб:

— Маданият дейсиз, мулла ака, бизга шу вақтгача электр туширилмагани маданиятга кирадими? — деб қолди.

Говур кўтарилди. «Тўғри савол!» деган хитоблар эшитилди. Лектор Эргаш кўсанинг гапини дафтарчасига ёзиб олди, бошқарма парткомида бу масалани кўтаришга сўз берди.

Давлатбеков минбар олдида раислик вазифасини ўтаб турар эди. У симёғочлар туфайли яна гап эшитишдан қўриқиб, Ойқўлга электр тушириш ҳақида юқориларга оғиз очолмас эди. Шундай бўлса ҳам, одамларни тинчитиш учун:

— Бу йил Ойқўлга электр албатта келади,— деди.— Биз тегишли жойлар билан гаплашиб юрибмиз. Агар яна шунақа

гапларинг бўлса, майли, лекцияни мажлисга айлантириб қўя қоламиз. Қани, ким гапиради? Марҳамат, мажлис очик.

— Кино нима бўлади?— деди кимдир сабрсизланиб.

— Кинони бугун кўрмасак ҳам бўлаверади,— деди Давлатбеков, ясама бир совуққонлик билан.

Зал норози бўлиб гувиллай бошлади.

Давлатбековнинг айтганини қилиб, галстукларини тақиб келган ва қаторларга сочилган лолалардек бўлиб ўтирган пионерлар кинонинг бошланишини кутаётган бошқа одамларга қўшилиб:

— Йўқ!— деб кичқиришди.— Кино бўлаверсин! Кино!

Қарсақ бошланди. Давлатбеков шуни истар эди:

— Хўп, хўп, талабларингга биноан, энди «Сен етим эмасан» деган кино кўрсатилади!— деб лекторни бошлаб тушиб кетгунча тинмади.

Фильмни кўраётганда кўнгли юмшоқрок аёллар уруш даврининг кўзга ёш келтирадиган воқеаларидан пича йиглаб олишган бўлса ҳам, картинадан ҳаммаларининг рухлари кўтарилиб, кўнгиллари яйраб тарқалишди ва бир неча кун шу тўғрида гапириб юришди.

Давлатбеков ёрдамчиларига буюриб, бу фильм билан лекцияни ўз бўлимнинг бошқа кишлокларида ҳам айлантириб чиқди. Бу орада хўжалик ишлари бўйича қилган ҳаракатлари яхши натижа бериб, бўлими сут топшириш ва пичан ўриш бўйича биринчи ўринга чиқди.

«Ана энди бирортаси менга осилиб кўрсин-чи!»— деди Давлатбеков.

«Бирортаси» деганда у энг аввал Замоналини назарда тутар эди.

17

Илгари район маркази бўлган катта ва сердарахт кишлокнинг энг кўркам жойи — сой бўйидаги пуштиранг райком биноси эди. Райком парткомга айланиб, бу ердан олтмиш чақирим наридаги бошқарма ёнига кўчиб кетгач, пуштиранг бино чорвачилик совхозининг идорасига берилди.

Мансуров директор бўлиб келганда совхознинг банкдаги счёти ёпилиб ётар, ишчилар, хизматчилар ойликни ҳам вақтида ололмай хит бўлиб юришар эди.

Область бошқармаси бундан хабардор бўлгани учун янги директорни «қуруқ» юборгиси келмади. Совхозни кўтариш учун анчагина маблағ берди. Мансуров шу маблағнинг катта бир қисмини иш ҳақи фондига ўтказдириб, ойликларни вақтида тўланадиган қилди-ю, одамларнинг чеҳраси очилди.

Кўплар катори Замонали ҳам янги директорга умид билан қарайди. Мансуровнинг ҳамма қишлоқларни ўзи айланаб чиққани, камчиликларни тез пайқаши, планнинг бажарилишини қаттиқ талаб қилиш билан бирга, даромадга ҳам кўп эътибор бераётгани Замоналига ёқади. Шу тўғрида ўзи ўйлаб юрган муаммоларни директорга кириб айтгани келади.

Бироқ Мансуровга рўпара бўлганда бунга кўнгли чопмай қолади. Янги директор қишлоқларда мушкул ишлар кўплигини кўриб диққат бўляптими ёки майда-чуйда гапларни «дастурхон» қилиб арзга келувчилар унинг жонига текканми, ё ўзи табиатан бир оз тундрок ва чўрткесарроқ одамми, хуллас, идора хизматчилари билан унча очилиб гаплашмайди. Кенгашдами, кабинетидами, агар ходимларидан бирортаси хом-хатала фикр айтса ёки гапни чўзса, устма-уст лўкма ташлаб, шарт кесади.

Замонали идорада план ва даромад масалалари билан шуғулланади. Бошқармага Мансуровнинг имзоси билан юбориладиган баъзи ахборотларни тайёрлашга иштирок этади, шу муносабат билан директорнинг кабинетига деярли ҳар куни кириб туради.

Бугун машинкада кўчиртирилган ва таблицалар билан безанган варақларни Мансуров энди Замоналининг кўлидан олиб кўра бошлаганда телефон устма-уст жиринглаб колди.

Мансуров қоғоғини солиб трубкани олди-ю, кейин бирдан чехраси очилиб:

— Э, Абдуманноп Воҳидович, салом алайкум! — деди.

Абдуманноп Воҳидов бошқарма парткомининг биринчи секретари эди. У билан Мансуров университетда бирга ўқиганини, ҳозир ҳам икковининг яқинлиги борлигини Замонали одамлардан эшитган эди. Шунинг учун Мансуровнинг гапига қулоқ солмасликка тиришиб, девордаги катта соатга ва оқ дерматин қопланган эшикка қарай бошлади.

— ...Ҳа, Ойкўл деган қишлоғимизга ҳали электр борган эмас,— деди Мансуров трубкага.

Замонали беихтиёр қулоғини «динг» қилиб тинглашга тушди. «Оббо, Ойкўлга келиб кетган лектор қишлоқнинг талабини Воҳидовга бориб айтибди-да!» деган ўй кўнглига жуда илиқ туюлди.

— ...Бошқа қишлоқларимизнинг кўпига электр борган,— дерди Мансуров.— Ҳа, тўғри, Ойкўлга ажратилган симёғочларни бултурги директор молхонага ишлаттириб юборгани рост... Лекин бунинг учун қишлоқни «жазолаш» керакми ахир?.. Албатта?.. Менми?.. Ҳа, ижрокомга икки

марта кириб ҳал килолмадим... Энди ўзингиз сал юмшатиб берсангиз, кейин мен... Ҳа, Ойкўлни қоқоқликдан чиқаришнинг чоралари... Албатта-да, ахир, электр билан ҳам маданият боради, ҳам... йўқ, мана, масалан, кўй қирқимини олинг... Чўпонлар қирқлиқ ишлатиб, қўллари қаваргани билан ишининг унуми бўлмайди, жун қимматга тушади. Қолбуки, кўйнинг жунини электр билан оладиган машиналаримиз бекор турибди. Мана шуни тушунишмайди-да!.. Ўзингиз бир ёрдамлашинг, Абдуманнопжон... Хўп, хўп, эртагача!..

Мансуров трубкани қўйиб, Замоналига томон бурилганда чехраси одатдагидан хийла очик кўринди. Столига ёпилган кўк мовутнинг бир чети сал буришиб турган экан, шуни қафти билан секин текислаб қўйди. Сўнг Замонали тайёрлаган материалларни варақлаб чиқиб:

— Бўпти, раҳмат,— деди ва Замоналига жавоб бермоқчи бўлди. Аммо Замонали стулга яхшироқ ўрнашиб, бир лаҳза жим қолди-да:

— Муталлиб Мансурович, мен ҳам Ойкўлданман,— деди.— Ҳозир телефонда сиз айтган гапларни эшитмайин десам ҳам... эшитиб қолдим. Мени кечиринг. Ойкўлни қоқоқликдан чиқариш... менинг ҳам кўнглимда бир дард бўлиб юрибди... Шуни сизга айтиб, маслаҳат сўрамоқчи эдим.

— Хўш, қани...

Замонали гапни Ойкўлнинг илгари сердаромад хўжалиги бўлганидан, галлани ҳам кўп экиб, яхши ҳосил олганидан бошлади. Сўнг унинг Бодомзорга қандай қўшилганини, отаси билан Каттаевнинг орасида қандай олишувлар бўлганини, Давлатбеков раис бўлиб орден олган йили чорва қандай ўтириб қолганини, ўшандаги хатоларни ҳозир тузатиш нега қийин бўлаётганини бирма-бир айтиб берди.

Муаммонинг бир чети Давлатбеков орқали бошқарма бошлиғи Ғиёсиддиновга ҳам бориб тақалишини, Замоналининг кўнглида отасининг дарди ҳам борлигини сезган Мансуров сукут қилиб ўйланиб турди-да:

— Чигал масала,— деди.— Ўша ёқларга яна галла экиш бўлса, биз ўзимиз ўйлашиб кўрармиз. Лекин нотўғри бирлаштирилган қишлоқларни ажратиш... бошқарманинг иши. Ғиёсиддиновнинг қулоғига ҳозир бунақа гап қирмас керак.

— Мен буни парткомга, ўртоқ Воҳидовга ёзиб бермоқчи эдим,— деди Замонали.— Ё партия мажлисида гапирсаммикан? Унда Давлатбеков «долзарб пайтда одамларни ишдан чалғитяпти» деб айблаши мумкин.

— Йўқ, бўлмайди... Воҳидовга ёзиб берганингизда ҳам... бир нарсани унутманг, биродар. «Давлатбеков ундай, палончи

бундай» деб алоҳида шахслар тўғрисидаги гапни кўпайтириш керак эмас. Принципиал баҳс бошқою «палончини йикитишим керак» деб-қасдма-қасд олишиш бошқа. Хусумат аралашган ишлардан мен ҳам жуда безор бўлганман. Агар сизда ҳам шу сезилса, мендан ёрдам кутмайсиз.

Шу топда Мансуров Замоналига яна бадқовоқ ва тунд кўринди. «Давлатбековга тақилма!» деб огоҳлантирганими бу? «Ё ишни пухта қил» демоқчими? Наҳотки Замоналини хусуматга боради деб ўйласа?

Замонали директорнинг олдидан мана шунақа ўйлар билан чиқиб кетдию бир неча кун нима қилишини билмай юрди. Сўнг директорга айтганларини қисқа ва лўнда қилиб қозоғга туширди-да, Воҳидовга элтиб берди.

* * *

Давлатбеков бугун идорадан анча хурсанд бўлиб чиқди. Ҳозир унинг бўлими сут топшириш ва пичан ўриш бўйича олдида бормоқда эди. Бугунги кенгашда Мансуров шуни айтиб, «бошқалар ибрат олиши керак» деган маънода гапирди.

«Тан берди-я, баччагар! — дерди кўчада кетаётган Давлатбеков. — Душманларим мени ёмонлаб юрган бўлса ҳам, бу мақтади-я! Танги экан-с. Тил топишиб кетадиганга ўхшаймиз».

Давлатбеков танишининг ҳовлисига боғлаб келган отини олгани борар экан, атрофга мамнун бир назар ташлаб чиқди.

Сойнинг нариги юзидаги сердарахт истироҳатгоҳнинг ичида ёзги кинотеатрнинг баланд девори кўриниб турибди. Кинотеатрнинг болохонасида қулоқни қоматга келтирадиган жаз музика янграйди ва «Сукунат» фильмига одам чорлайди.

Бири чойхона олдида, бири чорраҳада баланд симёгочлар устида турган темир радиокарнайлар жаз музикани босиб кетишга тиришаётгандай қаттиқ-қаттиқ сўйлайди.

Радиокарнайнинг тагидаги магазинда ун ва макарон бериляпти. Ўттиз-қирқ киши сабрсизлик билан навбат кутади, кимлардир навбатсиз олишга уринади, кўпчилик шовқин солиб, унга йўл бермайди. Идораларда иш кунни тамом бўлгани учун одам тобора кўп келиб, магазин олдида оломон улканлашяпти.

Давлатбеков шу магазин олдида бир нарсадан хайрон бўлиб тўхтади: макарон олишга турган одамлар орасида Мансуровнинг онаси ҳам бор. Кўп йиллар ўқитувчилик қилиб, бу йил пенсияга чиққан, ингичка олтин гардишли

кўзойнак таккан рангпар кекса аёл, қўлида бўш сумка, ёнидаги аёллар билан гаплашиб навбат кутиб турибди.

Давлатбековнинг хаёлига дадил бир фикр келди. У орқага қайтиб, яна идорага, директорнинг кабинетига кирди. Дабдурустан:

— Ўртоқ Мансуров,— деди,— бизни синамоқчимисиз ё уялтирмоқчимисиз?

Хирароқ бир ёзувни кўзойнак билан ўқиётган Мансуров кўзойнагини тез қўлига олди:

— Тинчликми ўзи?

— Онангиз макаронга навбатда турибдилар.

Давлатбеков бу гапни шундай куюниб айтдики, гўё Мансуровнинг онаси эмас, унинг ўз онаси чидаб бўлмас даражада кийналиб қолган...

Мансуров оила аъзоларининг ишига ходимларининг аралашишини ёмон кўради. Бундан ташқари, онасининг магазинларга кўп чиқишини хушламайди, «нима керак бўлса айтинг, ўзим олдириб бераман» дейди. Бироқ онаси пенсияга чиққандан бери уйда ўтириб, зерикар: «Бировларни ишга солиб олдириб берганинг керак эмас, ўзим ҳам бўшман, кўпчилик навбат кутганда мен нега кутмас эканман!» дер эди.

Мансуров ҳозир бу гапларни эслаб, «кексалик хархашаси», деб яна гаши келди. Аммо Давлатбековга мулойимроқ гапиришга тиришди:

— Хўш, директорнинг онаси магазинда кўп қатори навбат кутса нега бунча эриш кўринади ўзи?

Мансуров бу саволни фақат Давлатбековга эмас, ўзига ҳам бермоқда эди. Онасининг ҳозирги ишини бир кўнгли ёқтирмай турипти. Яна бир кўнгли Давлатбековнинг шу ишга аралашганидан норози бўлиб, онасини ғаразли гапдан ҳимоя қилишга ундайди.

Ундаги иккиланишни сезган Давлатбеков жонкуяр одам киёфасида яна дадил эътироз қилди:

— Тоғдаги чўпонларга ун-пунларни рўйхат билан жўнат-тирдингиз. Сизнинг оилангизга шу рўйхатдан ўрин топил-масмиди?

— Чўпонлар бу ерга келиб ҳар нарсага навбат кутса, қўйни ким боқади, ўртоқ Давлатбеков? — кулиб сўради Мансуров.

Мансуров «арзимаган гапни бунча жиддий муаммога айлантирмайлик» деган маънода кулар эди. Аммо Давлатбеков бу кулгига бошқача маъно берди. «Жонкуярлигим ёқпти, фақат ўзини камтар тутиб куляпти», деб ўйлади ва яна бир поғона кўтарилди:

— Э, қўйинг-э! Камтарлик ҳам эви билан-да! Идора

хизматчиларингизда ҳам фаросат йўқ экан-е! Ойингизни чакиринг, бу ердагилар эплаёлмаётган бўлса, мен сизга бўлимимизнинг магазинидан бериб юборай шу макарон билан урни. Бу йил бизга Украинанинг буғдойидан тортилган унлар келган!

Мансуров бирдан жиддийлашиб:

— Лекин менга кўп керак-да,— деди.— Бўлимингизда бори етармикан?

Давлатбеков «энди тил топишдик» деб кувониб, паст товуш билан:

— Неча пуд керак? — деди.

«Бу менинг кўнглимга макарондан кўприк солиб ўтиб, ҳамтовоқ бўлмоқчи-ку», деган гап энди Мансуровнинг кўнглига келди. У истехзоли жилмайиб деди:

— Ҳар бир ишчи билан хизматчига бир пуддан бўлганда ҳам сал кам уч минг жон... ҳисоблаб кўринг-чи?

Давлатбеков сир бой бериб қўйганидан изза бўлиб:

— Тўғри, сиз бутун совхозни ўйлашингиз керак,— деди.— Лекин шундай нуроний онангиз бор эканлар. Ахир бу танқисликлар вақтинча-ку. Ўтган йилги қурғоқчиликнинг касофати. Бу йил йиғим-терим яхши олинса ўтади-кетди. Сиз онангизни қийнаганингиз қолади.

— Очигини айтсам, ўртоқ Давлатбеков, мен ҳам онамга худди шуни гапирган эдим. У киши бошқа бир мисол билан мени енгди.

— Оббо, қанақа мисол экан у? — олдиндан Мансуровга ён босиб сўради Давлатбеков.

Мансуров унинг оҳангига мос бўлмаган ўйчан товуш билан гап бошлади:

— Ленин Кремлда ишлаган пайтларида...

— Шу ўзимизнинг... доҳий Ленинми? — шошиб сўради Давлатбеков.

— Ҳа... Ленин кечкурунлари бўш вақт топиб, сокол олдиргани чиқар экан. Революциянинг дастлабки йиллари экану Кремлнинг ҳовлисида битта сартарошхона бор экан. Бошқа масъул ходимлари ҳам чиқиб, баъзида навбат кутиб қолишар экан. Албатта, улар Ленинни навбатсиз киритишга бажонидил рози бўлишар экан. Лекин бунга Лениннинг ўзи кўнмас экан. Шу сабабли бошқалар ҳам «навбатсиз ўтинг» деб қисташни ўзларига эп кўрмас эканлар. Навбат баҳона, Ленин билан аллақанча гаплашиб, чақчақлашиб олишар экан... Онам ўша пайтда ҳам ўқитувчи бўлган, бунақа ходисалардан кўпини эшитган. Менга шуни айтиб берганларидан кейин... нима дейман?

Давлатбековнинг лабига соя солиб турган хушбичим

мўйлови кулгидан кўтарилди, кўнғир кўзлари «Ленинга ўхшагилари келибди-да, холамнинг!» дегандай шўх йилтиради.

Мансуров унинг мўйлови тагига яширинган киноясини сезиб қолди. «Тавба, ўзинг-ку макарондан ҳам бир манфаат қидириб, менинг олдимга ғараз билан келган одамсан. Яхши ният билан шундай қилаётган менинг онамдан кулишга нима ҳақинг бор?»— Мансуров унга шундай дегиси келиб қаради.

— Лениндай улуғ одам,— деди,— сартарошхонага навбат кутиб кирса эриш туюлмас экану сиз билан биздай оддий бошлиқларнинг ўзи эмас, ҳатто оила аъзолари ҳам керакли нарсасини магазиндан эл қатори навбат кутиб олса нега бунча эриш туюлар экан? Биз элдан баланд турадиган «олий табақа» бўлиб қолганимиз учунми?

— Йўғ-е, ўртоқ Мансуров! Мен ундай демоқчи эмас эдим... Ҳозирги муваққат қийинчиликлар...

— Муваққатми, бошқами, нима қийинчилик бўлса, шуни биз эл билан баробар тортамизми, йўқми? Ёки ленинча меҳру оқибат бизнинг давримизда унутилиб кетса ҳам майлими?

— Албатта унутилмаслиги керак... Ахир, мени ҳам бу ерга меҳру оқибат тортиб келди-ку. Азбаройи сизнинг онангизга кичкина бир ёрдам қилгим келганидан...

Давлатбековнинг риёкорлиги энди Мансуровнинг жаҳлини чиқарди:

— Сиз меҳру оқибат кўрсатаман десангиз, директорнинг онасидан бошқа одам топилмасмиди? Бўлимнингизда ёрдамга муҳтож одамлар озми? Ёрдам сўраётган қишлоқлар йўқми?

— Мен кўлимдан келган ёрдамни ҳеч кимдан аяган эмасман. Мана, битта факт. Иш қайнаган пайт бўлса ҳам, ўзим югуриб юриб, ҳамма бригадаларга кино кўрсатдим... Лекция ўтказдик...

— Ойда-йилда битта кино!.. Агар электр бўлса, одамлар кинони хоҳлаганида кўрар эди. Мен нукул сизнинг оғзингизни пойлайман. Ойкўлга электр туширишни талаб қилармикинсиз, дейман...

— Энди, сизнинг ташвишингиз бусиз ҳам жуда кўп деб тортиниб юрибман-да...

«Яна йўл топди-я, бунақа маккор одам кам бўлади!»— деди Мансуров ичида.

Давлатбеков симёғочлар важдан гап эшитишни истамай жим юрганини Мансуров аллақачон сезган эди.

— Мана,— деб Мансуров столининг тортмасидан битта

коғоз олиб Давлатбековга узатди.— Сизнинг...«тортинчоқ-лигингизни» сезиб, биз ўзимиз ҳаракат қилдик. Воҳидов ёрдам берди. Энди сиз бу қарорни олингу ишни тезлатинг. Ойкўлга шу ойнинг охиригача электр бориши керак.

Давлатбеков ўлганининг кунидан «қувонч» билдирди:

— Жуда яхши бўлипти-да! Бу ёғи албатта бизга тан. Лекин... бу ой ичи бошқа долзарб ишлар кўпроқми...

— Бошқа ишлар ўз йўлига. Сиз макаронга сарфламоқчи бўлган вақтингизни ҳам шунга сарфланг!

Давлатбеков бу гапни ҳазилга йўйиб, зўрма-зўраки қулди.

Мансуров деразадан қараб, ташқарида тўхтаб турган прицепли машинани боя мўлжалга олиб қўйган эди. Ҳозир шу машинага ортилган тўрт қиррали цемент «симёғоч»ларни Давлатбековга кўрсатди:

— Илтимос шуки, энди мана бунақа арралаб бўлмай-диган «симёғочлардан» ўрнаттиринг!..

Давлатбеков «хўп» дейишга мажбур эди.

Орадан икки ҳафта ўтгач, симёғочлар сафи жарлардан ва қирлардан «ҳатлаб» ўтиб, Ойкўл томонга тизилиб бора бошлади.

18

Саратон киргандан кейин чилланинг қори баланд чўққиларнинг учига чиқиб кетди. Булутлар ҳам кўпроқ ўша баландликларда ҳурпайиб юришади, курк бўлган товуқларга ўхшаб, оқ чўққиларни узок-узок босиб ётишади.

Арчазор ўрмон тоғнинг пастидан сийрак бўлиб бошланади-ю, баландга чиққан сари қалинлашиб ва йириклашиб боради. Бироқ уч-тўрт чақирим юқорилагандан кейин ўрмон яна сийраклашади. Салқин баландликларда бутадай яккам-дуккам нимжон арчалар ерга қапишиб ўсади, қорли чўққиларга яқинлашганда эса, тамоман йўқолади. Афтидан, ўрмонга тоғнинг бели кўпроқ ёқади.

Чўпонлар қўйларини ўрмон сийракрок жойларда, тоғнинг белидан юқоридаги ўтлоқларда боқадилар.

Кўкёна деб аталадиган кенг ўтлоқнинг этагида юз йиллик арчалар, танаси кизил чиройли четанлар, гуж-гуж бўлиб турган кулранг зирқлар, итузумга ўхшаб мева қиладиган шилби дарахтлари (бу мевани айиқлар шилиб ейишни яхши кўради) — ҳаммаси бир-бирига чирмашиб, улкан бир ўрмон яратган.

Қор сувлари ва тоғ булоқлари тошларга урилиб шалдирайди. Бу шалдираш ўрмондан акс садо бўлиб қайтади.

Бир вақт ғазабли йўгон товуш бу шалдирашни босиб кетди:

— Ча! Ҳаром ўлгур! Ча!

Юнги узун чиройли қора серка арчазорлар орасидан чопиб чикди-ю, Кўкёнаннинг тик ёнбағридан юқорига қараб чопди.

Унинг кетидан Холбек югуриб келмоқда эди. У серкани узокдан қувиб келаётгани қора терга ботиб кетганидан ва оғзини очиб, қийналиб нафас олаётганидан билиниб турар эди.

У яна бир марта ғазаб билан:

— Ча! — дедию бор кучини тўплаб, ёнанинг ўнг томонидан чопиб кўтарила бошлади. Холбек серканинг ён томонидан айланиб ўтмоқчи ва олдидан кесиб чиқмоқчи эди. Аммо серка ундан тезроқ ва енгилроқ чопар эди.

Холбек кўлидаги ирғай таёғини серканинг боши устидан ошириб олдинга отди.

Одатда кўй-эчкилар чўпоннинг таёғи устидан ўтмайди, олдига таёқ келиб тушса, дарров орқага қайтади. Серка ўз олдига келиб тушган таёқдан ҳатлаб ўтмадию, аммо ортга ҳам қайтмади. Бир сакраб ўнг томонга бурилди-да, аввалгидан ҳам тезроқ чопиб, кийиклар юрадиган кўкиш қоятошлар орасига кирди. Тошдан-тошга сакраб ўтиб, кўринмай кетди.

Холбек тоғда кўп юриб пишиган бақувват йигит бўлса ҳам, ҳозир жуда ҳолдан тойган эди. Серкани тутолмаслигига кўзи етгач, ўзини майин кўкатнинг устига ташлади.

Бири ортидан бири мўралаб турган беҳисоб ёнбағирларга, бир-биридан тик қоятошларга, бири-бирига уланиб кетган жилгаларга, қўл етмас улкан чўккиларга Холбек ҳозир ғазаб билан қараб чикди. Бу улкан тоғ, бу ёввойи табиат уни бояги серкадан ҳам ожиз қилиб қўйган эди. Холбекдан бешиб қочган серка шу тоғдан, шу табиатдан ҳимоя топган эди. Бу беозор уй ҳайвони энди ёввойи тоғ эчкисига айланиб кетиши мумкин — бундай ҳодисалар тоғда бўлиб туради...

Холбек елкаси билан нафас олиб, ҳансираб ётган жойдан Кўкёнаннинг тепасида ўтлаб юрган бир сурув қўй кўринар эди. Холбекнинг кўзи барваста чўпоннинг ёнидаги аёл кишининг сариқ кўйлагига тушди. Бу — Ҳулкар эди. Ҳали аёл кишининг оёғи тегмаган бу баландликда юрган Ҳулкар эри билан бирга Холбекка тепадан кулиб қараётгандай кўринди. Холбек сакраб ўрнидан турди. Таёғини қўлига олди-ю, қиялаб пастга тушиб кетди.

Катта бир дўнгликнинг икки томонида икки сурув қўй

ёйилиб юрар, ёлғизликдан зериккан чўпонлар дўнглик устига тўпланишиб, гаплашиб туришар эди.

Кўнғиртоб мўйловлик, қирқ беш ёшлик қисик кўз Суюнбой ака таёғига кўкрагини тираб, тикка турар эди. Юзи ва қулоғига ҳам жун чиқиб кетган, гўштдор, бурнида кўкиш томирчалар кўриниб турган серқош, серсоқол Эшмурот ака — лақаби «жунбош» — эллик ёшларга бориб қолган. У таёғини тиззасига қўйиб, катта бир тошнинг четида ўтирибди.

Директор ўша куни Турдини «омборнинг тарозисига посонгисан» деб уришгандан кейин, у ҳам қўйга чиқиб келган. Ҳозир Эшмурот ака билан бирга Ойкўлнинг бўрдоки қўйларини боқаётган Турди кўкат устида ёнбошлаб, пичоги билан бир чўпни йўнар эди.

Холбек уларнинг олдига бўшашиб қайтиб келди.

— Ие, ахир, ушлаган эдинг-ку! — деди Эшмурот ака.

— Падарига лаънат, бўйнидаги ипи ночор экан, узилиб кетди.

Серканинг бўйнига осилган сарик жез кўнғироқча узилган ипи билан Холбекнинг қўлида қолган эди.

— Уриб чатоқ қилдинг-да, ука, — деди Суюнбой ака. У Холбекнинг шериги эди. — Сал нарса бўлса отни ҳам, қўйни ҳам, эчкини ҳам савалайверасан. Бирда эмас, бирда қасдини олади-да.

— Урмай нима!.. — Холбек серкани сўқди. — Қўйларни нуқул қийик юрадиган бузук жойга бошлайди!

— Бу зор қолгур ўн кундан бери тутқич бермаяпти, шу кетишда ё бўрига ем бўлади, ё қийикларга қўшилиб кетади, — деди Суюнбой ака.

— Э, сиз мунча қўркманг, бўри еса товонини ўзим тўлайман.

— Товонидан ҳам уяти ёмон, ука! Серка қўйнинг йўлбошчиси, шунинг учун ҳар сурувда битта бўлади. Серкасини йўқотган чўпон байроғини олдирган аскарга ўхшаб қолади.

Холбекка ҳам шуниси алам қилмоқда эди. У қўлида қолган кўнғирокни ерга аччиқ билан отиб урди.

Кўнғироқча узуқ-юлуқ жиринглаб, бир-икки юмаладию Турдига яқин бориб жим бўлди.

— Э, буни йўқотманг, Холбек ака! — Турди кўнғирокни олиб тилига қаради: — Узилмапти... Менга қаранг! Серкани бўри еди деб акт тузинглару шу кўнғироққа қўшиб беринглар қўйинглар.

Эшмурот ака кулди.

— Сенга шу кўнғироқ керакми? — деб Холбек Турдига ўшқирди.— Ол, бўйнингга ос!

— Дарров тажанглигингиз тутмасин, мен тўғрилиқча маслаҳат бердим.

— Э, бу Холбекнинг тажанг бўлганича бор.— Эшмурот ака ўрнидан туриб пастда ёйилаётган қўйларига бир қараб олди.— Бу йил тоққа бир касофат оралаган. Пастдаги фермадан кечаси айиқ битта бузоқни кўтариб кетибди. Ҳеч ақлга сиғмайдиган иш.

— Гўштга ўрганган айиқ бор битта,— деди Суюнбой ака.

— Гўштга ўрганса тўғри фермага борадими?

— Подачилар ҳам мундай чодирдан чиқиб, ўқ-пўк отишмапти-да, ўлгудай кўрқоқлик қилишипти.

— Ўқлари ёмғирда қолиб, дориси нам тортган экан дейишади.

— Баҳона.

— Баҳона бўлмаганда ҳам, кечаси иккита айиқни битта ов милтиги билан эплаб бўладими? Айиқ ярадор бўлиб кутургандан кейин бутун фермани пийпалаб ташлайди-ку.

— Буниси рост.

— Ҳа, мен шуни эшитгандан бери кўрқиб юрган эдим. Мана энди бу серка...

— Сиз ҳар нарсадан кўрқаверасиз,— деди Турди ва Кўкёнадан тушиб келаётган Хулкарни кўрсатди:— Ана уни қаранг. Аёл боши билан ҳеч нарсадан тап тортмайди.

— Мен мана шуни айтяпман-да. Буларнинг касофати бизга уряптими, дейман. Қўй жонивор жуда ҳалол нарса, бехосият одам ораласа бирор фалокат бўлмай қолмайди.

Ҳамма бирпас жим қолди.

Эшмурот ака томоқ кириб олди-да:

— Ё тавбангдан кетай!— деб қўйди. Бу иборанинг маъносини унинг ўзи ҳам яхши билмайди, аммо гуноҳга алоқадор мавзуда гапирса шу сўзларни кўп такрорлашга одатланган.— Уруш вақти... Мен Ховос томондаги бир колхознинг қўйини боқаман. Шеригимнинг ёшгина хотини бор, эрини йўқлаб қўшга кўп келади. Бир хил кунлар ётиб ҳам қолади. Ўшанда мен кучга тўлган норғул йигитман... Ё тавбангдан кетай худо, ҳалиги жувонни кўрсам шундай шайтон кўтаради, унга қарамайин десам ҳам шундай тикилиб қарайман!.. Эри курғур ҳам бўшроқ йигит эди... Бир кун жувон менга жилмайиб қўйгандай бўлди. Шайтоним авж олиб, йўлини пойлашга тушдим. Қиш пайти эди. Жувон қишлоқдан чиқадиган куни сурувни унинг йўлидаги овлоқроқ бир жойга ёйиб чиқдим. Шу атрофда-

ги пичан ғарамини мўлжалга олиб кўйдим... Ё тавбангдан кетай худо, хаёлимга шундай нарсалар келадими, кўйлар ҳам кўзимга кўринмайди, чўпонлигим ҳам эсимга келмайди. Нукул ҳалиги жувоннинг йўлига қарайман... Бир вақт сал ҳушимни йиғиб, атрофга кўз ташласам, бўрон бошланиб, шамол кўйларни Ғулдурама жар деган бузуқ жойларга қараб қувиб борапти. Олдинга чопиб ўтиб, сурувни қайтармоқчи бўлдим. Ё тавбангдан кетай худо, сурув ўзимни жарга суриб олиб бориб ташласа бўладими!.. Жарда қор бор экан, ҳечқатим синмади. Лекин дарров эмаклай қочмасам, кўйларнинг тагида қолиб ўлар эканман... ўша куни ўттиз уч кўй жарга қулаб, бир-бирининг тагида қолиб ҳаром ўлди... Ҳалоллаганларимни айтмаёқ кўя қолай.

Эшмурот ака бунинг ҳаммасига ўзининг бузуқ ниятидан эмас, ўша жувоннинг беҳосиятлигидан кўрар:

— Кўйга аёл ораласа ёмон бўлишини мен ўшанда кўрганман,— дер эди.

— Ўзингиз ҳам бировнинг жуфти ҳалолига кўз олайтирибсиз-да, роса жазосини тортибсиз! — деди Суюнбой ака қулиб.

— Э, мен тинчгина юрган эдим. Ўша жувон келдию бутун ишни худо урди!

— Ҳамма бало одамнинг ўзида,— деб эътироз қилди Суюнбой ака.

Икковлари баҳслашиб кетишди. Холбек Эшмурот аканинг тарафини олди. Чунки у ҳам «касофат» деган нарсадан кўрқади. Бундан ташқари, Эшмурот ака айбни Ҳулқарнинг «беҳосиятлигига» ағдариб, Холбекка бир оз енгиллик берди.

Турди гапга аралашмас, ўрнидан кўтарилиб, Ҳулқар кетган томонга қараб турарди. У Эшмурот акани «қолоқ одам» деб билар, унинг гапларига эътибор бермас эди. Тоғда аёл зотини соғиниб юрган Турди Ҳулқар билан бир учрашиб, гаплашишга иштиёқманд эди.

19

Кўйлар тунайдиган бўзлик қўтонлар қорамтир арчазорлар орасида яшил оролларга ўхшаб кўринадди. Денгиз сатҳидан неча минг метр баланд турган шу қўтонлардан бирида Авазларнинг чодирлари бор. Тошўчоқда арча чўғи яллиғланиб турибди. Енглари шимариб олган Ҳулқар чодир олдига супра ёйиб, яхши кўпчиган хамирдан зувала ясапти.

Тоққа чиққандан бери унинг юзи янада тиниқлашган.

Кўзининг оки ниҳоятда тоза. Тогда ҳаво салқин бўлса ҳам, сийрак, шунинг учун офтоб юзни тез қорайтиради. Аммо Хулкарнинг оч жигарранг ёноқларида ажиб бир қизиллик ўйнайди.

Тўғри, бу ерда ҳам ташвиш оз эмас. Хулкар чодирда ёлғиз ўтиргиси келмайди, рўзгор ишларини битиргач, Авазга қўшилиб, ҳар куни аллақанча ёналардан ошади, аллақанча жилғалардан ўтади. Пастга тушиб, юқорига чиқаверишлардан оёғи толиб, нафаси қайтиб кетади. Тунлар ҳам тинч ўтмайди: кўтон очиқ бўлгани учун қўйлар туриб кетиши ёки бирор йирткич оралаб қолиши мумкин. Кечалари Аваз чодирдан ташқарига чиқиб, ечинмай ухлайди. Хулкар ҳам чодирда якка ётишни истамайди-ю, ҳаво очиқ бўлса эрининг ёнига чиқади. Кўрпа-тўшак, оқ чойшаб ва оқ ёстиклар ичкарида қолади, чунки ташқарида ётган чўпоннинг устига гоҳ қўйлар бостириб келади, гоҳ кўзичалар кумалоқлаб кетади...

Бугун кечаси эр-хотин юлдузлари парпираган қоп-қора осмонга қараб ётиб, шу тўғрида гаплашиб қолишди.

— Одамлар яхши кўрган хотинлари учун қасрлар қурган экан. Сенинг ётишинг бу, Хулкар. Четдан қараган киши «шу ҳам турмушми» деса керак.

— Четдан қараган одам нимани кўради? Менинг кўзим билан қарасин.

— Кани, кўзингни бер, бўлмаса, мен бир қарай...

— Қаранг... Ҳозир биз энг чиройли бир қасрда ётибмиз. Шифтида қандиллар эмас... юлдузлар ёниб турибди. Деворлари гиштдан эмас, тоғнинг тошларидан, ўрмоннинг арчаларидан. Бир хил қасрлар хотинларга қафас бўлган экан. Бу ерда мен... сиздай эркинман.

— Мендай?

— Ойим раҳматли мени киз тукканидан ўксинар эди. «Эрк деганнинг ҳаммасини эркакка берган, худо суймаган бандасини аёл қилиб яратади» дер эди. Мен сизга ўхшаган йигитларга ҳавас қилар эдим... Чодирдан чиқиб, ёнингизда кийиниб ётганим ҳам шундан.

...Бу суҳбатни Хулкар ҳозир батафсил эслар эди-ю, гоҳ ўзидан-ўзи бир оз уялиб, гоҳ завқ қилиб жилмаяр эди.

Хулкардан анча наридаги улкан арча тагида қулоғи ва думи кесилган, боши катта Тўрткўз ит ерга бағрини бериб ётарди.

Хулкар хамирни зувалалаб бўлди-ю, ўчоқдаги чўғ устига қозонни тўнтариб қиздира бошлади. Ит ўрнидан туриб, йўғон товуш билан вовуллади.

— Тўрткўз, Тўрткўз! Кўшнингни танимадингми? — деди Турди.

Хулкар Турдини кўриб беихтиёр қувонди: тоққа чиққанларидан бери кўшни чўпонлар улар билан борди-келди қилишмас, Хулкарга ўқрайиб қарашар эди.

— Тўрткўз, ёт! — деди Хулкар ва Турдига пешвоз чиқди.

Ўчоқдаги чўғнинг тафтидан Хулкарнинг юзи қизариб, кўзлари ёниб турар эди. Турди унга шўх бир назар ташлаб:

— Ҳорманг, Хулкархон! — деди.

— Келинг, Турдивой, омонмисиз!

Турди ўзини анча эркин тутар эди. Чодирдан ичкарига бош суқиб:

— Ҳеч ким йўк-ку, — деди. — Ие, радиони ҳам олиб чиқибсиз-да.

— Ўлсин, батареяси тамом бўлиб хириллаб қолди.

Хулкар қизиган қозонни ўтдан олди. Зувалаларни ажиб бир чаққонлик билан қозонга ёпиштириб, ёйиб, нон шаклига келтирди. Урвоқсиз юмшоқ хамир қизиган қозонга «жиз-жиз» этиб ёпишар эди. Хулкар нонни ёпиб бўлиб, устидан озгина сув сочди-да, қозонни яллигланган чўғнинг устига тўнкариб қўйди.

Турди унинг ҳар бир ҳаракатини ҳавас билан кузатар эди. У хийла келишган йигит эди. Ўзининг қизларга ёқишини билар, шунинг учун Хулкар билан ҳам анча дадил гаплашар эди.

— Хулкархон, қўлингизда магнитингиз борми дейманда?

Юзи иссиқдан бўғриққан Хулкар унга савол назари билан қаради. Турди изоҳ берди:

— Шундай юмшоқ хамир тўнкарилган қозондан оқиб тушиб кетмагани ғалати. Худди магнит ушлаб тургандай.

— Ҳа, буми? Бунақа «магнитни» ойингизнинг қўлларида кўрмаганмисиз? Ҳожар холам ҳам қозон нонни яхши ёпадилар-ку.

— Э, у бошқа! Сиз бошқачасиз!

Унинг мақтовида алоҳида маъно борлигини Хулкар энди сизди:

— Бирор иш билан келганмидингиз?

— Қатикка уста эмишсиз, оқлик олмоқчи эдим.

Хулкар қозонни ўтдан олди. Нон арча чўғида қизариб, кўпчиб пишган эди. Хулкар уни капгир билан кўчириб ола бошлади.

Турди нонларнинг юзида Хулкарнинг қўлидан қолган ғалати изларга қараб:

— Нонни ҳам ўзингизга ўхшатиб чиройли қиласиз-а! — деди.

Хулкар кошени чимириб:

— Оклик керак бўлса, чодирдан олиб кета қолинг,— деди.— Қатиқ кўк кастрюлькада.

Турди чодирга кирди, сирланган кўк кастрюлькани кўрса ҳам кўрмагандай:

— Қани? — деди.— Ўзингиз олиб бермасангиз мен тополмайман.

Хулкар кип-қизил сўлқилдоқ нонларни дастурхонга ўраб чодирга олиб кирди.

— Мана-ку,— деб кастрюлькани кўрсатди.

— Хулкархон, энди шу нонингизнинг хамиртурушидан ҳам бермасангиз суқим киради.

— Дебдай йингит хотинларга ўхшаб оклик, хамиртуруш сўраб юришингиз қизиқ.

— Нима қилайлик, бу тоғда бизнинг сизга ўхшаган... Хулкаримиз бўлмаса. Нонни ҳам, қатикни ҳам ўзимиз пишириб, ибитамиз-да.

— Ажаб бўпти! — деб Хулкар кулди.— Хотини борлар олиб чиқса бўлмайдимиз?

— Менда хотин ҳам йўқ.

— Бўлмаса уйланинг!

Турди унга жилмайиб қараб қолди.

Хулкар унинг кўзига одамлар айтгандай «шайтони зўр» жувон бўлиб кўринди. Турди бир энтикиб олиб:

— Уйланиш тўғрисида сиздан маслаҳат олмақчиман,— деди.— Сизга ўхшаган бирор қиз бўлса...

Хулкар ҳам энди ўзи ҳақида тарқалган ёмон гапларни эслади. Турдининг тўғрилиқча келганидан шубҳаланди.

— Мана ҳамсоялик ҳурмати,— деб нондан иккитасини берди:— Суқингиз ёмон бўлса, олинг. Маслаҳатни мендан яхшироқ аёллардан сўрарсиз... Мана, оклик...

— Хулкархон, нега ундай дейсиз? Сизни ёмон деганларнинг ўзлари ёмон.

— Раҳмат, Турдибой... Энди мени гапга тутманг, Аваз акангизга тушлик элтишим керак.

Хулкар дастурхонга ўроглиқ нонни бир қўлига, кастрюлькадаги кўйнинг қатигини иккинчи қўлига олди-ю, чодирдан чиқди.

Турди келган томонга қайтиб кетар экан, елкаси оша ўгирилиб Хулкарга қаради.

— Эрингизга ҳавасим келяпти!

Хулкар Тўрткўзни эргаштириб қаршидаги ёнага кетиб борар эди. Кулиб қўйди:

— Ҳавасингиз келса, айтдим-ку... Қиз кўп!
Турди нарироққа бориб, унга яна бир ўгирилиб қаради.

20

Кун қиёмга келган бўлса ҳам, тоғ ҳавоси салқин, қўй-қўзилар жилганинг майин кўкати устида — офтобда кавш қайтариб дам олишади. Шохи узун қизил серка арча соясида ястаниб ётибди. Шохининг учи билан биқинини қашлаганда бўйнидаги қўнгироқча мулойим жиринглаб қўяди.

Аваз билан Хулкар юқоридан шилдираб тушаётган тиниқ сув бўйида, арча билан айқашиб ўсган зирк тагида ўтириб овқатланишади. Улар ўтирган баландликдан жилғадаги сурув яхши кўринади. Катта бўлиб қолган семиз қўзилар оналарининг соясига бошларини яшириб кавшанишади. Кичикроқлари жилга бўйида у ёқдан-бу ёққа югуриб ўйин тушишади. Шўх ширбозларнинг орасида Аваз даладан топган тусоқ қўзичалар ҳам ўйноқлаб юрибди.

Тоғ ялпизининг ва қандайдир хушбўй бир ўтнинг ҳиди сув салқинига қўшилиб димоққа урилади. Қаршидаги ёнбағирнинг гоҳ у тошида, гоҳ бу тошида какликлар бир-бирини йўқлаб сайрайди.

Авазлардан беш-тўрт қадам нарида Тўрткўз ит иягини олдинги оёқларига қўйиб қимир этмай ётади: гўё у ҳам какликларнинг сайрашидан эриб кетган.

Аваз овқатни еб бўлиб, майин кўкат устига чўзилди. Баданидаги чарчоқлик ёқимли бир ҳовурдай тарқаб йўқолиб борар, еру кўк бениҳоя осуда туюлар, Аваз ўзини ҳар қачонгидан ҳам эркин ва хотиржам сезар эди.

Баланддан самолёт гўнғиллаб ўтар экан, Хулкар уни кўзи билан қидириб осмонга қаради. Қанотлари шўнғиётган қушни эслатиб орқага керилган «ТУ» жанубга томон шошади. Ким билсин, Дехлигами ёки Жакартагами?

Хулкар бошини орқага ташлаб самолётга тикилиб турганда дуррасининг устига чамбар қилиб қўйган икки ўрим узун сочлари очилиб кетди-ю, учи кўкатлар устига келиб тушди.

Аваз ётган қўйича қўлини чўзиб кўкат устидаги соч ўримларидан бирини олди ва секин тортди:

- Чўзил сен ҳам.
- Йўқ, қўйинг.
- Чарчагандирсан. Чўзила қол.
- Мен ўтирганда яхши дам оламан.

Авазнинг шўхлик килгиси келар эди. Хулкар буни сезиб нарирок сурилиб ўтирди-да:

— Ана у Турди-чи,— деди.— Ўша оклик сўраб келибди. Кўзи бирам сук. Нон қилаётувдим. Иккита бердим.

Аваз қўлларини бошининг орқасига қўйиб, осмонга тикилиб қолди.

Хозир унга олам ҳам, одамлар ҳам шу осмондай тоза ва ёруғ кўринар, дунёда ёмонлик йўқдай, фақат тушунмовчилик бўлиши мумкиндай туюлар эди.

— Мунча ўйланиб кетдингиз?

Аваз ётган кўйича юзини Хулкарга бурди:

— Гуручингдан қолганми?

— Уч-тўрт ошлик бор.

— Бўлмаса... Эртага окшом тизза бўйи қилиб палов дамла. Шуларни бир чақирайлик.

— Кимларни? — деб Хулкар ҳайрон бўлди.

— Суюнбой акани... Бошқаларини ҳам.

Аваз кўшни чўпонларнинг Хулкарга ёмон муносабатини яхшилик билан йўқотмоқчи эди.

Хулкар унинг ниятини пайқади-ю, меҳри товланиб, бир нарса дегиси келди. Аммо муносиб сўз тополмай, Авазнинг очик турган кўйлак ёқасини тўғрилаб қўйди.

— Яна тугмасини узибсиз-ку,— деб уни уришган бўлди.— Лўлига хотин чидамайди, сизга тугма!..

Аваз кулди. Хулкар нимчасининг ёқасидан игна олди.

— Кел, қўй шуни, Хулкар. Кўкракка шамол тегиб юрсин.

— Бўлмаса «кўчмак» ўйнайлик.

— Ютқазасан.

— Сиз ютқазсангиз-чи?

— Агар ютқазсанг... Нима дёсам кўнасанми?

— Ҳо, шумсиз-а!

— Бўлмаса ўйнамайман.

— Лекин шўхлигингизни қўйиб турасиз.

— Унака чеклаш кетмайди.

— Хўп, бўлмаса, илоҳим ютқазинг!

Аваз учи тирсакка ўхшаш силлик тош топиб, бўзни ўйиб, икки қатор чуқурчалар ясади. Хулкар этагига бир дунё ранг-баранг юмалоқ тошчалар териб келди.

Нўхатдай-нўхатдай келадиган бу тошчаларни санаб, ҳар чуқурчага олтитадан солиб чиқишди-да, биттадан чуқурчани бўш қолдиришди. Кейин иккови чуқурчаларнинг икки томонига ёнбошлаб, «кўчмак»ка киришди.

Нимасидир дамкани эслатадиган бу ўйин баъзи жойларда «ўрда» деб аталади. Ҳар юриш чуқурчалардан

биридаги тошчаларни олиб, бошқа чуқурчаларга биттадан улашиб кўчириш билан бошланади. Уста ўйинчи тошчаларнинг ва чуқурчаларнинг аниқ ҳисобини олиб кўчади.

Чўпонлар қадимдан ўйлаб топган «кўчмак» бошдан-оёқ чорвадор ҳаётига мосланган. Бўш чуқурчада тош учтага етса «кўзилаган» бўлади.

— Кўзилатиб олинг.

— Бойитиб оламан. Кўч.

— Вой, куйди-ку!

— Оббо, ҳаром ўлгур...

Хулкар қувониб, Авазнинг «куйган» тошчаларини олди-да, ўз олдида алоҳида турган каттагина чуқурчага — «қозонга» солди.

Одатда кизлар «кўчмак» ўйнамайди. Хулкар ҳам буни шу тоққа чиққандан кейин Аваздан ўрганган эди. Ҳозир «устозини» жуда шошириб қўйди.

Кутилмаганда Тўрткўз бошини кўтариб ириллади. Айни вақтда, пастдаги серканинг қўнғироғи кескин жиринглаб кетди.

Яқинлашаётган хавфни серка билан ит бир вақтда сезган эди. Тўрткўз қаттиқ ҳуриб пастга отилди. Қўй-қўзилар «дув» этиб Авазлар ўтирган томонга ўрлаб қочишди.

Аваз ўрнидан сакраб турди-ю, Тўрткўзнинг кетидан югурди.

Бир лаҳзада ҳаммаёқ тўполон бўлиб кетди. Арчаларнинг орасидан пусиб келган сарғиш-қўнғир тусли улкан бир айиқ юз эллик қадамча нарида эди. Итни кўриб қочмади-ю, ўзини қалин зиркларнинг панасига олди.

Аваз айиқни кўрмай ўша ёққа чопиб борар, унинг қўлида ҳеч нарса йўқ эди.

Хулкар айиқнинг катта бошини, бу бошига номутаносиб кичик-кичик кўзларини ва кесилганга ўхшаш калта қулоқларини аниқ кўрди. Айиқнинг баҳайбат елкасида ёлга ўхшаш бир тутам жуни ҳурпайиб турар, унинг қаршисида Аваз ҳам, Тўрткўз ит ҳам жуда кичик кўринарди.

— Аваз ака, айиқ! Эҳтиёт бўлинг! Айиқ!

Хулкар шундай деб Авазнинг кетидан югурди.

Аваз сал секинлади ва бор кучини овозига бериб чўпончасига қийқирди.

Хулкарнинг қийқириғи ва кучукнинг ҳуриши устига Авазнинг қийқириғи ҳам қўшилиб, тоғлар янграб кетди.

Айиқ энди орқага чекинди. Қўпол гавдасига мос бўлмаган бир тезлик билан лапанглаб қочди-да, қалин ўрмон ичига кириб, кўздан йўқолди.

Қўй-қўзилар асабий маърар эди.

— Оббо хумпар-ей! — деди Аваз ҳансираб Ҳулкарга яқинлашар экан.— Хайрият, битта-яримта кўйни кўтариб кетмади.

Ҳулкарнинг юзида қон қолмаган эди. Титрогини босишга тиришиб:

— Ҳалиги... бузоқни кўтариб кетган айиқ шумикин? — деди.

— Шу бўлса керак. Бўлмаса куппа-кундуз бунақа қилиб келмас эди.

Ҳулкар кўзлари жавдираб Авазга қаради-ю:

— Бирда эмас, бирда сизга дуч келса... — деди.

Энди мен кўрқиб ўламан!

Аваз бошқа бир ҳодисани эслаб, юраги «шиғ» этиб кетди. Бундан олти йил аввал шунақа бир айиқ Қаршибой деган чўпон йигитни ўлдириб кетган эди. Аваз суяклари синиб, гавдаси халта бўлиб ётган ўша йигитни кўрган эди. Айиқ кечаси кўрага ҳужум қилганда Қаршибойнинг қўлида милтиғи йўқ экан. Ўзи дадил йигит эди. Таёғи билан айиқнинг бошини мўлжаллаб уради. Таёқ қарсиллаб тегади-ю, синиб кетади. Айиқ бўкириб унга ташланади, йигитни гижимлаб, кўтариб ерга отаверади. Қимир этса яна кўтариб отади...

Ҳозир шу ҳодиса Авазнинг кўз олдидан ўтди-да, «Ҳулкарга рўпара келиб қолса нима бўлар эди» деган ўй кўнглига таҳлика солди. Аммо буни Ҳулкарга билдирмасликка тиришиб:

— Сен буни ўйлама,— деди.— Айиқ одамдан кўрқади. Лапанглаб қочганини кўрдинг-ку.

Анча жойгача айиққа эргашиб ҳуриб борган Тўрткўз арчаларнинг орасидан тилини осилтириб чиқиб келди. Аваз уни бўйнидан олиб эркалата бошлади.

Ит ерга бағрини бериб думини ликиллайтиб ётар, Авазнинг эркалатиши жуда ёқиб кетганда кўзларини юмарди. Аммо қовоқлари тепасидаги икки оқ-сарғиш нуқталар очик қоларди. Шунда унинг асосий кўзлари юмилиб, юқоридаги «запас» кўзлари очилгандай бўлар ва кишининг кулгисини келтирарди.

Ҳулкар шуни кўриб кулимсиради-ю, кафтига бир нарса ботиб турганини энди сизди. Қараса, ҳалиги тошчаларни сиқимлаб чопган экан. Кафтини секин очиб, тошларни ерга тўкди.

21

Итнинг қаттиқ ҳургани ва Авазнинг қийқиргани бир жилға наридаги қўшни чўпонларга ҳам эшитилган эди. Суюнбой ака жилгадан тепага чопиб чиқиб қаради.

Сийрак тоғ хавосида узоқ-узоқлар ҳам яхши кўринар эди. Суюнбой ака Авазнинг кучугини эркалатаётганини кўрди-да:

— Хайрият,— деб қўйди ва жилгага қайтиб тушди.

Эшмурот ака булоқ сувига нон ботириб ер экан:

— Ишқилиб, нима балолари бўлса, ўзларидан бери келмасин,— деди.

Ховучида сув ичаётган Холбек ихлос билан бош ирғаб, бу гапни маъқуллаб қўйди. Тасодиф кўп бўлиб турадиган бу тоғ ўрмонида у ўзини чумолидай кичик сезади. Отасининг бошига тушган фалокат, кейин мана бу серканинги қочиб юргани ҳам Холбекнинг ўзига ишончини емириб, ҳар нарсадан хавфсирашига сабаб бўлади.

Илгари Холбек эртаги кундан доим бир яхшилик кутиб яшар эди. Ҳозир эса тоғнинг ҳар ёнаси ортида уни бир фалокат кутиб турганга ўхшайди. Одамлар ҳам уни ҳар хил гумонларга олиб боради. Мана, Эшмурот ака бугун унга яхши муомала қиляпти. Лекин эртага бирор ҳодиса бўлиб оралари бузилса, бу ҳам «сен ўша Исмат кўрининг ўғлисан-да» дейиши аниқ. Отасининг мансабпарастлигини, бераҳмлигини, одамларга кўп ёмонлик қилганини Холбек энди тушунади. Буни тушунган сари тақдир уни камситгандай бўлади. Кўнглидаги очиқ яра сал нарсадан оғрийди.

Фақат Жаннатхон билан бирга бўлганда ва унинг кўзларида ўзига аталган бир меҳр борлигини пайкаганда дунё Холбекка илиқроқ, ишончлироқ туюлади. Лекин ўтган гал уйга борганда унинг тажанглиги тутиб, Жаннатхонни ҳам хафа қилди. У эртаси куни қўйга қайтаётиб, ўзи билан хотинининг орасида ёмон бир губор қолганини сезган эди. Ҳозир шу эсига тушди. Номалум бир хавфдан хавотир олиб: «Уйда яна нима гаплар бўлаётган экан?»— деди. Одамлар ҳали бу серканинги қочганини айтиб, Холбекдан кулиб борса, хотинининг ихлоси баттар қайтса керак...

Холбек ўзини шу юрган одамларнинг ҳаммасидан толесиз сезар, ёлғизликка ўхшаган ёмон бир туйғу юрагини кемирар эди.

Тушдан кейин Суюнбой ака нон-пон қилгани қўшга қайтди-ю, Холбек бир ўзи қўйларни кунботиш томонга ёйиб кетди.

Қўйнинг кетида ёлғиз юрган одам ўй-хаёлдан бўшамайди. Холбек ўзининг иши бунчалик чаппасидан кетаётганига сабаб қидириб, турли тахминларга боради.

«Ё ўша кийикнинг уволи урдимикин? Ойим билан Жаннат айтган эди-я!»

Холбек шу йил киш оёқлаганда мана шу тоғда бўлган бир ҳодисани эслаб кетди.

Ўшанда у ойкўллик уч-тўртта ўсмир болаларни эргаштириб, ўтинга чиққан эди. Ҳаво анча юмшаган бўлса ҳам, тоғда ҳали қор қалин эди. Улар Оқтош деб аталадиган жойга келишди. От-уловларини пастда қолдиришди. Хуржунга солиб келган кабедаларини ¹ уларнинг олдига тўкиб қўйишди.

Ўтин учун арча ва зиркларнинг қуриб қолганини топиб қирқиш керак эди. Ҳаммага етарли ўтин бир жойдан чиқмас эди. Шунинг учун ҳар ким ўз болта ва арқонини олиб, истаган ёнасига кўтарилиб кетди.

Холбек қоятошлар орасидан ўтди-да, ҳовлидай жойни эгаллаган ва тигиз бўлиб ўсган баланд зиркларга яқинлашди. Шу пайт қорда ҳали унча эскирмаган бир из кўринди. Гўё ёлғиз бир қўй ёки эчки баланддан тушиб келиб, шу зирклар орасига кириб кетган. Лекин қишда бу тоғда қўй-эчки нима қилсин?

Холбек бунинг кийик эканини пайқади ва из кетган томонга секин бурилди. Қор майин эди. У шарпасини сездир-масликка тиришиб зиркзорга кирди.

Юқорироқда бир бола куруқ арчага болта ура бошлаган эди. Холбек тез ўгирилиб, қўли билан «жим» деган ишорани қилди. Бола болта кўтарганча унга аграйиб қараб қолди.

Зирклар тўрт тарафни девордек ўраб турар, фақат кийик изи кириб кеган жойда ичкарига ўтадиган торгина йўл бор эди.

Кийик бетоб эканми, зиркзор ичига кириб ухлаб қолган экан. Холбек ҳалиги йўлақдан секин кираётганда бирдан ичкаридаги зирклар шатирлаб кетди.

У ҳар қанча эҳтиёт бўлса ҳам, кийик шарпа сезиб уйғониб кетган ва уйқу аралаш нариги ёққа қараб сакраган эди. Бироқ у томонни баланд ва тигиз зирклар тўсиб турар эди. Кийик ўтолмади-ю, олдинги икки оёғи зиркларнинг орасига кириб қолди. Кийик оёғини тортиб олиб, ўзини ўнглагунча Холбек бир сакраб етиб борди. Умрида жуда кўп чарс молларни ушлаб ўрганган Холбек кийикнинг орқа оёқларига чанг солди.

Бу орада кийик олдинги оёқларини зиркдан бўшатиб, жон ҳолатда бир сакради. Холбек жуда бақувват йигит бўлишига қарамай, ўртача эчкидай келадиган шу кийикнинг сакраш зарби уни қорга ағанатди. Бироқ кийикнинг орқа оёғи ҳамон Холбекнинг қўлида эди. Кийикнинг ўзи ҳам йиқилиб тушди. Холбек унинг оёқларини қўйиб юбормай:

— Мамадали! Чоп! — деб қичқирди.

Юқорида болта ушлаб турган ҳалиги бола шатирлашни

¹ Ка бе да — сомон аралаш беда (ағтор).

эшитган заҳоти бу томонга қараб чопган эди. Келиб қараса, Холбекнинг телпаги бошида учиб кетган, ҳамма ёғи қор. Кийик оёғини ҳар силтаб тортганда Холбекнинг қорда ётган гавдаси бир кўтарилиб тушар эди.

Бола кийикнинг устига ўзини ташлади ва дарров бўйнидан олди. Лекин кийик ипақдай силлиқ ва ниҳоятда серпай эди, бир талпиниб бўйнини бўшатиб олди.

— Олдинги оёғидан ол, аҳмоқ! — деди кўли толиб ҳолдан кетаётган Холбек.

Бола кийикнинг олд оёғидан олган эди, жонивор ёнбошига йиқилди. Холбек энди ўзини ўнглаб чўккалади. Лабларига ёпишган қорни туфлаб ташлади-да, кийикнинг бир оёғини тиззаси билан босиб, белидаги чилвирини ечди. Боланинг ёрдами билан кийикнинг оёқларини бир жойга йиғиб куликлай бошлади. Кийик энди биринчи марта товуш чиқарди. Паст, нафис ва умидсиз овоз билан қисқагина маъради.

Холбек кўп йил чўпонлик қилиб бунақа таъсирли маърашни эшитмаган эди. Кийик типирчилар, йирик қора кўзлари учқун сочиб йилтирар, қизғиш кулранг сирти ва оқиш қорни жуда чиройли кўринар эди.

Қорли ёнбағирлардан болта товуши эшитилар эди. Ҳеч нарсадан беҳабар йигитчалар ўтин кесмоқда эдилар. Тоғ чўққилари куёш нуридан ялтирар, кийик энди тақдирга тан бергандай шу чўққиларга маъюс тикилиб ётар эди.

Холбек ўша қуни тоғдан ўтин ўрнига кийик одам ўнгариб кетди. Ойкўлда тирик кийикни яқиндан кўрган одам жуда кам эди. Уларнинг ҳовлиларидан одам узилмай қолди.

Холбек кийикни бедахонага олиб кириб, шохи аралаш бўйнидан арқон билан боғлаб қўйди-ю, оёғини бўшатди.

Келганларнинг орасида кийикни яхши биладиган овчилар ҳам бор эди. Шулардан бири кийикнинг шохидаги бўғинларини санаб:

— Беш яшар экан, — деди. Кейин унинг қорнини салмоқлаб кўрди: — Юки борга ўхшайди.

— Ҳа, мен ҳам ўнгариб келаётиб сездим, — деди Холбек.

— Эгиз бўлса ҳам ажаб эмас. Жонивор оғирлашган-да. Бошқоронғига ўхшаган бир дардга йўлиққан. Бўлмаса тўпидан ажраб, зиркзорда ухлаб қолмас эди.

Кийик одамлардан ҳуркиб, бадани дир-дир титрар, ҳадеб арқондан бўшамоқчи бўлиб сакрар эди.

— Э, бу бўғилиб ҳаром ўлади, вақтнинг борида сўя қол, ўғлим, — деди Исмат ота.

Ўша пайтда Холбекнинг Жаннатхонга уйланганига энди икки ойча бўлган эди. Жаннатхоннинг кийикка раҳми келиб:

— Сўйманг, Холбек ака, сўйманг!— деб илтимос қилди.

Холбекнинг ойдиси Рихси хола ҳам:

— Юки бўлса, уволига қоласан,— деди.

Исмат бобо уларга ўшқириб берди:

— Аёл халқи аҳмоқ бўлади-да! Шунча меҳнат қилиб тутиб келсину энди бекорга қўйиб юборсинми?

Овчилардан бири:

— Шаҳарга элтиб бер,— деди.— Ҳайвонот боғи сотиб олади.

Аммо қишлоқда кийик гўштини ейишга ҳавас қилиб юрганлар кўп эди. Улар:

— Овни шаҳарга олиб бориб сотиш ноқаслик бўлади,— дерди.

Жаннатхон эрига шивирлаб:

— Сўйманг, боқиб оламиз,— дер ва кийикнинг олдига дам-бадам беда гулидан тўқарди.

Кийик емишга қарамас, нуқул одамлардан ҳурқар эди.

Одамлар тарқаб, қоронғи тушганда Жаннатхон кийикдан хабар олиб, қувониб келди:

— Кийик «курт-курт» қилиб беданинг гулидан еяпти!

Холбекнинг ўзи бориб қараган эди, кийик яна безовта бўлиб, ўзини ҳар қаёққа ота бошлади. Кечаси арқонга ўралиб ҳаром ўлса, «ноқас, ўзи ҳам қурук қолди, бизга ҳам бермади» дейишлари аниқ.

Холбек «кийик бўғилса вақтида ҳалоллайман», деб пичоғини сандалнинг устига қўйиб, яна анча вақт иккиланиб ўтирди. Агар отаси «майли, қўйиб юбор, тоғда кийик кўпайсин» деса, Холбек кийикни қўйиб юбориши ҳам мумкин эди. Бироқ Исмат бобо кийикнинг гўшtidан райондаги ошналарига олиб бормокчи эди, Холбекни ўз ҳолига қўймади.

...Холбек ноилож кийикни сўйган эди, қорнидан иккита боласи чиқди.

Жаннатхон ўшанда биринчи марта Холбекдан озорланиб:

— Сиз ҳам отангизга ўхшаган бераҳм экансиз!— деган эди.

Ҳозир шу гал Холбекнинг қулоғига қайтадан эшитилиб кетди.

«Отанга тортибсан» деган сўзлар унга чидаб бўлмас бир ҳақоратдай туюлади. Шунинг учун Холбек бошқа тўғрида ўйлашга тиришди. «Серка ҳам ўша кийикнинг қасдига қочдимикин»,— деди ичида.

Аммо ўйи чала қолди.

Сурувнинг олди Девдарага ошиб ўтмоқда эди. Ўз номига мос келадиган бу баҳайбат дара Холбекка доим сирли ва хатарли кўринарди. У қўйларини тезроқ қайтариш учун «ҳай-ҳай»лаб Девдара томонга чопиб кетди.

Девдаранинг тубидан оқиб ўтадиган сув ёзда одамни оқи-
задиган даражада катта бўлади. Унинг гувиллашига баланд
ва тик қирғоқларининг акс садоси қўшилади. Даранинг нариги
ёгида баландлиги юз метрча келадиган девордай тик қоятош
бор. Унинг юқори қисмига галати расмлар ўйилган. Болалар
чизган суратдай соддагина ўймакорликларда баъзиси қўйга
ҳам, эчкига ҳам ўхшайдиган ҳайвонлар, тош қурол кўтарган,
сочлари ўсиқ яланғоч одамлар тасвирланган. Даранинг бериги
ёнасадан қараган киши бу одамларнинг орасида энг улкани ва
ҳаммага иш буюриб, марказда тургани аёл киши эканини
гавдасидан ва кўкрагидан билиши мумкин.

Бу расмларни одам ишлаганига ишониш қийин эди, чунки
расм ўйилган саксон-тўқсон метрли баландликка ҳеч қандай
нарвон билан чиқиб бўлмас эди. Бунинг устига серсоч ва
яланғоч аёл... Қайси бир замонда қайси бир мулла
қуръонда расм чизиш ман этилганидан келиб чиқиб, «бу сурат-
ларни девлар чизган, аёли — алвасти» деган бўлса керак, содда
тоғликлар шундан кейин бу ерни Девдара деб атайдиган
бўлишган. Анча-мунча одам бу дарага ёлғиз келса, ота-бобо-
ларидан эшитган дев чалиши эсига тушиб, юраги шиғиллай
бошлайди.

Холбек Девдарага ошиб ўтиб, қўйларини қайтарар экан,
тошга ўйилган ҳалиги суратларга қарамасликка тиришар эди.
Бир вақт худди ўша ёқдан:

— Хей, кимсан?— деган товуш эшитилди.

Бу товуш атрофдаги кимсасиз ёналарда анча вақт акс садо
бериб турди. Холбек товуш келган томонга атайлаб қарама-
ди. Чунки «қараган одамнинг ҳушини олиб, кейин бир балага
йўлқтиради», деб эшитган эди.

— Холбекмисан?— деди яна ўша товуш. Бу гал Хол-
бекка овоз танишдек туюлди. Замоналининг товушига ўхшади.
«Таниш одамнинг қиёфасига кириб қакиради, жавоб берсанг,
оғзингни қийшайтириб кетади!» деган гап эсига тушди.

Холбек ўзини эшитмасликка солиб қўйларини қувиб ҳайдаб
кетаётган эди:

— Тўхта, мен ажинаман, қўрққанингни сезсам, бари бир
чалиб кетаман!— деди ҳалиги таниш овоз. Сўнг бир неча
кишининг қаҳ-қаҳлаб кулгани эшитилди.

Холбек энди ўгирилиб қаради. Сурат солинган баланд
қоятошнинг устида Замонали ва комбенизон кийган яна икки
киши турар эди. Кигиз қалпоқ кийган учинчи бир киши бели
билан икки сонига аркон боғлаб, юқоридан ҳалиги суратлар-
нинг устига осилиб тушган ва оқ бир нарсани тошга қўйиб
нимадир чизмоқда эди.

Холбек ҳеч нарсага тушунолмаётган аграйиб турди-ю:

— Замонали?— деди баланд товуш билан. Қаттиқ гапирилмаса овоз етиб бормас эди:— Нима бало қияпсанлар?

— Бу ёкка кел, иш бор!— деб қўл силкиди Замонали.

Арқонга осилиб туриб тошда нимадир чизаётган йигит қўлидаги оқ нарсани ўрам қила бошлади. Холбек бунинг қоғоз эканини, йигит тошга ўйилган расмларни қоғозга тушириб олаётганини энди пайқайди. Арқон йигитнинг оёқларини кийиб кетди чамаси:

— Торт!— деб юқоридагиларга қичқирди.

Уни тортиб ола бошладилар.

Холбек ўзининг бояги ҳадиги учун энди хижолат бўлди. Замоналининг олдига бормаса кўрқок кўриниши мумкинлигини сизди. Қўйларини нарёқдан кўринадиган қилиб ёйиб қўйди-да, тошларга тармашиб, юқорига ўрлаб кетди.

У даранинг пастроғидан сув кечиб нарёққа ўтиши мумкин эди. Аммо Замоналига ва унинг нотаниш шерикларига Холбек ўзининг кўрқок эмаслигини, фақат ишсу жинсга келганда одамлардан ўрганган иримига амал қилганини кўрсатиб қўйгиси келди. Юқорида даранинг икки томонидаги қоятошлар бири-бирига жуда яқин келган жой бор. Ундан дадил сакраган одам нариги ёкка ўтиши мумкин. Аммо бош айланарли баландликдан тош жарнинг тубига қараган киши бўкириб, кўпириб оқаётган сувдан чўчиса, зовдан қулаб чилпарчин бўлиши ҳеч гап эмас. Бу ердан тоғлик йигитларнинг энг дадиллари сакраб ўта олади.

Ҳозир Холбек ҳам шу ердан сакраб ўтди ва Замоналининг олдига ранги оқариброк тушиб борди. Сакраш осон бўлмаганини Замонали унинг рангидан сизди. «Ҳар ҳолда, бўш келмайди!» деб, Холбекка ўзича қойил бўлиб қўйди. Сўнг уни ёнидаги кишилар билан таништирди.

Бир лаҳза нафасини ростлаб, ҳозир яна арқонга осилиб тушаётган чайир гавдали, паст бўйли, қорамтир қўнғир юзли йигит — ўттиз ёшли археолог олим Аҳаджон Маҳкамов эди. Замонали у билан Тошкентда ўқиб юрган пайтларида танишган, бир кун унга Девдара тўғрисида гапириб берган эди. Аҳаджон кизиқиб қолиб, «албатта борамиз» деган эди. Кеча у шериклари билан қишлоққа келди. Замонали идорадан жавоб олиб, уларни тоққа бошлаб чиқди, бироқ машиналари дарага ўтолмай пастда қолиб кетди.

Комбенизон кийган, сочлари тўкилиб, чаккалари ялтираб қолган баланд бўйли озгин шофёр йигит Аҳаджонга керакли нарсаларни елкасида кўтариб келди. Ҳозир шу шофёр билан яна бир йигит арқоннинг бир учини катта арчага боғлаб

кўйиб, Аҳаджонга боғланган иккинчи учини аста-секин пастга туширмоқда эди.

— Шунчалик зарил эканми?— деди Холбек «зарур» сўзини қишлоқча талаффуз этиб.

— Зарил ҳам гапми!— кулди Замонали.

У ҳам, комбенизонли кишилар ҳам катта бир хазина топгандай хурсанд эканликларини Холбек энди сезди.

Тошдаги расмлар бундан кўп минг йил аввал ўтган бобокалонларимизнинг ижоди экан. Шу расмларга қараб, қадимги одамлар қандай яшаганини билиш мумкин. Боболаримиз жуда қадим замонларда шунчалик расм чизишни билганлиги ҳам Ўзбекистон тарихи учун муҳим бир янгилик. Аҳаджон тошдаги расмларни дастурхондай катта, йилтироқ қоғозларга кўчириб, Тошкентга, Фанлар академиясига олиб кетмоқчи.

— Мана бу калькага бир қара,— деди Замонали. У «калька» деб расм кўчирилган қоғозни айтган эди. Холбек эса болаларникидай чалакам-чатти расмлар, шохлари жимжимадор буғулар ва сочи ўсиқ яланғоч одамларнинг орасидан Замонали айтган «калькани» қидириб тополмади.

— Калькаси мана буми?— деб суратнинг марказидаги бўйдор аёлни кўрсатди.

Замонали кальканинг нималигини тушунтирди. Холбек уялиб кетди, аммо сир бой бермасдан:

— Шу одамлар шу расмни чизгани ёлғон,— деди.

— Нега?

— Бўйини кўряпсанми? Биздан ҳам пастак. Бу тошнинг баландлиги...

— Сен сувга қара,— деди Замонали.— Тезлиги зўр, тошларни кемириб оқяпти. Шу оқишида ҳар йили тоғни қанча ўяди? Минг йилда-чи? Ўн минг йилда-чи?

Бу дара илгари унча чуқур бўлмагани, расмни афсонавий девлар эмас, ярим ёввойи одамлар ўйиб кетгани Холбекнинг назарида Девдаранинг обрўсини тушириб юборгандай бўлди. Тўғри, унинг юрагига таҳлика солиб юрган сирли «душманлар» чиппака чикса, Холбек ҳам катта бир енгиллик сезган бўлар эди. Аммо ҳаммиша ҳайбат ва салобатга тўлиб турадиган Девдаранинг сири кетиб «миси чиқиб» қолиши... Йўқ, Холбек буни истамайди, бунга ишонмайди. Замоналига қўшилиб шак келтирса бир балога гирифтор бўлиши мумкин.

— Мунча катта кетманглар, лекин...— деди у Замоналига.

Пастдан бўғиқ товуш эшитилди:

— Торт!

Аҳаджонни яна тортиб олдилар. У арқон қийиб кетган сонларини уқалаб:

— Беш минутдан ортик чидаб бўлмайди-е!— деди.— Ишимиз бугун битмайди, Замонали. Мен ҳам эрта-индин яна аргимчоқ учадиганга ўхшайман.

Бу миқти йигитнинг шаҳарлик олим эканига Холбекнинг ишонгиси келмас эди. Девдаранинг зовидан бир марта арқонга осилиб тушадиган мардни топиш қанчалик мушуқулу бу йигит уч кун сурункасига шундай қилмоқчи. Яна буни жўнгина қилиб «аргимчоқ учиш» деб атаяпти.

— Сиз кетаверинг, бўлмаса,— деди Аҳаджон Замоналига.— Бизга мана бу чўпон дўстлар ёрдам беришар, ахир... Холбек булар билан ёлғиз қолгиси келмай:

— Қанақа ёрдам?— деди Замоналига.

— Мен ҳозир бориб Аваз билан Эшмурот акаларга ҳам айтиб кетаман. Меҳмонлар кечаси Қорабулоқнинг бўйида тунашса керак. Машиналари ўша ерда турибди. Холбек, сен тандиркабобнинг пирисан. Булар таърифингни эшитиб қизиқиб қолишди.

— Кўй бўлса қилаверамиз.

— Топилади. Ундан кейин меҳмонларга Девдаранинг ривоятларидан айтиб беринглар. Фан учун керак.

— Ривоятинг нимаси?

— Ҳо, Тоғбой бобога учраган ажина бор-ку, ана шунга ўхшаган ёлғон гаплар-да.

«Ажина» деб эшиттириб гапирган одам ажинани чақирармиш». Холбек шуни эслади.

— Мен бунақа гапни билмайман,— деди шошилиб.

— Биласану шак келтиргинг келмаяпти-да. Майли, ажина урса ҳам мени урсин, мен ҳозир бир шак келтирай-чи...

Замонали меҳмонларга юзланди.

— Бу ер жуда ғалати жой-да. Бир кун Тоғбой бува деган чол эшак миниб ўтинга келаётса, Девдаранинг оғзида семизгина бир така турганмиш. «Адашиб келган, чамаси», деб чол секин эшагидан тушибди. Така қочмас эмиш. «Оббо, жонивор-ей, одамга ўрганган экан-да», деб чол уни ушлаб, эшагига ўнгариб олибди. Ўзи камбағал одам экан, такани қандай сўйиб ейишини ўйлаб кетибди. Агар кўрган бўлсангизлар, баъзи қишлоқларда таканинг маълум бир жойидан ишланган носвой халталар бўлади. «Ёрғоқ» дейилади.

— Кўрганмиз,— кулди шофёр йигит.

— Тоғбой бува шунақа ёрғоғини йўқотиб, хумор бўлиб юрган экан. Энди ўнгариб кетаётган такасининг носвой халта бўладиган жойини ҳам чамалаб кўрибди. Шунда така бирдан тилга кириб, «қалай, отангнинг ёрғоғича келадими?»— дермиш. Тоғбой бува кўрқиб кетиб ўзини эшакдан ерга ташлабди-ю,

дарров калима келтирибди. Бир вақт қараса, така-пака йўқ эмнш. Ажина экан!

Замонали меҳмонларга қўшилиб кулар ва жиддий турган Холбекка «мана, мени уриб кетмади-ку», дегандай қилиб қарар эди.

Холбек тўққиз-ўн яшарлик пайтларида Замоналини «отаси қамалган» деб калака қилар эди. Бола бўлгани учун бунинг маъносини тушунмас, отасининг гапларига биноан Замоналини тубан бир кишининг ўғли деб билар ва уни «оғзи қийшиқ» деган маънода масхара қилар эди.

Мана энди куллиш навбати Замоналига келганга ўхшайди. У Тошкентда ўқиб, жуда билимдон бўлиб келган, ҳозир совхоз марказида, соя-салқин идорада ишлайди.

— Кулсанг, кулмасанг, биз орқада қолган молбоқармиз!— деди Холбек бирдан аччигланиб.— Шунини очик айтиб қўя қолсанг бўлмайдами? «Ажина» деб, наштарингни яшириб санчиб нима қиласан?

— Сенга яшириб наштар санчганлар бошқалар, Холбек. Тоғни толқон қиладиган йигитсану одамзоднинг кучига ишонмайсан. Шу тошга расм ўйиб кетганлар — биздан ҳам қоқоқ кишилар экан-ку. Биз нега «буни девлар қилган» деб юрибмиз? Сени онгли, маданиятли қилиб тарбиялаши керак бўлган ғамхўрларингдан бири отанг, бири поччанг Ортик, бири уларнинг дўсти Давлатбеков... Агар тушунишса, сен ҳали ҳам «ажина»га ишониб юрганинг билан уларнинг «тарбиясига» ҳам баҳо беряпсан.

— Хўш, сен-чи, сен бу ерга мажлис ўтказгани келдингми?

Замонали кесатикқа тан бергандай бош эгиб қулди:

— Мен сенга Девдаранинг тилсимини очадиган калит топиб бермоқчи эдим... Бўлмади. Энди меҳмонларга қараш... Аҳаджон ака, хайр бўлмаса...

— Индин кечқурун келасиз-а?

— Ҳаракат қиламан. Лекин кеч қолсам кутмангизлар. Шу кунларда олатасир ишларимиз кўп.

23

Пастдан саф тортиб келаётган цемент «симёғочлар» Ойкўлга етай деб қолган. Мансуров «арралаб бўлмайдиганидан ўрнатинг», деб пичинг қилганда Давлатбековнинг кўзига тикандай қадалган бу нарсалар ҳозир унга жуда хушқомат кўринади. Чунки воқеанинг тафсилотини билмайдиган ойкўлликлар унинг югуриб-елиб юрганини кўришиб: «Қишлоғимизга Давлатбеков электр тушириб келяпти, директор янгилангандан бери бу одам халққа ғамхўр бўлиб қолди!» дейишади.

Давлатбековга энг кераги мана шу. У ўзининг онгидаги чархпалакни Ойкўлга келаётган электрнинг кучи билан ҳам юргизмоқчи, бу ишнинг бутун «рахматини» ўзиники қилиб, яна мавқеини мустаҳкамламоқчи. Ҳозирча унинг бу нияти яхши амалга ошяпти. Тушки овқатга уйига келган Давлатбеков ҳовуз бўйидаги саданинг соясида, сўрида шунинг завқини суриб ётибди.

Давлатбековга ўзининг боғ-ҳовлиси ҳаётнинг жуда ширин, жуда тўла бир мағзидек туюлади. Ярим гектар келадиган бу кўркам боғ силликлаб сомон сувоқ қилинган баланд девор билан ўралган. Давлатбековни кийнайдиган юз хил ташвишлар шу девордан нарида — ташқи оламда қолган. Девор қиррасига қадалган тиканлар ҳам бу ташвишларнинг йўлини тўсиши керак.

Дарахт бутун кучини мевасининг пўчоғига эмас, мағзига берганидек, Давлатбеков ҳам топган-тутганини шу боғ-ҳовлига жойлайди.

Бостирмада гилдираклари олинган, тагига ёғоч кўйилиб, устига брезент ёпилган «Волга» турибди. Ҳозирча Давлатбеков уни бузиб кўйибди, вақти келса тузатиб Тошкентларга миниб боради.

Осмонга бўй чўзган азим тутлар, ёнғоқ ва ўриклар болохонали гиштин иморатга соя солади. Томнинг бўғотида ғурраклар сайрайди, майналар ола қанотларини силкитишиб, дарахтдан-дарахтга учиб ўтишади.

Боғда ёз бўйи доим икки-уч киши ишлаб туради. Ҳозир ҳам оқ яктак кийган озгин бир чол ишқомлар орасида тоқларга сув куйиб юрибди. Баргидан кўп узум. Шивилгониси ҳафтаўн кунда пишадиган бўлиб қолган. Боғнинг ичкарасига, ёшроқ дарахтлар орасига сабзавот экилган. Бошини қийиқ билан танғиб олган азамат бир йигит кетмонини офтобда ялтилатиб картошка чопади.

Нақшлари чўғдай ёниб турган айвонда «Фестиваль» приёмниги тиниқ товуш билан канцерт беряпти. Давлатбековнинг қарғашойи кўйлак-лозим кийган хотини ёзги ошхонада қийма палов пиширяпти. Келинлари терак соясида бугун сўйилган кўйнинг гўштини тузлаяпти.

Этигини ечиб, дўпписини бошидан олиб кўйиб, ёнбошлаб ётган Давлатбеков ҳовузга бирпас тикилиб турди-да, кейин бошини кўтариб келинини чақирди:

— Анави ўпка-пўпкангдан озгина қиймалаб бер! Лекин пиёз аралашмасин.

Келини унинг айтганини қилиб, қошиқнинг учида хом қийма келтирди. Давлатбеков ўрнидан туриб ўтирди. Сўнг қошиқдагидан бир чимдим олиб, ҳовузга ташлади. Ойнадай сил-

лик сув бирдан тўлқинланди, баъзи жойлари бижирлаб кўпирди. Билакдай келадиган бир балиқ қиймани бошқа кичикларидан тортиб олиб еярди.

«Кўзингдан аканг сенинг, бўш келма!— деди Давлатбеков балиқнинг кучидан завкланиб. Сўнг бошқарма бошлиғи Ғиёсидиновни эслаб кетди:— Балиқни яхши кўради, яна бир келса эди, ўтган йилдагидай ёқтирганини ушлатиб қовуртириб берар эдим. Мансуров аҳмоқ! На ўзи ҳузур кўради, на бошқа катталарга кўрсатади. Шу кетишда ҳадемай думи тугилади. Кимга керак бунақа закончи?»

Айвондаги радио Давлатбековнинг яхши кўрган куйини айтиб қолди.

— Баландлатиб кўйинглар!— деб кичкирди келинига.

Ҳовузда балиқлар тиниқ сувни тўлқинлатиб ўйнайди, богдан райҳон хиди келади. Давлатбеков радиодан айтилаётган куйдан, хусусан, унинг сўзларидан завкланиб тебранади:

Яна ўйнайлик, яна куйлайлик,

Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик!

Иқболимиз ёрқин экан, даврон сурайлик!

Давлатбеков ошни еб бўлиб, чойга ҳам қониб, ҳовуз бўйида энди бир мизғиб олмоқчи бўлиб чўзилган эди, кўчада мотор гувиллади. Давлатбековнинг чиройли ҳаворанг дарвозаси олдига бир «газик» келиб тўхтади. Дарвозани очишга чиққан келини кутилмаганда... Мансуровни бошлаб кирди.

Чақирса келмайдиган одам энди бирдан ўзи кулимсираб кириб келганидан уй эгаси ҳангу манг бўлиб қолди:

— Ие! Ие!— деб сўридан сакраб тушиб, калишини киярқиймас директорга қараб чопди.

Мансуров бу ерга биринчи келиши эди: кўркам боққа, болохонадор иморатга, сояда суви қорайиб кўринаётган ҳовузга бир-бир кўз югуртириб чиқди.

Давлатбеков уни сув бўйидаги сўрига таклиф қилди.

— Йўк, иш бор,— деди Мансуров.— Сиз ҳам бирга чиқасиз.

«Бу менинг молу мулкимни кўриб кўймоқчимми?— этик кияётиб ўйланди Давлатбеков.— Чақик билан келган! Иши бўлса одам юбормасмиди? Уйимда телефон турипти, кўнгироқ қилмасмиди?»

Мансуров ишқомларга томон ўтди. Ток суғораётган чол ва барваста йигит директор билан саломлашди. Давлатбеков, этигини чала кийиб, директорга томон шошилди. Чунки богда ишлаётганлар совхоз ишчилари эди.

— Танишиб кўйинг, ўртоқ Мансуров, бу мўйсафид менинг қайнатам,— олдини олиб деди Давлатбеков.— Йигит амакиваччам.

— Қариндошларингизни ишлатиб, ўзингиз мўйловни бураб ётган экансиз-да.

Чол билан йигит директорнинг гапини ёқтириб кулишди. Давлатбеков ҳаммадан қаттиқроқ қаҳ-қаҳ уришга тиришар эди.

У ўз боғининг ҳозир мумкин қадар кичик кўринишини, айвондаги нақшлар, ҳовузда семирган балиқлар Мансуров кетгунча кўзга ташланмай туришини истарди.

У Мансуровни яна сўрига таклиф қилди.

— Вақт йўқ, қани, кетдик,— деди Мансуров.

Улар Бодомзор қишлоғини «газик»да оралаб ўтиб, асфальт ётқизилган катта йўлга қараб кетишди.

Бирор соат ичида шу йўлдан бошқарма бошлиғи Фиёсиддинов ўтиши керак. Унинг секретари боя Мансуровга телефон қилиб, шундай деган эди: «Қобилжон Фиёсович сизни чақиртирмоқчи эдилар, бугун сиздан наридаги бир гуруҳ колхозларнинг активини йиғиб, тушда кенгаш ўтказгани кетяптилар, сиз бу ерга келиб, вақт ўтказиб юрманг, катта йўлга чиқиб туришингизни сўрадилар, қайтишда гаплашар эканлар, Давлатбековни ҳам олиб чиқар экансиз».

Бошқарма бу ерга олтмиш чақирим келади. Йўл хийла ёмон, машинада бориб келишга салкам бир кун кетади. Фиёсиддинов Мансуровни шу ташвишдан қутқаргани, албатта, яхши. Аммо бунинг эвазига яна қанақа топшириқлар беришар экан, қанақа мажбуриятлар юклашар экан? Мансуров мана шуни йўлайди.

Орка ўриндикда ўтирган Давлатбековнинг оқ оралаган хушбичим мўйлови яқинда еган паловининг ёғидан йилтираб турар эди. Мансуров унга ўгирилиб, қаёққа ва нега кетаётганларини айтмоқчи бўлган эди, унинг қип-қизил юзига ва мўйлови йилтиллаётганига кўзи тушиб, айтгиси келмади.

Мансуров ҳақиқатан Давлатбековнинг қандай янашини бир кўриб қўйиш учун атайлаб унинг ҳовлисига кириб ўтган эди. Энди у ерда кўрганларини Бодомзор қишлоғининг умумий аҳволига солиштира бошлади.

Машина қишлоқдан чиққунча уч-тўрт марта сув кечиб ўтди. Одамларнинг томорқаларида дуруст-дуруст тоқлар, шохлари мевадан эгилган дарахтлар кўринади.

Нега ва қаёққа кетаётганларини билолмай хит бўлиб ўтирган Давлатбеков охири жимликдан бўғилиб кетди.

— Ўртоқ Мансуров, мени отишга олиб кетяпсизми, нега айтмайсиз!— деб ҳазиллашди.

— Тўхтатинг,— деди Мансуров шофёрига.— Катта йўлнинг четига буриб қўйинг.

Директорнинг кетидан Давлатбеков ҳам ерга тушди.

Мана энди Фиёсиддиновни кутамиз,— деди Мансуров.

— Э-э, чиқиб туриглар деганмиди!— бирдан енгил тортди Давлатбеков.— Ўтакам ёрилиб кетди-ку, ўртоқ Мансуров, боятдан бери айтмайсизми?

Мансуров индамай юқорига қаради. Тоғлар бу ердан Самарқанд кошинларидай силлиқ мовий тус бериб кўринади. Тоғ этагида Ойкўл қишлоғининг мирзатераклари элас-элас кўзга ташланади.

Кун унча иссиқ эмас. Йўл четида зарғалдоқлар сайрайди.

Мансуров ҳозир Бодомзор билан Ойкўлнинг тақдирларини ўйлади, Замоналининг гаплари эсига тушади.

Улар келиб тушган йўлнинг этагида илгари Бодомзордаги колхознинг катта бир боғи бор эди. Ҳозир унинг деворлари қулаб, ариқлари бекилиб кетган, баланд-баланд мева дарахтларининг тепасида қуриган шохлар орасида яккам-дуккам яшил новдалар қолган.

Мансуров шу боққа қараб юрди. Давлатбеков ҳурмат юзасидан унга эргашиди.

Ўн-ўн бир ёшли бир бола кекса нокнинг шохида туриб, қуриган шох-шаббаларни синдириб ташлар, пастда юзини ажин қоплаган бир кампир уларни териб дасталар эди.

Улар Мансуров билан Давлатбековни кўриб аввал кўрқишди ва ишларини тўхтатишди. Мансуров яхши гапириб ҳол-аҳвол сўрагандан сўнг:

— О-о, айланай сиздан, мулла болам,— деди кампир уҳ тортиб.— Урушдан олдин биз бу боғларга нукул мева тергани келар эдик. Ҳар нокзорлар бор эди, ҳар бодомзорлар бор эди! Қайрилиб қарамаган, қайрилиб кириб ўтмаган одам бўлмас эди.

Давлатбеков Мансуровга изоҳ берди:

— Лекин аввалги раис боққа қарамай қўйгани рост. Бу қишлоққа Ойкўл ҳам кўшилиб, чорвадор колхоз бўлгандан кейин, мевага план беришмаган. План берилмагандан кейин, ўзингиз биласиз, кредит ажратилмайди. Боғнинг ҳам харажати кўп бўлади. Айниқса, бу боғларда қариган дарахтлар кўп эди...

— Айланай, Усмонжон, бу боғлар қариса ҳам бизни боқар эди. Биз Ойкўлга қўшилганда мен звеновой эдим. «Ойкўлнинг чорваси кўп экан, бизни ҳам энди чорва боқади», деб юравербмиз. «Бу боғлар берадиган даромадга энди зор эмасмиз», дебмиз. Охири нима бўлди? Уларнинг чорваси ҳам чўкдию, бу боғлар ҳам...

— Нима, кўшилиш нотўғри бўлган демокчимисиз, кампир?— Давлатбековнинг овози энди таҳдидли жаранглади.

— Тўғри бўлса, нега бундан ҳар икки қишлоқ зарар кўрган?— деди Мансуров.

Давлатбеков бирдан Замоналини эслади. «Еткизипти ҳаммасини!— деди ичи музлаб.— Шунинг учун бу менга мунчалик

терс гапириб, ҳовлимни ҳам текшириб юрган экан-да».

— Йўқолган пичоқнинг сопи олтин бўлавермасин, кампир! — деди Давлатбеков ўзини ўнглашга тиришиб.— Бу ердаги боғ қариб ишдан чиққан бўлса, нарёқда янги боғларимиз бор.

— Кўрдим, шулардан бири идорангизнинг олдида-ю, бири ҳовлингизда,— деди Мансуров.

— Ўртоқ Мансуров, сиз менга эллик минг пул ажратиб, икки-уч йил вақт беринг, мана шу боғларни ўзимникидан ўн баробар яхши қилиб бермасам, ҳар нарса денг.

— Ҳозир менда боғдорчиликка сарфлайдиган пул йўқлигини билиб туриб шундай деяпсиз-да!

— Нима қилай, хўжаликда ҳамма нарсанинг отаси ҳам, онаси ҳам пул.

— Пулми ё жонқуярликми? Агар сиз чинакам жонқуяр бошлиқ бўлганингизда она қишлоғингиздаги боғларнинг бу аҳволини кўриб туриб, ўз боғингизга шунчалик бино кўярмидингиз? Ҳовуз бўйида шунчалик лаззатланиб ёта олармидингиз?

— Э, лаззат қаёқда, ўртоқ директор! Кечаю кундуз тиним йўқ! Туш пайти бирпас дам олай десам, шу ҳам мана, бурнимдан булоқ бўлиб чиқяпти-ку!

Мансуров ичида: «Бу одамдан кутулиш керак,— деб қўйди.— Баданидан нам ўтмайди-я!»

Орқада машина дудутлади. Мансуров ўгирилиб қаради-ю, «газик»нинг олдига келиб тўхтаган таниш оқ «Волга»ни кўриб, ўша томонга шошилди. Давлатбеков ундан ортда қолмай йирик-йирик одимлаб келар эди.

24

Янги оқ «Волга»дан бошқарма бошлиғи Қобилжон Фиёсидинов тушиб келди. У қирқ беш ёшларга борган, урушга солдат бўлиб бориб, капитан бўлиб қайтган. Белоруссия ўрмонларида партизан отрядига командирлик қилиб юрган пайтларида бошига теккан осколка ўнг чаккасида каттагина из қолдирган барваста киши эди. Машинасидан тушиб, капрон шляпасини бошидан олди-да, терлаган бўйнини елпиди. Йўл бўйида бир-иккита шохи кўқарган, қолган шохлари қуриб қолган кекса бақатерак бор эди. Фиёсидинов шунинг соясига ўтгунча нарёқдан Мансуров билан Давлатбеков ҳам етиб келишди.

Улар кўришиб, сўрашиб турганда, орқадан яна битта «Волга» келиб тўхтади. Бунисининг ранги кўк, ўзи анча эскириб у ер-бу ерида бўёғи кўчиб қолган эди. Буни Фиёсидинов илгари райкомнинг биринчи секретари бўлганда минар эди. Ҳозир кўк «Волга»дан бошқарма парткомининг биринчи секретари Абдуманноп Воҳидов тушиб келди.

Ўсиқ ва майин қора сочларида тароқ излари қолган, ёши энди ўттиз егтиларга борган Воҳидов ўтган йили Москвадаги Олий партия мактабини битириб келган эди. Ҳозирги кийиниши ҳам москвача эди: шнурсиз қора туфли, манжетсиз шим, эгнида оппоқ синтетик кўйлак. Ўзи хипча, елкаси кенг, юзидан ҳали ёшлик жозибаси кетмаган.

Кенгаш яхши ўтган эди чамаси, Фиёсиддиновнинг вақти чоғ эди. Мансуров билан Давлатбековнинг орасида асабий бир гап бўлганини юзларидан сезиб, ҳазиллашди:

— Ҳе, бу мўйловда оқ кўпайиб кетипти-ку!— деди Давлатбековга.— Янги директор зиёли одам-да, қилни қирк ёраман деб, сизни шошириб қўяётгани йўқми?

Давлатбеков унинг сезгирлигидан қойил бўлди ва дарров «қилга» пайров қидириб:

— Қилни қирк ёрсалар майли эди, Қобилжон ака, нуқул ўтакамни ёриб қилкўприкдан ўтказадилар!— деди.

Қаҳқаҳа товуши шофёрларнинг ҳам эътиборини тортди. Улар кулимсираб аскияга кулоқ солишди.

— Қилкўприкдан ўтказаетган бўлса, дуруст,— деди Абдуманноп Воҳидов.— Чунки, нарёғи жаннат. Аммо ташаворса, тўғри жаҳаннамга қулайсиз-да.

Эндиги қаҳқаҳа кўк «Волга»нинг шофёрига ҳаммадан ортиқ завқ берди. Шофёрларнинг ҳар бири ўз бошлиғи билан фахрланишни истарди.

— Ташаворгим келганда ҳам ташолмайман,— деди Мансуров.

— Нега?— кула-кула сўради Фиёсиддинов.

— Бу киши қурбонликка қўйни кўп сўйган эканлар, бирини қўйиб, бирига миниб, қилкўприкдан баҳазур ўтиб кетяптилар!

Бу гапнинг тагидаги илмоғини сезишиб, боягидан ҳам каттиқ кулишди. «Волга»ларнинг шофёрлари «газик»нинг олдида турган тўпоригина кишлоқи йигитга «хўжайининг дуруст-ку» дегандай ҳурмат билан карашди. Брезенти ўнгиб кетган ва «Волга»ларнинг орасида кўримсизгина бўлиб турган «газик» уларга энди бошқачароқ, аввалгидан савлатлироқ кўринди.

Давлатбеков жуда яйраб кулар, директор билан ҳазилкашлик руҳига қайтганидан қувониб:

— Аммо бопладилар!— дерди.

Қобилжон Фиёсиддинов ҳам ўзи ўртага ташлаган пайровнинг давра бўйлаб шундай яхши айланиб чиққанидан мамнун бўлиб:

— Ҳа, яхши,— деди ва Мансуровга кўз тикиб ярим жиддий оҳангда сўради:— Совхозингизни ҳам қилкўприкдан ўтказиб

олиш учун яна уч-тўрт мингта қўй берсак боқиб ололасизми?
— Беҳазилми, Қобилжон Ғиёсович?— ишонкирамай сўради Мансуров.

Ғиёсиддинов жиддийлашди. Водийдаги колхозлар қўй боқишга яйлов тополмай қийналишаётганини, чорва сиқилиб қолиб, даромаддан кўра кўпроқ зарар келтираётганини, давлат шу қўйларни ихтисослаштирилган совхозларга бермоқчи бўлаётганини айтди.

Мансуров қўйчиликни сердаромад тармоққа айлантириш унча мушкул эмаслигини билар, агар янгидан бериладиган қўйларни яхшилаб боқиб олишса, совхоз қаддини анча тез тиклаши мумкинлигини ўйлар эди-ю, аммо бир нарсадан хавотирланарди. Куз яқинлашяпти, нарёги қиш. Водийдан келадиغان сурувларнинг аҳволи маълум, ем-хашакни ғамлаб, яхши қўралар қуриб, қишдан авайлаб олиб чиқилмаса, талафот кўпайиб, фойда ўрнига зарар кўриш мумкин.

Мансуров шуни айтиб:

— Бўлмаса, Қобилжон ака,— деди,— етти ўлчаб бир кес, деган мақол бор, мен имкониятларимизни яхшилаб ўрганиб чиқай-да, кейин аниқ жавоб айтай.

Ғиёсиддинов қовоғини солди: у Мансуровнинг раҳмат айтиб, дарҳол «хўп» дейишини кутган эди.

— Китобмиди бу, ўрганадиган!— деди у Мансуровга.— Ана тоғ, яйлов, пичанзор — ҳаммаси кўришиб турипти-ку.

Давлатбеков дарров Ғиёсиддиновнинг мушкулени осон қиладиغان сўз кидирди.

— Ҳа, албатта, бу йил пичан жуда бўлик, истаганча ғамлаш мумкин.

— Қаердан ғамлайсиз, қишлоғингизнинг мана бу ташландиқ боғлариданми?— деб мулойим товуш билан сўради Мансуров.

Орага ноқулай жимлик тушди. Давлатбеков Ғиёсиддиновга «директоримиз жуда тўнг-да, мана, ўзингиз кўриб турибсиз» дегандай қилиб қаради.

Бояги хушчақчақ руҳ орадан кўтарилиб, нохуш гаплар чиқаётганини шофёрлар ҳам сезишди-ю, энди бошлиқлари томонга қарамасликка тиришишди. Шундай ҳурматли одамларнинг пасту баланд гапларини эшитишдан ўнғайсизланишиб, ўз ишларига уннашди.

— Муталлиб Мансуровичнинг гапида ҳам жон бор,— деб Абдуманноп Воҳидов Ғиёсиддиновни сал босмоқчи бўлди:— Кўрпасига қараб оёқ узатмоқчи бўляпти. Майли, яхшилаб ўйлаб кўрсин.

— Ҳали вақт борми, қачон беришмоқчи?— сўради Мансуров ундан.

Воҳидов қачонлигини яхши билса ҳам, ўзини Фиёсиддиновдан баланд олмасликка тиришиб:

— Кузда дейишган эди-а, Қобилжон Фиёсович?— деди.

— Сентябрда.

— Унгача мен албатта жавобини айтаман,— деди Мансуров.— Олишимиз аниқ. Қобилжон ака, чунки бизда чорва камайиб кетган. Балки сиз таклиф қилгандан кўпроқ ҳам олармиз.

Қобилжон Фиёсиддиновнинг энди сал чехраси очилди ва иккинчи масалага ўтишга чоғланди. Бу оғирроқ масала бўлгани учун бир лаҳза ўйланиб олди.

Мансуров ҳам кўнглида тугун бўлиб турган муаммони ҳозир айтиб қолишни истар, аммо Фиёсиддинов йўқ деб кўйса, кейин уни қайта кўзгаш қийин бўлишини ўйлаб тарадудланар эди. Бу Ойкўл билан Бодомзорнинг тақдирига тааллуқли муаммо эди. Ҳозир улар шу икки қишлоқнинг ўртасида туришибди, ҳаммасини ўз кўзлари билан кўришлари мумкин. Хусусан, бундан буёқ кўйнинг туёғи ошадиган бўлса, Бодомзорда чорва учун ҳеч қандай қулайлик йўқ. Давлатбеков нуқул ўз ҳузурини ўйлайди... Аммо Фиёсиддиновнинг Давлатбековга муносабати яхши.

Мансуров «ҳозир айтайми, ё кейин пайти бўлармикин» деб иккиланиб турганда бирдан Воҳидов гап очиб қолди:

— Замонали Сайфиддинов сизда ишлайдими?

— Ҳа, нимайди?

— Парткомга борган эди. Бу икки қишлоқ тўғрисида жуда... муҳим масалаларни ёзиб келибди. Мен ҳозир шуни батафсилроқ билай деб тушган эдим.

Давлатбековнинг энг ёмон тахминлари ҳам энди тасдиқланди, у нажот истаб Фиёсиддиновга қаради.

Гап бошқа ёққа бурилаётганидан кўнглисизланган Фиёсиддинов соатига қараб олди-да:

— Нима масала ўзи?— деди.

Мансуров жиноят қилиб қамалиб кетган Каттаевнинг бу икки қишлоқни қандай нотўғри бирлаштирганини, ҳар иккала қишлоқ ҳам бундан ҳалигача қандай зарар кўриб келаётганини айтишга тушди.

Фиёсиддинов сабрсизланиб:

— Қисқаси, таклифингиз нима?— деди.

— Ихтиёслаштириш керак.

— Аниқроғи?

— Бодомзорда сув кўп, ер оз, яйлов йўқ, буни ёнидаги богдорчилик совхозига кўшиб, мева-чевадан план бериш керак, шунга яраша кредит ажратиб, мана бу богларни тиклаш керак.

— Биз янги ерларда жуда катта боглар ўстирганмиз, мева планини ўшалар бажаряпти,— деди Фиёсиддинов рад оҳангида.

Унинг боши навбат кутиб ётган ўнлаб-юзлаб муаммолар ва муаммочалар билан тўла. Уларнинг ҳар бири кўнглининг бир четида тугун бўлиб турибди. Бу муаммолардан қайси бири ечилса, кўнглининг ўша чети юмшаб, бутун борлигини бир енгиллатади. Мансуров эса унинг бошига яна битта чигал муаммо солмоқчи, кўнглидаги оғир тугунларни яна биттага кўпайтирмоқчи бўляпти, Фиёсиддинов шундан озорланади.

Давлатбеков яна унга ёрдам қилишга интилди:

— Бодомзор боғдорчилик бўлимига қўшилса, бундаги бўлим идораси Ойкўлга кўчадими?— деди Мансуровга.

Мансуров «ҳа» деса, Давлатбеков «Замонали тешани ўз қишлоғига қараб чопмоқчи, маҳаллийчилик бу» дейиши мумкин эди. Шунинг учун Мансуров аниқ жавоб бермади.

— Ойкўлгами, бошқа қишлоққами, қаерга кўчиришни кейин бошқарма билан бамаслаҳат ўйлашамиз.

Фиёсиддинов бу орада ҳаёлини тўплаб олди-да:

— Шунча кўчиришу, ажратишу қайта қуришлар озлик қил-яптими сизларга?— деди.— Район марказини неча марта у ёқдан-бу ёққа олиб бориб, олиб келдик. Областда қанча катта ташкилотлар иккига ажралиб кетди... Кеча Тошкентга борганлар гап топиб келишди. Шаҳар марказида илгари битта шопмўйлов милиционер турар эди. Чорраҳада ола таёғини ўйнатиб машиналарга жуда қойилмақом қилиб йўл кўрсатар эди. Ҳозир ўша чорраҳада ўшанақа ола таёқлик шопмўйлов милиционерлардан иккитаси турган эмиш. «Ҳа, нима гап?» дейишса, «Биттамыз шаҳарликларга йўл очяпмиз, биттамыз қишлоқдан келганларга» дермиш.

Давлатбеков бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулди. Шофёрлар яна бу томонга қизиқиб қарашди. Баъзи бир кераксиз қайта қуришлардан Воҳидов билан Мансуровнинг ҳам ишлари қийинлашиб, таъблари тирриқ бўлиб юрар эди. Шунинг учун Фиёсиддинов айтган гапни улар ҳам маъқуллаб кулишди.

Давлатбеков шу билан бир балодан қутулдим, деб қувонаётган эди. Бироқ Воҳидов яна ўша мавзуга қайтди:

— Қобилжон Фиёсович, ўйланмай қилинган баъзи бир ишларни тузатиш учун яна айрим қайта қуришлар керак бўлади. Ҳозир Мансуров кўтарган муаммо, менинг фикримча, ҳал қилиниши зарур бўлган муаммолардан.

Фиёсиддиновнинг назарида, Воҳидов парткомнинг биринчи секретари эканини буларга намойиш қилаётгандай, ўзини бошқарма бошлиғидан баланд кўяётгандай туюлди. Унинг жаҳли тез эди, юзи бирдан «лов» этиб кизарди, чаккасидаги яра изи кўкариб кетди:

— Абдуманноп Воҳидович, мен сизга ҳайронман! Қанчадан-қанча катта муаммолар навбат кутиб ётибди! Бу ёқда

план, процент, пахта, гўшт! Шунинг ҳаммасини йиғиштириб қўйиб, бу қишлоқларни қўшишу ажратиш билан шугулланайликми?

— Ким шундай деяпти, Қобилжон Фиёсович?— деди Воҳидов ҳам овозини кўтариб.— Ҳозирнинг ўзида шугулланмасак ҳам, келажак режаларига киргизиб қўйиш тўғрисида гап бориши мумкинми, йўқми?

— Кўрамиз, йиғим-терим ўтсин-чи,— деб, Фиёсовидинов сабрсизланиб яна соатига қаради.

Қолган гапини у Воҳидов кетгандан кейин айтмоқчи эди. Бир лаҳзали ўнғайсиз сукутда бошқарма бошлиғи билан парткомнинг биринчи секретари орасида азалдан жиддийгина совуқлик борлиги аниқ сезилди.

Кўп йиллар райкомнинг биринчи секретари бўлиб ишлаган Фиёсовидинов ҳозир ҳам биринчиликни қўлдан бермай келар эди. Воҳидов биринчилик учун курашишни ўзига эп кўрмай, машинанинг эскиси тегса ҳам, ҳозиргидай Фиёсовидинов ўзини катта ола бошласа ҳам, буни майда нарсалар деб чандон эътибор бермас эди. Аммо баъзи муҳим масалаларда ўзига берилган ҳуқуқлардан иложи бўлгани қадар тўлиқ фойдаланишга тиришар эди.

Бу совхозга янги директор тайинлаш хусусида ҳам шундай бўлган эди. Фиёсовидинов Давлатбековни директорликка муносиб кўрган, область бошқармасига шунини айтган эди. Воҳидов бу номзодни очиқ рад қилмади-ю, лекин парткомнинг номидан Мансуровни ҳам кўрсатиб, «танлаб олинглар», деди. Оқибат, Воҳидов айтган номзод ўтди. Бу Фиёсовидиновнинг тишига тегиб юрар эди. Ўрни келиб қолганда газетада босилган катта бир нутқдан цитата келтириб: «Мана, ўқинг, партком асосан гоаявий-тарбиявий ишларни қилсин, ҳадеб хўжалик ишларига аралашиб, бошқармага катталик қилавермасин дейилипти, кулоғингизга қўйиб олинг!» деди. «Ўзингиз партия ишида ишламагандай гапирасиз-а, ўртоқ Фиёсовидинов?» деди Воҳидов. «Э, у даврлар ўтиб кетган, бугун хўжайин битта — ишлаб чиқариш бошқармаси!»

Фиёсовидинов ҳозир соатига қараб, қошини хўжайинларча чимириб, Воҳидовнинг кетишини истаб туришида ҳам худди шундай маъно бор эди.

Воҳидов унинг бу қилигини ўзига олгиси келмай кулимсиради-ю:

— Хўп,— деди Мансуровга.— Агар бошқарма банд бўлса, бу масалани биз... кузда парткомда муҳокама қилиб кўрамиз.

— Марҳамат!— деди Фиёсовидинов.

Воҳидов кетишга чоғланди. Мансуров уни машиннасиғача кузатиб қўймоқчи бўлди. Давлатбеков ҳам кузатишни истар

эди. Аммо Ғиёсиддиновни бу ерда ёлғиз қолдириб кетиб бўлмас эди.

Давлатбеков бир довдиради-ю, қолди.

Улар йўл четида ярми қуриб қолган бақатеракнинг ола-чалпоқ соясида туришар эди.

Йўлдан четроқда, оққуврай бутасига қўниб турган зарғал-док беғам товуш билан «чу-чуч-чуч-чулулу» деб сайраб қўйди.

— Раҳмат, Қобилжон ака, то ўлғунимча хизматингиздан-ман!— Давлатбеков ҳаяжонли, паст товуш билан гапирар эди:— Лекин бу Мансуровни ойкўлликлар бузяпти-да.

— Бузса сиз нега қараб турасиз?

— Мен... мен бир таклиф киритмоқчи эдим, Қобилжон ака. Ҳойнаҳой, янги ерларга одам керакдир?

— Ҳа, хўш?

— Бу Ойкўлда бузғунчилар кўп. Кўчириш бўлимидан одам келган эди. Шунини Ойкўлга тўғриласангизу ҳаммасини ёппасига кўчиртирсак... қандоқ бўларкин?

— Сиз ҳам қариб қоляпсиз, дейман-да!— энсаси қотиб деди Ғиёсиддинов.— Булар ёппасига кўчса, шунча чорвани аммангиз боқадими?

— Боқади, Бодомзордан одам олиб чиқаман.

— Бодомзорда ошикча одам борми?.. Бўлмаса ўшаларни янги ерларга кўчиртира қолинг!

— Кечирасиз, мен...

— ...Сиз мундай каллани ҳам ишлатинг-да, энди! Давлат етиштириш масалаларига шунчалик эътибор беряпти-ю, сиз энг чорвадор қишлоқни йўқ қилмоқчисиз.

— Мен буёғини ўйламабман, кечирасиз, Қобилжон ака,— деди Давлатбеков ялинган товуш билан ва Мансуров эшитма-димикин деб катта йўлга олазарақ кўз ташлаб қўйди.

Воҳидовнинг эшиклари яхши ёпилмайдиган эски «Волга»сини жўнатиб, Ғиёсиддиновнинг ярақлаб турган оқ «Волга»-си олдидан ўтиб келаётган Мансуров: «Иккови ҳам бошлик, бирига ёқсанг, бирига ёқмайсан,— дерди ичида.— Бу Ғиёсиддинов энг оғир юкни энди устимга ортса керак-да. Сал ён босадиган Воҳидов бор эди, уни ҳам кеткизди».

Мансуров Ғиёсиддиновга юраги бетламайроқ рўпара бўлди.

Зарғалдок яна бир марта «чу-чуч-чуч-чулулу» — деб қўйди.

— Хўш,— деди Ғиёсиддинов Мансуровга тикилиб,— совхозингиз бу ойда яна қанча гўшт топшириши керак?

Мансуров айтди.

— Бу озлик қилади,— деди Ғиёсиддинов.

— Белгиланган график ўзи шу.

— Э, у график энди эскирди. Шаҳарлар, пахтакорлар

тобора кўп гўшт талаб қияпти. Ойнинг охиригача бошқарма-миз яна уч юз тонна гўшт топширишга сўз берди.

«Бошқарма-миз эмиш!— аччиқланди Мансуров ичида.— Ўзи обкомда мақтаниб сўз берганини биз билмаймизми? Кошки осон бўлса! Ҳар тонна гўшт — йигирма-ўттизтадан кўй».

— Ҳозир ҳамма хўжаликлар қўшимча мажбурият оляпти,— деди Фиёсиддинов ва бугунги кенгашда бир гуруҳ чорвадор колхозларнинг раислари яна қанчадан гўшт топширадиган бўлганини айтди.— Энди сиз ҳам камарни маҳкамроқ боғлангу шу ой ичида яна ўттиз тонна қўшимча гўшт топшинг.

Мансуровнинг ранги оқариб кетди.

— Қобилжон Фиёсович, бунақада совхоз яна даромад ололмайди. Ҳозир айни мол семираётган пайт. Бир-икки ой ўтказиб топширмаса тарози босмайди.

— Ҳечқиси йўқ, ёрдам берамиз.

— Шу ёрдамнинг бир қисмини ҳозир берсангиз-чи?

— Қайси маънода?

— Шу маънодаки, бизга қўшимча мажбурият ўн тонна белгиланса бас. Бундан ортиқ берсак, қаддимизни тиклолмай қоламиз.

Фиёсиддинов йўқ деёлмади. Аммо Мансуровнинг эътирози унга оғир тегди.

Ҳали мўлжалдаги тонналарнинг қанчаси турибди. Фиёсиддинов уларни қайси совхозга, қайси колхозга қўшимча мажбурият қилиб юклайди? Мансуров: «Майли, сизнинг оғир кунингизга ярайлик, беринг кўпроғини менга» дейиш ўрнига, нуқул ўз улушини енгиллатишга тиришади. Бу билан Фиёсиддиновнинг кўнглидаги тугунни оғирлаштираётганини, унинг гашига тегаётганини сезмайди.

Аммо Давлатбеков гап нимадалигини тез пайқади. Боя Фиёсиддинов силтаб ташлагандан бери гапга аралашолмай турган ва қандай қилиб унга аввалгидай ёқиш йўлини ўйлаётган Давлатбеков энди кўзлари мўлтираб, кўрқа-писа мурожаат қилди:

— Қобилжон ака, бу... ўша тонналарнинг бир қисми... тайёрлов йўли билан уюштирилса бўлмасмикан?

— Бўлади!— деди Фиёсиддинов. У Давлатбеков берган фикрдан мамнун эди:— Айтмоқчи, бу қишлоқларда ўн беш-йигирмата лаб қўй қилган, хусусий молга суяниб, жамоат ишига қатнашмаётган одамлар кўпдир?

— Кўп бўлмаса ҳам топилади,— деди Давлатбеков дадил-ланиб. Мансуров буни кўриб қовоғини солди.

— Қонунга хилоф иш қилаётганларни бир қоқиштирсак

ёмон бўлмас, ўртоқ Мансуров,— синовчан назар билан унга тикилди Фиёсиддинов.

Мансуров ичида «бу Давлатбеков ҳеч балодан қайтмайдиган даҳшатли одам» деб қўйди-ю, аммо бошқарма бошлиғига ҳадеб гап қайтаравериш яхши эмаслигини сезиб, фикрини очик айтмади.

— Нега индамайсиз?— зарда қилиб сўради Фиёсиддинов.

— Нима дейишим мумкин? Менинг бу ишларда унча тажрибам йўқ. Қонунга қараб иш қилиш, албатта, керак. Махсус ташкилотлар бор.

— Бўпти!— деб Фиёсиддинов Давлатбековга юзланди:— Мен тайёрлов бўлимига топшираман. Молия бўлимидан, қишлоқ Советидан одам оласизлар.

Давлатбеков қўлини кўксига қўйиб:

— Хўп бўлади, хўп!— деб турар эди.

Фиёсиддиновга унинг мана шу ижрочилиги, ҳар бир топшириққа солдатдай тайёр туриши ёқар эди. Мансуров «мустақил фикр юритаман» деб, Фиёсиддиновнинг кўнглидаги муаммоларни кўпайтирган ва оғирлаштирган пайтда, Давлатбеков улардан бирини ечишга йўл топиб, катта энгиллик бермоқда эди.

Мансуров гапга аралашмай жим турар, унинг сукутида кишини сергаклантирувчи бир маъно сезилар эди. Фиёсиддинов ҳам шуни сезиб Давлатбековга қаттиқ тайинлади:

— Лекин эҳтиёт бўлинглар, ноҳақликка мутлақо йўл қўйилмасин, ҳамма иш қонунга биноан бўлсин!

— Хўп!

Оккуврай устига қўниб турган зарғалдоқ маъсум товуш билан яна бир марта: «Чу-чуч-чуч-чулулу!» деб қўйди.

25

Қуёш Ойкўл қишлоғининг гарбидаги адирларга ботиб кетди-ю, ортида қонгалаш булутлар қолди.

Ҳар куни шу пайтда адирдан чакана моллар икки тўп бўлиб қайтади. Бир тўпи — сигирлару, таналар; уларнинг орасида бирда-ярим яйдоқ эшаклар ва хўтиқлар ҳам учрайди. Алоҳида сурувда боқиладиган қўй-эчкилар кейинроқ келади. Ҳар ким ўз молини айириб олиб, ҳовли-ҳовлисига жойлаб тинчитгунча қўй-қўзилар маърашиб, эчки-улоқ ва сигир-бузоқлар бир-бирини йўқлашиб, шовқин-сурон қилишади. Бу хилма-хил товушлар «симфонияси» мўрилардан чиқаётган оқшомги тутунларга аралашиб анча вақт қишлоқ устида сузиб юради.

Илгарилари чакана молларни боқиб келган подачилар елкаларига тўрва ва ош солинадиган қовоқ осиб, ҳовлидан-

ҳовлига ўтиб, «ошиҳалол» деб нидо қилишар, бу ҳам ҳалиги оқшом «симфониясига» битта оҳанг бўлиб кўшилар эди. Кучукулар «ошиҳалол» айтиб юрган подачиларни негадир жуда ёқтирмас эдилар. Мол эгалари уйдан битта-яримта нон, бирор коса суюқ ош олиб чиқиб, подачининг тўрвасигами, қовоғигами солгунча, итлар шундай газаб қилишар, подачиларнинг узун таёкларига шундай ёпишар эдики, «ошиҳалол» деб берилган нарсага бунчалик куйяпти» деб ҳайрон бўлиш мумкин эди.

Ҳозир «ошиҳалол» айтиб тўрва кўтариб юрадиган подачилар йўқ. Эндигилари ўзини «чўпон» деб билади. Тоғдаги чўпон ўзига эп кўрмаган ишни қишлоқдагилари ҳам қилмайди. Одамлар уларга чакана мол учун тўлайдиган ҳақни ойликка ўхшатиб тўплаб беришади.

Шу муносабат билан Ойкўлдаги оқшом «симфонияси»дан илгариги «ошиҳалол» нидоси ва унга жўр бўлувчи ит ҳуришлари тушиб қолган. Энди унинг ўрнини ҳам турли-туман маърашлар эгаллаган.

Ҳозир бу маърашларга моторли велосипеднинг тириллаши ҳам кўшилди. Совхоз марказига велосипедда ишга бориб келадиган Замонали тошлоқ кўчада силкина-силкина ўз уйларига қараб ўтди. У тоққа — Қорабулоқ бўйида уни кутаётган Холбек ва Аҳаджонларнинг олдига бориши керак эди. Шунинг учун велосипедини дарвозахонада қолдирди-ю, ўзи илиқроқ кийиниш ва ойсига айтиб кўйиш учун ичкарига кирди.

Кўпдан бери ремонт қилинмай анча кўримсизлашиб қолган икки хонали, пешайвонли уй ҳовлининг баландроқ қисмига қурилган эди. Хоналарнинг бирида Замонали билан онаси, иккинчисида унинг шофёр бўлиб ишлайдиган укаси турар эди. Замонали ўқишга андармон бўлиб кетгандан кейин, ойиси, таомилни бузиб бўлса ҳам кичик ўғлини олдин уйлантирган эди. Кўп жафо чекиб эрта қариган оппоқ сочли қотма кампир ҳозир кичик ўғлининг уйида бешик тебратиб ўтирипти — унинг биринчи невараси энди саккиз ойлик бўлган.

Замоналининг укаси — бақувват, йигирма яшар йигит — томга пичан босмоқда эди.

Бостирмада қизил кўйлакли жувон челақни тиззасига қисиб сигир соғяпти. Четан кўрага қамаб кўйилган беш-олтита кўй-эчкилар ва битта қўнғир ғунажин осойишта кавш қайтариб туради.

Замонали пиджагини кийиб, кепкасини қўлига олиб энди уйдан чиқаётган эди, ҳовлига орқама-кетин беш киши сўппайиб кириб келди.

Олдинда қишлоқ Советининг раисаси Ражабой Сафарова.

У қамчисини икки буклаб, қўнжига тикиб қўйган. Отда кўп юрган эркаклардек оёғини сал кериб қадам ташлайди. Аммо юзида аёлларга хос майин бир ийманиш ифодаси бор. Замонали бунни у билан кўришаётиб сезди.

Мўйловини яқинда тарашлатиб кўркамлаштирган Давлатбеков дарвозадан кирди-ю, кулранг шляпали кишини олдинга ўтказди. Қизил этик ва қора костюм кийган, катта бир дафтарни қўлтигига қисган бу жиккак одам район тайёрлов бўлимидан эди.

Елкаси оша сумка таккан қора йигит эса район молия бўлимидан. Қишлоқда уни ҳамма «солиқчи» деб атайди. У билан Ортиқ энг кейинда келишарди.

Уларнинг важоҳатлари шунақа эдики, томда пичан босаётган Йигитали ўроғини кўтарганича қотиб қолди. Сигир соғаётган ёш жувон чўчиб ўрнидан турган эди, челақдаги сут қаттиқ чайқалиб, бир хўплами ерга тўкилди.

— Кўркманг, кўркманг, биз фақат ортиқча мол бўлса ҳисобини олгани кирдик,— деди шляпали киши.

Замонали негадир бундан ўн уч йил олдинги воқеани — отаси қамоққа олинганда уйни тинтишга келган уч кишининг ёш болаларни мана шунақа расмий бир товуш билан «кўркманглар» деб тинчитганини эслади. Ражабойнинг нимадан хижолат бўлаётганини ҳам у энди тушунди.

— Қани, киришинглар,— деди Давлатбеков Ортиқ билан сумка таккан йигитга.

Улар кўрага кириб ва бостирманинг у ёқ-бу ёғини кўриб молларнинг сонини аниқлар эканлар, Замонали индамай кепкасиниғижимлаб турар, Давлатбеков эса Сафаровага гап уқтирарди:

— Бу ердан бошлаганимиз тўғри-да, опа. Сайфиддинов ўқиган одам, ўзи ёш коммунист, қонун-қоидани яхши билади. Ортиқча моли бўлмаслиги керак.

Бу гапларда яширин бир киноя борлиги кўп ўтмай маълум бўлди: Замоналиларнинг кўрасида бир сигир, бир ғунажин ва олтита ушоқ мол бор экану хўжалик битта экан. Замонали ҳали уйланмаган ва ўзи алоҳида хўжалик эмас экан. Шляпали киши хўжалик дафтарини варақлаб шуни аниқлагач, мамнун товуш билан:

— Демак, бир ғунажин, икки эчки улоқлари билан ва бир қўй ортиқча,— деди.

Замоналининг укаси Йигитали қўлида ўроғи билан томдан «тап» этиб сакраб тушди-да:

— Ортиқчаси йўқ, акамга аталган моллар бу!— деди.— Ака, нега индамайсиз?!

Шляпали киши Замоналидан сўради:

— Хўжалигингиз алоҳида бўлса, дафтарга нега ёзилмаган? Ё кишлок Совети унутганми?

Замонали ўзини мумкин қадар босиқ тутиб деди:

— Мен битта ўзимга хўжалик ажратсам, кўзбўямачилик бўлар эди...

Сафарова Замоналига ён босганга ўхшаб:

— Онангиз борлар-ку, нега битта ўзингиз бўласиз?— деди.

— Хуллас, ортиқча мол борлиги факт!— деди шляпали киши. У бир оёғини супанинг четига тираб, дафтари тиззасига қўйиб очди-да, молларни хатлашга тушди.

Ичкаридан Замоналининг онаси чошиб чиқди:

— Ҳой, мусулмонлар, мен ҳали Замоналимни уйлантирган-ним йўқ! Бу молларни орзу-ҳавас билан тўйга атаб боқяпман!

Шляпали киши ёзишдан тўхтаб совуқ бир ҳазил қилди:

— Бўлажак тўйдан давлатнинг тегишини оляпмиз, она!

— Вой, мол тортиб олишга келдимиз булар?!

— Ҳеч ким тортиб олмайди, кампир,— деди Давлатбеков.— Ҳали ўзларингиз тайёрлов пунктига элиб топширасизлар.

— Анойингизни топибсиз! Топширмаймиз!

— Унда ҳар бир ушоқ мол учун эллик сўмдан юз сўмгача солиқ тўлайсиз,— деди сумкали қора йигит.

— Тавба, бу эчкининг ўзини бозорда эллик сўмга олмайди-ку!

— Шунинг учун ўзингиз элиб топширасиз деяптилар-да!

Кампир Замоналига юзланиб, йигламсираб:

— Нега индамай турибсан, болам?— деди.— Шунча меҳнат қилиб боққан молларимдан ажралиб қолавераманми?

Давлатбековнинг лаблари мўйлови тагидан яхши кўринмас, ammo кўзлари Замоналига қараб «баттар бўл» дегандай йилтирар эди. У кампирнинг жанжал кўтаришини ёки келганларнинг оёғига йиқилиб ялинишини истарди. Замонали шуни сезди-ю:

— Ойи, ўзингизни босинг,— деди.— Молингиз текин кетмайди, давлат нархида пул тўлашади.

— Бозор нархининг ярмини тўлашади-да!— деди Йигитали гижиниб.

Шунинг устига оғилхонанинг ортидан минишга келиб қолган бир ярим яшар хўтик чиқди. Молия ходими қувониб:

— Ие, яна битта ортиқча моллари бор экан, бир ёшдан ошган экан, буни ҳам ёзинг!— деб қолди.

Йигитали унга заҳарханда қилди:

— Э, ака, керак бўлса олинг шу хўтикни, уйингизга элиб, каравотингизнинг ёнига боғлаб қўйинг!

— Оғзингга қараб гапир!— ўшқирди Давлатбеков.— Қо-

нунга хилоф шунча молинг бор экану яна жиртакилик қиласан!

— Қонун бизга бору сизларга йўқ-да? Сиз, ўртоқ Давлатбеков, бир йилда учта қўйга қаноат қила оласизми? Бир ҳафтада еттитасини ерсиз!

— Бас қил!— деди Ортиқ.— Ким қандайлигини текшириб биладиган одамлар бор, сенга нима?

— Вақти келганда биз ҳам билиб қолармиз,— деди Замонали укасига.— Сен мунча қизишма, қасд олишга келган аблаҳ бўлса қувонтирасан. Ичкарига кир.

— Кирмайман! Булар инсоф билан иш қилмаяпти! Пахтакор, боғдор жойларда учтадан ортиқ мол қилиш қийин бўлса қийиндир. Уларнинг томорқаси бор, полизи бор. Менинг нимама бор, оқсоқол опа? Мана, ҳовлимга қаранг!

— Биламан, Йигитали, сенинг томорқанг ҳам шу молинг. Лекин... Давлатга ҳозир гўшт керак.

— Бизга ҳам катталар топширишди,— деди шляпали киши.— Биз қонунга биноан иш қиляпмиз. Мана, ўқингу қўл қўйинг. Олинг...

— Қўл қўймайман!— деди Йигитали.— Сизлар давлатнинг ҳам зарарига иш қиляпсизлар. Мен шу совхознинг жўн бир ишчисиман. Мен тушуниб турибману сизлар нега тушунмайсизлар?

— Оббо, нимани тушунмабмиз экан, қани?...— деди Давлатбеков масхара оҳангида.

— Эртага мен буларни элтиб топшираман. Бошқалар ҳам шундай қилади. Ҳар ҳовлида учта-учтадан қўй қолса, неча ойга етади? Мехмон келиши бор, тўй бўлиши бор. Кейин биз шаҳарга қатнаб гўштни магазинда навбат туриб олиб келамизми? Шаҳарда-ку, мол қилиш бутунлай тақиқланган. Биз шаҳарликларни гўшт билан таъминлаб келар эдик. Эртага биз ҳам уларнинг насибасига шерик бўлиб, магазиндан гўшт олиб келиб есак, давлат бизга қандай гўшт етказди? Ҳозирнинг ўзида магазиндан гўшт топиш қийину, кейин нима бўлади? Бугун бозорда бир кило гўшт палон пул, сизлар бунақа қилаверсаларингиз, эртага неча пулга чиқади?

Ҳеч ким эътироз қилмаётганини кўриб, Йигитали тобора қизишиб гапирар, назарида, келганларни гап билан енгиб, қоғозларига қўл қўймай чиқариб юборса, моллари қутулиб қоладигандай эди. Бироқ шляпали киши:

— Гапингизда жон бор, ука, лекин бизнинг ҳам бошқа иложимиз йўқ,— деб керакли жойига қўл қўйдириб олди.

Ҳаммалари кетишга чоғланар эканлар, Давлатбеков аввалдан ўйлаб қўйган бир гапини энди айтди:

— Ака-ука жуда закончисанлару, лекин законга ҳеч чидамларинг йўғ-а! Дод деб юборасанлар-е!

— Сиз...— деди Замонали унга нафрат билан тикилиб,— ҳозирча қонунни рўкач қилишингизга имкон бор. Қонуннинг бўшроқ жойини топиб, найча қўйиб сўрасиз! Қаттиқроқ жойини ёмон кўрган одамларингизга қарши калтак қилиб ишлатасиз. Лекин қачонгача шундай бўларкин? Қачонгача?

Давлатбеков Замоналига нақадар қаттиқ ботаётганини энди сезиб ва бундан алланечук яйраб:

— Алам қияпти-я!— деди.— Албатта, мол аччиғи — жон аччиғи, деб бежиз айтмаганлар...

— Машмаша бас,— деди Сафарова, Давлатбековдан энсаси қотиб,— қани, кетдик, ўртоқлар.

Бешовлари кўчага чиқишди.

Сафарова Замонали билан унинг укаси айтган гаплар бежиз эмаслигини сезиб борар эди.

— Ўртоқ Давлатбеков,— деди.— Бу жуда катта иш. Агар гараз аралашадиган бўлса, мен катнашмайман, ҳозир районга бориб айтаман!

Давлатбеков ўзини тушунмаганга солди:

— Қанақа гараз, ўртоқ Сафарова? Нима деяписиз?

— Моли Сайфидиновларникидан кўра кўпроқ одамлар йўқми қишлоқда?

— Масалан, ким? Сиз яхши биласиз, айтинг!

— Мен боя айтган эдим. Тўйчи Аттаникидан бошлаш керак эди!

— Э, бош устига, қани, юринг, марҳамат. Ортик, бошланг.

Тўйчи Аттанинг йигирматага яқин қўй-эчкиси борлигини кўп одам билар эди. Ўзи ҳам Давлатбековга зиёфатлар қилиб бериб, унинг кўнглини олиб қўйган эди. Ҳозир бешовлашиб Аттанинг уйига боришса, ўзи йўқ. Қўрасида «нормага» тўғрилланган бир сигиру уч қўй турибди.

Кўппак итини ушлаб турган барваста хотин эрининг қўшни қишлоққа тўйга кетганини айтди.

— Тўйгами ё қўйларини яширишгами?— деди Сафарова.— Ким сизларга дарров хабар берди?

— Ҳеч ким... Мен билмайман. Тўйга кетдилар.

— Агар ортиқча молларинг бўлса, эртами-кечми бари бир фош қиламиз,— дўқ урди Давлатбеков.— Яхшилиқча айтинг ростини!

Аёл бу гапнинг қуруқ пўписа эканини сезиб турарди.

— Молимизнинг бори шу, ака,— деди.

Қўшни ҳовлига йўл олишди.

Бешовлон кучукларни акиллашиб, ортиқча молни хатлаб юришгани Ойқўлга яшин тезлигида тарқалди. Моли озроқлар унча ваҳима қилмас, аммо беш-ўнтадан ортиқ моли борлар талвасага тушган эди. Кимдир «уйни қарашмаса керак» деб

ортикча эчкиларини дахлизга қамаган экан. Эчки шум нарса, токчага сакраб, коса-товоқларни кулатипти. Давлатбеков шакир-шуқурни эшитиб гап нимадалигини фаҳмлади-ю, уйга кириб, тўртта эчки ҳайдаб чиқди.

Икки ҳовли нарида бир чол «хатга тушди, ўтга тушди», деб, ортикча сигирини сўймоқда эди.

Гира-шира қоронғиликда мактабхона томонга кетаётган Замонали шу ҳовлидан учиб чиққан қаҳрли сўзларни эшитиб қолди.

— Э, бу ўша Замоналининг касофати!— деди сигир сўйган чол.— Давлатбеков билан ўчакишиб нима қилади? Тинчгина юрган эдик!

Уйда ойиси ҳам «отанг, шунақалар билан олишиб-ку, йўқ бўлиб кетди, энди тинч юрсанг бўлмасмиди», деб йиғлагани Замоналининг эсига тушди.

Давлатбековлар бошқарма бошлигининг кўрсатмаси билан қонунга биноан иш қилаётганлари учун Замонали уларнинг қаршисида ўзини иложсиз сезарди. Иложсизлик уни бўғиб ташлагундай бўлар эди. Бунчалик бўғилмаслик учун у ҳамма нарсани мумкин қадар беозор томондан кўришга тиришар эди: «Отамнинг бошига тушган фожиа олдида бу нима бўлипти? Бош омон бўлса мол яна топилар. Лекин одамларнинг кўнглида ёмон бир ғубор қолиши бор. Баъзиларининг менга ишончи камайиши... Фақат менгами?.. «Замоналининг касофати» деяётган одамнинг кўнглида Давлатбеков бугун янги бир бидъат уйғотмадимми? Бидъат деган нарса кўр-кўрона кўрқишдану одамга ишонмасликдан пайдо бўлади-ку. Шаҳарда ўғридан кўрққан одамлар эшикларига қават-қават кулфлар, деразаларига темир панжаралар осадди. Қишлоқнинг қоқоқ одамлари гоҳ бошқаларга ишонмагани, гоҳ тасодифдан кўрққани, гоҳ нега шундай бўлаётганини тушунмагани учун кўнглига бидъатдан кулф ва панжара осмайдими? Буларнинг онгини ўстириши, эскилик сарқитларига қарши курашиши керак бўлган Давлатбеков бугунгидақа иши билан яна ўша эски тушунчаларнинг томирига сув қуймадимми? Шунинг бирорта мажлисда айтиб чиқиш керак!»

Замонали партия мажлисида айтадиган гапларининг режасини тузиб кетди... У кўнглисизликни бошқа йўл билан енга олмаса мана шунақа ўйлар ва режалар унга озми-кўпми енгиллик берар эди. Унинг ўйлари ва режаларини дунёда ҳеч ким Чўлпонойчалик яхши тушунмас эди. Шунинг учун у ҳозир Чўлпонойнинг олдига кетмоқда эди.

Тоғдаги Аҳаджон билан Холбекка «келаман» деб ваъда бергани эса ҳозир унинг хаёлидан бутунлай кўтарилган эди.

Улкан тоғ ёнбағирлари орасидан — майини кўкат ўсиб ётган ҳовлидай жойдан ўн-ўн бешта чашма чиқиб, бир-бирига кўшилиб каттагина жилгани тўлдириб оқади. Ўрмонзор ёналарнинг бир томони кечки сояларга чўмиб қорайиб туради, иккинчи томондаги арчалар эса офтобда кўк-сарғиш кўринади. Тоғнинг баҳайбат соялари билан офтоб нури чегарадош бўлиб турган шу жилга бўйида хушбўй арча дудига кабоб ва зира ҳиди кўшилиб, димокка гупиллаб урилади.

Холбек тоғ бағрини кавлаб, тош тандир ясаган, тагидан дарча очиб, арча ўтинидан ёкиб, яхшилаб чўғ қилган. Пешинда сўйилиб, зира сепиб кўйилган бутун бир кўйнинг гўштини тўрт бўлак қилиб, қизиган тандирга осган. Сўнг тандирнинг пастигаги дарчасини ҳам, устидаги мўрисини ҳам кўм-кўк арча шохлари билан бекитиб, тошлар билан кўмиб ташлаган. Шундай бўлса ҳам, ичкарида димланиб пишаётган тандиркабобнинг ҳиди барг ва тошлар орасидан чиқиб, атрофга таралар, мусаффо тоғ ҳавосида димокларни китиклар эди. Кабоб бўлаётган кўй эса, Тўйчи Атта қишлоқдан ҳайдаб чиқиб, тоғдаги сурувлардан бирига кўшиб яширмоқчи бўлган кўйлардан эди. Тошкентлик ёш олим Девдарада қилган кашфиёти шарафига шу кўйни сотиб олиб, атрофдаги чўпонларни тўплаб, зиёфат қилиб бермоқда, ҳам тандиркабобни бир кўриб кўймоқда эди. Холбек Тўйчи Атта билан савдолашиб, Аҳаджонга бу кўйни бозор нархидан анча арзонга олиб берган эди.

Булоқда ювиниб, сочини капрон тароқ билан тараётган Аҳаджон ҳавода сузиб юрган кабоб ва зира ҳидини димоғига тортиб, завқ билан:

— Аҳ!— деб кўйди. Сўнг тандир олдида турган Холбекка юзланди:— Аммо ҳафсалангизга қойилман. Кабоб учун шаҳардан зира-пираларни ҳам олиб чиқиб кўйган экансиз-а!

Булоқ бўйидаги майин кўкат устига брезент тўшалган, унда шофёр йигит Мадаминжон ва серсоқол Эшмурот ака ўтирар эди.

— Нега?— деди Эшмурот ака ҳайрон бўлиб.— Шаҳарда ҳам зира ўсадими?

— Шаҳарда сотилади-ку, ўсса керак-да!

— Мен Девдаранинг ёнасидан териб келдим,— деди Холбек.

— Шунақами?— ишонқирамай сўради Аҳаджон.

Холбек зиранинг шаҳарга мана шунақа тоғлардан териб олиб борилишини айтган эди, Эшмурот ака кулиб юборди. Хайрият, Аҳаджоннинг иззат-нафси нозик эмас экан, ўзи ҳам қаҳ-қаҳ уриб кулди-ю:

— Зирасини еб, тоғини суриштирмай юраверган эканмизда!— деди.

Меҳмонларнинг ҳам, мезбонларнинг ҳам вақтлари жуда чоғ, сал нарсадан кулги кўтарилар эди. Яйлов билан қўйдан бошқа нарсани кам кўрадиган чўпонлар дилкаш ўтиришларга, шаҳарлик меҳмонларнинг суҳбатига жуда иштиёқманд эдилар. Хусусан, Аҳаджон баъзи одамларни ҳар хил ваҳимали хаёлларга олиб кетадиган Девдаранинг «сирини» очгани кўнгилларига галати бир энгиллик бермоқда эди. Ялтироқ қоғозлардаги суратларни Холбек ва Эшмурот ака ойкўлликлар орасида биринчи бўлиб қўлга олиб кўраётганлари жуда хуш ёқмоқда эди. Холбек бу нарсани қадимий одамлар ишлаб кетганига ва Аҳаджон буни аниқлаб, яхши бир кашфиёт қилганига энди шубҳа қилмас эди. Ахир шунинг хурсандчилигига бутун бошли бир қўй сотиб олиб зиёфат тайёрлашаётипти-ку, нега ёлгон бўлсин!

Қишлоқда «Замоналининг касофатига қолдик» деган киши яна бидъатга берилган бўлса, бу ерга Замонали бошлаб келган шу олим Холбекни бир бидъатдан халос қиларди.

Булоқ сувида икки-учта ароқ шиша ёнбошлаб ётипти. Эшмурот ака соқолини силаб, кабобнинг тезроқ пишишини истайди, ҳар замонда ароқ шишаларга ҳам кўз ташлаб кўяди.

Ҳар жимлик тушганда Эшмурот ака:

— Оббо, меҳмонлар-е, зап келибсизлар-да!— дейди. У ҳозир кўзига кўринган нарсани мактагиси келади.— Аммо тандиркабобга Холбекни чақириб жуда тўғри қилибсизлар. Холбек бунга ўлгудай уста.

— Э, мактайверманг, бузилиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас!

Шофёр йигит Мадаминжон гапга кўп аралашмас эди. У машинасини булоқ сувида ювиб, майин кўкатлар устига чиқариб қўйди, сўнг атрофидаги арчазор ёналарига ва юқорида эр-хотин қўй боқиб юрган Аваз билан Ҳулкарга ўйчан тикилиб қолди.

Бугун ҳамма чўпонлар таклиф қилинган эди. Кулранг эшак минган Суюнбой ака ҳам келди.

— Ие, Суюнбой ака, сурув нима бўлди?— деди Холбек ташвишланиб.

— Қишлоқдан ўғлим чиқиб қолди,— деди эшагини бир оёғидан зиркка боғлаётган Суюнбой ака.

Суюнбой аканинг ўн етти яшар хушёргина ўғли бор эди. «Сурувни эплайди», деб Холбекнинг ташвиши босилди. У кабобдан хабар олгани кетди.

— Боғламасангиз ҳам бўлар, эшак қаёққа борар эди,— деди Аҳаджон.

— Э, сиз бу эшакни билмайсиз, меҳмон,— деди Эшмурот ака. Сўнг тошкентлик меҳмонларнинг олдида ўзининг шаҳарча сўзларни ҳам билишини намойиш қилиб:— Бу жуда хитир эшак,— деди «шум» деган маънода.— Ўтган йили кузда шунинг хитирлигидан Кўктошда бутун бир тўй бир кунга кечикди-ку.

— Афанди латифалари бу ерда ҳам бор экан-а,— деб кулди Аҳаджон.

— Йўқ, бу бўлган гап,— деди Эшмурот ака.— Ҳозир Суюнбойнинг ўзи айтиб беради.

Суюнбой ака эшагини боғлаб бўлиб, хуржунини кўтариб келди. Меҳмонлар билан кўришиб чикқач, хуржунидан тўртта тандир нон, беш-олтита сомса олиб қўйди.

— Уйдан келган экан, олинглар, меҳмонлар.

— Суюнбой, ҳалиги... Кўктошдаги тўйнинг кечикишига шу эшак сабаб бўлгани ростми?

Суюнбой ака негадир уялиб кетди:

— Нима эди?

— Шуни бир айтиб беринг.

Суюнбой ака анчагача унамади. Охирида:

— Энди, мулла акалар, бизнинг Кўктош қишлоғимиз мана шу тоғнинг ичкарасига ўрнашиб қолган,— деб гап бошлади.— На машина боради, на арава. Илгари от кўп эди, ҳозир уйда от асраш тақиб бўлиб, кунимиз эшакка қолган. Бултур кузда бизнинг бир қариндошимиз ўғлини уйлантирадиган бўлди-ю, тўйни катта қилиб юборди.

Мадаминжон ҳам хикояга қизиқиб, даврага келиб ўтирди.

— Кўктошда,— деб давом этди Суюнбой ака,— фақат чорва бор. Гуруч, ун, сабзи, пиёз, пахта ёғи ҳаммаси четдан келади. Тўй эгаси шу нарсаларни совхоз марказидан олиб, ўн икки эшакка юклаб берди-ю, ўзи кимларнидир тўйга айтаман деб қолди. Ўн беш яшар ўғлини ёнимга қўшиб берди, икковимиз ўн икки эшакни ҳайдаб, тоққа етганимизча қоронғи тушиб қолди. Йўл қалин арчаларнинг ичидан ўтадиган бузукрок бир жой бор эди. Эшаклар шу ерда кўп хиралик қилди. Тун ўзи қоронғи эди. Ўрмон қоронғиси бунинг устига қўшилди. Ҳалиги бола иккаламиз йикилган-суринган эшаклар билан андармон бўлибмизу бир нарсадан беҳабар қолибмиз. Ўрмондан нарига ўтиб, эшакларни санаб қарасам, биттаси йўқ. Ўзимнинг мана шу эшагимга икки бидон пахта ёғи ортилган эди. Олтмиш кило. Шу зор қолгур бошқа ёққа бурилиб кетипти-да. У ёққа чопамиз, йўқ, бу ёққа чопамиз, йўқ. Бунгача бошқа эшаклар таркаб кетадиган кўринди. Нима қилайлик? Қолган ўн битта эшакни қишлоққа ҳайдаб бордигу бўлган гапни айтдик. Кейин тўрт киши бўлиб йўқолган ёғни

қидиришга чиқдик. Ишонасизми, кечаси билан қидириб ҳеч жойдан тополмадик. Тонг отди. Зовдан йиқилдимикин деб унгурларнинг тагини кўрдик. Ном-нишон йўқ. «Бу зор қолгур самолёт бўлиб учиб кетдими?» дейман. Ёнимдаги йигитлардан бири: «Ҳа, моторига пахта ёғидан қуйиб учган бўлса ҳам ажаб эмас!» дейди. Кулай десам, тўйнинг эгалари йиғлагундан баттар бўляпти. Кунни бўйи қидирдик. Йўқ! Ёғсиз тўй ўтказиб бўладими? Тўй бир кунга кечиктирилди.

Ҳаммалари бир кулиб олишди.

— Яна шаҳарга ёғга борамиз деб турган эдик, тоғда эчки боқиб юрган бир бола чопиб келиб қолди. Кетидан югургилаб борсак, бу зор қолгур эшак паскам бир жойда иккита катта арчанинг орасига кириб, тузоққа илиниб қолган экан.

— Тузоққа?— таажуб билан сўради Аҳаджон.

— Тузоқ деганимки, эшак қоронғида ўтлаб бориб, ҳалиги арчаларнинг орасидан ўтмоқчи бўлибди. Арчанинг пастга эгилиб турган бир шохи бидонларга боғланган арқоннинг орасига кириб қолибди. Ҳайвон-да, фаросати йўқ. Бўлмаса ўша заҳоти орқага тисарилса-ку қутулиб кетар эди. Бу зор қолгур зўр бериб олдинга интилибди. Ҳалиги шох арқоннинг орасига бутоқ-мутоқлари билан кириб маҳкам ўрнашиб олипти-да. Қани энди бу зор қолгур чиқиб кета олса!

— Ие, а, шох синиб кетмапими?— деди Мадаминжон.

— Арчанинг шохи жуда қайиш бўлади-да, хўллигида синмайди,— деди Эшмурот ака.

— Ўзи ҳам боланинг сонидай келадиган йўғон жойи илинган экан,— деди Суюнбой ака. Унинг «зор қолгур» деган сўзни кўп такрорлайдиган одати бор:— Зор қолгур арқон ҳам эчкининг қилидан эшилган чийратма арқон эди. Эшакни тузоқдай ушлаб тураверипти-да. Жони қаттиқлигини қаранг, бир кун шунча юк билан тикка туриб ўлмабди-я!

— Шохга осилиб туриб дам олган бўлса керак-да.

— Ишқилиб, буни ҳалиги шохдан бўшатиб олаётибману, «ҳой, зор қолгур дейман. Уйда-ку, сал кўзим илинди дегунча қанграб уйғотиб юборар эдинг. Бу ерда шунча туриб, бирор марта менга эшиттириб қанграмабсан-а!»

Суюнбой ака ўзи кулмас, бошқалар эса хахолашдан силласи куриб, қоринларини ушлашар эди. Зиркка боғлаб қўйилган кулранг эшак эса шалпанг кулоқларини кулаётганлар томонга тўғрилаб, эгасидан ем кутаётгандек бир лаҳза тикилиб турди.

— Ё тавбангдан кетай худо, гапга тушунади бу!— деди Эшмурот ака жиддий.— Суюнбой, бу эшагининг шайтони ёмон, буни йўқ қил!

— Мен ҳам ўшанда аччиғим келиб буни сотмоқчи бўл-

дим. Бозорга олиб борсам, эшак касотроқ пайтга тўғри келиб қолибман. Ҳамма гапдан хабари бор бир кўктошлик чол ҳам эшагини ушлаб турган эди. Кейин билсам, ўзиникини тезроқ пулламоқчи бўлипти-ю, бу зор қолгурнинг сирини даллолларга шипшитиб қўйибди. Куни бўйи ушлаб турибман, қани энди биров «эшагинг неча пул?» деса.

— Ҳалиям бўлса бунинг бахридан ўт,— деди Эшмурот ака.— Бир кун эмас, бир кун эшагининг шайтони сени йўлдан оздириб кетади. Бехосият эшак бу!

Меҳмонлар Эшмурот аканинг гапларини ҳам ҳазил гумон қилиб кулишар эди. Аммо бунинг ҳазил эмаслигини Холбек билан Суюнбой ака сезиб туришар эди.

Холбек нариги ёнага тирмашиб чиқиб кетаётган сояларга бир қаради-ю:

— Аҳаджон ака, Замоналидан дарак йўқ,— деди.— Мен кабобни очишим керак.

— Майли, тегишини олиб қўямиз,— деди Аҳаджон.— Биз ҳам шишаларни очамизми, Мадаминжон ака?..

Мадаминжон шишаларни булоқ сувидан олиб артди-да, дастурхон олдига келтириб қўйди.

— Ҳалиги чўпон йигит... Аваз...— деди Мадаминжон.— У ҳам келаман деди-ку.

Эшмурот ака ўсиқ қошини нохуш кимирлатиб:

— Уни кутманглар,— деди.— Хотини бор, ёлғиз ташлаб келолмайди.

Мадаминжон иккита пиёлага ароқ қуйиб, Суюнбой ака билан Эшмурот акага узатди. Суюнбой ака ичмас эди. Аҳаджонга берди.

Эшмурот ака эса:

— Энди, майли, меҳмонлар хафа бўлмасин,— деб, пиёладагини бир кўтаришда ичди.

Суюнбой ака кулди:

— Буёғи қандоқ бўлди, Эшмурот ака?

— Қаёғи?

— Ароқ менинг эшагимдан ҳам бехосиятроқ нарса-ку.

— Ароқ бехосият эмас,— деди Эшмурот ака сомсадан бир тишлаб. Унинг ёши эликдан ошган бўлса ҳам, ҳамма тишлари бутун эди.— Менга бир эшон бува айтган, «ароқнинг ўзи ҳаром эмас, кайфи ҳаром» деган.

— Эшон бувалар йўл топишга уста-а?

— Ҳа, кайф устида ёмон йўлга юрмасанг бўлди, ароқ ҳаром эмас.

Мадаминжон кунботиш томондаги ёнадан кимдир қиялаб тушиб келаётганини кўрди. Яқинроқ келганда уни барваста бўйдан, кўк пилтабахмал пиджагидан ва дўпписи тагидан

чиқиб турган сочидан таниди. Чўпонларнинг орасида фақат Аваз соч кўйган эди.

Мадаминжон ўрнидан туриб, Авазга пешвоз чиқар экан, чехраси бирдан очилиб:

— Э, келинг, биродар, келинг!— деди.

Аҳаджон ҳам Авазни жуда яхши қарши олаётганини кўриб, Эшмурот аканинг энсаси қотди. У ўрнидан турди-ю, кабобни очаётган Холбекка қарашмоқчи бўлгандай тандир томонга кетди.

Кабоб кип-қизил бўлиб, хил-хил пишган эди. Холбек уни татиб кўриб, яхши бўлганидан қувониб турганида Эшмурот ака келиб:

— Ё тавбангдан кетай худо!— деб шипшиди.— Кабобни пойлаб келганга ўхшайди-я!

— Ким?— деб Холбек меҳмонлар ўтирган томонга кўз югуртирди.

27

Холбек Авазни кўрди-ю, кўзлари алланечук бежойилтиради.

Бир йилдан берли у Аваз билан саломлашмайди, Аваз борган жойга бормайди. Гап фақат Холбекка унаштирилган Хулкарнинг Авазга тегиб кетганида эмас. Холбекка бу илгаригидай алам қилмайди. У «ўзимнинг хотиним яхшироқ» деган фикрга келган.

Аммо шунча воқеалардан кейин Холбек Аваз билан ярашиб, яқинлашиб кетса, Эшмурот акага ўхшаган одамларнинг олдида ориятини қўлдан бой берадигандай бўлади. «Ҳаммасини унутиб, Авазга бўйсуниб қолипти», дейишларидан кўрқади. Иккови яқинлашса, одамлар Авазни юқори кўйишларини, устунлик унинг томонида бўлишини Холбек ҳам сезади ва буни истамайди.

Авазни Холбекдан устун қилиб кўрсатган зўр бир сабаб бор. Ўтган йили Холбек уни ярадор қилганда Аваз даъвогар бўлмади. Агар унинг ўрнида Холбек бўлганда, рақибини қаматиб юборар эди. Аваз шундай қилмагани уни кўпчиликка Холбекдан баланд кўрсатади. Холбек ўзини ундан қарздордек сезади. Рақибидан қарздор бўлиш ва буни узишнинг иложини тополмаслик ҳам Холбекнинг ориятига тегиб, Аваз билан гаплашмай юришига сабаб бўлади.

Мана ҳозир чийдухоба костюми ўзига жуда ярашган Аваз одатдагидан ҳам келишганроқ кўринди. Бу ҳам Холбекнинг юрагини тирнаб ўтди. Меҳмонларнинг бутун эътибори Авазга

кўчгани, у билан хотини катта бир ҳурмат ва кизиқиш уйғотаётгани ҳам Холбекка оғир тегди. Унинг ўзи эътибордан четда қолаётгандай бўлди. Шунча ҳафсала билан тайёрлаган кабоби кўзига ғариб кўрина бошлади. Ароқдан кейин иштаҳаси баттар очилган Эшмурот ака катта ёғоч корсонни кўлига олди-да, сабрсизланиб:

— Қани, ола қол тезроқ, ўтиб кетмасин,— деди.— Ма-на, мен тутиб тураман. Бўл, ука!

Холбек иссиқ ва хушбўй нимталарни тандирдан олар экан: «Тавба, шунчалик ёмон кўраманми ёки ҳасад қиламанми?»— деди кайфи мунчалик бузилганидан ўзи ҳам хайрон бўлиб.

У тандирдан олган кабобнинг ёғлиқ жойлари корсонда ҳам жизиллаб эриб турарди. Холбек корсонни кабобга тўлдириб, устига гулбанд сопли пичоғини қўйди-да:

— Оборинг,— деди Эшмурот акага.

— Сен-чи?

— Мен чой кўяман. Бораверинг.

У чойдиш кўтариб булоқ бўйига тушди.

Бу орада Аваз даврадан жой олган, Аҳаджон у билан нима тўғридадир шўх-шўх гаплашиб кулишаётгани эшитилиб турар эди. Кабоб боргандан кейин меҳмонлар бутун-бутун нимталарнинг кизариб пишганини мақтай бошладилар. Ёғ билан гўштининг ширасида чўмилиб йилтираб турган пичоқни Суюнбой ака кўлига олди ва нимталарни бузишга тушди. Зира билан арчанинг ҳидига тўйинган хушбўй кабоб қорни тўқ кишининг ҳам иштаҳасидан карнай ясар эди.

Аҳаджон, оғзи сув очиб, пиёладаги ароқни кўлига олди:

— Мен шуни кабобпазимиз учун ичмоқчиман.

— Холбек! Қанисан?— деди Эшмурот ака.— Келсанг-чи, кутиб қолдик-ку.

Аваз ўтирган даврада Холбекнинг ўтиргиси келмаётганини меҳмонлар сезмаса ҳам, Суюнбой ака сезиб ўтирарди. Аваз ҳам буни энди пайқади. Эшмурот ака унга «нега келдинг» дегандай ёвқараш қилди. Авазнинг қошлари туташган жойи тугун бўлиб бўртди-ю, мўйлари тиккайди.

У тошкентлик меҳмонларнинг суҳбатига кизиқиб келган, сўнгра кўшни чўпонларнинг шу ерга тўпланишидан фойдаланиб, ҳаммаларини ошга таклиф қилмоқчи эди. Энди Эшмурот ака билан Холбекнинг авзойини кўриб, «чучварани хом санабман, чамаси» деб ўйлади.

Аммо меҳмонларнинг олдида ҳеч нарсани сездирмасликка, иложи бўлса, орадаги губорни тарқатиб, ҳалиги таклифини айтишга аҳд қилиб қўйди-ю, яна очилиб ўтиришга ҳаракат қилди.

Холбекни Аҳаджон ҳам чақирди.

Холбек ерга қараб келиб, давранинг Аваздан узоқроқ жойи-

га ўтирди. У ҳам меҳмонларга ҳеч нарсани сездирмасликка тиришарди:

— Менга қарамангизлар, буғи билан тўйиб қолганман.

Қабоб жуда иссиқ бўлгани учун гўшт тўғраётган Суюнбой ака қўлига пуфлаб-пуфлаб қўярди. Бир лаҳза жимликда Эшмурот аканинг тупугини «қулт» этиб ютгани эшитилди.

Аҳаджон пиёлани кўтариб гап бошлади:

— Биз энг қадимги бобокалонларимизнинг ерида ўтирибмиз. Мен улардан фақат тошдаги суратлар ёдгор бўлиб қолган, деб ўйлаган эдим. Ҳозир шу қабобни кўрдиму, бу ҳам бобокалонларимиздан қолган бир анъана эканига ишондим.

Аҳаджон олов кашф этилмасдан олдинги одамлар гўштни хомлигича еганини, кейин ёнғин пайтида ўрмонда куйиб ўлган хайвонларнинг қабобини татиб кўришиб, ўзлари ҳам гўшт пиширадиган бўлишганини ва овларини мана шунақа яхлит ҳолича қабоб қилишганини айтиб берди.

— Бобокалонларимизнинг неча минг йиллик шу анъанасини ҳозиргача йўқотмай олиб келган сиз тоғликлар учун ичман,— деди у.— Сиз учун, Холбек!

— Раҳмат, мулла ака,— деди Холбек.

Суюнбой ака гўштни майдалаб бўлиб, қўлини пичоғи билан бирга қийиқчасига артар экан:

— Қани, олинглар!— деди.

Авазнинг ўрнида Холбек бўлса, унинг пиширган қабобига қўл урмаган бўлар эди. Аммо Аваз корсонга кўп қатори қўл узатар, меҳмонлар: «Оғизда эрийдиган бўлипти-да!» «Ширасини қаранг!»— деб мақтаганда «Ҳа, ёмон эмас»,— деб кулимсираб қўяр эди. Шу билан у Холбекни ҳам, унинг қабобини ҳам, адоватини ҳам писанд қилмаётгандай кўринарди.

Буни Эшмурот ака ҳам сизди. Сон суюгини Аваз томонга суриб:

— Ол, каттароғидан чайна!— деб кесатди.

Авазнинг кўзлари бир бежо бўлди. Орадаги зиддият уни ҳам қийнаётгани шундан билинди. Аммо меҳмонларнинг олдидан сир бой бермай, Эшмурот аканинг гапини ҳазилга бурди:

— Каттароғини... сиздақа ёши катталарга қолдирамиз-да.

Икки орада бир совуқлик борлигини меҳмонлар ҳам энди сезишди. Мадаминжон ҳаммаларига бир пиёладан тўлдириб ароқ берди-ю, шу билан орани илитишга уринди. Аҳаджон гап мавзуини янгилаб:

— Тошкентда бўлганмисиз?— деди Авазга.

— Ҳа.

— Бунинг катта акаси Тошкентда ишлайди, олим одам,— деди Суюнбой ака. Сўнг Авазга ўгирилиб кулди:— Лекин биринчи марта борганинда қизиқ бўлгансан-а!

Аҳаджон Авазга мароқ билан кўз ташлади. Аваз ўзича бир кулиб олди-ю:

— Рост, галати бўлган,— деди.— Троллейбусга биринчи чиқишим эди. Одам кўп тиқилинч экан. Ўзим даладан борганман, кийим-бошимнинг мазаси йўқ. Бир вақт биров елкамдан туртади. Қарасам, менга индамай тўрт тийин беряпти. «Нега беряпти», деб ҳайрон бўлдим. Ўзи яхши кийинган нуроний бир аёл. «Кийимимни кўриб, менга ёрдам бермоқчи-ёв!» дедиму, аччигим келди. Пулига қарамай орқа ўгириб олдим. Кейин мендан нарида турган бир одам бўй чўзиб аёлнинг қўлидан ҳалиги тийинларни олди. «Давангидай йигит, қўлингиз бўш экан, уялмайсизми!»— деб мени уришиб кетди. Ҳалиги тўрт тийин билетга узатилганини мен шунда билибман! Билетга пул узатиш одатлари борлигини илгари билмас эдим...

Холбек билан Эшмурот акадан бошқа ҳамма хахолаб куларди.

— Мен боя зирани шаҳарда ўсади деганимдай бўлипсизда!— деди Аҳаджон.

Яна бир қўлдан ичишди, кабобни еб бўлиб, чойга ўтишди. Эшмурот ака тез маст бўлар ва кайфи ошган сари кимнидир «боплагиси» келаверар эди.

— Шаҳарингизнинг томошаси кўпу, мулла ака, лекин ҳаёси кам экан,— деди Эшмурот ака Аҳаджонга.— Мен ёзда бир борувдим, трамвайга тушсанг ҳам, кўлга борсанг ҳам ҳаммаёғи очик аёллар... Кўравериб гуноҳга ботиб кетдим.

— Шаҳар дейсиз,— ҳазиломуз кулди Аҳаджон.— Ўшанақа аёллар Девдарада қадимдан бери бор экан-ку. Бобокалонларимиз уларнинг суратларини тошга ҳурмат билан ўйиб кетганига нима дейсиз?

— Бобокалонларимиз ўшалар бўлса, тошга ўйилган аёл мо-мо калонимизми?— ўсмоқчилаб сўради Эшмурот ака.

— Албатта!

— Кўйинг-е! Ўша яланғоч алвастини момом деб ўтирсангиз-а!

Аҳаджон кулиб Авазга юзланди:

— Сиз ҳам шунақа алвастию ажина, деган нарсаларга ишонасизми?

— Кўрсам ишонар эдим, кўрган эмасман.

— Кўрмаган бўлсанг, шошмай тур, ҳали кўриб қоларсан!— деди Эшмурот ака.

— Ирим-чиримлар шаҳарда ҳам бор экан,— деди Аваз.— Менинг катта келинойим ўн учинчи санадан кўрқади.

— Ҳозир ундан ҳам қизиқроқ иримлар чиққан,— деди Аҳаджон.— Масалан, ерга танга тушиб ётган бўлса, иримчи одам дарров тамгасига қарайди. Агар орқа томони билан

ётган бўлса, «яхши» деб қувониб олади. Йўқ, агар юз томони бўлса иккиланади... Энг сўнгги ирим: автобустга ё трамвайга чиққанда билет олиб номерига қарайди. Жуфт номерлар бўлса омади келар эмишу тоқ бўлса келмас эмиш!

— Шаҳарда бу бир ўйинга ўхшайди,— деди Аваз.— Аммо қишлоқ жойининг жуда оғир одатлари бор. Мана шу ҳаё тўғрисидаги одатни олинг. Инсоф билан қарасангиз, аёллар ҳам ўзини эркинроқ тутиши жуда табиий нарса. Лекин биз шунга ёмон кўз билан қараб, дарров уят қиламиз. Бутун ҳаёсизлигу ҳамма гуноҳ ўзимиздан бошланса керак.

— Бекор гап!— деди Эшмурот ака.— Ғунажин кўзини сузмаса, буқа ипини узмайди.

— Сиз молни айтяпсиз, мен одам тўғрисида гапирган эдим,— деди Аваз.

— Э, одам деганинг шу ишда молдан ҳам баттар. Қайтага молда инсоф кўпроқ. Ҳозирги жувонларни қара. Ҳафтаўн кун эрини кутиб ўтиришга чидамай, кетидан тоққа чопади!

Гап Хулқар тўғрисида эканини ҳамма сизди. Авазнинг ранги оқариб кетди.

— Эшмурот ака,— деди.— Агар ақли бўлса, мол ҳам шундай қилар эди.

— Биз шундай қилмаган эдик, ақлимиз йўқлигидан эканда.

— Бунисини билмайман, мен молни айтдим.

— Ишқилиб, сен жуда ақлисан. Лекин уятинг борми, йўқми, мен мана шунисини билмайман.

— Тавба! Арпангизни хом ўрдимми, меҳмонларнинг олдида мени мунча уялтирасиз?

— Э, сенда уят бўлса хотинингни бунақа қилиб олиб юрмас эдинг!

— Агар уятим бўлмаса... сизга ўхшаб хотинимни ҳар ҳафта конқақшатиб урар эдим.

— Ҳа, ураман! Хотинни уриш ҳам зардали эрнинг қўлидан келади. Ота-боболаримиз айтиб кетган: аёлнинг шайтони ёмон бўлади, уриб турмасанг, ҳаммаёқни наҳс босиб кетади!

Иккови бошқа ҳеч кимнинг аралашишига ўрин қолдирмай даҳанаки жанг қилишар эди.

Аваз аския оҳангида гапирди:

— Эшмурот ака, сиз шайтондан кўрқиб, ўзингизни моғор босиб кетганидан беҳабарсиз!

Меҳмонлар бу гапни маъқуллаб кулишди. Суюнбой ака ҳам кулимсираб:

— Қўйинглар, энди, бошқа гапдан гапирмайлик,— деди.

Холбек Эшмурот ака томонда туриб, Аваз билан сўзсиз, жим олишаётганга ўхшар эди. Эшмурот ака Авазни боғласа

Холбекнинг чеҳраси очилиб, юзида жилмайиш пайдо бўлар, ҳозиргидай кулги бўлса Холбек ўзи кулги бўлаётгандек юзи тундлашар эди.

Эшмурот ака ўзининг ёлғиз эмаслигини сезиб, Авазнинг энг оғрийдиган жойига дадил ургиси келди. Бугун у Турдининг Хулкардан олиб келган нонларини кўрган эди. Ҳозир Турди ҳам Хулкарга ўхшаб қўйлар билан қўшда қолган эди. Эшмурот ака шуни назарда тутиб:

— Сен бу ерда маҳмадоначилик қилиб юрибсан,— деди Авазга.— Ким билади, хотининг у ёқда яна Турди учун нон ёпяптими?

Авазнинг бошига қон гупиллаб урилди-ю, кулоклари шанғиллаб кетди. Холбек мамнун илжайди. Бошқалар нон воқеасини билмагани учун бир Авазга, бир Эшмурот акага тикилиб қолишди. Аваз Эшмурот акага томон интилиб, унинг кўзларига тикилди:

— Ҳамсоялик нонини ҳам шундай ҳаром қилиб есангиз, нон урсин сизни!

— Ҳе, нонингни бошингга ур! Мен еганим йўқ. Касофатингга қолайми еб? Ҳозир бу тоққа бир бало бўляпти. Айик дориб қолгани бежиз эмас!

— Айикми? Ундай бўлса қора серка ҳам бизнинг касофатимиздан қочгандир?

Холбек бу истехзонинг ўзига қаратилганини сезди-ю, қипқизил бўлиб, кўзлари ялтиллаб кетди. Энди у ҳам «жангга» киришга тайёр эди.

— Ҳа, касофатинг урди!— деди Эшмурот ака.— Бирники мингга, мингники туманга!..

Олов куюни Авазнинг борлигини чулғаб, кўзларини хиралаштирди. Бир вақтлар у мана шу ҳолатда ўқитувчи акасига қўл кўтарган эди. Ҳозир ҳам Эшмурот аканинг жун босган юзига тарсаки туширгиси, Холбек тарафкашлик қилса олишгиси келди ва сакраб ўрнидан турди.

Аммо меҳмонлар нима бўлаётганига дуруст тушунолмайд кўзлари жавдираб ўтиришар эди. Аваз шуни кўрди-ю, титраётган қўлларини кўксига қўйди.

— Энди... кечирасизлар, меҳмонлар,— деди.— Вақтларинг бўлса, бизнинг қўшда бошқа бир ўтиришайлик... Ҳозир мен... бу одамнинг қариялигини ҳурмат қилиб... шу ердан жанжалсиз кетай!..

Аваз ўзини босишга босди-ю, аммо нарироққа бориб, иситмаси ичига урган бемордай қийнала бошлади.

Қоронғи тушиб борар эди. Бу қоронғилик фақат тоғларни, ўрмонларнигина эмас, гўё Авазнинг кўнглини ҳам қоплаб олиб, тобора қуюқлашар эди. Шунча одамнинг олдида Хулкарнинг шаънига доғ туширмоқчи бўлишди. Аваз эса истеҳзодан нарига ўтолмади. Ёқасидан бўғиб судраб келса бўлмасмиди? Турдини чақириб, нонни ўртага қўйиб, юзлаштирса бўлмасмиди?.. Кўтариб юради энди бу аламни юрагида.

Аваз ичган икки қўл ароқнинг кайфи ҳам энди тарқаб, ҳамма нарсани унга расво қилиб кўрсатмоқда эди. Ёнадан доим енгил кўтариладиган одам, ҳозир қўшларига чиқиб боргунча ҳансираб қолди.

Ўчоқда гулхан ёниб турар эди. Хулкар кўзиси ўлган иккита совликни чодирнинг олдига боғлаб, гулхан ёруғида уларни соғмоқда эди.

Осмонда ҳали ой ҳам, юлдуз ҳам йўқ. Қўйлар гўж бўлиб қорайиб турипти. Ўчоқдаги гулхан бу қоронғи тоғ қаршида беҳад кичик кўринади. Кундуз Авазнинг юрагини қувончга, завққа, озод бир кучга тўлдириб турган офтобдай чўнг ёруғлик ҳам ҳозир гўё шу гулхандай кичрайиб қолган.

Тўрткўз ит сурувнинг нарёгида кимнингдир кетидан ҳуриб вовуллади. Аваз узокда бир қора кўрди.

«Турдимикан» деган ўй кўнглига муз бўлиб кирди.

Аваз Хулкарнинг тепасига келди.

— Ким келди?

Чўнқайиб ўтириб, «чирт-чирт» қўй соғаётган Хулкар елкаси оша бошини буриб Авазнинг юзига қаради. Саволидан ҳам кўра важоҳатига ҳайрон бўлиб:

— Тинчликми?— деди.

— Ҳозир ким келди деяпман.

— Ҳеч ким. Эртага келадиган бўлишдими?

— Нима, сен ҳозир Турдига айтдингми?

— Ҳозир? Қаёқдан айтаман кўрмаган бўлсам!— Хулкар челақни кўлига олиб ўрнидан турди:— Бир гап бўлдим, Аваз ака? Айтинг, нима бўлди, ўзи?

Аваз бўлган гапларни қандай айтади? Ҳаммасини ичига ютиб келиб, энди хотинига шикоят қилсинми?

— Ҳеч гап.

— Меҳмон келмайдими?

— Йўқ.

Аваз қўйларни оралаб кетди. Уят, шубҳа, алам, ишончсизлик — ҳаммаси бир занжирнинг ҳалқаларидек уни чирмаб

олган эди. Шу вақтгача у Хулкардан шубҳа қилган эмас эди. Чунки ўзига ҳам, Хулкарга ҳам ишончи комил эди. Бу ишонч унинг Турдига ҳам, Эшмурот акага ҳам доим яхши кўз билан қарашига имкон берарди. Аваз уларга ош қилиб берса ҳаммалари апоқ-чапоқ бўлиб кетишига эрталаб мутлақо ишонар эди. Ҳозир бунинг ҳаммаси нодонлик ва бачканаликдай кўринади. Шунчалик паст, бераҳм одамлар олдида ўзини яхши тута олмади. Маҳмадоналик... Андиша... наҳотки юракка захарли игнадай санчилаётган нарсанинг оти андиша бўлса? Меҳмонлар тушунмасмиди? Ҳалигининг соқолини ҳурмат қилиб шундай ҳақоратни ичига ютиб келиши...

Аваз ҳозир ўзидан нафратланар эди. Бўлган воқеани Хулкарга айтиб бера олмас эди. Ҳамма ёш ва тажрибасиз эрлардай, у ҳам Хулкарнинг ҳурматини сал нарсадан йўқотиб кўядигандек хавотирланар, хаёлига кутилмаган гаплар келарди.

Балки Хулкарнинг ҳам шунақа яшириб юрган сирлари бордир? Аваз ҳали жуда кўп нарсани билмайди. Балки Хулкарни ҳам яхши билмас? Одамлар... Уларнинг нақадар ёмонлари бор... Йўқ, Хулкар оқ кўнгил, соф. Лекин уни алдаб қўлга туширишлари мумкин эмасми?

28

Қоронғида булоқ сувининг ўзи кўринмас, аммо шилдираши кундузгидан аниқроқ эшитилар эди.

Холбек меҳмонларнинг олдига гулхан ёққан, қора чойдиш ёнаётган арча бутогига қоринни бериб жизилаб турар эди.

Ўтиришнинг илгариги файзи қолмаган, орага узоқ-узоқ жимлик чўқар эди. Суюнбой ака билан Аҳаджон Эшмурот акага «яхши бўлмади» деб бир оз гапиришди. Кабобни еб тўйган, ароқдан яхшигина кайф олган Эшмурот ака бирпас чакмонига ёнбошлаб ётди-ю, уйкуга кетди. Соқоли кўринмас, ғужанак бўлиб ётиши худди болага ўхшар эди. Аҳаджон Суюнбой акага қараб:

— Қизик,— деди.— Бояги жоҳиллик шу одамдан чиққанига ҳозир ишонгингиз келмайди.

— Энди бу оми одам, куни билан юриб чарчаган,— деди Суюнбой ака.

— Табиий бир оми,— деди Аҳаджон,— бунақа одамларнинг тушунчалари болаларникидай табиий, айни вақтда, болаларникидай мўрт бўлади.

— Бошидаги тирикчилик ташвиши ҳам оғир-да, мулла ака.

— Ҳа, гап шунда. Номуносибликни қаранг-да: турмуш му-

раккаб, тушунча ибтидоий. Нима қилсин? Етмай қолган жойига дину, шайтону, касофат деган нарсаларни улайди.

Аҳаджон орага тушган нохушликни илмий фикр юритиш ва таҳлил қилиш йўли билан тарқатмоқчи бўлар, Суюнбой ака билан Холбекка ҳамма нарсанинг моҳиятини уқтиргиси келарди:

— Бидъатнинг русча маъноси асл номига яқинроқ. Қаранг: суеверие, яъни «беҳуда нарсаларга ишониш». Предрассудок, яъни «ақлнинг уйига етиб боролмай, даҳлизиди қолиб кетиш».

— Сиз буни илм қилиб гапиряписиз, Аҳаджон ака,— деди Мадаминжон гулханнинг четини кавлар экан.— Лекин мен бояги йигитни ўйлаб юрагим эзилиб кетяпти.

Ҳамма унга бир оз таажжубланиб қаради. Суюнбой ака унинг йўғон ва тиниқ овози борлигига энди эътибор берди. Чунки суҳбат давомида шофёр бир оғиз ҳам гап қўшмай ўтирар эди.

— Менинг назаримда,— деди Мадаминжон,— ўша йигит билан унинг хотини шу тоза ҳавога, шу ажойиб тоққа жуда ярашган одамлар. Биз тоғдан, ҳаводан завкланамизу нега улардан завкланмаймиз?

— Тўғри айтасиз, Мадаминжон ака!— деди Аҳаджон бирдан жонланиб.

— Тошга расм солиб кетган ўша боболаримиз ҳам аёл кишини шунчалик ҳурмат қилар экан-ку,— деди Мадаминжон.— Кейин нима фалокат бўлиб, биз оналаримизни, сингилларимизни паранжиги бекитганмиз? Ҳозир паранжи йўқ, лекин унинг юракларга эниб қолган доғлари ҳали ҳам бор. Мен ўзим бунинг жабрини тортганим учун айтяпман.

Мадаминжон чўнтагидан папирос олиб ёндиргунча ҳеч кимдан садо чикмади. У папирос дудини бурнидан чиқариб, тез бир нафас олди-ю, Аҳаджонга қаради:

— У куни тарихимни сўраганингизда айтгим келмаган эди. Энди гап келиб қолди... Қуш уясида кўрганини қилар эканда... Мен ўсган уйда аёллар доим эркаклардан паст қўйилар эди. Эсимда бор, тўққиз-ўн ёшлик пайтларимда уйимизга бир тўп хотин-халаж меҳмон бўлиб келди. Дастурхон ёзилди. Эркак зотидан битта мен ўтирибман. Ош тортилганда қиз-жувонлар «олинг-олинг» қилишиб, кексарок аёлларга қарашди. Кексароклари менга қаради. «Олинг, ўғлим, сиз бошлаб беринг», деди бир кампир. Мен уялдим. Ҳазил қилишяпти деб онамга қарасам, у киши ҳам чини билан: «Ол, болам,— дейди.— Етмиш яшар кампирдан етти яшар ўғил боланинг фариштаси улуғ бўлади». Ноилож ошга биринчи бўлиб қўл чўздим. Ўшанда бу ҳодиса мени жуда ўнғайсизлантирган

эди. Кейин-кейин шунга ўхшаш нарсаларни кўравериб, ўзимнинг ўғил туғилганимдан фахрланадиган бўлдим.

— Отангиз суннат тўйи ҳам қилган бўлсалар керак,— деди Аҳаджон.

— Ҳа, албатта, фақат ўғил болага қилинадиган бу даб-дабали тўй ҳам мени опа-сингилларимдан бир қават юқорига чиқариб қўйган эди. Бора-бора мен ҳам аёл жинсини писанд қилмасликка ўргандим. Бу одат менга фақат отамдан эмас, онамдан ҳам юқар эди. Отам доим онамга осмондан туриб муомала қилар эди. Мен отамнинг оғзидан онамнинг номини эшитганим йўқ. Нуқул «ҳой» деб чақирар эди. Ойим ҳам унинг «ҳой» деганини эшитса, ҳамма ишини ташлаб туриб борар эди. «Оёғимни уқалаб қўй», дерди отам, уйқуси келмаётган бўлса. Онам унинг бирор сўзини ерда қолдирмас эди. Ўл деса ўлиб, тирил деса тирилар эди. Яхши хотин шундай бўлиши керак, деб ўйлар эди чамамда.

— Нима, отангиз... катта ишдамидилар?

— Йўқ, мироб эди. Тўғри келганда кўлига кетмон олиб, арик, зовур қазиб кетаверар эди. Кўча-кўйда ўзини жуда камтар тутар эди. Бироқ уйда... «Эркак деган хотиндан ўзини бир-икки парда юқори тутмаса обрўси қоладими?» дер эди. Ундан ибрат олиб, мен ҳам онамни унча писанд қилмас эдим. Гуноҳ қилсам, онам менга жазо беролмас эди, «отангга айтиб адабингни бердираман» деб дўқ қилар эди. Кўча-кўйда қизчаларга беҳуда тегиниб, кесак отиб, уларни беадаб сўзлар билан сўккан пайтларим бўлар эди. Энди ўйлаб қарасам, бу ҳам ўзимни «олий жинс» деб билганим сабабли экан... Аммо бўй етганингиздан кейин бирдамас-бирда қизларга ишингиз тушади-ку. Вақти-соати келганда ота-онам мени уйлантириш ҳаракатига тушишди. Бу орада мен ота касби деб сув хўжалигига ишга кирган эдим. Эски бир мотоциклни миниб аригу каналларни ёқалаб юрар эдим. Яхши қизларни кўрганда севишу севилиш истаклари юракни туртиб-туртиб қўяр эди. Ҳар ҳолда, «яхши кўриб уйланиш» деган гаплар менинг кулоғимга ҳам кирган эди. Ўзим саккизинчини битирганман. Киноларда, бошқа жойларда севишганларни кўрсам, ҳавас қилар эдим. Шунинг учун онам келин қиламан деган қизни ўзим аввал бир кўргим келар эди. Уйдагилар бир-икки марта қўшни кишлоқлик Маъсуда деган қизни мактаб қолишди. Уйлари қайси томонда эканини ўртоқларимдан сўроқлаб билдим. Адирнинг тагидан бир арик сув ўтар эди, шу ерда беш-олти туп чинор бор эди. Маъсудалар ўша ерда туришар экан. Ариқдан хабар олган киши бўлиб бир-икки марта чинорларнинг олдидан ўтдим. Охири бир кун четки чинорнинг тагида очиқ китобини тиззасига қўйиб ўтирган қизни кўрдим. Ёшгина,

келишгангина. Қаршисидаги бир чинорга тикилиб хаёл суряпти. Мен салом бердим:

«— Ҳа, синглим, чинорнинг шохида нима бор экан?»— дедим.

«Синглим» деб одоб билан гапирганим унга ёқди, чамамада, очиқ юз билан жавоб берди:

«— Ҳеч нарса».

«— Бўлмаса нимасига қараяпсиз?»

«— Шу чинорларнинг ҳаммаси битта чинорнинг томиридан униб чиққанмиш».

«— Сиз шунга ишондингизми?»

11:1

«— Ҳа».

«— Мен бўлсам ишонмас эдим».

«— Нега?»

«— Биттасинингмас, иккитасининг томиридан чиққан дейишса ҳам бошқа гап эди».

Қиз юзимга ҳайрон бўлиб тикилди. Кўзлари шундай беғубор, одамга шундай ишонч билан қарайди. Мен уялиб кетдим. Қиз боладан биринчи марта шунчалик ийманишим. Гапимни текислашга тиришдим.

«— Иккитаси деганимки... куш ҳам қаноти жуфт бўлмаса учмайди-ку».

— Чинорни куш қилиб «учириб» юборганим ўзимга ҳам кулгили туюлиб, яна хи жолат бўлдим. Кўнгли тоза қиз бу гапларга мен ўйлагандан ҳам нозикроқ маъно берибди. Кейин билдим, ўшанда у мени «уятчан йигит экан, меҳр-муҳаббат икки томонлама бўлишини истаркан», деб ўйлабди. Ўша дақиқаларда мен чиндан ҳам у ўйлагандақа йигит эдим. Ахир бундайроқ чолғу ҳам яхши машшоқнинг қўлига тушса ажойиб оҳанглар чиқаради-ку. Шунга ўхшаб, ҳалиги қизнинг софдиллиги, самимийлиги менда яшириниб ётган энг пок туйғуларни юзага чиқарган эди. Ўша пайтда у ҳам кўзимга фақат бир қиз эмас, жуда азиз бир одам бўлиб кўринар эди. Агар ҳозир Маъсуда тирилиб келса, мен бу ёқдаги умримизнинг ҳаммасини ўша кунга қараб созлар эдим...

Мадаминжон ютоқиб нафас олди-ю, бир лаҳза жим қолди.

Улардан сал нарида устига брезент тортилган машина турарди. Гулхан ёруғида машинанинг сояси орқасига тушар эди. Бу соя олов тиллари билан бирга кўтарилиб тушиб лип-лип қилар, машина брезентини ҳилпиратиб, турган жойида юриб кетаётганга ўхшар эди.

Сўнги гапдан кейин ҳамма Мадаминжонга сергакланиб қараб қолди. Холбек унинг сочи кўп тушиб, пешона устлари йилтираб қолганига, юзи гижимлаб ташлангандай кўринишига энди эътибор берди.

— Одамнинг ақли кеч кирар экан-да,— деди Мадаминжон армон тўла товуш билан.— Беш йилдан бери ҳар қаёқда юриб, турли шаҳарларда ишлаб, энди кўзим очилди-ю, лекин кеч... кеч!.. Шундай қилиб, тўйдан олдин мен Маъсуда билан яна бир марта учрашдим. Уларнинг ариқ бўйида арқонлаб боқаётган битта қўйлари бор экан. Бир кун шу қўй арқондан бўшаб, адирдан ўтаётган сурувга қараб қочибди. Қиз уни ушлай олмай қувиб юрган экан, мен устига келиб қолдим. Мотоциклдан тушиб ушлаб бердим. Эсимда бор. Анча семирган, бақувват кирриқ қўй экан. Маъсуданинг қўлидан чиқиб кетадиган кўринди. Белимда бир сув ювилган шоҳи белбоғим бор эди. Шуни ечиб, қўйнинг бўйнига боғлаб бердим. Қизнинг қўллари белбоғимга текканда юзимга теккандай бир ёқимли кўринди... Маъсуда қўйни қувиб, иссиқда анча бўғриқиб кетган эди, қаршимда туришдан уялди-ю, раҳмат айтиб, қўйини етаклаб йўлга тушди. Мен ҳам нима қилишимни билмай мотоциклга миндим, моторни ёндирдим. Қиз орқасига ўгирилди-ю: «— Вой, белбоғингиз қоладими?»— деди.

Аслида мен сояроққа ўтиб уни қутиб турмоқчи эдим, белбоқни олиб чиққанда бир-икки оғиз гаплашгим бор эди. Лекин онамлар шу ҳафта уларникига совчиликка келмоқчи эканликлари эсимга тушди-ю, гапни кўпайтиришни ўзимга эп кўрмадим. Назаримда, мендаги «олий жинс» тилга кирди. «Сен йигит кишисан, гапни майдалаштириш сенга ярашмайди», дегандай бўлди.

«— Белбоқ сизда турсин,— дедим,— тўй бўлиб қолса, шу қўйнинг паловидан тугиб юборасиз».

«— Ие, қанақа тўй?»

«— Маъсудахон, бизникилар мени уйлантирмоқчи бўлиб, сизни... келинликка мўлжаллаб юришипти. Агар келишса хафа бўлмасиз...»

Ана сизга кўтара савдо! Қиз ҳали менинг отимни билмайдими-ю, мен тўй ҳақида гапиряпман. Шаддод қизлар бўлса «тошингизни теринг» деяроқ эди. Лекин Маъсуда мендақаларга тўғри келадиган бир одоб билан тарбияланган экан, гап қайтармади. Индамай қўйини етаклаб кетаверди. Мен унинг жуда безовталаниб, ташвишланиб қолганини сездим. Кейин билсам, безовталаниганича бор экан. Маъсуда ўша йили ўнинчини битирган экан. Энди Тошкентга ўқишга кетиш ниятида юрган экан. Аммо ота-онаси уни бошқа ўқитмоқчи эмас экан. «Ўн саккизга кирди, энди бирорта яхши жойдан одам чиқса бериб тинчийлик», деб юрган экан. Шу ерда врач бўлиб ишлайдиган Насимхон исмли бир йигитнинг Маъсудага ишқи тушган экан, бирга ўқийдиган дугоналарини восита қилиб бир марта гаплашган экан. Маъсуда: «Мен ҳали ўқимокчиман»,— деб жавоб

бергандан кейин йигит унинг орзусини ҳурмат қилиб: «Майли, бўлмаса кутаман»,— деган экан. Шунинг устига бизникилар боришган. Маъсуданинг отаси менинг отамни «мироб» деб илгаритдан ҳурмат қилар экан. Мен ҳам ўша пайтда ёшлик жозибаси барқ урган йигирма бир яшар йигит эдим. Маъсуданинг ота-онасига ўхшаган одамларга жуда ёқар эдим. Мен ҳалиги врачга ўхшаб, гапни фақат қиз билан битирмоқчи эмас эдим, ихтиёрни ота-оналарга бериб қўйган эдим. Бу ҳам уларга мени яхши кўрсатар эди. Қиз тўйнинг дарагини эшитиб, «ўқийман» деб йиғлабди. Отаси уни уришипти. Ойиси яхши гаплар билан алдаб-сулдабди. Бизни макташибди. Бизникилар ҳам келин томон сўраган ҳамма нарсани бермоқчи бўлиб, расм-русмларини жуда ўрнига қўйган эди. Охири тўй бўладиган бўлди.

Мадаминжон бир лаҳза жим қолди. Осмон юлдузга тўлиб борар эди. Пастда булоқнинг шилдираши, тепада ҳаққушнинг ҳазин товуш билан «ҳо-оқ» дегани эшитилди.

— Болалигимизда,— девам этди Мадаминжон,— қушнинг палапонини олсак, оналаримиз «уясига қўй, қўлнинг захри бўлади» дейишар эди. Айтганларини қилмасак, палапон, ҳақиқатан кўп ўтмай тамом бўлар эди... Ўша чинор тагида Маъсуда билан икковимизнинг орамизда палапондай нозиккина бир меҳр пайдо бўлган эди. Орага дарров ота-оналар, совчилар, тўй ташвишлари тушгандан кейин шу палапон қўлма-қўл бўлиб кетди-да. Қўлнинг захри урди. Энди ўйлаб қарасам, менга ўхшаб, чинакам севишу севилиш йўли билан уйланолмайдиган «олий жинслар»га ота-оналарнинг орага тушиб иш битириши жуда керак экан. Биз ҳали эски урф-одатлар учун нукул қарияларни айблаймиз, аслида менга ўхшаган «тайёрига айёр» ёшлар бу айбга тенг шерик... Лекин ўша пайтда мен ўзимни анча илғор одам деб билар эдим. «Уйланадиган қизи билан бирор оғиз гаплашмаган йигитлар бор,— дер эдим ичимда.— Мен-ку, икки марта кўришиб, гаплашдим!» Орқага кетаман деган одам доим шундай қилади: нукул ўзидан кетинда бораётганларга қарайди-ю, «мен илғорман» дейди. Бўлмаса, бизнинг қишлоғимизда ҳам, бошқа жойларда ҳам эскича одатларнинг қаршилигини енгиб, янгичасига турмуш кураётган йигит-қизлар бор эди. Лекин мен уларга қарамас эдим... Тўй, албатта, эскича бўлди. Келину аёллар бошқа жойда, мен куёвжўралар билан алоҳида ўтирдим. Бунақа тўйларнинг ташвишинию азобини биласизлар. Ҳамма расм-русмларини қилиб, кизни отасиникидан олиб келишаётганда роса йиғлабди. Бу даргоҳда бошига тушадиган машаққатларни сезгандай бизнинг ҳовлига ҳам йиғлаб кирди... Одатга биноан мен уни машинадан кўтариб олиб тушириб қўйдим. Шунда сездим: юзи кўз ёшидан нам. Хўрсинади. Менга бу оғир тегди. Куёв-

жўраларнинг ёши каттароғи менга тасалли берди. «Қондаси шу, йиғламаса, «жон деб турган экан», деб уят қилишадил», деди. Лекин мен қизнинг йиғлаши бежиз эмаслигини сезган эдим. Унга одам қўйган ҳалиги Насимхон эсимга тушди. Кейин билсам, Маъсуда у врачни ўйлаган ҳам эмас экан... Фақат ўқиш орзусидан ажрагани, эскича тўй бўлгани, менш дуруст билолмай тегаётгани учун йиғлаган экан... Менинг кўнглим гаш бўлди. Куёвжўралар тўнларининг этаги тағига шишани яшириб, арок ичиб ўтиришган эди. «Менга ҳам қуй», дедим... Чимилдикқа кайф қилиб кирдим. Бечора қиз бурчакда оқ рўмолга ўраниб, қафасга тушган қушдай мунғайиб ўтирган экан. Менда одамгарчилик бўлса аввал дурустроқ бир гаплашар эдим... Кўнгил сўраб, юпатар эдим. Лекин бунга сабр-тоқат қани!.. Биринчи марта кўришганимизда мен у билан «сиз-сизлаб» гаплашган эдим. Энди баланддан келиб «сен-сенлаб» гаплашаман. «Ҳа, нега мунча йиғлайсан!— дейман.— Ё бошқа кўнгил берганинг бормиди?» Маст-аласт қилиқлар қиламан... Биламанки, чимилдикнинг нарёғида янгалар расм-русмини қилиб пойлаб ўтиришибди. Улар менинг эрлик ҳукимини-ю, йигитлик кучимни пайкашлари керак... Бу бемаъниликни қарангки, йигит билан қиз бир-бирини яхши кўриб, масалан, хат ёзишса уят қилишадил-ю, шу йигит билан қизнинг чимилдиғи ортида ўтириб беҳаё нарсаларнинг гувоҳи бўлишдан уялишмайди.

— Таомил шу-да,— деди Суюнбой ака негадир уялиб.

Холбек Мадаминжонга мишжа қокмай қараб турар эди. Хотинини мактаб, ўзини астойдил сўқиб гапираётган йигитни Холбек умрида биринчи марта кўрмоқда эди.

— Таомил ҳам ўлсинки, ҳали ўн гулидан бир гули очилмаган куёв билан келини бир-бирига молдай қўшиб қўйиб, ўзи парданинг нарёғида пойлоқчилик қилиб ўтирса!.. Бунақада одамдаги одамгарчилик пойғаҳда қолиб, ҳайвоний хирс тўрға чикмайдими?.. Тўғри, табиат табиатлигини қилади, лекин янги оилада турмуш бошланиши билан одамгарчилик тўрға чикмаса, эр хотинни «бу ҳам одам-қу» деб ҳурмат қилиб ўрганмаса... Мана, менинг кўйимга тушар экан.

Чойдиш бақирлаб қайнаб кетди. Холбек уни тезроқ жим қилиш учун дарров оловдан олди-ю, кўйнидан чойхалта чиқарди. Шу арзимаган нарса Мадаминжоннинг ҳикоясига халақит берганидан ўнғайсизланиб ва шошилиб чой дамлади.

Аҳаджон ўйчан товуш билан гап қўшди:

— Тўғри, аёлни ҳурмат қилиш аввало эркакнинг ўзи учун зарур. Нега десангиз, ҳаёт жуда мураккаб. Ҳаётнинг шундай сирлари борки, эркак киши уларни фақат сирдош аёлдан билиши мумкин. Аёл кишининг юрағида ҳам шундай нозик

сирлар бор эканки, энг ишонган, энг ҳурмат қилган эрларга айтар экан. Одам ҳаётнинг шу нозик сирларини билмагунча жуда кўп масалаларда мана бу ухлаб ётган серсоқол акага ўхшаб... нодон, баджаҳл бир бола бўлиб юраверар экан. «Эрни эр қиладиган ҳам, қора ер қиладиган ҳам — хотин» деган мақол бор-ку. Бунинг жуда кўп маъноларидан бири шу бўлса керакки, сирдош хотин эркакнинг кўнглини ўстиради, унинг кўзини очади, фазилатларини ҳам, камчиликларини ҳам нозик бир ойнага солиб кўрсатиб туради.

— Шу гап ҳам бежиз эмас,— деб қўйди Суюнбой ака.

— Ҳа, давом этинг, Мадаминжон ака,— деди Аҳаджон.

— Мен отамнинг «хотин кишига сир берма» деган эътиқоди билан ўсган эдим. «Сир берсам, орадаги парда йиртиладию, хотиним менга ҳурматини йўқотади», деб ўйлар эдим. Ёшлик ёшлигини қилиб, биз баъзида ҳазиллашар эдик, кулишар эдик, ҳар тўғрида гаплашар эдигу, лекин мен кўнглимнинг тубида ётган нарсаларни унга очиб кўрсатмас эдим, Маъсуда ҳам шундай эди... Тўйга эски пулда йигирма икки минг сарф бўлган эди. Ота-онам бу маблағни кўп йил давомида «тишянинг кирини сўриб» тўплаган эди. Тўйнинг бутун оғири уларнинг бўйнига тушган эди. Энди келиннинг бутун изми ҳам ота-онамда эди. Маъсуда келинчаклик уйда ўтказган соатлари менинг ихтиёримда бўлса, бундан бошқа вақтнинг ҳаммасига онам хўжайин эди. Маъсуданинг ўзи ҳам энди тақдирга тан берган эди: биринчи кундан бошлаб қайнанага келиштириб таъзим қилар, кейинчалик югуриб-елиб унинг хизматини қилар эди. Тўй август ойида бўлган бўлса, сентябрдан пахта терими бошланди.

Мен район сув хўжалигида ишласам ҳам, уйимиз колхоз ерида эди, томорқамиз бор эди. Шунинг учун Маъсуда ҳамма қатори колхозда ишлаб кетди. Ўзи нозиккина эди-ю, жуда тиришқоқ эди. Ўша йили етти минг кило пахта терибди... Пул, мукофот... Онам «ўғил кўрсаларинг тўй қиламиз» деб пулни тугиб қўйди. Онам ҳам вақтида Маъсудага ўхшаган келинчак бўлиб, қайнана-қайнатасига кўп хизмат қилган экану, лекин ҳозир бир нарсани ҳисобга олмас эди. Онам келинчаклигида «ичкарида» ўтириб, фақат уй ишини қилган экан. Ҳозир аёллар колхозда асосий куч бўлган пайтда Маъсудани уйда ҳам илгаригидай хизмат қилдирав эди. Бунинг инсофдан эмаслигини ўшанда ҳеч қайсимиз сезмас эдик. Бунинг устига ойимнинг бир одати бор эди: овқатдан тежашни яхши кўрар эди. Отам уни «кўлинг баракали» деб мактар эди. Барака ҳам осмондан тушмайди. Қозонга ёғ-гўшт камроқ солинса, кўпроқ нону чой билан тирикчилик тебратилса, «кўл баракали» бўлаверади. Сигир соғиш, кир ювиш, супуриш-сидиришларни Маъсуда қил-

са, қозон-товоқни онамнинг ўзи қилар эди. У киши одамларни доим икки тоифага бўлар эди: хўралару чимхўрлар, балнафслару қаноатлилар. Унинг энг яхши кўрган одамлари чимхўрлар билан қаноати зўр кишилар эди. Хўра одамларни «мешқорин», «нафси ола қопдай», деб, минг кўйга солиб ёмонлар, кулги қилар эди. Буни эшитган келин, албатта, хўра бўлишдан кўрқади, овқатни мумкин қадар кам ейди. Ўртага ош кўйилганда Маъсуда ҳаммадан олдин қўлини тортади. Баъзида куни бўйи туз тотмай юради. Онам унга сайин: «Келинимдан айланай, шундай қаноатли экан», деб хурсанд бўлади. Мен у вақтда бунақа ишларга аралашмайман. Маъсуда ҳам ўзини ўйламас экан-да, ўзини аямас экан. Бўлмаса айтмайдими? «Куни бўйи тиним йўқ, овқат бунақа бўлса, кучни қаердан оламан?» демайдими... Йўқ, овқат туфайли галва бўлишини истамас эди. Куни бўйи далада ишлаб, яна кечкурун сигирга ўт ўриб бошига кўйиб келар эди. Уйда майда-чуйда ишларни қилишга менинг йигитлик ғурурим йўл бермайди. «Ойим бор-ку», дейман. Ойим ҳам қариб кучи кетиб қолган кампир. Бунинг устига, ҳар ёз ипак курти тутади. Томорқада сабзипиёз ўтайди. Бу ёқда товук, сигир-бузоқ... Рўзгорнинг бутун оғирлиги яна Маъсуданинг елкасига тушади. Ой сайин озиб қоқ бўлиб борар эди, ўзи оғироёқ эди. Баҳорда аёллар билан ер текислаб юрганда бир кун ўша Насимхон деган врач йигит мени докторхонанинг олдида тўхтатди. Ичкарига олиб кириб, Маъсуданинг медицина картасини кўрсатди. «Соғлиғи заифлашиб қоляпти,— деди.— Ўзи ўнинчини битирган. Мен раис билан гаплашмоқчиман, табелчиликми ё бошқа бирор енгилроқ ишга кўйсин», деди. Насимхон бу гапни айтаётиб менинг юзимга қарамас эди. Бир вақтлар унинг Маъсудага кўнгли бўлгани эсимга тушди. «Ҳали унутмаган экан-да,— дедиму ғайирлигим келди.— Маъсуда табелчи бўлса, идорага кўп боради, амбулатория ҳам идорага ёнма-ён, бу акам кўришиб турмоқчи, чамаси», дедим. Аҳмоқ бўлмасам, ўйламайманми: «биров кўзини қисса, Маъсуда дарров ёмон йўлга кириб кетадиган жувон эмас» демайманми! Киши ўз хотинининг кўнглини яхши билмаганидан кейин, у билан сирдош бўлмаганидан кейин, ҳар нарсадан ҳадиксирайверар экан. Бўлмаса Маъсуданинг ўзи ҳам бир-икки марта «табелчи бўламан» деб кўрди. Менинг ота-онам, унинг ота-онаси — ҳаммамиз биргалашиб уни бу фикрдан зўрга қайтардик. Биз учун унинг ўша аёллар тўпида бошига ёпинчиқ ташлаб ишлаши беташвишроқ эди. Инсофсизликни қаранг-да: унинг соғлиғи, бутун ҳаёти пойғаҳда-ю, фақат менга садоқати тўрда. Соғлиғи хавф остида қолса ҳам, менга садоқати хавф остида қолмаса бўлди. Ўзимдан шунақа садоқат талаб қилиш ҳаёлимга келмайди... Шу аҳволда

уч йил ўтди. Бу орада бир ўгил, бир киз кўрдик. Маъсуда уч йилда ўн ёшга қаригандай кўринар эди. Аммо ҳали ҳам илгаригидай тинмас эди. Сал бир нарса бўлса: «Вой, мен ўлай!» «Вой, адо бўлай!» деб яна ўзини қарғар эди. Биринчимиз ўгил эди, уни тўй қилишга тайёрлана бошладик. Бир кун яна ҳалиги врачни кўриб қолдим. Энди унинг ўзи ҳам бир ўқитувчи кизга уйланган, кўринишларидан жуда иноқ туришар эди. «Мадаминжон, сиз Маъсудани бир даволатинг,— деди.— Тўй бўлса, қочмас. Курортга боринглар, хотинингиз камқон бўлиб, дармонсизланиб қолган», деди. Мен ҳайвон бўлганимда ҳам, шу хотин жонини фидо қилиб юрганини сезар эдим. Ундан бирорта ёмонлик кўрмаган эдим. Шундай хотиндан ажраб қолишим мумкинчилигини энди биринчи марта кўз олдимга келтирдиму хавотирландим. Уйга бориб ўзига маслаҳат солдим. Бу йиллар ичида Маъсуда илгаригидан ҳам тортинчоқ бўлиб қолган эди. «Вой, мен қандок бораман, уяламан-ку», деди. «Ўзим бирга олиб бораман...»— «Болалар нима бўлади?» «Онам қараб турарлар». Аммо ота-оналар курорт деган гапни эшитгилари ҳам келмас эди. Тўйга атаб тежаб-тергаб йиғиллаётган пулларни курортга сарфлаш улар учун ақлга сиғдириб бўлмайдиган бир бемаънилик эди. Аллакимдан «курортда аёллар ундоқ юради, бундоқ юради» деб эшитишган экан. Жуда қаттиқ қарши туришди. «Маъсудага нима қилипти, ойдайд бўлиб юрипти-ку,— дейишди.— Болали хотин бирда озади, бирда тўзади. Бир терининг ичида қўй неча марта озиб, неча марта семиради». Бизда бир одат бор. Киши кўрпа-тўшак қилиб ётиб қолмагунча касал ҳисобланмайди. Кўз тинишига, бош айланишига «ҳеч нима қилмайди» деб қарашади. Маъсуда ҳам: «Ҳеч нима қилмайди, мева пишиғида яна яхши бўлиб кетаман», деди. Мен ишондим. Оқимга тушиб оқадиган одам шу экан. То боши бирор қоятошга бориб урилмагунча «ҳеч нима қилмайди» деб кетаверар экан. Бўлмаса, менинг Маъсудага раҳмим келар эди. Энди бошқалар кўрмайдиган, уят қилмайдиган пайтини топиб, рўзғор ишига қарашар эдим. Сигирга ўзим ўт ўрар эдим. Баъзида Маъсудани даладан мотоциклга мингаштириб келар эдим. Аммо: «Ўгил тўйини қўйиб туринглар, Маъсудага жуда оғир бўлиб кетади», дейишга тилим бормас эди. «Элнинг ошини кўп еганмиз, ўзимиз ҳам тўй бермасак уят бўлади», деган эътиқод менда ҳам кучли эди. Тўйнинг азоби зўр бўлишини билар эдим. Лекин шу азобни бўйинга олиб, элни бир хурсанд қилиш менга қандайдир қаҳрамонлик бўлиб кўринар эди. Оиламизга обрў, эътибор етишмагандай бўлар эди. Шуни отам тўй билан етиштириб олмоқчи эди. Икки юз кило гуруч дамлаб, икки қўй, бир новвос сўйиб тўй қилмоқчи эдик. Ароқ-шарағи-ю, бошқа тарадуси ҳам шунга

яраша... Битта ўғилчанинг қўлини ҳалоллаш учун шунча нарса-ни ҳавога совуриш ҳозир менинг кўзимга қип-қизил жиннилик бўлиб кўринади... Тўғри, орият, номус кўздай азиз нарса-лар. Лекин кўз одамнинг энг мўътабар жойида — юзида туради-ку. Шу кўзлар одамнинг юзида эмасу қўлтигининг тагида бўлса нима дер эдингиз? Хайфингиз келармиди? Бизнинг уйда селдай бефойда ўтиб кетадиган ўғил тўйи ор-номусга кирар эди-ю, шу ўғилни туккан Маъсуданинг умри шунчалик эговланиши ор-номусга кирмас эди. Кўзни юздан олиб, қўлтиқнинг тагига ўрнатиб қўйганга ўхшамайдими бу? Ор-номусни бизга шундай нотўғри ўргатиб кетганларга минг лаънат!

Мадаминжоннинг ўпкаси тўлди. Холбек чойдишдаги чойдан бир пиёла қуйиб унга беморга узатгандай қилиб узатди. Мадаминжон чойни ичгиси келмай ерга қўйди, яна папирос тутатди.

— Биласизлар, тўйнинг ташвиши бир-икки ҳафта олдин бошланади, яна бутун оғирлиги аёлларнинг бошига тушади. Ўзи ёз пайти эди. Кун қизиган. Тўйга бир кун қолганда туш пайти Маъсуда ер тандирдан сомса узаётиб хушидан кетиб қолипти. Дарров сояга олиб, юзига сув сепдик. Бирпасдан кейин ўзига келди. Доктор чақирмоқчи эдим, унамади. «Тўй ўтгунча отангларникига элтиб қўяй» дедим, бунга онам қарши чикди. «Нима, менинг уйимдан илон чиқиптими?— деб шовкин солди.— Шунча орзу-ҳавас қилиб юриб, эртага тўй деганда ҳамма қизигидан қуруқ колсинми?» Хуллас, бўлмади. Маъсуда ўша куни кечгача ётди-ю, «энди яхши бўлдим» деб туриб кетди. Бошқалар уни аямаганига ўрганиб қолгани учун ўзи ҳам ўзини аямас эди. Тўй пайтида ётиб қолишни жуда ҳам истамас эди. Шу уни тутиб турди-ю, тўйни бир амаллаб ўтказди. Кейин бир-икки кун дам олар-олмас, бригадир «ўтоққа чиқ, гўзани ўт босиб кетяпти», деб келди. Мен аҳмоқ бўлмасам, ўша врач йигитга бормайманми? Тўй пайтида шунақа бўлувди, бир кўринглар, справка беринглар демайманми? Йўқ, яна ўша «хеч нима қилмайди» билан Маъсуда қизимизни кўтариб, ўтоққа чиқиб кетди. Ёзда миробнинг иши кўп бўлади. Уша пайтларда сув танқис эди. Мен колхозмаколхоз юриб, бир хил кунлар ярим кеча бўлганда уйга қайтар эдим. Бир кун шундай кеч қайтиб келиб қарасам, ойим айвонда йиғлаб ўтирибди. «Маъсуда йўлда кўнгли озиб йиқилиб қолибди, касалхонага олиб кетишди, аҳволи оғир», дейди. Мотоциклда етиб бордим. Юзи мурданикидай сарик... Қон аралаш қайт қилади. Одамни танимайди. Врачлар бор амалини қилишяпти. Бир марта қон қуйишипти. Яна шаҳардан бир хил дори олиб келиш керак дейишди. Мотоциклда учиб бориб олиб келдим. Кечаси билан бошида ўтирдим. Тонг

пайти сал кўзини очди. Мени танигандай бўлиб, болаларни сўради. «Мен ўламан,— деди,— рози бўлинг!» Кўзимдан тиркираб ёш чикиб кетди... Мен шунча оқибатсизлик қилсаму яна мендан розилик сўраса! Энди-энди эслаб ўзимча яна битта нарсадан норози бўламан: раҳматли бу қадар юмшоқ бўлмаса нима қилар экан! Ахир гулда ҳам тикан бўлади-ку. Мен бепарволик қилганимда, эски урф-одатлар жуда жонига текканда исён кўтарса бўлмасмиди? «Бор-е» деб кетиб қолса бўлмасмиди? Шунда балки менинг ҳам кўзим эртароқ очилармиди?.. Йўқ, тикансиз гул бўлиб ўтиб кетди... Одам дармондан кетиб, ўзини касалдан ҳимоя қилолмайдиган бўлиб қолгандан кейин, дору-порулар кор қилмас экан. Кун чиққанда узилди... Ана энди армон қилишни кўринг. Бирга ўтказган бутун умримиз ҳар куни неча марта кўзимнинг олди-дан кино бўлиб ўтади-ю, юрак-бағримни эзиб юборади. Уйдаги ҳар битта буюм Маъсудани эсимга солади... Одам бевақт ўлган кишининг олдида гуноҳкор бўлмасин экан. Дунёда бундан оғир қийноқ йўқ экан. Кўча-кўй ҳам, дала ҳам, қишлоқ ҳам — ҳаммаси мендан Маъсудани сўроқлаётгандай бўлади. Уйда болалар «ойи» деб йиғлайди.

Холбекнинг назарида ўлган аёл гўё Жаннатхону Мадамин-жоннинг ўрнида ўзи тургандай бўларди. Унинг ўпкаси тўлиб, йиғидан ўзини зўрға тутарди,

— Шу тарика орадан беш-олти ой ўтди. Онам болалар билан банд, бирда-ярим ўзини қарғайди, «шундай келиннинг қадрига етмадим», деб йиғлайди. Мен бир ҳолу бир сар бўлиб юрибман. Шунинг устига отам бир кун уйланишдан гап очиб қолди.

«— Ўғлим, ажалга даво йўқ, тақдирда бори шу экан, деди.— Энди бирорта ўзингга ёққан жувонми, бевами бўлса айт, олиб берайлик»

Мен ўзим нима аҳволда юрибману яна бу гап... Жоним чикиб кетди.

«— Маъсудани тирилтириб беринг, оламан,— дедим.— Сиз менга ўргатгандай қилиб эмас, одам боласига қилган муомалани қилиб бошқатдан оила қураман. Тирилтириб беринг!»

«— Сен буни биздан кўрма, худодан кўр. Машойхлар айтган: хотин топилади, ота-она топилмайди.»

«— Хотин одам эмасми? Одам топилмас экан-ку. Қани топилса, топиб беринг менга Маъсудани!..»

Отам лом-мим деёлмай колди... Менинг уйда тургим келмас эди. Районда ишлаганим учун кўлимда паспортим бор эди, расчёт олдиму бошим оққан томонга чикиб кетдим. Шофёрликни билар эдим, бир йил Қозоғистоннинг бўз ерларида ишладим. Трактор миндим, комбайн ҳайдадим. Болаларни соғинганда

қишлоққа келиб топган-тутганимни бериб, каму кўстларини тўғрилаб яна кетаман. Кейин, мана, Аҳаджон акам билан танишиб қолдик... Бир жойда узоқ туролмайман. Бахтиёр юрган эр-хотинларни кўрсам ҳам Маъсуда эсимга тушади, «нега биз шунақа яшай олмадик», деб армон қиламан. Дунёда ҳар хил одам бор, аёлларнинг орасида ҳам бевафолари, эрига беҳуда азоб берадиганлари бўлар экан. Буларни кўрганда яна Маъсуда эсимга тушади. «Одамлар шунақа хотинлар билан яшаб юрганда мен уни бошимга кўтаришим керак эмасмиди, кўз қорачигимдай асрасам бўлмасмиди?» дейман. Бугун мана бу ажойиб жойларни кўрганимда яна Маъсудани эсладим. Бунақа шифоли жойлар ўзимизда ҳам кўп экан. «Уни курортга олиб бормаганимда ҳам, мана шу ерларга уч-тўрт ойга олиб чиқсам бўлмасмиди?» дейман. Ҳалиги йигит... Аваз... хотинини канотида олиб юрипти... Шу ҳам ор-номусга, мардликка кирмайдими ахир? Ор-номус, одамгарчилик деган нарсалар кўздай азиз бўлса, доим ўзига муносиб жойда туриши керак эмасми?.. Мен шунча жойларни кўрдим... Қаердаки эрлар билан аёллар бир-бирларини астойдил қадрласа, ўша жойда икки томоннинг ҳам қадр-қиммати кўтарилиб кетяпти. Аёл зотини ерга уриб кўтарилмоқчи бўлган эрлар ўзлари паст кетиб, ер бўлиб юрибди. Мен ҳам «олий жинсман» деб керилиб юрган пайтларимда эр эмас, қора ер эканман... Буни мана энди билияпман...

Ой чиққан эди. Мадаминжон ўрнидан турди-ю, бир оз гандираклаб булоқ бўйига тушди. Ой нурида маъюс йилтиллаётган тўлқинларга қўлини солиб, бир кафт сув ичди, кейин қизиб кетган юзини ювди.

Гулхан атрофида ўтирганлар хаёлларини йиғиштириб ололмай сукут сақлашарди. Эшитган нарсалари юракларида шундай мураккаб хис-туйғулар қўзгаган эдики, енгил-елпи хулоса чиқариб, бунини дарров ўртага ташлашни ёки Мадаминжонга сийқа сўзлар билан тасалли беришни ҳеч ким ўзига эп кўрмас эди.

Эшмурот ака ҳамон ухлаб ётарди.

Холбек тепага қаради.

Осмон баланд ва тиниқ. Юлдузлар шу қадар кўп чиққан эдики, аллақанчаси Сомон йўлининг ортларида ҳам милт-милт қиларди.

Юлдузлар орасидан эгри-бугри чизиқ чизиб ўтган тоғ кираси улкан бир арранинг тишларини эслатади. Агар бу «аррани» тортадиган ёвуз паҳлавон топилса, осмонни арралаб иккига бўлиб ташлаши ҳам мумкиндек туюлади.

Холбек бирдан Жаннатхонни кўргиси келди. Эртага унинг қишлоққа тушадиган куни. Хотинини эртагаёқ кўриши мум-

кинлигини ўйлаганда у ўзини — Мадаминжондан эмас, йўк, бунга виждони йўл бермайди! — у ўзини боягидан бахтиёрроқ сезди.

Суюнбой ака серсоқол ҳамкасбини туртиб уйғота бошлади:

— Эшмурот ака, туринг, кетайлик. Бу ерга ухлагани келганмидингиз? Э, ўлинг-е! Туринг...

29

Арчадан йўнилган оқ-сарғиш рангли янги устунлар куёш нурида нафис жило бериб товланади. Пайраҳа ҳиди келади.

Ойкўл қишлоғининг ўртасида, булоқ бўйида уста Қамбар билан Норбой ота шунақа устундан уртасини тиклашган. Ҳозир улар бўлажак шийпоннинг тўртинчи устунини тайёрлашяпти.

Норбой ота чўпонликни ташлагандан бери носвой қадисини йўқотган кашандага ўхшаб юрар эди. Уста Қамбар ҳам бир ўғли «шийпон керак эмас» дегани учун, иккинчиси хотинини олиб тоққа чиқиб кетгани учун кўчада одамларнинг кўзига кўрингиси келмай, уйда ётар эди. «Одамнинг захрини одам олади», деб, Норбой ота устанинг олдига кўп келар эди. Икковлари ёшларда илгаригидақа меҳру оқибат йўқлигини гапириб, ўтган замонларни роса эслашди. Бу гаплар зериктиргандан кейин:

— Энди илож қанча, уста, — деди Норбой ота. — Туринг, мен ҳам сизга қарашай. Шийпонни қурайлик. Ўлиб кетсак, биздан ҳам битта ёдгорлик қолсин.

Норбой ота устани уйдан олиб чиқмагунча қўймади. Мана, иккаласи гангур-гунгур анча иш қилиб қўйишди. Оппоқ соқоли кўкрагига тушган, қошлари ҳам оқариб кетган Норбой ота ҳозир ердаги устуннинг бир учига боладай миниб, уни кимирлатмай босиб ўтирипти. Қулоғига қалам қистириб олган уста Қамбар устуннинг нариги томонини гоҳ пойтеша билан йўнади, гоҳ ранда билан текислайди.

Дурра устидан янги шол рўмол ўраган баланд бўйли, савлатли бир кекса аёл булоқнинг новачасига мис кўзасини қўйиб, сув тўлишини кутмоқда эди. У рўмолининг бир учи билан буришиқ оғзини тўсиб, Қамбар отага зимдан қараб турар эди.

Шунинг устига Санам хола иккита челак кўтариб, сувга келиб қолди.

Ҳалиги кампир илгари Ойкўлнинг энг чиройли қизларидан бири эди. Отаси уни устага бермоқчи эди, қиз ҳам шуни истар эди. Қамбар ота Санамойга уйланиб, орада ҳалиги

можаролар бўлиб ўтгач, шу қиз — унинг оти Ҳожар эди — Санам холага жуда кўп марталар «таги паст» деб таъна қилган эди. Ҳожар хола ҳозир ҳам уста Қамбарга ҳавас билан қараб турганини Санам хола сизди.

— Ҳа, Ҳожар буви, хаёл суриб қолибсиз? — деди.

Икки кампир бир-бирларини елкаларидан олиб, наридан-бери кўришдилар. Санам холанинг гапидаги пичингни сезган Ҳожар кампир ҳам тагдор қилиб:

— Вой, Санам буви, — деди, — қариганда сизга қийин бўлипти-да.

— Қийин бўлиб нима қилипти?

— Челак кўтариб юрганингизга айтаман...

Ҳожар кампир: «Баттар бўл, келининг юзингни ерга қаратиб, тоққа чиқиб кетипти-я», демоқчи эди. Санам бувининг ўзида ҳам шунга яқин бир тушунча бор ва бу уни жуда қийнаб юрар эди. Аммо у Ҳожар кампирга ўхшаганларга сўзини бергиси келмас эди.

— Сизнинг ҳам келинингиз бор-ку, ўзингиз челак кўтариб юрмагандай гапирасиз-а!

Қамбар ота орқага ўгирилиб, кампирга мамнун бир кўз ташлаб олди. Ҳожар кампир лабларини истехзо билан буриб, сувга тўлган мис кўзасини новачанинг тагидан олди-да:

— Менинг келиним пичан ўряпти, — деди, — кечқурун келади, сизга қийин, ўргилай.

Ҳожар кампир мис кўзани белига қўйди-ю, «бопладим» дегандай қилиб шахдам юриб кетди.

Санам хола лабини алам билан тишлаб бирпас жим турди, кейин Қамбар отага қараб, йигламсиради:

— Ҳожар савлатнинг гапини эшитдингизми?

— Сен бундан каттароқларини эшитмаганмисан?

— Қачон қутуламиз? Уч ўгилни катта қилгунча не-не азобларни тортганман! Кўрган ҳузурим шуми?

Норбой ота орага тушди:

— Санам буви, ношуқурчилик қилманг. Менинг Аваздай ўғлим бўлса жон дер эдим! Кучдан қолган қариялар «боланинг ҳузур» деса арзийди. Сизларга нима қилипти!

— Ориятини айтмайсизми, Норбой ака! Боягидақалар «келини эрсираб тоққа чиқиб кетипти» деб юрганмиш!

— Сен унақа ҳаром гапларни огзингга олма! — деб Қамбар ота хотинини жеркиб ташлади. — Ақлинг бўлса энди келинингни ёкла!

Қамбар отанинг бўйин томири ўқлогидай бўртиб чикди. Санам хола чолига ҳам осон эмаслигини шундан сизди-ю, индамай кўя қолди.

Эртаси кунни пешинда Санам холани кайвонилар қатори

бўлажак бир тўйнинг маслаҳатига чакиришган эди. Пешин бўлган сари Санам холани ҳам босмоқда эди. Бормаса, қўрққандай бўлади, икковорадан чиқади. Борса, келини тўғрисидаги гаплар кўзгалиб, яна таъбини тиррик қилади.

Санам хола айтилган жойга пешиндан кечроқ борди. Уй тўла аёллар. Ҳожар буви тўрда. Санам хола ҳам доим тўрга таклиф қилинар эди. Бу гал уй эгаси ҳам, Ҳожар буви ҳам уни «тўрга ўтинг», деб қисташмади. Санам хола пойгаҳроқда ўзидан анча ёш аёлларнинг орасида ўтирганда. Ҳожар хола юқоридан унга қадоқ қилинган кир ва синиқ пиёлада чой узатди. Санам хола бунда ҳам бир камситиш борлигини сизди. Илгари Санам холага «таванбоши бўласиз» деб ялиниб юрган тўй эгалари ҳозир унинг кўзи олдида бу фахрли вазифани Ҳожар бувига юклашди.

Санам холанинг кўнгли чўкиб, руҳи тушиб бораётганини ўнг томонда ўтирган қудаси Рихси хола сизди. Юзида нўхатдай бир сўғали бор, анча семиз ва кўнгилчан бу аёл:

— Қудажон, хафа бўлманг,— деди ва Санам холанинг олдига сомса суриб қўйди.— Олинг, энг! Қайтага бир галвадан кутулдингиз.

— Рост айтасиз,— деди Санам хола сомсадан олиб. Аммо ҳеч нарса егиси келмас эди. Қудасининг яхши гапи ҳам унинг аламини келтирарди.

Тўрда савлат тўкиб ўтирган Ҳожар буви:

— Бир хил бола тоғасига тортади,— деб гап бошлади.— Қамбар ака ўзи жуда яхши одаму Аваз... тоғаларига тортгани учун шундайдир-да.

Санам хола ҳам Аваздан норози бўлиб юрганини билган Ҳожар буви гўё унга тасалли бермоқда эди. Аслида, Ҳожар буви Авазни «тоғаларига тортгани учун ёмон» дейиш билан Санам холанинг ўзини айбламоқчи эди. Санам хола буни сизди-ю:

— Тоғаларига тортган бўлса нима,— деди,— тоғалари арпангизни хом ўрганмиди? Ё менинг кенжа ўғлим сизнинг пишагингизни «пишт» дептими?

Ҳожар хола ҳам мушукни «пишак» деб гапирар эди:

— Пишагимни пишириб еса ҳам майли! Қиз-жувонларга акси урмаса бўлди... Тавба-ей, келиним кечадан бери далага ёпинчиксиз кетади. Уришсам, «Ҳулкар тоғда очилиб-сочилиб юрипти-ку, менга кучингиз етадим!» дейди.

— Ҳа, ёшларнинг юзи қаттиқ бўлиб кетяпти!— деди тўрдаги бир кампир ҳам.

— Бас қилинглар шу гапни!— деди Рихси хола.— Куннинг иссиғида ёпинчикқа ўранмай юрса юрипти-да. Ҳулкар ҳам тоғда юрган бўлса, тепасида эри бор.

— Эри билан эр-хотинга ўхшаб юрса экан!— деди Ҳожар хола.— Санам бувининг ўзи ҳам келинига: «Сен ўғлимнинг ўйнашига ўхшайсан», деган экан. Шу рост!

Санам хола ҳозир ер ёрилса киргудек бўлди. Чунки унинг илгари Қамбар отага мингашиб Кўктошдан қочиб келганини ҳам Ҳожар буви «ўйнашлик» деб аташи мумкинлигини энди сизди. Хулқарга отилган тош Санам холага ҳам тегишини, боя Қамбар отанинг «ақлинг бўлса, энди келинингни ёқла» дегани бежиз эмаслигини у энди чинакам тушунди.

— Мен айтганманми, айтмаганманми, энди шу гапни дастурхон қилиб кўтариб юрмасангиз нима қилар эди, Ҳожар-хон? Оши ҳалол бўлгандан кейин кўчага кўйиб ичса ҳам ўзи билади. Ўғлим мард эканки, хотинини кўркмасдан тоғда олиб юрипти...

Атрофдаги ёшроқ аёллар Санам холанинг гапини маъқуллаб кўйишди.

— Катта кетманг мунча, тавба деб гапиринг, Санамхон!— таҳдид қилди Ҳожар хола.

— Мана, икки кўлим ёқамда!

— Ҳа, тавба денг, ҳалол ошга ҳаром оралаб қолиши ҳеч гап эмас! Менинг ўғлим Турди ҳам тоғда кўй боқади. Кеча келиб кетувди. Шундан эшитдим. Хулқар эркаклардан ҳеч тортинмас эмиш. Турди борса, чодирда бир ўзи ўтирганмиш. «Роса гаплашдим,— дейди.— Қатигидан оклик олдим», деб кулади.

Тўрдаги кампир кўли билан юзини тирнагандай бир қилиқ қилиб:

— Вой, ўлмасам!— деди.

Санам хола Ҳожар кампирга қаҳр билан тикилиб:

— Уялмайсизми?— деди.— Сиз яхши она бўлсангиз, ўғлингизнинг оғзига урар эдингиз шу гапи учун!

— Рост-а, бир кишлоқнинг одамларимиз,— деди ўрта яшар бир аёл.

— Сиз қаёқдан билиб ўтирибсиз! Мен уришдим ўғлимни! Бўйи бўйимдан баланд. Йигит кишини эплаб бўлармиди! Ундан кўра сиз келинингизни эплаб олинг!

Уриш чиқиши муқаррарлигини сезган уй эгалари дарров орага тушишди:

— Кўйинглар, энди, тўйга ярашадиган хушчақчақ гаплардан гаплашайлик!

Мавзуни ўзгартиришди. Аммо Санам холанинг қулогига бошқа гап кирмас эди.

Санам хола оғир ўйлар билан кун ботар олдида уйига қайтди. Ҳовлида ҳали ҳам узун бўлиб ўша ўрмак турипти. Бўёк, ип етишмагани учун Санам хола гиламни ҳеч битирол-

маяпти. Ҳозир битмай ётган бу иши уни баттар асабийлаштирарди.

У айвонга қараб ўтаётган эди, сўрининг устида икки кўзи тўлиб турган гилам хуржунни кўриб қолди. Ҳайрон бўлиб бориб қараса, хуржуннинг бир кўзида яхши жун, иккинчи кўзида бир даста жун бўёк... Бир тугунчакка уч-тўрт қадок келадиган зира ўралган экан, ҳиди димоғига гупиллаб урилди.

«Вой, чолимдан айланай, бўёк билан жунга зор эдим, топиб келипти-а!» деб ўйлади Санам хола.

Ие, бу нима? Пулми? Иккита йигирма беш сўмлик, яна қизил ўн сўмликлар... Тавба, бу кимники?

Кўра томонда от депсингани эшитилди. Санам хола ўгирилиб қаради. Чивин кўриб турган эгарлоғлиқ жийрон от... Авазники!

Санам хола шоша-пиша пул билан тугунчакни хуржунга қайтариб солди. Шунинг устига чап томондаги уйдан енглари шимарилган, кўлига супурги ушлаган Ҳулқар чиқиб қолди. Санам хола уни кўрди-ю, хуржунни титиб қараганидан жуда изза бўлди.

Ҳулқар орадан ҳеч гап ўтмагандай очиқ чехра билан:

— Бу ҳаммаси сизга, онажон,— деди.— Ўғлингиз... икковимизга ойлик беришди.

Санам холага «онажон» сўзи хуржундаги нарсалардай хуш ёқди-ю, аммо «икковимизга ойлик» дегани бехосдан аввалги хафачиликларни эслатди. Санам хола Авазга: «Бир ойда топган матонинг ўн беш сўм!» деб таъна қилмаганмиди?.. Санам хола уялиб келини билан очилиб гаплашолмади. Бир оғиз:

— Юрибсизларми?— деб сўради, холос.

Ҳулқар ёш боланинг хархашасини кечиргандай жилмайиб, Аваздан салом топширди. Санам хола хуржунга бошқа қўл урмади ва ошхонага ўтиб, овқатга уннади.

Ҳулқар кўпдан бери супурилмаган ўз уйларини супуриб саранжомлади. Кейин эчкиларга қаради, сигирни соғди.

Бу орада Қамбар ота ҳам уйга қайтган эди. Аваз билан Ҳулқарнинг ўйлаб топган совғаларидан хурсанд бўлиб, хуржунни ичкарига олиб кириб қўйди. Келинларининг тинмаётганини кўриб:

— Баракалла, эна кизим,— деди.— Энди бутунлай қайтдингми?

— Йўк, сизларни кўришга келдим. Аваз акам «сен бориб кел» деб қўймадилар.

— Яхши қилипсан-да. Тоғда юриб, дугоналарингни ҳам соғингандирсан. Боя сени сўроқлаб юришгандай бўлувди.

— Кимлар?

— Ҳалиги Холбекнинг хотини бор-ку. Кўккўз.

— Ҳа, Жаннатхон. Улар мени мактабдаги муаллиманинг уйига чақиришувди.

— Ўтириш бор эканми?

— Қиз-жувонлар шунчаки бир... ҳангомалашмоқчи экан.

— Ҳа, ундоқ бўлса, бора қол, кизим.

Хулкар ювиниб-тараниб, атлас кўйлагини кийиб чиқиб кетди. Қамбар ота кампирини ошхонадан уйга чақириб олди.

— Бери кел... Мана бу ерга ўтир... Сенга нима бўлди? Араз ҳам эви билан-да. Топганини кўшқўллаб олиб келса! «Онажон» деб хизматингни қилиб турса... Келинни бунчалик хор қиласан?

Санам хола ҳам тўлиб турган экан, бирдан йиғлаб юборди:

— Мен ўзим хор бўлиб кетяпман, билдингизми? Қайна-намдан уялар эдим, кўрқар эдим. Энди келинимдан ҳам уяламан, кўрқаман!

— Астаффирулло!— деди Қамбар ота. У кампирининг пул, бўёк муносабати билан уялиб қолганини, Хулкарнинг одам-гарчиликда нақадар баландлигини энди тан олиб изза бўлаётганини тушунар эди-ю, нега кўркишини тушунмас эди.

— Нимадан кўрқасан? Ақлинг жойидами?

— Ҳожар савлатнинг гапини сиз бир эшитсангиз эди...

Қамбар ота илгари аёлларнинг гапини хотинидан сўрамас эди. Буни эркак кишига ярашмайдиган бир қилиқ деб ҳисоблар эди. Аммо бугун Санам хола Ҳожар кампирдан нимаики гап эшитган бўлса, Қамбар ота ҳаммасини битта қўймай сўраб олди. Бир-икки марта:

— Яхши жавоб берибсан! Боплабсан!— деб қўйди,— Турди Хулкардан оқлик сўраб олган бўлса, бу тоғда қўшничиликда бўладиган гап. Сен буни келинингга айтиб юрма тагин, яхши бўлмайди. Эртага бир хурсанд қилиб жўнат. Сомса-помса ёпиб бер.

— Ҳо, келинингизга мунча меҳрибонсиз? Мен шунақа келинчаклигимда ойнингиз қувиб юборсалар ҳам орага тушмас эдингиз-ку!

— Эски дардларни кўзгама, хотин: у вақтда замон бошқа эди.

— Ўзингиз-чи?

— Ўзим ҳам... ён берганман, тўғри. Оқимга қараб оққанман. Сенга жабр бўлгани рост, Санам буви! Оқимга қарши сузишни ота-оналаримиз бизга яхши ўргатмаган экан, мана энди қолганини болаларимиздан ўрганяпмиз.

Ҳозир Қамбар отанинг кўзларида йигитлик пайтларини эслатувчи бир дард олов бўлиб ёнар эди. Санам хола эрига меҳри товланиб қараб турди-ю:

— Ўлсин ўша Ҳожар савлат,— деди.— Ёшлик пайтидаги кекини ҳеч унутмайди.

— Қайси кеки?

— Биласиз-ку,— деди Санам хола уялиб ерга қараркан. Қамбар ота Ҳожарга ва унинг отасига ёкиб юрган йигитлик пайтларини эслади:

— Ҳа, уми?.. Лекин Ҳожар қурғур ҳам кўхлик қиз эди-да. Ота бу гапни шундай ҳарорат билан айтдики, Санам хола, ёш жувонлардек рашки келиб:

— Вой, ундоқ бўлса нега Ҳожарни олмагансиз?— деди.— Мени олиб қочиб келиб, шунча қийнаб нима қилар эдингиз?

Кампирининг рашки Қамбар отага жуда хуш ёқди.

— Сен Ҳожардан ҳам чиройли эдинг-да, хотин!

Санам холанинг чехраси бирдан очилиб кетди, чолига у йигирма ёш яшаргандай кўринди.

— Аммо зап олиб қочган эдим-да! Бўлмаса отанг уриб ўлдириб қўяр эди-я!

— Ўзим ҳам жинни эканманми? Шунини ўйламай йўлингизга чиқибман-а?

— Ёшлик-да, ёшлик!

Улар бирга ўтказган энг яхши дамларини эслаб кетишди. Юз хил гап-сўзлар ва урф-одатларнинг остида қолиб кетган ёшлик меҳрлари тоғ кўчкиси тагида қолган булоқдек ҳали ҳам тирик экан. Эндиги хотиралар гўё шу булоқнинг кўзини очар, уни лойқалардан тозалар эди. Ўшанда ўзлари ҳам ноҳақ қоралаган жасоратлари ҳозир юракларида оқланиб, янгиланар ва икковини бир-бирларига олов ёшликларидидайдой жозибали кўрсатар эди...

30

Ой тўлган бўлмаса ҳам, жуда ёруғ, шабадада силкинаётган терак баргларини битта-битта санаб чиқиш мумкин. Оқланган мактаб биноси ойдинда кўкишроқ кўринади. Чўлпонойлар туррадиган уйнинг ёруғ деразасидан аёлларнинг гап-сўзлари ва кулгилари эшитилади.

Боя Хулкар бу ерга келаётиб, кўчада овсини Суюма билан айтишиб қолган эди. Суюма болаларининг олдида ҳам Хулкарни ёмон сўзлар билан тилга олади чамаси. Хулкарнинг атлас кўйлак кийиб келаётганини Суюманинг олти яшар ўғилчаси кўчада кўриб қолди-ю, ўн-ўн беш қадам нарида туриб:

— Хулкар Авазга ўйнашиб теккан! Ўйнашиб теккан!— деб масхара қила бошлади.

Бола бу гапнинг маъносини тушунмай айтаётгани билиниб турар эди. Хулкар унга қараб бурилган эди, бола қочди.

— Кўрқма, урмайман. Сенга ким ўргатди бу гапни? Ойингми? Ойинг яхши хотин бўлганда, сенга бунақа гап ўргатмас эди.

Енглари кенг кўйлак кийган семиз Суюма деворнинг камтигидан бошини чиқариб:

— Ҳой, ойимча, сен яхши бўлдингу биз ёмон бўлиб қолдикми ҳали?— деди.

— Ёш болага шунақа гапни ўргатган хотиннинг яхшилигию, ёмонлиги...

— Мен ёмон бўлсам ҳам, сендай безбет эмасман!

— Безбет ким ўзи? Сизни пулга сотиб, чимилдиққача етаклаб олиб келиб қўйишган бўлса фахрланасизу мен одамга ўхшаб хоҳлаганимга тегсам уят қиласизми? Баттар бўлинг!

Хулкар йўлида давом этди. Суюма уни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан қарғаганича қолди.

Хулкар ҳозир Чўлпонойнинг уйида ўтирганда шуни айтиб берган эди:

— Ўзи бу қишлоқда Суюма опадай ёмон қарғайдиган хотин йўқ,— деди Жаннатхон.

Суюманинг турмушини Жаннатхон яхши билар эди. Ортиқ хотинига қайишмас, беш бола ва мол-ҳолнинг бутун оғирлиги Суюманинг бўйнига тушар, унинг эри яна пичан ўроғига ҳам кўп чиқарар эди. Ортиқнинг ўзи эса эрта кетиб, кеч қайтар, баъзан районда ёки шаҳарда тунаб қолар, шунда Суюма ҳар хил хаёлларга бориб, баттар асабийлашар эди. Аламини болаларидан олиб, уларни тарс-турс урар, «кирилиб кетгурлар», «қон қусгурлар», «ер тишлаб ўлгурлар», ҳатто «етим қолгурлар» деб ҳам қарғар эди. «Оғзингга ундоқ қилай, пешонангга мундоқ қилай!» деган аёлча сўкишларни ҳам қалаштириб ташлар эди.

Жаннатхон ҳозир шулардан бир-иккитасини айтиб берган эди, даврадагилар кулишди.

Уларнинг орасида қишлоқ Советининг раисаси Ражабой Сафарова ҳам бор эди. У бугун мактабнинг ёзги ременти масаласида келган эди.

— Суюманинг эри ким, Ортиқ Қамбаровми?— деди Сафарова.— Демак, хотини билан ҳам тарбиявий иш олиб бормай қўйипти-да. Бўлмаса мен уни мажлисда бир боплайман.

— Опажон, бунақа нозик масалаларда мажлис унча иш бермас экан,— деди Чўлпоной.— Ўтган куни шу қишлоқда профсоюз мажлиси бўлди. Биласиз, бу ер совхоз. Ишчилар комитетидан ҳам вакил келди. Мен чиқиб хотин-қизлар тўғрисида гапирдим. Хулкарни мисолга олдим. «Бурчак-бурчакда писиллаб юрганлар чиксин, даъвосини бу ерда айтсин» дедим. Қани энди бирор киши чикса! Сасиб юрганлар мажлиста

борганда тиканига бекинган кирпига ўхшаб олишар экан. Шунча уриндик, очилиб гапиришмади. Охири биров туриб: «Хулкар биздан шикоят қилипти-да, мажлисга соляпсизлар?» деди. Бошқалари кулиб юборди.

— Куриб кетсин бу эски тушунчалар!— деди Сафарова.— Худди ёввойи ўтларга ўхшайди, сал қарамай қўйсангиз, эскича киз узатишлару, ёпинчиғу, балою баттарлар яна кўпайиб қолади. Бўлмаса бу нарсаларни «хужум» давридан бери биз неча марта «ўтаб» ташлаганмиз!

— «Хужум»ни вақтинча бир компания қилиб ўтказиб, ярим йўлда тўхтатиб қўйганлар ҳам бор экан-да, раиса опа. Ҳозир шунақаларга гапирсангиз: «Э, паранжи ташлаш билан ҳамма аёллар битта қолмай озод бўлган, оилада қиладиган ишимиз қолган эмас, энди бошқа соҳаларга зўр беравериш керак!» дейишади.

— Зарарли гап бу. Боя айтдим-ку. Эски тушунчалар ғумай билан печакнинг худди ўзи. Қарамай қўйсангиз, дарров ғовлайди... Биз анча йил уруш билан андармон бўлдик. Урушдан кейин баъзи хатоларга йўл қўйилди... Бу айниқса Ойкўлга ўхшаган чекка қишлоқларга ёмон таъсир қилди-да. Ҳозир, мана, бу ерда ҳам турмуш маданиятига эътибор кучайяпти-ку.

— Ҳа, айтмоқчи, Ойкўлга электр келаётган эмиш-а, ростми?— деди Хулкар.

— Қамбаровлар чаток қилмаганда ўтган йили келар эди.

— Ишқилиб, сиз ҳам янги директоримизга қўшилиб, райижрокомда шу ишни яхши ҳал қилибсизлар, раиса опа. Эшитган одамнинг ҳаммаси сизлардан миннатдор бўлиб юрипти,— деди Чўлпоной.

— Биз нима? Совет ҳукуматига раҳмат денглар.

Сафарова шу тарзда яна бирпас гаплашиб ўтирди-ю, кейин ўрнидан турди:

— Хўп, энди мен бораё, уйда кутиб ўтиришгандир.

У ўн икки чақирим наридаги қишлоқда турар эди.

— Кечаси тоғ йўлларида бир ўзингиз қандок юрасиз-а, опа?— деди Чўлпоной.

— Ўрганиб қолганман,— деб раиса қўнжиги тикиб қўйган қамчисини қўлига олди.

Уни ҳаммалари кузатиб чиқишди.

Қайтиб кирганларидан кейин Чўлпоной дастурхонни йиғиштирди-ю, рубобни қўлига олди. Бу рубобни олиб келган Жаннатхон бир четда жимгина ўтирар эди. Хулкар уни шўх туртиб:

— Ҳа, дугона, мунча попугинг ётиқ?— деди.— Ё сен ҳам қайнанангдан куйганмисан?

— Йўк, қайнанам дуруст, жуда меҳрибон.

— Ҳа, кайнатангми?.. Шу экан-да! Менда кайнана, сенда кайната.

— Ҳамма гап эрда, дугона, — деди Жаннатхон. — Эр яхши бўлса бошқаларники унча ўтмас экан.

— Эрда ҳам, Сафарова айтгандай, ўзимизда ҳам, — деди рубоб созлаётган Чўлпоной. — Биз мунглиқ-муштипар бўлсак, эркаклар ҳам шунга яраша баланддан келади.

— Мен муштипар эмишманми? — деди Жаннатхон.

— Бўлмаса, бугун мен бу ерга чақирганимда нима дедингиз? Эркаклар бўлса боролмайман дедингизми?

— Ие, а, Чўлпонхон, уйдагилар билан ҳисоблашиш керакми, йўқми?

— Биладан, уйдагилар билан ҳисоблашиб ҳозир ашула ҳам айтмайсиз. Биз қачондан бери овозингизни эшитолмай соғиниб юрибмиз...

Жаннатхон маъюс кўзларини ерга тикиб:

— Биласизлар-ку, — деди.

— Майли, ким нима билан хурсанд бўлса, шуни қилсин, — деди Хулкар. — Чалинг, Чўлпонхон, «Ушшоқ»ни яхши чаласиз.

Чўлпоной «Ушшоқ»дан кейин «Чакқон қиз» куйига ўтди-ю:

— Қани, Хулкархон, ашула бўлмади, энди ракс бўлсин! — деди.

Хулкар дугоналарининг орасида энг ўйинчиси эди. Ракс қилишни унинг ўзи ҳам яхши кўрарди. Куйга монанд нафис ҳаракатлар қилганда юраги завкли оҳангларга тўлиб бутун вужуди яйраб кетарди. Ҳозир ҳам у «Чакқон қиз»га ўйнаётиб, ўзини қушдай енгил сезди, умрининг энг бахтиёр дамлари такрорланаётгандай бўлди.

Жаннатхон ўрнидан туриб, деразанинг пардасини тушириб кўйди. Кейин Хулкарга қараб туриб, ўзини тутолмай:

— Дўст! — деб қулди. — Роса келишган жувонсан-да, ўрток!

Кулишди. Шу билан Жаннатхон ҳам очилиб кетди-ю, рубобни Чўлпонойнинг қўлидан олди. Уни бошқатдан созлар экан:

— Мен ҳам сени соғиниб юрган эдим, — деди Хулкарга. — Дўстинг учун захар ют, дейишган экан. Бўлганича бўлар. Қани, Чўлпонхон, тушинг.

«Тановар»...

Рубоб Жаннатхоннинг қўлида шундай тўлиб-тошиб куйлар эдики, билмаган одам унинг бешта эмас, юзта тори бор деб ўйларди. Бири биридан мунгли, бири биридан чиройли оҳанглар гўё деворларни ҳам жонлантириб юбормоқда эди. Чўлпоной раксга тушмади. Куйга жўр бўлиб секин ашула бошлади:

«Қора сочим ўсиб қошимга тушди»...

Кўлидаги рубобнинг ширин оҳанглари Жаннатхоннинг ўзини ҳам элтиб қўймоқда эди. У ҳозир завқ денгизида сузар ва бошқа ҳеч нарсани ўйламас эди. Бир вақт у ҳам паст товуш билан ашулага қўшилди:

«Не савдолар менинг бошимга тушди»...

Жаннатхоннинг бениҳоя соф ва жарангли товуши бор эди. Рубобдан чиқаётган оҳанглар қанчалик гўзал бўлмасин, Жаннатхон ашула бошлагач, улар ҳам иккинчи ўринга тушиб қолди. Чўлпонойнинг товуши унинг овозига бирпас эргашиб борди-да, ўзининг ожизлигидан уялгандай йўлда қолиб кетди.

Жаннатхон овозини қўйиб бергиси келмас эди. Аммо юрагидан қуюлиб келаётган дардли ва жозибали ҳислар қафасдан учиб чиққан кушлардай энди унга бўйсунмас эди. Унинг тобоқ баландлашиб бораётган товуши уйчага сигмай қолди. Очиқ дераздан ташқарига учиб чиқди-да, ойдин кечада сукутга чўмиб ётган қишлоқ бўйлаб таралиб кетди.

У сўнгги пайтда хоразмча «Найлайн» ашуласини яхши кўрар ва уни жуда таъсирли айтарди:

«Муҳаббат солган иморат вайрона бўлди, найлайн?»

Холис эшитаётган одамларнинг ҳаммаси Жаннатхоннинг овозига берилиб кулоқ солар, баъзилар: «Холбекнинг хотини аломат-да», деб кўярди.

«Ёр йўлинда кўзда ёшим равона бўлди, найлайн?»
А-а-а-й-й-й!

Сўнгги нидо билан Жаннатхон кўнглидаги ҳамма дардларни тўкиб солгандай бўлар ва Холбекнинг энг яхши кўринган пайтларини эсларди. Илгари бошқа йигитлар Жаннатхонни «кўккўз» деб унча писанд қилмаганда ҳам, Холбек уни кўрганда гўзал овозини эслар, мулойим жилмайиб саломлашар ва ҳурмат билан гаплашар эди. Хулқардай қизнинг қаллигидан кўрган ҳурмат ва эътибори Жаннатхоннинг ўзига ҳам жуда хуш ёқар эди. Ўрни келиб, Холбек унга: «Қани, энди ашудан битта ол!» деб қолса, Жаннатхон йигит кишини мафтун қиладиган куйлардан айтиб, бутун санъатини ишга солар эди. Кейин орада ҳалиги можаролар бўлиб ўтди...

Шу дақиқаларда айвонда тасбеҳ ўгириб ўтирган Исмат бобо мактабхонадан унча узоқ эмас эди. Ўша ёқдан келаётган ашула товушини бошқалардан олдинроқ эшитиб, келинининг овозини таниди-ю, безовталаниб ўрnidан турди. Қўшни девор орқали қизини чақирди:

- Суюма! Ҳо, Суюма!
- Ҳа, дада, нима дейсиз?
- Кулоқ сол-чи, нима бўляпти ўзи?

Жаннатхон «Найлайин» билан кўнглининг занглари тўкиб олгандан кейин, Коммуна Исмоилова машхур қилган «Ёшлик чоғимда» куйига ўтди.

Шунинг устига чавқар от минган Холбек тоғ томондан қишлоққа кириб келди. Елиб келаётган отнинг туёқлари тошлоқ кўчада тасир-тусур қилиб, мактаб томондан таралаётган куйни унча эшиттирмас эди.

Мадаминжоннинг ҳикоясини эшитгандан бери, Холбек ўша фожианинг таъсирида юрибди. Жаннатхон билан икковининг турмуши тезроқ яхшиланмаса, ўзи ҳам Мадаминжоннинг кўйига тушадигандай бўлади. Холбек уйига шошилаётганининг бир сабаби шу. «У ўзгаришни» нимадан бошлашни билмайди. Балки Жаннатхонга ўша эшитганларини бирма-бир айтиб берар-да, кейин икковлари маслаҳатлашишар...

Холбек кўчадан ўтаётиб, мактабхона томонга кулоқ солиб турган бир қанча кишиларни кўрди. Улар Холбекнинг саломига алланечук сабрсизланиб алик олишди.

— Отинг билан тасир-тусур қилавермай тезроқ ўт, халакит беряпсан!— деди кимдир.

Мактаб томондан ашула овози келаётганини Холбек энди сезди. Ўзларининг дарвозаларига яқинлашганда, отни тўхта-тиб, кулоқ солди.

Жаннатхоннинг овози! Холбекнинг эти жимирлаб кетди.

«Энг яшнаган ёшлик чоғимда,
Сен очилдинг кўнглил боғимда».

деган сўзларни хотини унга атаб куйга солиб айтаётгандек туюлди.

Холбек Жаннатхонга уйлангандан бери унинг шундай жўшиб ашула айтишини биринчи эшитиши эди. Холбек уйланмасдан олдинги холис бир туйғу билан унинг овозидан завқланиб кулоқ солаётган эди, қизишган от жойида турмай халакит берди. Холбек уни боғлаб қўйиш учун дарвозадан ичкарига кирди.

Ховли юзида ота-онаси ва Суюма нима тўғридадир асабий баҳслашмоқда эди.

— Ўша Хулқар безбетдан ибрат оляпти!— деди Суюма.— Ҳозир ҳам бирга ўтиришганмиш!

— Ўтирса дугонаси-да, шунга шунчами?— дерди онаси.

Жаннатхоннинг овози ҳамон Ойкўл бўйлаб таралмоқда эди.

— Мов бўлгандай қишлоқни бошига кўтаряпти-я!— деди Исмат бобо газаб билан.

Рихси хола шу пайт оркага ўгирилиб, Холбекни кўрди-ю, эри билан кизига шипшиди:

— Жим бўлинглар! Яна уриш чиқарасанлар!

Холбек отдан тушиб ҳовли юзида турганларга совуқкина салом берди. Рихси хола унинг олдига келиб:

— Сен дамингни олиб тур, болам, мен ҳозир хотинингни айтиб келаман,— деди.

Отаси билан Суюма Холбекдан бир нарса кутгандай унга жим қараб туришар эдилар.

— Сиз шошманг,— деди Холбек онасига. У хотинининг ашуласини ҳамма қандай эшитаётганини энди кўз олдига келтирди, аллақанча одам отасига ва Суюмага ўхшаб ёмон хаёлларга бораётганини ўйлади-ю, қўйнига совуқ бир нарса ўрмалаб киргандай вужуди титраб кетди.

— Ўзим бораман!

Холбек дарвозага қараб юрди.

— Жон болам, хотинингга озор берма!— деди онаси кетидан.— Сенга кўзи тўрт бўлиб юрган эди. Яхшилиқча гаплаш!

— Ўлиб кет сен оқловчи!— деди Исмаат бобо хотинига ўшқириб.— Тилёглама! Сен ҳам талтайтиряпсан шу келинни.

Холбек Жаннатхоннинг товуши келаётган томонга шошилмай борар эди. Қарама-қарши туйғулар унинг борлигини қуюндай чирмаб, турли томонга торткилар эди. Қулоғи тагида хотинининг ажойиб куйи ҳам, Мадаминжоннинг кечаги ҳикояси ҳам, отаси билан опасининг ҳозирги айтган гаплари ҳам бир-бирига қўшилиб, аралашиб эшитилар эди. Кўпдан бери унинг кўнглида яшаб келган бир ҳис — «шу хотин бутун борлиғи билан сеники, фақат сеники!» деб турувчи ҳис — Жаннатхоннинг ҳаммага эшиттириб ашула айтаётгани сабабли исён кўтармоқда эди. «Кўрдингми, хотинингнинг сенга шундай ёқадиган гўзал овози сеники эмас!— дерди бу ҳис. «Сен очилдинг кўнгил боғимда» деган сўзларини ҳамма йигитлар эшитяпти. Қўшиқни Замонали ҳам эшитди... Ўқимишли, чиройли йигит Замонали. Жаннатхон эҳтимол бу гапни Замоналига атаб айтаётгандир?»

«Йўк, йўк!» деб Холбек даҳшатли қуюндан чиқишга уринди. Мадаминжоннинг ҳикоясини эслаб, шунга таянмоқчи бўлди. Аммо бу воқеа энди кинода кўрилган бегона бир ҳаётнинг фожиасидай ҳозир ҳаёлидан узоқлашиб кетган эди. «Одамгарчилик тўрға чиқиши керак... Хотин ҳам одам... Одам топилмайди»... Эшитган пайтида унга шунчалик таъсир қилган бу сўзлар ҳозир уни чирмаб айлантираётган қуюн зарбидан бошқа ёққа бурилиб кетди: «Сен ҳам одамсан-ку,— деди ўша ҳис.— Хотининг сени нега бундай қийноқларга солади? Ўтган сафар айтиб кетган эдинг-ку».

Холбек кўчадан оғир кадамлар билан ўтиб борар экан, Жаннатхоннинг овозига кулоқ солиб турганлар уни таниб, шивирлашар эди:

— Ана, боряпти, ҳозир боплайди...

— Холбек, шайтонга ҳай бер!— деди бир чол.

Холбек бу гапларни тушида эшитаётгандай бўлар ва ҳеч кимга қайрилиб қарамас эди. У мактабга яқинлашганда яланг оёқлик бир бола ёнидан югуриб ўтди-ю, ёруғ тушиб турган деразанинг олдига бориб:

— Жаннатхон опа!— деди.— Қочинг, эрингиз келяпти!

Ашула бирдан узилди. Бола югуриб мактабнинг нарёғига ўтиб кетди.

Жаннатхоннинг рангида қон қолмаган эди.

— Ҳа, мунча?— деди Чўлпоной унга. Сўнг Холбекка пешвоз чиқди:— Қани, келинг, бирга-бирга эшитамиз. Кириш!

Холбек остонада туриб, дағал товуш билан:

— Иш бор,— деди.

Унинг важоҳатида таҳдидли бир ўзгариш сезиб, Жаннатхон ўрнидан турди. «Уриш бўлса ҳам, бу ерда бўлмасин», деди ичида.

— Мен кетай энди,— деб Хулқарга кўзлари мўлтираб қаради.

Хулқар уни кучоқлаб хайрлашар экан, бадани зир титраётганини сезди.

— Ўзингни бос, ўртоқжон!— деб шивирлади.— Маҳкам бўл!

Холбекнинг гаши келиб остонадан нари кетди. Жаннатхон рубобини олишни ҳам унутиб, унинг кетидан шошилиб чиқди.

Жаннатхоннинг кўрқиб кетгани ва шошилиб дарров чиққани Холбекнинг назарида хотинининг гуноҳини тасдиқлаётгандай бўлди. Холбекни қуюндай чирмаб айлантираётган қарама-қарши ҳисларнинг ичида газаб аралаш бир ҳадик газаклаб, минут сайин улканлашиб борар эди.

Шунинг устига Чўлпоной рубобни деразадан узатди-ю, Холбекнинг ҳовурини босиш учун:

— Манг, куёв,— деди кулимсираб.— Йигит кишисиз, кўтариб олинг.

Холбек рубобни жирканиброк олди.

— Жаннатхоннинг ашуласи оғзида қолди,— деди Чўлпоной.— Шу ўзи етар. Энди хафа қилманг бу кишини!

Холбек ўзини тутолмади:

— Менга муаллимлик қилманг, опа. Сизсиз ҳам муаллимларим кўп!..

Жаннатхондаги кўркув энди норозиликка айланди. Озиб-ёзиб бир хушчақчақлик қилишаётганда ўдағайлаб келиб ҳам-манинг хаёлини қочиргани озми? Жаннатхон-ку, унинг қовоғига қараб дарров чикди...

Мактабдан узоқлашганларидан кейин Жаннатхон:

— Чўлпонойга нега қаттиқ гапирасиз?— деди.

— Аралашмасин!

— Уйдаги «муаллим»ларингизга шу гапни нега айтмайсиз?

Кизиган ёғ устига сув сепилгандай, Холбекнинг кўкрагида бир нарса «жаз» этиб кетди.

— Сен аввал ўзингни бил! Қачонгача қишлоқни бошингга кўтариб айюҳаннос тортасан?

Айюҳаннос!.. Жаннатхон боя яйраб ашула айтганда, шу куйлари илгари Холбекка қанчалик ёққанини эслаган, иккови бирга ўтказган бахтиёр дамлар кўз олдига келган эди.

— Сиздан қайтган «яхшилиқ» шу... Бақирсам мен бақирибман-ку, сизга нима?

— Ие, ҳали, мен сенга эр эмасманми?!— деди Холбек.— Эр бўлолмаётибманми? Шунинг учун мов бўлган мушукдай бақирар экансан-да? Отам тўғри айтган экан-да?!

— Боринг, ўша отангиз билан ўзингиз туринг!— деб Жаннатхон орқасига қайтди.— Бас! Муаллимларингиз ўзингизга буюрсин!

Жаннатхон онасиникига қараб кетмоқда эди, Холбек ғазаб билан:

— Қайт!— деди.

Жаннатхон қайтмади. Баттар жадаллади. Кейин нима бўлганини Холбек яхши эслай олмайди. Қўлидаги рубобни Жаннатхоннинг орқасидан қанақа қилиб отди? Рубоб Жаннатхонга тегмади. Бир уйнинг пойдеворига ётқизилган тошга «пақ» этиб урилди-ю, дастаси синди, қорни пачақлангани ойдинда аниқ кўринди. Тор узилиб, синиқ ёғочга «шарт» этиб теккани ҳам баралла эшитилди.

Кейин Холбек туман ичида юргандай бўлиб уйларига келди, отасига қараб:

— Мана, мақсадларингга етдиларинг!— деди.

Кейин онаси қаёққадир югуриб кетди.

Холбек бир вақти ҳушини йиғиб қараса, отда тоққа қараб кетяпти. Ой ҳали ботган эмас. Тун шу қадар сокин, ҳаво шу қадар майин. Холбек бундан бир неча соат олдин шу йўлдан умидга тўлиб — Жаннатхон билан мириқиб гаплашиш иштиёкида ўтганини эслади-ю, бўлиб ўтган воқеанинг бутун даҳшати-ни энди сезди...

Қабулхонада машинка чиқиллайди. Мансуровнинг кабинетида, кўк мовут ёпилган столнинг бир томонида Ортиқ, иккинчи томонида Ражабой Сафарова билан Замонали ўтиришипти. Мансуров банкага шошилаётган кассирнинг чекига қўл қўйиб бераётганда орага жимлик тушди. Мансуров перосининг учини тозалаб, ярми оқ, ярми кўк варақчага эҳтиёт билан имзо чекди-да, ручкани жойига қўя туриб:

— Давам этинг, ўртоқ Сафарова,— деди.

Ражабой Сафарова Ойкўл кишлоғида аёлларга ёмон муносабатда бўлаётганлар тўғрисида гапирмоқда эди. Холбек рубобни синдириб кетганини Сафарова ўқитувчилардан эшитган эди. Бунга қўшимча қилиб, Суюма Хулкарни «Авазга ўйнашиб теккан» деганини айтиб берди.

— Ўша бола сизнинг ўғлингиз, ўртоқ Қамбаров,— деб раиса Ортиққа тик қаради:— Суюма сизнинг хотинингиз. Холбек сизнинг қайнингиз. Сиз партия аъзосисиз! Шу қишлоқнинг энг масъул одамисиз. Бу хунук ишлар учун аввало сиз жавобгарсиз!

Мансуров Ортиққа «гапир» дегандай кескин бир назар ташлади.

Ортиқ стол четига кўкрагини тираб, бошини эгди-ю, кучанган товуш билан:

— Тўғри,— деди.— Лекин... Ҳаёт мураккаб экан-да, раиса опа. Биласиз, укам Аваз қайним Холбекнинг қаллиғига уйланган. Хулкарга. Шундан бери овсинлар ҳам чап. Холбек ҳам, бир марта оғзи куйиб, энди ҳар нарсадан ҳадиксирайдиган бўлиб қолган. Мана, Замонали билади, буларнинг носозлиги мени ҳам қийнайди. Қўлимдан келса ҳаммасини апоқ-чапоқ қилай дейман... Лекин одамнинг кўнгли қалайи эмас эканки, бундай эритиб қовшарлаб қўя қолсангиз.

— Демак, шундай давам этавериши керак!— деди Сафарова.

— Йўқ, нега? Мен қўлимдан келган чорани кўраман. Ўша ҳодиса бўлган кун мен уйда йўқ эдим. Хотиним билан ўғилчам шундай деган бўлса, мен бугун бориб, иккинчи такрорланмайдиган қиламан. Бошқа масалаларда нуқсонлар бўлса... одам баъзан улгуролмас экан-да. Тоғда ферма... Бу ёқда пичан ўроғи. Долзарб кунлар...

— Баҳонани кўпайтиравермангу ишнинг урдасидан чиқолмайман деб қўя қолинг!— деди бирдан Мансуров гапга аралашиб.

Ортиқ бригадирликдан олиб ташланаётгандек қўрқиб кетди.

— Ўртоқ Мансуров, баҳона десангиз ҳам ўзингиз биласиз. Лекин мен юрагимда борини айтдим. Агар вақт берсаларингиз, раиса опа айтган гапларни ҳам албатта ҳисобга оламан. Лозим бўлса, беш-олти кун ўтказиб суриштириб кўришларингиз мумкин.

— Бу ишлар беш-олти кунда битадиган ҳсон иш эмас,— деди Замонали унга.— Ойкўлда одамларнинг маданий савиясини кўтариш керак.

— Сизда бирон аниқ таклиф борми?— деди Мансуров гапни тезроқ якунлашни истаб.

— Мен таклифларимни ёзиб берган эдим...

Ойкўлнинг тақдири тўғрисида Ғиёсиддинов ва Воҳидовларнинг йўл бўйида айтган гаплари... Кейин ортиқча молни хатлаш баҳонаси билан Давлатбеков Замоналидан ўч олгани... Мансуров буни эшитган бўлса ҳам, Давлатбеков қонуний йўл билан иш кўргани учун Замоналига дадил бир ёрдам бера олмагани... Ҳаммаси Мансуровнинг эсига тушди. У Замоналининг кўнглини кўтаргиси келиб, сўнги бир кенгашда уни «ташаббускор ва жонкуяр мутахассис» деб мактаган, шу билан Замонали ёмонлаб юрган Давлатбековга қарши гапиргандай бўлган эди. Мансуров Замоналининг ҳозирги гапи қаршисида ўзини иложсиз сезиб юзини ишқади.

— Биласиз, ёзиб берган таклифларингизни ҳал қилиш менга боғлиқ эмас,— деди.— Масала кузгача очиқ қолган.

— Бўлмаса,— деди Замонали кўлида ўрам қилиб ўтирган қоғозини Мансуров билан Сафарованинг олдига ёйиб,— сиз билан раиса опага боғлиқ бир таклиф бор, Муталлиб Мансурович. Ойкўлда мактабдан бошқа маданият ўчоғи йўқ. Илгари колхознинг идораси бўлган бино омборга айланиб ётипти. Шунини бўшатиб ремонт қилсак, яхшилаб жиҳозласак, ҳозирча маданият уйининг хизматини қилиб турармиди?.. Мен хомчўт қилиб чиқдим. Тахминан саккиз-тўккиз минг...

Мансуров қоғозга қарамай пешонасини тириштирди:

— Ҳозир менда бунақа ишларга сарфлайдиган пул йўқ. Совхоз қаддини тиклаб олгунча... Ўртоқ Сафарова, райижроком ёрдам бермасмикан?

— Ижроком Ойкўлга электр тушириб беряпти. Яна бу талабни қўйсак, бошқа кишлоқларда ҳам эҳтиёж катта, гапимиз ўтишига кўзим етмайди.

— Қурилиш материаллари билан ремонт ишчилари ўзимиздан чикмасмикан, Муталлиб Мансурович?— деди Замонали.

Мансуров бир лаҳза ўйланиб турди-ю, Сафаровадан:

— Бўлмаса, жиҳозлашини сизлар қиласизларми?— деб сўради.

— Билмадим, энди, ижроком кўнса...

— Кўплашиб кўндирайлик-да, ўртоқ Сафарова! Мен ижрокомга ўзим кирман. Сиз ҳам айтинг!..

Ортиқ шу масалани Замоналидан ҳам олдин ўзи кўтариши кераклигини сезиб ва кўтармагандан афсус қилиб стол устига бошини солиштириб ўтирар эди.

Мансуров уни бошқалардан кейин олиб қолди-да:

— Энди қадамиғизни билиб босинг, Қамбаров!— деди.— Ўша симёғочларни арралатиб юборганингиз учун мен сизни аллақачон бригадирликдан олиб ташлашим мумкин эди. Лекин инсоф билан айтганда, бошқа бошлиқларда ҳам айб бўлган. Мен сизни тузаларсиз, деб умид қилиб юрибман.

— Умидингизни оқлаш учун жонимни ҳам аямайман, ўртоқ Мансуров!

Ортиқ бу гапни Мансуровнинг кўзларига қараб, самимий бир ҳаяжон билан айтди. «Бригадирликда қолишни жуда истайди,— деган гап Мансуровнинг кўнглидан ўтди.— Амални яхши кўради... Лекин... одам яхши кўрмаган ишига бутун борлиғи билан берила олмайди-ку. Мушкул бир зиддият...»

— Эрта-индин мен Ойкўл томонларга ўтмоқчиман,— деди Мансуров.— Қолган гапни ўша ерда гаплашармиз.

Ортиқнинг кўзлари хавотирлик туйғуси билан бир лаҳза тўхтаб олди. Аммо ўзи қувонгандай қулимсираб:

— Жуда яхши бўлади,— деди.— Қачон кутайлик?

— Мени куттиш керак эмас. Менга қилмоқчи бўлган меҳрибончилигингизни ҳам ҳамқишлоқларингизга қилинг. Яхши қаралмаса, сигир ҳам сут бермайди. Булар-ку одамлар.

— Биламан, ўртоқ Мансуров, биз коммунизмни ҳам одам учун қуряпмиз.

— Билсангиз, оғизда камроқ такрорлангу амалда кўпроқ татбиқ қилинг...

Ортиқ директорнинг кабинетидан кўнгли анча ёришган, айни вақтда, жуда хавотирланган ҳолда чиқди.

Яхшиси шуки, «директор мени бугун ишдан олармикин? Кимни ўрнимга қўяр экан?» деб кўркишлар энди тарқади. Мансуров унга ўзини оқлаш учун вақт, имконият беряпти. Директор янгилангандан бери Ортиқ ҳаракат қилиб юриб анча иш қилди: сут топшириш графикдан олдин кетяпти... Қўйлар ҳам яхши кўзилаган... Фақат одамлар... Ортиқни суймайдиганлар кўп. Эртага директор борганда Ортиқни ёмонлаб қолишлари мумкин. Шулардан қайси бирининг кўнглини олиш мумкин?

Ортиқ Ойкўлни кўз олдига келтирди. Директор борса, битмай ётган шийпонни кўради. Қамбар ота билан Норбой ота Мансуровга Ортиқдан арз қилиб қолса жуда ёмон бўлади.

Аввалги директор чолларга ваъда қилган фанер ва тунукани Мансуров берармикан? «Пул йўқ», деди-ку. Ортиқ қайтиб кирса-ю, рад жавоби олса, яна ёмон кўринса... Йўқ!

Ортиққа бригадирликдан тушиш баланд бир тоғдан қулашдек ваҳимали кўринади. Ойкўлда ҳозир ундан катта одам йўқ. Қишлоқ ўзи алоҳида қолхоз бўлган пайтларда Ортиқ учун раис қандай баландда турган бўлса, ҳозир ҳам ўзини шундай баландда кўради. Униқига нозик меҳмонлар келиши бор. Илгариги директорга ўхшаганларга Ортиқ қўй сўйиб, тандиркабоб қилиб берар эди. Ўзи ҳам гўшт-ёғсиз туrolмайди. Демак қонун талаб қилган учта қўй, бир сигир билан бошқалар яшаганда ҳам у яшай олмайди. Қишлоқдаги молидан ташқари, Турди боқадиган сурувда Ортиқнинг ўн саккизта қўйи, фермада икки сигир, бир ғунажини бор... Турди ҳам, фермадагилар ҳам Ортиқнинг катталигини хурмат қилиб, унинг ортиқча молини яшириб боқишяпти. Агар Ортиқ бригадирликдан тушса, «олиб кет» дейишлари аниқ. Уйига кунора қимиз олиб келиб турадиган йилқичи ҳам, Ортиқ бир нарса деса гапини қайтармайдиган бошқа кўпгина одамлар ҳам у лавозимдан тушса, ҳозирги хурматини қиладими? Йўқ, чунки Ортиқнинг катталигидан улар ҳам манфаатдор. Бекорга мушук офтобга чиқмайди... Шунинг ҳаммасидан бир-варакайига маҳрум бўлса, қўлида хунари йўқ, таёқ кўтариб мол боқади ёки бошқа бир қора иш қилади. Яна тағин ёмон кўрган одамларига кулги бўлиши бор... Шу сабаблар устма-уст қалашиб, Ортиққа тоғдай баланд кўринади.

Тўғри, у тоғдан йиқилса ушлаб қоладиган битта одам бор — Давлатбеков. У Ортиққа ён босмай иложи йўқ, чунки ўша Турдининг сурувида Давлатбековнинг бир эмас қирк бешта яширинча қўйи бор. «Мен бўлим бошлиғиманми, сен ҳам ўрнингдан кўрқма», дейди Давлатбеков. Аммо Мансуров келгандан бери Давлатбековнинг ўз ташвиши ўзига етиб ортади. Директор уни сўймаслигини Ортиқ ҳам билади ва директорга ёқишга кўпроқ тиришади. Чунки Давлатбеков нақд, Мансуров эса бирпасда нари-бери қилиб ташлаши мумкин.

Ортиқ идорага қайтиб кирмади-ю, мотоциклини миниб, сут заводига жўнади.

Шопмўйлов шофёр Ойкўлдан ортиб келган сутини топшириб бўлиб, бўш бидонларни бортга тераётган экан.

Ортиқ унга:

— Катта омборнинг олдига бориб тулинг,— деб тайинлади-ю, ўтиб кетди.

«Катта омбор» деган жойда қурилиш материаллари сотилади. Омбор мудури Ортиққа таниш. Ўтган йил кузда Ойкўлга

борганда Ортиқ уни бир кеча зиёфат қилиб, хуржунига ҳам гўшт-ёғ солиб жўнатган. Шундай бўлса ҳам, омбор мудирини: «Ҳозир фанер билан тунуканинг ҳар бир қаричи ҳисобли, кейин келинг», деб анча тирқишлик қилди. Ортиқ унга: «Кўп эмас, булоқ бўйидаги бир шийпончага етарли бўлса бас, савобли иш!» деб узоқ тушунтирди. Ширинкома ҳам ваъда қилди.

Қамбар отадаги бағри кенглик Ортиқда ҳам бор эди. Шийпон учун ўз ёнидан пул чиқариб, фанер билан тунука олди-ю, яна омборчига ўн сўм «ширинкома» берди.

Бидонлар устига бир даста фанер ва тунука ортиб олган юк машинаси кеч кирганда Ойқўлга етиб, булоқ бўйига келиб тўхтади.

Шопмўйлов шофёр уста Қамбар билан Норбой отани чақириб, фанер билан тунукани кўрсатди:

— Қани, қаерга туширай?

— Бизгами?!— деди Қамбар ота.— Мўйловгинангдан айланай, Фозилжон, буни осмондан олиб тушдингми дейман!

— Ҳа, лекин менинг мўйловимни айланиб чиқишингиз учун бир-икки кун етмайди, уста ака!— деб кулди шофёр.

Шунинг устига мотоциклини елдириб Ортиқ етиб келди. У мўйсафидларнинг қувонаётганини кўриб, мийиғида кулди-ю, юкни туширишга ёрдамлашди. Қамбар ота шундан билдики, бу нарсаларни ўғли ундириб келган.

— Барака топ, ўғлим!— деди.— Лекин янги директоринг ҳам дуруст экан... Даромад-буромад деган гапларга қарамай тўғрилаб берипти-я!

Ортиқ индамай кулиб турар, бу нарсаларни ўз пулига олганини атайин айтмас эди. «Директор эртага келиб чоллар билан гаплашганда раҳмат эшитиб бир қойил бўлсин!» дерди у ичида.

32

Ойқўлга электр етиб келган. Молхонада беш юз шамли лампочкалар ёнади. Хонадонларга энди сим тортиляпти. Ҳали бу иш битмасдан олдин Давлатбеков Ортиққа иккита темир радиокарнай топиб берди.

— Қишлоқнинг энг гавжум жойларига ўрнатинг, азондан хуфтонгача ҳайқириб турсин,— деди.

— Тонг отмасдан уйқуни бузади деб хархаша қилишмасмикин.

— Э, кеч турадиганларнинг уйқусини бузсин-да! Сизга шуниси керак. «Ҳа, тур, ишга кеч қолма», деб юрасизми? Варанглатиб қўйсангиз, саҳармардонда ҳаммани уйғотиб беради.

— Ҳа, бундан ташқари, қишлоқда электр борлиги кундузи ҳам билиниб туради-я!

— Лекин включатель қўйдирманг, азонда ҳеч ким ўчиролмасин,— деди Давлатбеков.

Ортиқ Давлатбековнинг айтганини қилиб, радиокарнайларни кишлокнинг ўртасига ўрнаттирди. Бугун уларнинг овозидан ўзи ҳам эрта уйғонди-ю, тўшакдан тургиси келмай, нариги ёнига ағдарилди. Сўнг бирдан директор келиши кераклиги эсига тушиб, уйқуси қочиб кетди.

Кишлоқ этагидаги текисликда машина ўроқ билан ўрилган пичанлар қуриб, нами қочиб қолмоқда эди. Ортиқ ишга ярокли эркак-аёлларни кун ёйилмасдан пичан боғлаш ва ғарамлашга олиб чиқди. «Хотининг қани?» дейишмасин учун, Суюмани бошқалардан олдинроқ жўнатди. Ўзи уйда зерикиб юрган қайнатаси Исмат бобони мотоциклининг коляскасига солиб олди.

Даладан тонг салқини ҳали кетмаган. Тоғдан эсган майин шабада хушбўй пичан ҳидига қўшилиб жуда ёқимли туюлади.

Аёллар хаскаш ва ўроқлар билан пичанни ердан йиғиб боғ қилишади. Паншахалари офтобда ялт-юлт қилаётган эркаклар боғ қилинган пичанларни автокачкаларга ортиб беришади. Нарирокда етти-саккиз киши автокачкалар келтираётган пичандан ғарам босишяпти. Ортиқ мотоциклини ғарамнинг олдига ҳайдаб келди. Коляскада Исмат бобо ҳассасини қўлтиғига қисиб силкиниб келар эди. Ғарамнинг юқорисидан пастигача турнақатор бўлиб пичан босаётган одамлар ҳазилмутойиба қилиб, кулиб ишлашар эди.

Ортиқ мотоциклдан тушиб ғарамнинг қанчалик текис бўлаётганини текшириб кўрар экан:

— Эргаш ака!— деди тепадаги ияги узун кўса одамга.— Чап томони чиқиб кетипти-ку иягингизга ўхшаб!

— Мол эгасига ўхшайди-да, ука!— деди кўса кулиб.

— Ундай бўлса ўзингиздай силлик қилинг-да!

Сал гапдан гур-гур кулаётган хушчақчақ одамлар Исмат бобога ҳам жуда ёқиб кетди.

— Балли, шоввозлар! Ана шундай нам ўтмайдиган, шамол титмайдиган қилиб босинглар!

Эргаш кўса юқоридан ўсмоқчилаб сўради:

— Исмат ака, қалай, ўнг томони қийшиқ бўлмаяптими?

Бу сафар кулги босиқроқ бўлди, чунки Исмат бобонинг кўзи шундай катта ғарамни ҳам яхши кўрмаслигидан кулиш ноқулай эди. Лекин Исмат бобо ҳамма нарсани аниқ кўриб тургандай:

— Эргашбой,— деди,— пичан қийшайса тузатиш осон, лекин худо уриб, оғзингизни қийшайтириб кетса тузатиш қийин.

Исмат бобо «худонинг амри билан» кўзи ожиз бўлиб қол-

ганини, бундан кулган киши осмонга шак келтиришини писанда қилмоқда эди. Буни кўп одам тушуниб турар, илгари мачитларни бузиб, диндорларни қувгин қилиб юрган бу одамнинг самимийлигига ҳеч ким ишонмас эди.

— Исмат ака,— деди Эргаш кўса.— Илгари сиз ҳукуматнинг номидан гапириб бизни кўркитар эдингиз. Энди ҳукуматнинг назаридан қолиб, яна худонинг номидан кўркитадиган одат чиқаряпсиз. Фойда чиқадиган томонини дарров топасиз-да, а?

Ортиқ орага тушди:

— Эргаш ака, ундок бўлса, сиз билан биз ҳам бир марта фойда чиқадиган томонини ўйлайлик.

Ияги узун кўса унга савол назари билан қаради.

— Ҳозир бу иш бор, агар динга қарши лекция ўқийман десангиз, мен кечқурун ташкил қилиб берай.

Эргаш кўсанинг динга қарши лекция ўқишини тасаввур этиш қийин эди, чунки бу одамнинг ўзи ҳам худога ишонар эди. Шуни билганлар «гур» этиб қулишди-ю, орага тушган ғубор кўтарилгандай бўлди.

Ортиқ мотоциклини буриб, аёллар ишлаётган томонга ҳайдаб кетди.

Исмат бобо, кўзойнаги офтобда йилтиллаб, нотекис жой келганда қоляскада силкиниб борар эди.

— Илоҳим умринг узок бўлсин, Ортиқжон!— деб, куёвини дуо қилди.— Мендай кўзи ожиз мўйсафидга шунчалик меҳру оқибат кўрсатяпсан. Илоҳим ниятларингга етгин, ўғлим!

— Илоҳи омин!— деди Ортиқ қулиб.

У динни тан олмас эди-ю, лекин қайнатасининг дуоסי фойда қилиши мумкинлигига озми-кўпми ишонар эди. Бундан ташқари, кўпни кўрган Исмат бобо юқоридан келадиган катталар билан муомалага уста эди. Аввалги директор билан «тил топишиб» олишда Ортиққа қайнатаси кўп ёрдам берган эди.

Ортиқ отасининг ҳалоллигини яхши кўрса ҳам, уни боладай содда деб билар эди. Қишлоқнинг каттаси бўлиш эса жуда мураккаб иш эди. Ҳар мушкулнинг ўзига яраша калитини топишни Ортиқ кўпроқ қайнатаси билан Давлатбековдан ўрганган эди. Кеча Ортиқ шийпоннинг пулини ўз ёнидан чиқарганини отасига айтмади-ю, бугун қайнатасига айтди.

— Жуда тўғри қилибсан!— деб Исмат бобо унинг ишини дарров маъқуллади:— Бир қўйнинг пули экан, қаёқдан келиб, қаёқдан кетмайди. Директор келиб, отангдан раҳмат эшитса, сенга ҳурмати бир даража ортади. Кўнглини олишинг осон бўлади. Бу дунё ўзи шу, ўғлим. Эплаган одам қаловини топиб қорни ҳам ёндиради-ю, ишини пиширади. Эпламаган одам туянинг устида ҳам итга таланиб юраверади.

Ортиқ бир лаҳза ўйланиб туриб:

— Гапнинг хўрози шу,— деди.

Исмат бобо мамнун жилмайди. У Ортиқни яна шунинг учун яхши кўрадики, бобонинг ҳаётий тажрибаси ўғлидан кўра қуёвига яхши сингяпти.

— Кўзим ожиз бўлгандан бери далага чиқолмай занглаб юрган эдим!— деди Исмат бобо, Ортиққа меҳри тобланиб.— Ҳозир бағримга шамол тегиб, жоним роҳат қияпти. Ўғлим қилмаган яхшиликларни қияпсан, Ортиқжон. Мана, тепамизда худо турибди. Мен ҳам сени Холбекдан зиёд кўраман!

Бу гап Ортиққа бир оз чучмал туюлди. «Чол қариб қоляпти-да, бола табиат бўлиб»,— деди у ўзича.

Ортиқ Исмат бобони фақат ўйнатгани олиб чиққан эмас. Директор билан муомала қилишда ёрдам беради деган умид билан мотоциклига солиб юрибди. Аммо буни кайнатасининг ўзига айтмади. Чунки Исмат бобо буни билса қуёвидан ҳозиргидайин самимий қувонмаслиги мумкин. Холбуки, директор келганда Исмат бободай мўйсафиднинг Ортиққа самимий ихлоси билиниб турса, фойдаси каттароқ бўлади.

Ортиқ пичан боғлаётган аёллардан берироқда мотоциклини тўхтатди. Оёғини ерга тираб туриб:

— Ҳа, паризодлар, бўш келманглар!— деди. Сўнг автокачага пичан босаётган йигитларга юзланиб, жиддий гапирди:— Бугун директор келадиган. Бир зўр беринглар, шу гарамни тушгача битириб қўяйлик.

Аёллардан бири ёнидаги Жаннатхонни туртиб деди:

— Ишқилиб, Ортиқ акам катталарга яхши кўринсин-да!

Кўпчилик «пик» этиб кулди.

Бошига ёпинчиқ ташлаган, бурнига балдоқ таккан Суюма ҳалиги аёлга зуғум қилиб:

— Менинг эримдан кулганча ўзларингдан кулинглар!— деди.

— Ие, бизга нима қилипти?

Ўроқ билан пичан йиғаётган Жаннатхон ёпинчиғини ечиб қўйиб ишламоқда эди. У Холбек билан уришиб кетгандан бери ойисиникида турар, Суюма билан эса гаплашмас эди. «Бизга нима қилипти?» деган аёл Жаннатхоннинг катта опаси эди. Суюма ҳам Жаннатхоннинг ўзига гапиргиси келмай, опасига заҳарханда қилиб деди:

— Юзларингга чарм тортиб юрибсанлар-ку. Уятсизлар!

— Ҳой, Суюмахон! Жаннат ёпинчиғини ечиб қўйганига шунчами? Хулқар овсинингизга кучларинг етмайди-ку!..

— Опа, гапирманг,— деди Жаннатхон.— Бу гапни Хулқарга чаппа қилиб етқишишади. Чақимчилик буларнинг қонларида бор!

Суюма кўкариб кетди. Отасининг чақимчилик одатидан Суюма ҳам ҳазар қилар эди. У бир нарса дегунча бўлмади эри чақириб қолди.

— Ҳой!.. Бери кел!..

Суюма эрининг «ҳой» деб чақиршига аллақачонлар ўрғаниб кетган. Ортиқ чақиргандан кейин у оғзини кўйлагининг кенг ва узун енги билан тўсиб, бошини итоаткорона эгиб, мотоцикл томонга йўргалади. Отасиникига ўхшаб кетадиган хунуқкина юзини пичан ортаётган йигитларга кўрсатмасликка тиришиб эрига яқинлашди.

— Нима дейсиз? Энди кетсам майлими?

Эр-хотин азонда келишиб олишган эди: Суюма эртароқ ишга чиқиб бир кўриниш беради-ю, кейин уйга қайтиб меҳмон кутишга ҳозирлик кўради.

— Ҳа, лекин кечаги гапни унутма. Директор кирса ёпинчиксиз чиқиб, қўл бериб кўришасан.

— Вой ўлай, ота, бу қанақаси бўлди?

— Ҳеч нима қилмайди. Ортиқ гап эшитганидан бу осонроқ,— деди Исмаат бобо.— Ўгилчангга ҳам айт, ҳалиги гапни «кўчада биров ўргатган эди» десин.

— Ҳўп.

— Тўхта,— деди Исмаат бобо қизига.— Бизнинг келин нима деб чулдураяпти?

Суюма алам билан:

— Ҳе, бети қурсин,— деди-ю, аммо Жаннатхоннинг гапини айтгиси келмади. Шунчалиги билан, у отасидай чақимчи бўлишдан ор қилар эди.

— Ҳўп, бўпти, бор!— деди Ортиқ.

Суюма ўроғини олди-ю, қишлоққа қараб жўнади. Кун исиб борар, қишлоққача уч чақирим келарди. Суюмани тайёр мотоциклда олиб бориб қўйиш на эрининг хаёлига келарди, на отасининг.

Суюманинг ўзи ҳам буни табиий деб биларди. Шунга ёшлигидан ўрганган эди. Шунинг учун Хулқар билан Жаннатхоннинг ўзини эркин тутишлари Суюмага ғайритабиий туюларди.

* * *

Тушга яқин текисликнинг узоқ четидан Мансуровнинг брезенти ўнгиб, оқариброк қолган «газик»и чиқиб келди. Ортиқ уни кечроқ кўрди-ю, шошиб мотоциклини катта йўлга томон бурди.

Мансуров бу сафар сув ўтказмайдиган плаш кийиб олган эди. Ортиқ мотоциклдан сакраб тушиб унга пешвоз чиқди.

Директор ўзи қўл бермагунча одоб сақлаб турди.

Исмат бобо ҳассасини ерга тираб коляскадан тушишга уринмоқда эди. Мансуров унинг кўзи ожизлигини билар эди.

— Тушманг, ота!— деб ўзи келиб кўришди.— Қалай, бардаммисиз?

— Раҳмат, ўртоқ Мансуров! Сиз мана шундай келиб турсангиз, биз доим бардаммиз-да. Мана ҳозир улоқчи отдай гижинглагим келяпти!

Исмат бобо чиндан жуда қувониб кетган эди. Директор буни сезиб мамнун кулиб қўйди.

Ортиқ ҳам севишиб жилмайди. Чунки қайнатаси директор билан муомалани Ортиқ кутгандан ҳам яхши бошлаган эди.

Директор пичан ғарамлаётган одамларнинг олдига бориб, ярим соатча гаплашиб турди.

Шунинг устига моторли велосипедини тириллатиб Замонали келиб қолди. Велосипедини марзага суяб ётқизиб қўйди-да, багажникка кистирилган кўк папкани олиб директорнинг олдига келди. Одамлар ҳаммаси жим бўлиб унга қараб туришарди.

— Муталлиб Мансурович, мен Ойқўлдаги ерларнинг планини топиб, ҳаммасини айланиб кўрдим.— Замонали папкасини очиб, бир даста қоғоз олди.— Мана, кишлоқ атрофида дон экинлар экилиб юрган икки минг гектар партов ер бор экан.

Замонали келиши билан Ортиқ директорнинг назаридан қолаётгандай безовталанди. Бирок ўзини совуққон кўрсатишга тиришиб:

— Замонали, сен аниқроқ гапир, партов ер эмас, пичанзор,— деди.

— Илгари экин экилиб, кейин ташлаб қўйилган ер партов бўлади-да,— деб паншаха тутган Эргаш кўса Замоналига бўлишди.

Мансуров чўнкайиб ўтириб, ердан бир сиқим тупроқ олди. Нами кетмаган ҳосилдор қора тупроқ.

— Ҳозирча учта ҳайдов трактори бўлса бас,— деди Замонали.— Шудгор қилиб, кузги дон экиб қўйилса...

— Кейин пичанни қаердан оламиз?— деди Мансуров.— Кузда бизга яна бир неча минг қўй берилиши керак.

— Пичан тоғ этакларидаги қирларда жуда кўп,— деди Замонали.— Илгари бу ерларга бугдой экилганида Ойқўлнинг моли ҳозиргидан тўрт баравар кўп эди.

Мансуров савол назари билан Ортиққа қаради. Ортиқ директорга жиззаки кўринмаслик учун босиқ товуш билан деди:

— Оғизда ҳамма нарса осон. Лекин буни лалми дейди. ўртоқ Мансуров. Ҳаво қуруқ келса, уруққа ҳам чув тушиш мумкин

— Мен бу ерда курғоқчилик бўлганини кўрган эмасман,— деб Замонали девордай бўлиб турган улкан тизма тоғни ва ундан ошиб ўтолмай чўққилар учига тирмашган булутларни кўрсатди:— Қаранг, водийдан чиқиб келган булутлар доим шу ерга келиб ёғади. Тоғнинг терскай томони-да, салкин.

Директор Исмат бобога юзланди:

— Сиз нима дейсиз, ота?

— Энди... Замоналилар ҳали ёш. Биз кўрган азобларнинг юздан бирини ҳам кўрган эмас. Мен шу Замоналидай йигит эдим. Ўн саккизинчи йил эди. Бир курғоқчилик бўлиб берди. Ерга экилган уруғликлар бир йил ётиб, иккинчи йили эгаларининг кўпи очдан ўлиб кетгандан кейин чиқди. Ер заранг бўлиб қуриб қолса уруғ ҳам чиримас экан... Ўртоқ Мансуров, ўшанда ўт ҳам бўлмай, моллар ҳам очдан қирилиб кетган эди. Мен ўзим кўрганман: кўйлар оч қолганидан бир-бирининг жунини «шарт-шарт» юлиб ейишгача борган.

Ғарамнинг тепасидан Эргаш кўса эътироз қилди:

— Лекин ўша йили ҳам Ойкўлда ўт бор эди, экин аввалгидан кам бўлса ҳам, битган эди. Исмат ака, сиз чўлда юриб кўрганингиз йўк.

— Йўк, мен кўрганман, сиз билмайсиз!— деди Исмат бобо.

Ғап бошқа ёққа бурилиб кетаётганидан ташвишланган Замонали:

— Тўхтанглар,— деди.— Ахир ўн саккизинчи йилдан бери унақа курғоқчилик бўлган эмас-ку. Биладиган одамларнинг айтишича, бунақа ҳодиса етмиш-саксон йилда бир бўлар экан. Шундан кўриб, ҳосилдор ерларни ташлаб қўяверамизми?

— Замонали, чироғим, сен отангга ўхшаган жонқуяр йигитсан, биламан,— деди Эргаш кўса.— Лекин бу кишлоқ чорвани зўрға эпляпти-ю, яна устига ғалла кўшилса жуда кийин бўлиб кетмайдими?

— Йўк, бу бўлмаган ғап!— деди Ортик.— Ёш-ялангларнинг анчаси янги ерларга кўчиб кетган. Кишлоқда илгариги куч йўк.

— Куч бор, журъат йўк!— деди Замонали.— Ахир ғаллачилик илгаригидай мушкул иш эмас-ку. Беш-олтита механизатор бўлса бас, ҳамма ишни трактор билан комбайн қилади.

— Тўғри,— деди аравакаш йигит.— Бугдой эксак, даромади яхши, бир-икки йилда жонимиз қириб қолар эди. Паншаҳасини пичанга санчиб, сопига суяниб турган бир йигит:

— Даромаднинг йўлини билган одам чорвадан ҳам тез бойийди,— деди.

— Ҳа, ҳозир гўшт-ёғдан қиммати йўк,— деди Эргаш кўса ҳам.

Замонали Мансуровга қараб:

— Баъзи одамлар кейинги йилларда ўз кучига ишонмай қолган-да,— деди.— Бўлмаса шу Эргаш акалар омов билан ер ҳайдаб, буғдойни ўроқ билан ўриб қанча даромад олишган. Ҳозир комбайн бор.

— Майли, иш пайтида гапни чўзмайлик,— деди Мансуров.— Агар бу ерда ғаллакорлик яхши фойда беришига ишонсак, ташвишидан қочмаймиз, масалага яна қайтамиз.

Мансуров одамлар билан хайрлашиб, машинасининг олди-га келганда Ортиқ кечадан бери ичида пишитиб юрган таклифининг учини чиқарди:

— Ўртоқ Мансуров, бизникига бориб бир пиёладан чой ичсак...

Мансуров аввал соатига, сўнг тоққа қаради. У қишлоқни бир кўриб ўтиб, кейин яйловга чиқмоқчи ва чўпонлардан хабар олмоқчи эди.

— Чойга вақт йўқроқ,— деди.

— Гап чойда ҳам эмас,— деди Ортиқ.— Ўтган куни раисамиз Сафарова мени тўғри танқид қилган эди. Шундан хулоса чиқариб, уйда анчагина... «сиёсий-тарбиявий ишлар» қилдик.— Ортиқ ўзининг ҳазилидан ийманиб кулиб қўйди:— Шуни бир кўриб ўтасизмикин деб, оиламнинг номидан ҳам айтяпман...

— Энди, сиз туфайли биз ҳам бир яйрайлик-да, ўртоқ Мансуров,— деди Исмат бобо мотоцикл коляскасида шўх бир қимирлаб олиб.— Ортиқбой жуда яхши қимиз келтириб қўйганмиш...

Замонали марзага ётқизилган велосипедни тиклар экан, Ортиқ билан Исмат бобо томонга кинояли бир кўз ташлаб олди.

Мансуров машинасига ўтириб:

— Қани, аввал қишлоққа борайлик-чи, ота,— деди.

Замонали велосипедни етаклаб кетмоқда эди.

— Ҳей, Сайфиддинов,— деди директор.— Сиз бирга бормайсизми?

Замонали аввал велосипедига, сўнг Ортиққа қараб иккиланди. Ортиқ унинг тезроқ идорасига кетишини, Мансуровнинг бир ўзи қолишини истарди. Бироқ Мансуров Замоналига буйруқ оҳангида деди:

— Велосипедни қолдирингу машинага чиқинг. Чўпонларнинг ишини иқтисодчилар ҳам кўриши керак.

«Тоққа ҳам бирга борар экан-да!»— ўйланди Ортиқ бўғини бўшашиб. «Илоннинг ёмон кўрган ўти инининг оғзидан чиқади» деганларидек, Замонали Ортиқнинг тумшугидан нари кетмай таъбини хуфтон қилиб қўйди.

Замонали велосипедини пичан гарамлаётган йигитлардан бирига бериб келиб, машинага чиқаётганда, Исмат бобо Ортиқка шипшиди:

— Булоқнинг бўйига олиб бор директорни.

— Ҳа, айтмоқчи,— деб Ортиқ шийпон учун олиб берган тунука ва фанерини эслади-да, бир енгил тортди.

* * *

Мансуровнинг Ойқўлга кетганидан аллақачон хабар топган Давлатбеков уларни қишлоқнинг четидаги молхоналар олдида кутиб олди. Унинг ёлдор қора оти қалпоқли лампочка ўрнатилган симёғочга боғлаб қўйилган эди. Қишлоқ ўртасидаги радиокарнайларнинг музикаси шамолда бир пасайиб, бир баландлашиб, бу ерга ҳам баралла эшитилиб турар эди.

Давлатбеков Мансуровга қатор симёғочларни ва тепадаги лампочкани тантана билан кўрсатиб:

— Мана, топширигингиз бажарилди,— деди.— Электр келиб, қишлоққа файз кириб қолди.

Мансуров мамнун кулимсираб, цемент симёғочга ишора қилди-ю:

— Ҳар қалай, арралаб бўлмайдигани ўрнатилипти, дуруст!— деди.

Ортиқ кизариб ерга қаради. Давлатбеков директорнинг таъби очилиб ҳазил қилганини сезди-да, хандон ташлаб қолди.

Кейин Мансуровни молхоналарга бошлаб кирди. Ферма тоққа чиқиб кетгани учун молхоналарнинг кўпи бўшаб ётар эди. Давлатбеков уларнинг ҳаммасига лампочкалар ўрнаттирган, энди ток кучи билан хашак ташийдиган осма аравачаларга сим торттирмоқчи бўлар эди.

— Буни ферма қайтгунча қилаверасиз,— деди Мансуров.— Аввал қўй қирқимини ўйланг.

— Электр билан қирқамизми?— деди Давлатбеков ташвишга тушиб.

Бу ишни у яхши билмас эди. Мансуров шуни сезиб:

— Мутахассислардан юборамиз, ҳаммасини ташкил қилади,— деди.

— Бўпти, мен ўзим эртага бориб эсингизга соламан,— деди Давлатбеков директорнинг илиқ гаплашаётганидан кўнгли ийиб.

Замонали ҳам директордан кетда қолмай бирга юрипти. Фақат шу Давлатбековнинг гашига тегади. Замонали гапга аралашмай жим юрган бўлса ҳам, Давлатбеков уни ҳар кўрганда кўзига бир нарса қадалаётгандай бўлади. «Сенга бу ерда

бало борми?» дегиси келади. Шунинг устига Мансуров Замоналига муружаат қилиб:

— Қани энди, маданият уйига мўлжалланган жойини бир кўраимизми?— деди.

— Эсингизда бор экан-а, мен айтмоқчи бўлиб турган эдим,— деди Замонали қувониб.

Давлатбеков, Замоналининг суюнганидан энсаси қотиб, Ортиқдан сўради:

— Қайси жой?

— Э, эски идора,— шипшиди Ортиқ.

— Хўп, ўртоқ Мансуров,— деб Давлатбеков директорни у ерга ҳам ўзи бошлаб борди.

Вақтида ҳафсала билан қурилган деворлари баланд бу бинонинг уч-тўртта хоналари ва икки юз кишилик битта зали бор эди. Лекин кўп йилдан бери қаралмай, томларидан чакка ўтиб, бурчаклари пўпанак босиб кетган, залининг тўрига кунжара тўкиб қўйилган эди.

— Йиғилишларни қаерда ўтказасиз?— қошини чимириб сўради Мансуров Давлатбековдан.

— Мактабхонанинг зали бор.

— Болаларнинг пинжига тиқилиб юргунча шу бинони тузатиб олсаларингиз бўлмасмиди?

— Маблағ йўқ эди. Мана энди... ўзингиз ёрдам берсангиз...

Мансуров индамай кўчага чиқди. Машинасига томон бораётганда Давлатбеков билан Ортиққа қарата деди:

— Ремонтига кетадиган маблағни топиб берамиз, одамлар йиғиладиган шинам бир жой қилиш сизларга топширилади.

Давлатбеков ичида «яна ташвиш» деб бир гижинди-ю, аммо Мансуровга:

— Хўп,— деди.

Мансуровнинг машинаси мактабнинг қаршисида, баланд овоз билан радиопостановка бераётган темиркарнайнинг олдида қолган эди. Танаффусга чиққан болалар, Чўлпоной ва яна бир ўқитувчи йигит радиокарнайнинг тагига тўпланишиб, унинг включателини кидиришмоқда эди. Бир ўсмир бола симёғочга нарвон қўйиб, юқориокларини ҳам синчиклаб қаради-ю:

— Йўқ!— деди.

Директорга эргашиб шу томонга келаётган Ортиқ гап нимадалигини пайқаб, юраги «шув» этиб кетди. Радиокарнай мактабга жуда яқин тургани учун дарс пайтида болаларнинг ҳаёлини бўлган, ўқитувчилар ўчириб қўядиган жойини тополмай хит бўлиб туришар эди.

— Атайлаб включатель қўйдиришмаган,— деди ўқитувчи йигит.

— Нега?— ҳайрон бўлиб сўради Мансуров.

— Ўртоқ Давлатбековдан сўраш керак,— деди Чўлпоний.— Кишлоқда электр борлиги куни бўйи билиниб турсин, деб шундай қилганмилар? Ё радиокарнай одамларни эртароқ уйготсин деганмилар?

— Ким айтди шу ёлгон гапни?— талмовсираб сўради Давлатбеков.

— Монтёр айтди,— деди нарвондан тушаётган ўсмир бола.

Давлатбеков Ортикка «оғзингдан гуллабсан-да, аҳмоқ» дегандай газабли назар ташлади. Замонали унинг қарашидаги маънони сезиб:

— Тавба,— деди ўзига-ўзи гапиргандай секин.

Давлатбеков Замоналига гап бермаслик учун шошиб:

— Ўртоқ Мансуров,— деди.— Сиз билан биз шунча механик қилиб бу ерга электр олиб келсак, одамлар дунёдан хабардор бўлиб турсин, концерт эшитиб, дам олсин деб, мана бу маданий тоқчаларни ўрнатсак,— у қўли билан радиокарнайни кўрсатди,— яна келиб-келиб биз ёмонга чиқдикми?

Мансуров унга қарагиси келмай:

— Маданий тоқкани бундай маданиятсизларча ўрнатиш керак эмас эди-да,— деди.

Ўқитувчи йигит Мансуровнинг гапини ёқтириб кулди.

— Тўғри-да, ахир,— деди.— Буни эшитадиган одамлар далада бўлса. Мактабда дарс ўтишга халақит берса. Шундай яхши нарсани «хўжакўрсинга» қилиб, одамларнинг гашига тегиш нима керак?

— Монтёрнинг айби бу,— деди Давлатбеков.— Включатель қўйишни унутиб, яна айбни бизга тўнкапти.

— Ҳалигача хонадонларга электр туширилмагани-чи?— деди Замонали.— Бўш ётган молхоналардаги лампочкаларни ўртоқ Мансуровга мактаниб кўрсатдингиз. Моллар-ку тоғда юрипти. Аввал хонадонларга электр туширтириш керак эмасми? Ё мол одамдан ҳам азиз бўлиб кетганми?

— Ўртоқ Мансуров,— деди Давлатбеков алам билан,— бу бола нега менга хўжайинлик қилади? Ё буни ҳам менга раҳбар қилиб олиб келганмисиз?!

Мансуров одамларнинг олдида гапни қўпайтиргиси келмади, Давлатбеков ўзини босгунча ерга қараб сукут сақлади. Сўнг паст товуш билан буюрди:

— Ҳозир монтёрни топиб мана бу аҳмоқона хатони тузатириш. Хонадонларга ҳам тезроқ сим тортириш. Келаси ҳафта дирекцияда шу ҳақдаги ахборотингизни эшитамиз.

Мансуров машинасининг эшигини очди. Гапга аралашмай

бир четда пусиб турган Ортиқ энди машинанинг олдига келди. Мансуров унга орқа эшикни кўрсатиб:

— Чикинг, йўл кўрсатасиз,— деди.

— Ўртоқ Мансуров, уйда... чой-пой...

— Вақт йўқ. Сайфиддинов, сиз ҳам чикинг.

Давлатбеков Замоналининг ҳам машинага ўтираётганини кўриб юзи кўкариб кетди. Шу билан директор уни ерга уриб, Замоналини кўкка кўтаргандай туюлди.

Машина кишлоқ оралаб тоққа қараб борар экан, Ортиқ булоқ бўйида курилатган шийпонни эслади. Аммо Мансуровнинг важоҳатига қараб, «кўриб ўтайлик» дейишга юраги бетламади. У ўз пулига олиб, отасига «директор берди» дегандай қилиб, келтириб берган тунука ва фанерлари ҳозир уни фош қиладигандай бўлди. Мансуров балони биладиган сезгир одамга ўхшайди. Ортиқ чолларни алдаб, уларнинг тилидан директорга раҳмат айттириб, охирида ўзи яхши кўринмоқчи бўлганини пайқаб қолса: «Бойваччалик қилибсиз-да, давлат сизнинг бойваччалигингизга зор эмас!» дейиши аниқ. «Ундан кўра тоққа тинчгина кетаверганим маъқул,— деди Ортиқ ўзича.— Ўша ёқда биронта зиёфат ташкил қиларман».

33

Тоғ тепасида тўпланаётган булутлар тушга бориб куюқлашиб кетди. Офтоб гойиб бўлди. Арчазорлар қоронғилаша бошлади.

Аваз сурувини Оқдара деб аталадиган кенг бир сойдан нарида ўт яхши ўсган қияда боқиб юрипти. Қўшлари бу ердан узок. Аваз Хулкарни қўшда ёлғиз қолдиришни истамай, ўзи билан бирга олиб келган.

Ўша оқшом Авазнинг кўнглига қўшни чўпонлар солган машъум соя гоҳ ёруғ туйғулар ичида эриб йўқ бўлиб кетар, гоҳ осмонга қалқиб чиққан булутдай қайтадан пайдо бўлар эди.

Аваз Хулкарни шу булутдан узоқроқ тутиш учун ҳам кишлоққа юборган: «Истасанг, уч-тўрт кун туриб кел, қўйларни ўзим эплайвераман», деган эди.

Бироқ Хулкар бир кеча ётиб, эртаси кунни қайтиб келди. Тантанали бир алпозда кулимсираб, Санам хола билан қандай ярашганини айтди-ю, қайнанаси пишириб берган варақи сомсаларни ўртага қўйди... Аваз хотинини боладай қўлларига кўтариб олди-да, кўзларидан, қошларидан ўпди...

Ўша кунни улар бахтиёр эди.

Бироқ эртаси кунни Девдаранинг ёнасида қош-қовоғи осилган Холбек қаршиларидан чиқиб қолди ва саломлашмай ўтиб

кетди. Шунда Хулкар рубоб воқеасини, Жаннатхон Холбекдан аразлаб, ойисиникига кетиб қолганини айтиб берди. Аваз Холбекнинг Қорабулоқ бўйидаги ўтиришда Эшмурот акага бўлишганини эслади... Нарёқда Турди Хулкарни қўлга туширмоқчи бўлиб пайт пойлаб юргандир. Агар Хулкарга бир гап бўлса, Эшмурот акага ўхшаганлар: «Айтмабмидим! Касофатлари ўзларига урди!» дейишлари аниқ.

Аваз шу нарсаларни ўйлаган сари кўнглидаги соя тобора куюклашади.

Хулкар воқеанинг тафсилотларини билмаса ҳам, Аваз билан кўшни чўпонларнинг орасида ёмон бир гап ўтганини сезар эди. Аваз нима гап бўлганини аниқ айтмас, Хулкар ҳам «эркакча гапдир-да» деб, унча сўрамас эди.

У эрининг яна шу тўғрида ўйлаётганини бугун ҳам сезди.

— Аваз ака, ё нима бўлганини айтиб беринг, ё...

— Ё нима қилай?

— Ё ўшаларни ўйламанг.

— Нимани ўйлай бўлмаса, Хулкар?

— Бирга юрганимиздан хурсанд эмасмисиз?..

— Нега? Агар бошқалар билан ишимиз бўлмаса эди, доим хурсанд юрар эдик...

— Битта оила ўзича бахтли бўлолмайдимиз?

— Билмадим... ўзларини бахтсиз одамларга солиштириб, «толеим буларникидан баланд» деб қувонадиган кишилар... қанақа бўларкин? Мен атрофимдагиларнинг бахтсизлигини кўрсам, ўзимнинг бахтим ҳам кўзимга омонат кўриниб кетади. «Ёлғиз дарахт боғ бўлмайди», деган гап эсимга тушади. Хавотирланаман...

Аваз ўзидан эмас, бу тоғда хотинига бирор шикаст етишидан хавотирланиб юрганини Хулкар энди сезди.

— Сиз мenden кўра кўйларингизни кўпроқ ўйланг, чўпон ака! Қаранг, ёмғир келаётганга ўхшайди.

Авазнинг юзига йирик бир томчи келиб тушди. Аваз энди атрофга дурустроқ қаради.

Тоғ чўққилари булутга ўраниб кўринмай кетган эди. Қаршидаги ёнанинг ортидан куюқ қора булут чиқиб келяпти. Ундан нарида, анча узокда момақалдиروқ гумбурлагани эшитилди.

— Дўл ёғса ажаб эмас. Бу ердан тезроқ кетиш керак. Хулкар, сен отга мин.

Уларнинг суруви ёйилиб кетган ялангликда қўй-қўзилар паналайдиган ўрмон ҳам, камар тош ҳам йўқ эди. Шунинг учун даранинг нариги ёғидаги арчазорга тезроқ ўтиб олишга интилишди.

Ёмғирда кийиладиган капюшонли брезент плашлари отнинг

эгарига тангиб қўйилган эди. Қўй билан бирга юришга ўрганган ювош отни Хулкар кийналмай ушлади. Кичикрок ёмғирпўшни ўзи кийди-ю, отга минди. Чопа-чопа қўйларни қайтариб тушаётган Авазга каттасини элтиб берди.

Улар қўй-қўзиларни ҳайдаб, Оқдарага яқинлашгунча ёмғир шатирлаб етиб келди.

Тоғ ичида юрган одамга узок жой дуруст кўринмайди. Аваз Оқдаранинг юкорисида яшин чақнаётганини энди кўрди. Орқадан кучли шамол эсар эди.

«Хулкар чиккандан бери тоғлар бизга қаҳрини кўрсатмаган эди,— деди Аваз ичида.— Ишқилиб, шамол елкадан эсиб турсин-да».

Оқдара ёмғир пардаси ичида одатдагидан ҳам кенг кўринар эди. Энига икки юз қадамча келадиган санглоқнинг бериги четидан бир тегирмон тиниқ сув оқиб турар эди. Ёмғирда бужур бўлиб ётган шу сувдан қўй-қўзилар чўчиб-чўчиб ўтишди.

Ғафат сурув олдидаги кизил серка ёмғирда бошини бир оз ҳам қилиб, йирик-йирик қадам ташлаб борар эди.

Момақалдирок яқин бир жойда қасир-қусур қилди. Осмонга оловли томирлар отиб, яшин таҳдидли чақнади. Қўй-қўзилар кўрқиб маърай бошлади.

Шамол ўзгариб, ўнг томондан эсиб қолди. Аваз изтироб билан олдинга қаради. Ёмғир бениҳоя кучайган. Оқдаранинг нарёғи энди кўринмайди.

Қўйлар шамолнинг йўналишига қараб, дарани қиялаб юра бошлади. Бундайда йўл яна узаяр эди. Аваз отда келаётган Хулкарга:

— Сен буёғига хушёр бўл!— деди.

Ўзи сурувнинг чап томонига югуриб ўтди.

Хулкар отдан тушди, ёмғирпўшининг капюшонини маҳкамрок боғлаб, бўйнидан сув кирмайдиган қилди. Сўнг қўлидаги хипчин билан қўйларни тезроқ ҳайдай бошлади.

Момақалдирок ҳозир қоқ тепада қалдур-кулдур қилар, ёмғир челақлаб қуяр эди. Аммо бундан ҳам ёмони — шамол тез ўзгармоқда эди. Сурув даранинг ўртарағига борганда шамол қаршидан эсиб, ёмғирни қўйларнинг юзига қайтариб ура бошлади. Бундай пайтда қўйлар шамолга қарши юра олмайди. Ҳаммаси бир жойга ғуж бўлиб олишди-ю, бошларини бир-бирларининг тагига тикишиб, юришдан бош тортишди.

Кизил серка ҳам уларнинг орасига кириб олган, узун шохи қўйларнинг сағриси оша кўриниб турар эди.

Аваз Хулкарга қичқирди:

— Сойда туриш хавфли! Орқага қайтамиз!

У қўйларни келган томонларига қараб ҳайдади. Қўини ша-

молнинг йўналишига қараб юритиш осонроқ эди. Сурувнинг олдига тушиб бораётган Хулкар бир вақт оёгининг сувга ботганини сезди. Сесканиб олдинга қараса, бояги тиниқ сув бўтана бўлиб, тошларни юмалатиб оқяпти.

— Аваз ака! Тўхтаг! Қўзилар оқиб кетади! Тўхтаг!

Аваз унинг олдига чопиб келди. Икковлари сурувни зўрға тўхтатиб олишди.

Ёмғир ҳамон челақлаб қуяр, момақалдироқ гоҳ ўнгда, гоҳ чапда гумбурлар эди. Авазнинг капюшонни елкасига оғиб тушган, юзи ва бошидан бўйнига сув оқиб тушар, лекин буни сезмас эди. Ёмғир томчилари билан бирга қиррали бир нарса унинг юзига урилиб сачраб кетди. Аваз чўчиб қўйларга қаради. Бир қора қўйнинг жунига кичкина муз парчаси тушиб илиниб қолди.

Дўлнинг упқуни! Яқин бир жойда дўл ёғяпти. Бу ерга ё ўзи келади, ё сели! Хулкар шу ерда... Аваз ёмон одамлардану айикдан хавотирланиб юрган эди. Ҳақиқий хавф кутилмаган жойдан чиқди.

Ҳозир тўп отиб ҳам қўзғатиб бўлмайдиган қўйлар Авазнинг кўзига балодай кўриниб кетди. «Кўйдаи фаросатсиз, қўйдаи ўжар» деганлари шудир-да! Аваз Хулкарнинг олдига чопиб келди:

— Отга мин! Тез жўна!

— Одамларга хабар берайми?

Аваз буни ўйламаган эди. «Одамлар» деган сўз ҳозир унга жуда илиқ, жуда ёруғ туюлди. Уларнинг энг ёмони ҳам шу қўйлардан фаросатлироқ, ўз фойдасини биладиганроқ эмасми? Бироқ Хулкар бориб одамларни топиб келгунча сел қараб турармиди? Минут сайин улканлашаётяпти. Ҳеч бўлмаса Хулкар бехатар жойга чиқсин.

— Жўна, Хулкар! Тез!

— Сиз-чи?

— Кет бу ердан!

Аваз девордай тикилишиб турган қўйларнинг орасига ёриб кирди-да, серкани ҳайдаб чиқди.

— Ча, жонивор, ча!— деди кескин, айнаи вақтда, илтимос-корона товуш билан.

Момақалдироқ бир лаҳза тинди. Ёмғир товуши орасидан серканинг бўйнидаги қўнғироқ кескин бир жиринглагани эшитилди.

Хулкар гап нимадалигини энди сезди: «Бутун хавфни ўзига олиб, мени бехатар жойга жўнатмоқчи!» Аваз бир ўзи қолса селда оқиши муқаррар. Хулкар буни тасаввур қилиб, аъзойи бадани титраб кетди. У Авазнинг кетидан қўйларнинг орасига ёриб кирди. «Мен кетсам ҳам сиз билан бирга кетаман!»

демокчи бўлди. Аммо иккови бехатар жойга чикса-ю, сурувни сел олиб кетса, кейин нима бўлади? Қандай бош кўтариб юришади?

Хулкарнинг хаёлидан шу фикр ўтди-ю, ҳозир ҳар қандай гап ҳам ортиқча туюлди.

Аваз серкани шамолга қарши солганда Хулкар унинг кетидан ўн чоғли қўй-қўзини «чу-чулаб» ҳайдаб чикди.

Момақалдирок гумбурлар, Аваз «курҳей, курҳей!» дер, кўз-ғатилган қўйлар асабий маърар эди. Олдиндаги маърашни эшитган бошқа қўйлар ҳам аста-секин кўзғалишди.

Бироқ серкага эргашиб кетаётган қўнғир совлиқнинг кўзиси орқада — катта тўпда қолган экан. Қўнғир кўзи онасини йўқлаб:

«Ма-а-а!» деб бақирди.

Олдинда кетаётган онаси унинг товушини таниб:

«Ба-а-а!» деб дод солди-да, орқага қайтди.

Унинг кетидан бошқа қўйлар ҳам шамолга орқа ўгира бошлади...

* * *

Оқдаранинг нариги томонида баланд қоятошнинг қавагида Суюнбой ака билан Холбек ёмғирдан паналаб, гулхан ёкиб ўтиришарди. Уларнинг суруви арчалар тагида ғуж-ғуж бўлиб турарди. Қўйлар гоҳо силкиниб-силкиниб қўяр, шунда жунларига тўпланиб қолган ёмғир суви тўзон бўлиб атрофга сачрар эди.

Холбек билан Суюнбой ака Авазларнинг нариги қиядан Оқдарага қўй ҳайдаб тушганларини кўришган эди. Кейин шамолда чангиб созурилатган сув зарралари дарани улардан тўсиб қўйди. Фақат Оқдаранинг бериги чети — Авазлар чиқиб келиши керак бўлган жой — уларга сал-пал кўринар эди. Суюнбой ака Авазларни кўриш умидида дам-бадам шу ерга қарар эди. Холбек ёналарда тўхтамай, дарага ариқ-арик оқиб тушаётган бўтана сувларга кўз ташларди. Бир вақт даранинг юқорисидан келаётган қудратли бир шағирлаш эшитилди.

— Селнинг товушими? — деди у Суюнбой акага.

Суюнбой ака ҳам кулоқ солиб кўрди. Уларнинг тепасидаги қоятошга гурундай-гурундай дўлчалар урилиб, қапчиб кета бошлади.

— Бояқишлар селда қолди-ёв! — деб Суюнбой ака қоятошнинг камаридан чикди.

Холбек ҳам ўрнидан турди. Селда қурбон бўлишни у ўз душманига ҳам раво кўрмас эди. Бундан ташқари, Холбек бир нарсани энди сезмоқда эди: Аваз билан Хулкар унга

негадир керак эди. Хусусан, у Мадаминжоннинг тарихини эшитгандан бери, кейин қишлоқда қилган ишига пушаймон бўлиб қайтгандан бери, Авазлар унга аввалгидан бошқача кўринар эди.

Агар Суюнбой ака «юр» деса, Холбек ҳам ҳозир ёрдамга боришга тайёр эди.

Суюнбой ака унга:

— Сен қол, ука, — деди. — Тўполонда қўйлар тарқаб кетма-син!

Суюнбой ака чопачопа Окдарага тушиб кетди.

* * *

Кўнғир совлиқнинг кетидан бошқа қўйлар ҳам қайтаётганини кўрган Хулкар каттагина бўлиб қолган кўнғир кўзини шартта қўлига олди ва жадаллаб серканинг ортидан кетди.

Кўзи энди олдинда, Хулкарнинг қўлида маъраб, онаси ҳам маъраб унга эргашиб борар эди.

Шамол ҳамон қаршидан эсар, яшин «лип-лип» қилар, момақалди роқ даранинг юқорисида гумбулар эди. Ора-чора серканинг кўнғироғи жиринглаб қолар эди.

Санглоқнинг нариги четидан бошланиб, тобора кенгайиб келаётган сел тошларни шағирлатиб, сурувнинг ортгинасидан ўтмоқда эди. Сурув катта, қўй кўп, ҳаммаси бирдан кўзгалолмайди...

Аваз сурувнинг кетига чопиб ўтди-ю, бор кучини овозига бериб, қийқира бошлади.

Бўри ҳужум қилганда, бошқа хавфли пайтларда ишлатиладиган бу қийқириқда даҳшатли бир хатарнинг садоси эшитилмоқда эди. «Курҳей»га унча эътибор бермаган қўйлар ҳам устма-уст такрорланаётган бу ўткир қийқириқдан ваҳимага тушишди.

Олдинда кўнғироғини жиринглатиб кетаётган серка ва Хулкарнинг қўлида маъраб бораётган кўзи ортада гуж бўлиб турган қўйларга энди нажот бўлиб кўринди. Олдингилари ер хидлагандай бошларини ёмғир ва шамолдан эгиб, йўрғалаб кетди. Орқадагилари бошларини уларнинг панасига тикиб кўзгалди.

Аваз устма-уст қийқира эди. Ҳайқирик, қичқирик, чинқирик — шунинг ҳаммасини ўз ичига олган бу гулдурак товушда унинг бутун йигитлик кучи, Хулкарни қутқариш истаги, ўзини, сурувни қутқариш истаги, бутун борлиғи, бутун ҳаёти жамул-жам бўлгандек туюлар эди.

Суюнбой ака ёмғир ва сел шовқини орасидан чиқаётган бу

кийкирикни анча узокдан эшитди. У шу кийкирикка томон чопиб бораётган эди, Хулкар қаршисидан чикди.

Кўй-қўзиларнинг анчаси даранинг бериги киргогига чикқан эди. Хулкар қўлидаги қўзини энди ерга қўйди.

Аваз сурувнинг кетини тезроқ бехатар жойга чиқаришга шошилар эди. Суюнбой ака унинг олдига югуриб бораётиб, оёғи тагида бўтана сув шалп-шалп сачраганини сизди. Селнинг вағиллаши яқин бир жойдан эшитилди.

Орқада қолган қўй-қўзиларни икковлашиб бериги киргоққа чиқаришди. Шу пайт нима бўлди-ю, жуни ҳўл бўлиб оғирлашиб қолган ёш бир қора қўзи тик жойдан сирғаниб, юмалаб селга тушиб кетди.

Даранинг четидаги қоятошга бош уриб қайтиб кетаётган кучли сел оқими қўзини бир кўмиб, бир кўрсатиб, сойнинг ўртасига олиб кета бошлади.

Кизишиб кетиб, хавф-хатарни унутган Аваз қўзининг орқасидан югурди.

— Аваз!— Суюнбой ака унинг кетидан чопди.— Жинни бўлдингми, Аваз!

— Ҳозир олиб чиқаман!

— Аваз ака!!!— Хулкар кичкириб юқоридан унга қараб чопди.

Аваз тиззасигача селга ботиб тўхтади. Суюнбой ака унга етиб келиб қўлидан тортди:

— Олиб чиқолмайсан! Дурустрок қара!

Сойнинг ўртасида сел шунчалик зўр эдики, катта-катта арчаларни тоғдан қулатиб келиб, лапанглатиб оқизиб ўтмоқда эди. Қўзини бир хасдай липиллатиб олиб кетаётган оқим ҳам даранини ўртасига етиб қолган эди.

— Лаънати сел!. Мен битта қил ҳам бермоқчи эмас эдим.

— Иложинг қанча, ука. Ҳалиям шуқр қил! Бошқа одам бўлса ё сурувни бой берар эди, ё қўйларга қўшилиб оқар эди.

Аваз Хулкарнинг олдига чикди. Момақалдирок узоклашиб кетган, ёмғир секинлашган, фақат сел зўрайиб борар ва тобора қаттиқ шағирлар эди.

Хулкар қўзларини катта-катта очиб, селга даҳшат билан қараб турар эди. Соч толалари ҳўл бўлиб ёноқларига ёпишган, ранги ўчган.

Агар Аваз оқиб кетса, Хулкар ҳам уни қутқараман деб ўзини селга ташлаши аниқ эди. Аваз Хулкарга яқинлашганда шуни сизди-ю, эсон-омон чикқанларидан энди қувонди. Хулкарнинг хаёлини бошқа ёққа буриш учун:

— Гугурт сендамиди?— деди.

Қўйлар ўрмон ичига кириб паналашди ва жим бўлиб қолиш-

ди. Суюнбой ака тагига ёмғир кам теккан, ғуж бўлиб ўсган қалин арчаларнинг орасига кириб, куруқрок шох-шабба синдириб, гулхан тайёрламоқда эди.

Хулкар шалаббо бўлган ёмғирпўшининг устидан нимчасининг кўйин чўнтагини «тап-тап» уриб кўрди.

Гугурт шиқирлар эди.

Бутун бахт гугуртнинг куруқ турганида бўлганидай, Хулкар севинч билан жилмайди. Шох-шабба синдираётган Суюнбой акага томон ўгирилиб:

— Раҳмат сизга!— деди.

Сел шовқинида Суюнбой ака буни ноаниқ эшитди-ю:

— Ҳа, ҳозир ёқамиз, ҳозир!— деди.

34

Оқдаранинг санглоғи Ойкўлни четлаб ўтар эди. Бу ердан бошланган сел Сирдарёга яқинлашганда кўшни сойлардан келган селларга кўшилиб, темир йўл кўпригини бузиб кетди, Фарход ГЭСининг деривацион каналига ҳам хавф солди.

Бу орада тоғда ҳаво очилиб кетган эди. Ёмғир ювган ўрмонлар офтобда қулф уриб турарди. Қушлар ҳеч нарса кўрмагандай басма-бас сайрашади. Тоғ ва осмон шундай тиник, нафас олиш шундай енгилки, кекса одам ҳам бу ерда мусаффо болалик пайтларини эслайди.

Мансуровлар тоғнинг пастрок жойидаги сигир фермасигача «газик»да келишди, ёмғир пайтида ўтовда ўтириб тушлик қилишди. Чўпонларнинг кўшига машина чиқолмас эди. Ҳаво очилгандан кейин учови учта отга миниб, юқорига кўтарилиб кетди.

Улар ўтирган жойга сел келмаган бўлса ҳам, Оқдаранинг шағирлаши қулоқларига чалинган эди. Баланд бир ёнада уларга Суюнбой ака билан Холбек дуч келди. Бошқа вақт бўлганда Ортик директорнинг олдида Холбекни «хотинингга феодалларча муносабатда бўлибсан», деб роса уришмоқчи эди. Аммо ҳозир Суюнбой ака Авазларнинг Оқдарада селда қолганини ҳикоя қила бошлагандан кейин, Ортик Холбекни ҳам унутди.

— Ишқилиб, ҳамма омон қолдимиз?— деди сабрсизлик билан.

Суюнбой ака сурувнинг қандай қутқарилганини, охирида битта кўзининг қандай оқиб кетганини айтиб берди.

— Оббо, ношудлар-эй!— деди Ортик кўзига ачиниб.

Суюнбой аканинг гаши келди:

— Ношуд бўлса бутун сурувдан ажрар эдинг! Аваз сенинг уканг бўлса ҳам, бечорани ҳалигача юзага чиқармайсан! Кўк-лам иккита кўзичоқни топиб келганда «директор мени уриша-

ди» деб машинанинг кабинасига яширтирган экансан! Бизни билмайди, деб ўйлайсанми? Энди битта кўзи оқиб кетган бўлса, келган бало шунга урсин демайсанми?.. Ўртоқ директор, мен сиз бўлсам, шу Авазлардан бир хабар олар эдим. Оғзига кучи етмаганлар ҳар нарса деб юрибди. Лекин инсоф билан айтганда, бу тоғда ҳозир шулардан ўтадиган чўпон йўк!

— Хўп, уларни қаердан топамиз?— деди Мансуров.

Ортиқ директордан ҳайиққани учун укасини орқаворатдан койиган эди. Энди Мансуровнинг Авазга қизиққанини сезиб жим бўлиб қолди.

— Шу топда қўшларида бўлса керак,— деб, Суюнбой ака Мансуровга Кўкёнаннинг тагини кўрсатди.

Ортиқ йўл бошлаш учун отини олдинга ҳайдади.

Тор сўкмоқ қалин арчазорлар орасидан ўтар, кўп жойларда шохларни қайириб ёки эгар устига эгилиб ўтишга тўғри келар эди. Отлар орқама-орқа тизилиб боришади, баландга кўтарилган сари нафас олишлари оғирлашиб, дам-бадам пишқиришади, гоҳо инкиллаб ҳам қўйишади.

Мансуров ўртада саман от миниб келмоқда эди. Орқадаги бияда ўтирган Замонали директорга Аваз билан Хулкарнинг уйланиш тарихини, Холбек билан ҳали ҳам «чап» эканликларини ҳикоя қилишга тушди. Ортиқ ўзига ҳам гап тегишидан хавотирланиб, қулогини динг қилиб борар эди. Хайриятки, Замонали гапни қисқа қилиб, кўп нарсани ташлаб ўтди-ю, Ортиқни ҳам тилга олмади.

* * *

Хулкарнинг эғнида курук, озода кийимлари, оёғида кизил этикчаси. Чодир олдидаги тош ўчоққа қозон осиб ошга зирвак қовурапти. Ўчоқда ёнаётган арчага қора чойдиш тақаб қўйилган.

Меҳмонлар отларини тушовлаб қўйиб юборишган, узангиларини эгарларининг қошига илиб қўйишган. Ўзлари Аваз билан бирга қўйларни оралаб кўришяпти. Хулкар қўшларига биринчи марта меҳмон келганидан жуда хурсанд, бояги сел машаққатини ҳам унутиб, ҳафсала билан палов пиширади.

Аваз ҳам директор йўқлаб келганидан севинар эди-ю, лекин акасининг Мансуровга ёқишга тиришаётганини сезиб, ўзини тутиброқ муомала қиларди.

Совлиқлар тушда ёмғирда қолиб дам ололмаганликлари учун энди кўтонда ўзларини офтобга солиб ковшаниб туришади. Мансуров тепасида қашқаси бор йирик бир кўзига қизиқиб қолди.

Ортиқ дарров Авазга шипшиди:

— Ушлаб кел!

Аваз кўзининг ёнидан бепарво ўтиб кетмоқчи бўлгандай секин юриб борди-да, яқин қолганда тез эгилиб, кўзини чакқон бир ҳаракат билан орқа оёғидан ушлади. Мансуров унинг ҳийласидан завқ қилиб кулимсиради.

Кўзи катта кўринса ҳам, Аваз уни енгилгина кўтариб, Мансуровга келтириб берди. Мансуров кўзини енгил деб ўйлаб бўшроқ олган эди; жуда оғир экан, кўлини эгиб, тушиб кетишига сал қолди.

— Э, дурустроқ бермайсанми!— деб Ортиқ укасини жеркиди.

Аваз «дурустроқ олишлари керак эди-да», дегандай кулимсираб турарди. Мансуров ҳам кулди. «Мен дуруст олганимда ҳам сенинг билагингдаги куч менда йўқ, шуни тан олсам кутуламанми?» деган маънода Авазга бир қаради, сўнг кўзини ерга қўйди.

Ортиқ укасининг «фаросатсизлигидан» безовталаниб дархол эгилди ва кўзини директорнинг оёғи олдида тутиб турди. Аваз хижолат бўлиб четга қаради. Мансуров унинг гурури кучли йигит эканини пайқади. Мансуровнинг ўзи ҳам гурури йўқ одамни суймас эди. Шунинг учун Ортиққа секин:

— Кўзини қўйворинг,— деди. Сўнг Авазга мулоим боқиб сўради:— Шу неча ойлик бор?

Чопиб кетаётган кўзига қараб турган Аваз:

— Беш ойлик,— деди.

— Бир пуд келадими?

— Кўп келади. Ҳисорий кўзи тез катта бўлади-да.

Кўй-кўзилар яхши семирганлиги юрган пайтда аниқроқ билинар эди: думбалари лапанглаб орқадан итаргандай бўлар, ҳар қадам қўйишганда бошлари ва қулоқлари бир силкиниб олар эди. Замонали шуни айтиб сурувни мақтаган эди, Аваз:

— Тоғда бу йил ўт яхши,— деди.

— Боқилишига ҳам боғлиқ, ука,— деб Ортиқ ҳам энди Авазни мақтаб қўйди.

У нукул Мансуровнинг кўнглига қарар эди. Укаси бирорта қўполлик қилиб, директорни ранжитиб қўйишидан хавотирланар, шунинг учун Авазни мумкин қадар юмшатишни истарди.

Мансуров гавдали бир совлиқни кўрсатиб:

— Шуни яхшилаб боқса юз килога борармикин?— деди.

— Ошса керак,— деди Аваз ва Замоналига юзланди.— Замон, сен айтувдингми? Дунёда ҳисор зотидан сервазн қўй бўлмайди деб?

— Илгариги зоотехнигимиз Сабоҳатхон айтган эди. Москвада, виставкада бор эмиш-ку, Муталлиб Мансурович, сиз кўрмаганмисиз?

Мансуров виставкада ичига сомон тикиб, тирик кўйга ўхшатиб кўйилган қора ҳисорий кўйни кўрган эди, аммо у вақтларда бошқа соҳада ишлар эди, шунинг учун чандон эътибор бермаган эди. Ўша улкан кўйнинг вазни бир юз етмиш килога етишини ҳозир Замоналидан эшитди-ю, хижолат бўлди. Аваз уни хижолатликдан чиқариш учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Лекин хисорий кўйнинг зоти бузилиб кетяпти-да. Шунга бир чора кўрилса бўлар эди. Дурагай кўйлар аралшиб, майдалашиб қоляпти.

— Сизнинг сурувингиз ҳаммаси ҳисорий, чамаси? — деди Мансуров унинг сезгирлигидан мамнун бўлиб.

— Ҳа, факат шу сурув яхши сақланган. Норбой ота ҳеч аралаштирмас эди.

— Бўлмаса,— деди Мансуров,— уч-тўрт йил сурувни кўйиб берамиз. Бу йил уч юз совлиқдан уч юз олтмишта кўзи олганмисизлар? Кузда шуларни ажратсак, яна бир сурув кўй бўлади.

— Ана сизга даромад!— деди Замонали Ортикка қараб.

— Ҳа, кўй жонивор гавҳар-ку,— деб Ортик ҳам ён берди.

Бошқа сурувларга дурагай аралшиб кўйнинг майдалашиб кетгани тўғрисидаги гап Ортикни жуда сергаклантириб кўйди. Чунки кўйлар майдалашишининг бир сабаби — йирик ҳисорий зотни семиртириб сотса, биттасига иккита-учта майда кўй берар, ортиб қолганини баъзи катталар чўпонлар билан бирга бўлиб сийшарди. Ортик гапни шу мавзуга яқинлаштирмаслик учун:

— Зоотехнигимиз кетиб қолди-да,— деди.— Қиз бола эди. Бизнинг шароитга чидай олмади. Зоотехник бўлганда, зотини яхшироқ хиллар эдик.

Аммо бу мавзунини ҳам Замонали Ортикка қарши бурди:

— У кизни Давлатбеков ҳаммаларинг жуда қийнаб кўйдиларинг-да.

— Тоғнинг тиклигини ҳам биздан кўраверма, энди Замонали!— деб Ортик кулги чиқармоқчи бўлди.— У киз отда яхши юролмас экан. Бу тоғ яйловида бошқа транспорт йўқ. Нима қилайлик?

— Лекин отда юрадиган бўлиб қолувди,— деди Аваз.— Ўрток директор, ҳақиқатан, бизга зоотехник жуда керак. Ўша Сабоҳатхон яна келса яхши бўлар эди.

Мансуров бу гапни аввал ҳам эшитган эди. Шундай бўлса ҳам, блокнотини олиб, ёзиб кўйди.

Ортик нохуш гаплардан тезроқ қутулиш учун Авазга «чойга таклиф қил» деган ишорани қилди.

Хулқар арчанинг соясига кўрпача тўшаб, жой қилиб кўйган

эди. Мансуров боя Хулкар билан сўрашиб, уч-тўрт оғиз гап-лашган эди. Ҳозир яна унга яқинлашиб:

— Келин, чодирни бир кўрсак мумкинми?— деди.

Хулкар нимадандир ташвишланиб Авазга қаради. Аваз хижолатомуз кудди-ю:

— Майли, кўринг,— деди.— Боя сел ёққанда шамол чодирнинг бир ёғини очиб, нарсаларга ёмғир тегибди. Келинингиз шундан хижолат.

Чодир кичкина бўлса ҳам саришталик эди. Факат тўрда тахланиб турган китоблар ва ёстиқларда ҳўл доғлар кўринар эди. Мансуров китобларни кўра бошлади. «Ўтган кунлар», «Кутлуғ қон», Хемингуэйнинг «Чол ва денгиз»и, «Ҳожимурот», сўнг яна В. Гюгонинг «Денгиз заҳматкашлари». Ҳаммаси ўзбекча.

— Денгиз кўп экан, ёмғир ҳам денгизни топиб ёғипти-да,— деди Мансуров.

Кула-кула ташқарига чиқишди. Арча тагига тўшалган кўрпачага бориб ўтиришганда Замонали директорга:

— Оилали одамга чодир ўзи бўлмайди, Муталлиб Мансурович,— деди.— У кунни келган синтетик ўтовлардан биттасини Авазларга берсангиз аломат бўлар эди-да.

Мансуров бу гапга жавоб бермади-ю, дастурхон ёзаётган Аваздан:

— Китобларни қайсингиз кўпроқ ўқийсиз?— деб сўради.

Аваз иссиқ чойнакни Хулкарнинг қўлидан олар экан:

— Келинингиз,— деди.

Мансуров Хулкарга хавас билан кўз ташлади. У бу жувон тўғрисида кўп нарса эшитган эди, унга дам-бадам қарагиси келар эди, аммо бировнинг хотинига қарайвериш яхши эмаслигини ўйлаб, ўзини тутар эди.

— Синглим, нечанчини битиргансиз?— деди Мансуров Хулкарга майин бир назар ташлаб.

— Саккизинчини.

— Сиз-чи?— сўради Мансуров Аваздан.

Чой қайтараётган Аваз пиёлага қараб туриб:

— Еттинчидан кетиб қолганман,— деди.

Мактабдан эрта кетиб қолгани Авазнинг кўнглида ҳали ҳам бир армон бўлиб юрганини Замонали билар эди.

— Лекин булар иккови бир-бирининг билимига тенг шерик,— деди.— Мен сирларини биламан.

— Қанақа сиримиз?

— Сир шуки, Хулкар нимаки китоб ўқиса ҳаммасини оқизмай-томизмай Авазга айтиб беради. Аваз ҳам чўпонликда ниманики бошдан кечирган бўлса, қаймоғини бузмай Хулкарга етказди.

Меҳмонларга ярим ўгирилиб турган Хулкар Авазга қараб кулиб кўйди-да:

— Рост, бу кишининг саргузаштларини ҳам китоб қилиб ёзса бир сандикқа сиғмайди!— деди.

Ортиқдан бошқа ҳамма кулди. У Хулкарнинг тезроқ нари кетишини истаб унга зимдан ўқрайиб қаради. Келинларининг бегона эркакдан тортинмай кулишиб ҳазиллашаётгани унинг гашини келтирар эди. У Мансуровдан ҳайиқса ҳам, аммо бу соҳада ориятни кўлдан бергиси келмас эди.

Хулкар Ортиқнинг қарашларидаги совуқ маънони сезди-да, уни бир болагиси келди:

— Аваз акамнинг ўқимай кетишларига мана шу акалари ҳам сабаб бўлганлар,— деди.

Ортиқнинг ранги оқариб кетди, аммо Мансуровнинг олдида илжайишга тиришиб:

— Анигини айтганда,— деди Хулкарга,— сен сабаб бўлгансан.

Мансуров ҳайрон бўлиб Авазга қаради. Ноқулай жимликда Аваз хижолат бўлиб деди:

— Э, бу эски гап, менинг эсимдан ҳам чиқиб кетган.

У ҳозир акасини аяётгани сезилиб турарди. Хулкар ўчоқнинг бошига кетди. Директордан бошқа ҳамма биладиган бу воқеа ҳаёлларини банд қилиб орага узоқ жимлик тушди.

Хулкар ошни сузиб келди.

— Қани, ўзинг ҳам ўтир,— деди Аваз.

Хулкар Авазнинг ёнига ўтирди-ю, даврага яна бояги илиқлик ва нафосат қайтгандай бўлди.

Аваз бугун селдан бирга кутулиб чиққанларидан бери Хулкарни дунёдаги энг яқин, энг ишончли бир дўстдек ҳурмат қилгиси келар эди.

Мансуров уларнинг ўзаро муомаласидан шуни сезди-да, завқи келиб, ёқимли бир гап қидирди:

— Кўпдан бери бунчалик маза қилиб... палов емаган эдим.

— Тоғ ҳавоси шунақа, ҳамма нарсага маза киритади,— деди Хулкар.— Олингизлар, қолмасин!

Буларнинг қаршисида Мансуров ўзини жуда эркин ва оддий бир одамдек сезар, директорлигини ҳам унутиб, оғир яроғ-аслаҳасини ечиб кўйган солдатдек дам олар эди.

Ошни еб, чой ичиб бўлганларидан кейин Мансуров яна ўша «яроғ-аслаҳани» елкасига олгандек жиддийлашиб:

— Хўш,— деди ва Авазга қаради:— Бугун селда кетган кўзини акт киламиз. Сурувни кутқариб қолганларингиз учун раҳмат. Энди биздан нима талабларингиз бор? Сизларга нима керак?

Аваз бир лаҳза ўйланиб турди-ю:

— Энг катта талабимиз шуки,— деди,— бизнинг қишлоғимиз ҳам бутун камчиликларидан қутулиб, энг яхши жойлар қаторига кирса... Шунга ёрдам берсангиз.

— Буни ҳаммамиз биргаликда қиламиз. Вақт керак.

— Ишқилиб, тезроқ бўлсин-да. Эртаю кеч радиомиз илғор кишлоқлар тўғрисида гапирди. Биз орқада қолиб кетаётганга ўхшаймиз. Бир ашула бор. Эшитгансизларми, йўқми? Шунда «Коммунизм боғларига кирди одамзод» дейилади.

Хулкар жиддий туриб эътироз қилди:

— Бу бир шоирнинг гапи-ку. Коммунизм келажакда қурилади дейилган. Бунга энди тўрт йил бўлди. Яна ўн олти йили бор.

Мансуров Хулкарга тили ширин болага қарагандай жилмайиб қаради-да:

— Коммунизмни кўп ўйлайсизларми, синглим?— деди.

— Аваз акам билан шу тўғрида баҳслашиб ҳам оламиз.

Мансуров Авазга мароқ билан тикилиб:

— Қани, баҳсларингни биз ҳам бир эшитайлик,— деди.

Аваз ўнгайсизланиб Хулкарга қаради. Хулкар шўх кулимсираб:

— Айтинг!— деди.

Аваз Мансуровга юзланди:

— Энди биз содда бир ишчимиз, жўн қилиб айтсак кулмангизлар. Ҳозир одамга етишмайдиган тансиқ нарсалар кўп. «Шулар ҳаммаси коммунизмда етарли бўлади» десам, Хулкар «ўшанда ҳам бир хил етишмовчиликлар бўлиши мумкин» дейди.

— Масалан, нима? Овқат, кийим, буюм?..— сўради Мансуров.

— Булар етарли бўлар-а... Лекин... одамнинг қорни тўйгани билан кўзи тўймаса бекор. Ўзи тўқ бўлгани билан кўнгли тўқ бўлмаса яна қийин. Одамнинг усти бутун бўлгани билан кўнгли бутун бўлмаса яна бўлмайди. Билими, маданияти, обрўси етарли бўлгани билан виждони, одамгарчилиги етарли бўлмаса яна чаток... Шу чатокликлар йўқ бўлса, нондан тортиб виждонгача, ипакдан тортиб инсофгача ҳаммаси ҳаммага етарли бўлса — биз истаган коммунизм шу.

Мансуров чуқур тин олиб:

— Яхши!— деди. Сўнг бир лаҳза жим турди-да, кулимсираб сўради:— Гапдан ишга ўтадиган бўлсак, ҳозир эрхотин икковларингизга етарли бўлмаётган нарсалардан бири — мана бу чодир. Шундайми?

— Тўғри!— деб кулди Аваз.

— Замонали айтган синтетик ўтовдан биттасини берсак... қаршилигингиз йўқми, синглим?

— Йўк, йўк!— деди Хулкар севиниб.

Ортик ҳам ўзича қувониб қўйди: синтетик ўтовнинг нархи сал кам икки минг сўм, ўзи талаш эди, бутун совхоз бўйича олтитами-еттита илғор бригадаларга берилган эди. Энди Ортиқнинг бригадаси ҳам шуларнинг қаторига кириши унга жуда ёқимли туюлди.

Мансуров отланаётди Ортиққа тайинлади:

— Келтириб ўрнатиб бериш — сиздан.

— Хўп!

Замонали ҳам ўз таклифи ўтганидан хурсанд эди.

Шу тариқа мезбонлар ҳам, меҳмонлар ҳам бир-бирларидан жуда мамнун бўлиб ажрашдилар.

35

Икки-уч кир нарида Турди ва Эшмурот ака боқадиган эркак қўйлар суруви чувалиб ёйилмоқда эди. Ортиқ билан Давлатбековнинг яшириқча қўйлари шу сурувда эди. Директор бораётганини Ортиқ боя фермада ўтирганларида бир подачидан айтиб юборган, «чой-пой қилиб, тайёрланиб турсин», деган эди.

Бу сўзларнинг тагидаги маънони фақат Турди яхши тушунар эди.

У Давлатбековнинг қирк бешта ва Ортиқнинг ўн саккизта қўйини сурувдан бирма-бир айириб олиши ва директор келиб кетгунча шу яқин-орадаги таниш чўпонларнинг сурувларига қўшиб қўйиши керак эди. Тоғда юриб кучга кирган салт қўй жуда чарс бўлади. Турди билан Эшмурот ака олтмишга яқин қўйни айириб олгунча роса қийналишди. Шунда ҳам Ортиқнинг қўйларидан учтаси айрилган жойида яна орқага қараб кочиб, сурувга қўшилиб кетди.

— Эгасиз қол-а, падарингга лаънат! — деб сўкинди Турди ва Эшмурот акага буюрди. — Ўша борини ҳайдаб кетаверинг. Булари қолса қолар. Бўлинг тезроқ!

Эшмурот ака ажратилган қўйларни қўшни совхознинг сурувини боқаётган таниш бир чўпоннинг қўйларига қўшиб қайтди. Иккови шу иш билан андармон бўлиб, сурув тўзғиб кетган, қўйларнинг бир қисми арчалар ва чакалакзорлар орасида тарқалиб юрар эди.

Ортиқ директор билан Замоналини сўқмоқдан бошлаб келаётганда икки ёна наридаги пасқам жилғадан кучук вангиллаб, қўйлар маъраб, Турди қийқириб, бирдан тўполон бўлиб кетди.

Отлиқларга ўрмон орасидан ҳеч нарса кўринмас эди. Ортиқ ўгирилиб:

— Бир бало бўлди!— деди Мансуровга ва от чоптириб кетди.

Сурув чуваб кетганидан фойдаланган ҳалиги гўштхўр айиқ шу паскамликда қўйларга хужум қилган эди.

Шовқинни эшитган Эшмурот ака қўшдан милтик кўтариб югуриб келди. Бу ёқдан Ортиқ от чоптириб етиб борди.

Зирқлар тагида айиқ билан олишган ва унинг зарбасидан чалпак бўлиб қолган катта бўйноқ ит вангиллаб жон бермоқда эди. Зирқлар ва буталардан бир қанчаси эгилган, синган. Шунга қараганда ит айиқ билан ҳазилакам олишмаган эди.

Қалт-қалт титраётган Турди нарироқда ўлиб ётган катта бир қўйни сўйиб ҳалоллашга тиришарди. Аммо қўйнинг сўйилган бўйнидан кушникичалик ҳам қон келмади — демак ҳаром ўлган.

— Нима бўлди?! — деб Ортиқ билан Эшмурот ака барабар қичкириб сўрашди.

— Айиқ! — деди Турди қалтираб.— Битта тўқлини кўтариб кетди...

— Сен қаерда эдинг, аҳмоқ! Қаёққа кетди?!— бақирди Ортиқ.

Турди арчалар ва зирқлар бир-бирига чирмашиб ўсган томонни кўрсатди. У томонга от билан ўтиб бўлмас эди.

Ортиқ отдан сакраб тушди. Эшмурот аканинг қўлидаги қўштиғ милтикни юлиб олди-ю, ўша томонга югурди.

Қўйлар яланглик жойда ғуж-ғуж бўлиб олиб, ваҳима билан маърашар ва қулоқларини «динг» қилиб атрофга аланглашарди.

Эшмурот ака ўлиб ётган семиз симоби қўйга энди яхшироқ қаради. Энгашиб қулоғини кўтариб кўрди. Давлат қўйларида бўладиган сирға бунда йўқ.

— Э, бу Ортиқнинг қўйи-ку! Ўл сен, Турди, Ортиқдан балога қолдинг энди!

Турди сўқинди, кейин ғуж бўлиб турган қўйларнинг олдига чопиб борди. Битта симоби қўйни ушлаб, қулоғидан сирғасини чиқариб олди. У Ортиқдан кўрқар эди. Қўйининг ўрнини тўлдириб қўйиш учун ўлган қўйнинг қулоғини пичоқ билан тешди-ю, ҳалиги сирғани яхшилаб тақиб қўйди.

— Мана энди акт бўлади!— деди.

— Биров билиб қолса нима бўлишини биласанми?

— Ҳеч ким билмайди.

Ярадор ит энди жим ётибди. Афтидан, жон берган.

Ортик, қўлида милтик, арчаларга юзи тирналиб, анча жой-гача югуриб борди.

Айиқ дом-дараксиз йўқолган, қалин ўрмонзорда ҳеч нарса кўринмас эди.

Ортик бир тепаликка чиқиб, ҳансираб тўхтади, атрофга аланглаб қулоқ солди. Айиқ шу орада бўлса қўйни ташлаб қочармикин деган умид билан осмонга икки марта ўқ отди.

Милтиқ товуши тоғларда анча вақт гумбурлаб, акс садо бериб турди-ю, тинди. Жимлик.

Узоқда одамларнинг асабий гап-сўзлари, қўйларнинг маъраши эшитиларди, холос.

Ортик изига қайтди.

Эшмурот ака бўз ерни қазиб, бўйноқ итнинг ўлигини кўмоқда эди.

Директор билан Замонали нарироқда туришарди. Турди уларга айиқ қандай хужум қилганини ваҳимали қилиб айтиб бермоқда эди:

— Етиб келгунимча шундай зўр итни бир уриб ялпайтириб ташлади-я. Менинг ҳам ўлишимга сал қолди...

Директор ўлик қўйга нохуш назар ташлади.

— Тўқлини олиб кетган бўлса, бу қўйни нега ўлдиради?— деди.

Кучукнинг устига тупроқ тортаётган Эшмурот ака бошини кўтарди:

— Ит билан олишиб жаҳли чиққан-да. Айиқ ҳам қон кўрса қутуриб кетади. Қимир этса кўтариб отаверади.

Чакалақдан милтиғини елкасига осган Ортик чиқиб келди.

— Етолмадим,— деди директорга. Сўнг Турдини уришиб кетди:— Шунақа йиртқич айиқ борлигини билар эдинглар-ку. Фермага текканини айтиб огоҳлантирган ким эди? Нега эҳтиёт бўлмайсанлар?

— Қандай қилайлик, Ортик ака, ҳаммаёқ ўрмон, пасту баландлик.

— Милтиқни ўқлаб юриш керак эди.

— Бу айиққа милтиқ билан ҳам бас келиш қийин-да,— деди Эшмурот ака.— Мерган одам бўлмаса, битта-иккита ўқ билан йиқилмайди. Кейин одамнинг ўзини ўлдириб кетади.

Мансуров бу айиқнинг совхоз молларига ҳали кўп хужум қилиши мумкинлигини ўйлади-ю:

— Наҳотки ораларингда биронта овчи йўқ?— деди.

Ортик жавоб бермай ерга қаради. Шунда унинг ўрнига Турди жавоб берди:

— Бор, мана, Ортиқ ака жуда ўткир овчи. Ўтган йили зўр бир бўрини отиб олган эди.

— Шунақами?— деди директор Ортиққа илиқ бир назар ташлаб.

— Ҳа, армияда снайперликка ўқиган эдик,— деди Ортиқ ва Турдидан сўради:— Айиқнинг иини биладиганларинг борми?

— Суюнбой ака кўпдан бери зеҳн солиб юриб сезганмиш. Ҳу, ана у Қизилтошнинг унгурида ини бўлиши керак дейди.

Турди қалин чакалақлар ва арчазорлар орасидан чиқиб турган қизғиш қоятошни ва унинг тагидаги баҳайбат бир унгури кўрсатмоқда эди.

Қуёш узокдаги ўша қоятош ортига тушиб кетмоқда эди.

— Бўлмаса, таваккал,— деди Ортиқ.— Ўртоқ Мансуров, рухсат берсангиз, мен бир айиқ овлаб кўрай.

Директор унга бир оз хавотирланиб қаради-ю:

— Ҳозирми?— деди.

Директорнинг илиқ гапи ва хавотирланиши Ортиққа жуда ёқиб кетди. Ортиқ шу айиқни отиб олса директор билан яқин муносабат пайдо қилиши мумкинлигини сезди. Замоналига ғолибона бир назар ташлади-да:

— Йўк,— деди,— ҳозир айиқ ҳам жуда безовта, ҳали-бери ўзини кўрсатмайди. Мен кечаси чиқмоқчиман.

Мансуров баҳайбат унгулга яна бир қараб қўйди-ю:

— Ҳар ҳолда, эҳтиёт бўлинг,— деди.

Ҳамма айиқнинг гапи билан бўлиб, ҳаром ўлган қўйнинг қулоғидаги сиргани махсус текшириб кўриш ҳеч кимнинг эсига келмади...

36

Тоғда отлиқ юриб ўрганмаган одамни юқорига чиқишдан кўра пастга тушиш кўпроқ қийнайди. Мансуров қорнига ботаётган эгарнинг қошидан ўзини орқага ташлайвериш, узангига оёғини тирайвериш жуда толиқди. Тоққа чиққанларига ярим кун бўлгани йўғу унинг назарида, бир неча кун бўлгандай туюлади.

У орқада келаётган Замоналидан сабрсизланиб сўради:

— Ярми қолдимми?

— Ҳа, мана шу камга тушсак, нарёқда яна битта бароз бор. Кейин йўл текисроқ кетади.

Мансуров отини буриб, сўқмоққа кўндаланг қилди. Энди текисроқ турган эгарда бадани бир оз дам олиб:

— Нима-нима?— деди. У «кам» ва «бароз» деган сўзларнинг маъносини билмас эди.

Замонали кўлидаги камчи билан хозир иккови тушиб бораётган тик йўлни кўрсатиб:

— Бароз мана шу,— деди.— Русчасига «Крутой спуск». Хув тўғрида тоғнинг икки томони пасайиб келиб, кемтилиб қолган жойи бор-ку. Кичкина довонга ўхшаб турипти. «Кам» дегани ана шу. Йўлимиз ўша камдан ўтади.

— Бу ернинг терминлари ҳам ўзгача,— деди Мансуров. Уни шу ўзгачалик қийнаб қўяётгандай безиллаб сўради:— Ҳали яна битта шунақа бароз борми?

— Лекин манзарани қаранг, Муталлиб Мансурович. Қоятошлар ҳам ипакдай майин кўринади-я!

Офтоб қаршидаги тоғларнинг ортига ўтиб, уларни кўкиш нур пардаси билан чулғаб олган эди. Шу нур пардаси ичида қоятошни ўрмондан ажратиб бўлмас, ҳаммаси бир хил ҳарир тўрдан тўқилгандай силлик, нафис ва енгил кўринар эди.

— Ипакдай майинлиги шу бўлса!— деди Мансуров кундузги селни ва боя айиқ ўлдириб кетган қўй билан итни эслаб.— Ёз бўйи бўлмаган ишлар бир кунда бўлса-я! Бирорта мухбир ёзиб чиқса одам ишонмайди.

— Менинг бобом раҳматли айтгучи эди: «Баъзи-баъзи кунларни кўзга сургим келади, баъзи-баъзи кунларни қувалаб ургим келади». Бугун унақаси ҳам кўп бўлди-ю, мунақаси ҳам.

— Қанақаси?

— Мен мана шу табиатнинг гўзаллигини кўзга сургим келади. Қаранг: Кавказдан қаери кам? Швейцария тоғларидан нимаси ёмон?

— «Ҳар кимники ўзига, ой кўринар кўзига» деган мақолни эшитмаганмисиз?

— Хўп, Муталлиб Мансурович, тоғларнинг гўзаллиги писанд бўлмаса, одамларнинг гўзаллиги эътиборингизни тортгандир? Наҳотки, шу табиатдаги гўзаллик бу ернинг одамларида зоҳир бўлмаса?

— Бу шоирона гапларингизни бирор газетада ёзиб чиқсангиз-чи? Беҳазил! Аваз Қамбаров билан хотини иккови бугун бир сурув қўйни селдан қутқариб қолганини ҳар қанча ёзсангиз ҳам кам.

— Сиз шунга ишонган бўлсангиз, бугунги кун ҳақиқатан кўзга суртадиган кун бўлипти, Муталлиб Мансурович! Ойкўлда бунақа одамлар кўп, факат Давлатбеков билан Ортиқ Қамбаров уларни юзага чиқармай юрибди.

Мансуровга сўнги гап унча ёқмади:

— Ортиқ Қамбаровнинг ўрнида сиз бўлганингизда айиққа қарши отланармидингиз?

— «Ҳа», десам мақтанчоқлик бўлади. Шунинг учун «йўқ»

дейман. Үзи Ортиқ ҳам Қамбаров эканлиги бежиз эмас...

Директор Ортиқдан бунақа дадиллик кутмаган эди. Унинг кечаси чикмоқчи эканини эслади-ю, бирор шикаст етишидан хавотирланди. «Рухсат бериб нотўғри қилдиммикан», деди ичида.

— Муталлиб Мансурович, мен сиздан бир нарсани сўрамоқчи бўлиб юрибман.

— Нимани?

— Ҳа мен Воҳидовга ёзиб берган таклифлар, Ойқўлнинг тақдири... нима бўларкин?

— Кузгача ҳеч нарса бўлмаса керак... Мен Воҳидов билан Гаёсиддиновнинг олдида сизнинг таклифларингизни ёқлаган эдим...

Мансуров Бодомзор қишлоғининг олдида — йўл бўйида бўлган гапларнинг тафсилотини Замоналига энди айтиб берди.

— Шу Давлатбеков ишдан кетса, масала тезроқ ҳал бўлар эди-да,— деди Замонали ва Мансуровга «бўлим бошликларини ўзгартириш сизнинг қўлингиздан келади-ку», дегандай қилиб қаради.

Давлатбековни лавозимидан кетказишни Мансуров ҳам истаган пайтлар бўлар эди. Лекин бунга катта бир асос керак эди, чунки у Фиёсиддиновнинг химоясидаги одам эди. Давлатбековнинг ўзи ҳам усталик қилиб тутқич бермай юрипти.

Мансуров буни Замоналига айтиб ўтирмади. Уни синамоқчи бўлгандай:

— Агар Давлатбеков кетса... ўрнига сиз бўласизми?— деди. Замонали «ялт» этиб Мансуровга қаради. Унинг тагидаги от ўт ейиш учун бошини ерга чўзди. Юганнинг учи Замоналининг қўлидан чиқиб кетди. У юганга қўл чўзар экан, «наҳотки мен Давлатбековнинг ўрнини олиш учун курашиб юрган бўлсам» деган ўйдан қулоқларигача қизариб кетди.

— Бу нарса менинг хаёлимга ҳам келган эмас, Муталлиб Мансурович,— деди Замонали ранжиган товуш билан.— Ҳозирги ишим ўзимга жуда яхши.

Мансуровга унинг кизариши ҳам, ранжиши ҳам алланечук жуда ёқди. «Ҳалол йигит», деб қўйди ичида. Сўнг жилмайиб туриб:

— Ҳўп, майли, ҳозирча қистамайман,— деди ва отини пастга бурди.

Замонали индамай биясини унинг кетидан ҳайдади. Мансуров боягидай оёқларини узангига тираб, ўзини орқага ташлаб, бароздан тушиб борар экан:

— Гап фақат Давлатбековда эмас,— деди.— Сўнги икки-уч йилда қишлоқ хўжалигига раҳбарлик қилиш қанчалик мушкуллашиб кетганини сиз ҳам сезаётгандирсиз?

— Ҳа, ҳар хил чигалликлар чиқаётганини ҳамма гапириб юрипти-ку.

— Давлатбековлар мана шу шароитга мослашиб олгани-ни-чи?

— Э, булар шахсга сиғиниш даврига ҳам жуда мослашган эди.

— Мана шунақа мослашувчилар ишни бузяпти-да, ука,— деди Мансуров.— Тарих қайси томонга бурилса, булар дарров шу томонга «паррагини» тўғрилайди-ю, фақат ўзининг тегирмонини юргизишнинг пайдидан бўлади. Жамият нима бўляпти, халқ нима бўляпти — бу билан ишлари йўқ.

Мансуров дилидаги гапларни Замоналига айтиш билан кўнглини бўшатиб, енгиллашар, айтиш вақтда, уни ўзига яқин олишини билдириб, келажакдаги мушкул ва мураккаб ишларга тайёрлагиси келар эди.

Улар Қорабулоқнинг тепасига келганда сўқмоқ бўйидаги чақир тошлар орасидан бир тўп каклик париллаб учди. Арчалар устидан пастлаб учган какликларнинг аллақайсиси «кийқ-кийқ» деб кетаётгани аниқ эшитилиб турарди.

Замонали пастга қаради. Кечки куёш ёғдусида Қорабулоқнинг суви эриган қалайдай оппоқ бўлиб ялтиради.

* * *

Сув бўйида битта оқ «Волга» кўринди. Тепасида қизил крести бор. Машинадан бериқоқда турган икки киши тоғларга қараб ниманидир муҳокама қилишяпти.

Мансуров билан Замонали булоқ бўйига тушиб боришди. Ҳалиги кишилар нотаниш эди. «Волга»нинг номери ҳам узоқдан келганини кўрсатиб турар эди.

Машинанинг чанглари артаётган баланд бўйли озгин йигит отликларга ўгирилиб қаради. Шунда Замонали унинг бўртброк турган ёноқ суяклари ва сочи сийраклашиб қолган чаккаларини кўриб суюниб кетди.

— Ие, Мадаминжон ака, келинг,— деб, у билан отдан тушиб кўришди.

Мадаминжон ҳорғин кулимсириб машинага ишора қилди:

— Иш жойим яна ўзгарди.

У Ойкўлдан қайтгандан кейин болаларини кўргани борган эди, Маъсудага кўп ғамхўрлик қилган ҳалиги врач йигит Насимхонни учратиб қолди. Эски дардлари яна янгилашиб, Мадаминжон Насимхонга ўз аҳволини айтиб берди. Гап орасида Ойкўл томонларни ҳам кўп таърифлади, Маъсудани шу тоққа олиб чиқмаганидан армон қилди.

Насимхон ҳозир соғлиқни сақлаш бошқармасида каттагина

лавозимда ишлар, колхозчилар учун санаторий типигаги янги дам олиш уйи қуришга маблағ ундириб, энди шунга баҳаво бир жой қидириб юрар эди.

У Мадаминжонга: «Саргардонликни энди бас қилинг», — деди-да, уни ўзига шофёр қилиб олди. Кейин лойиҳачи инженерни таклиф қилди. Бугун уювлари Ойкўлга чиқиб келишди.

Насимхон гавдаси чуваккина йигит бўлса ҳам, ўткир кўзларида ва ҳаракатларида алоҳида бир ғайрат сезилиб турар эди. У Мансуровнинг директор эканлигини билиб, гапнинг пўскалсини айта қолди:

— Жойларингиз жуда баҳаво экан. Арчазорлар инсон соғлигига қанчалик шифо эканини ўзингиз биласиз. Афсуски, бу ерларда ободончилик кам экан. Бу ёғини ўзимиз иложи бориचा тўғрилармиз.

Замонали Мансуровга суюниб кўз ташлади. Мансуров пешонасини тириштириб:

— Ниятларинг яхши-ю, лекин бизда ҳам ташвиш кўп-да, — деди. — Райижрокомга учрадиларингизми?

— Аввал сиз билан келишиб, кейин учрашамиз.

— Бу ерлар яйлов, ҳар бир қаричи ҳисобли.

— Чорвангиз яйловда ўтлайверади, одамларнинг насибаси бошқа, — кулиб эътироз қилди Насимхон.

Замонали Мансуровдан ҳайрон эди: «Жон демайдими? Шу баҳона билан кўп ишлар битиб қолади-ку». Мансуров ҳам ичида «жон» деб турар эди-ю, фақат баъзи қийинчиликларни ҳозирдан меҳмонларнинг бўйнига кўйиб олмоқчи эди.

Насимхоннинг сўнги жавоби унга ёқди. «Ҳа, дуруст, юқоридан бўладиган эътирозларга бу йигит ўзи жавоб топадиган кўринади», — деди ичида. Аммо яна пешонасини ишқаб, бошқа тўғрида эътироз қилди:

— Тоғнинг ичи совуқлик қилади. Қиш эрта тушиб, кеч кетади.

— Бизни ҳам шу ёғи ўйлантириб турибди.

— Ундай бўлса, дам олиш уйини Ойкўл қишлоғида қуриш керак.

Замонали Мансуровнинг ниятини энди фаҳмлади-ю, унга қойил бўлиб тикилди: агар дам олиш уйи қишлоқда қуриладиган бўлса, Ойкўл янада тез обод бўлади.

Насимхон ҳам сезгир йигит экан, коса тағидаги нимкосани фаҳмлаб қолди.

— Ўртоқ Мансуров, сиз билан мен тешани нукул ўз томонимизга чопсак, иш чикмайди. Арра бўлиб, бирни у ёққа, бирни бу ёққа тортганимиз яхши.

Мансуров «сири» очилганини сезиб жилмайди.

— Хўш, Ойкўл нега тўғри келмайди?

— Чунки арчазорлардан анча узокда. Ойкўлингизда сув ҳам оз экан. Ҳайронман, тоғнинг ҳар жилғасидан шунча сув чиқяпти...

— Санглокларга сингиб кетяпти-да,— деди Замонали.— Мирзачўлдагидака цемент нова қуриб, сув олиб борилса эди, Ойкўлнинг лалмикорликлари боғ бўлиб кетар эди. Сизларга мева ҳам керакдир ахир?

— Керагу, лекин мевани ўзимизнинг колхозлардан ҳам олиб чиқаверамиз. Бизга арчанинг нафаси билан биянинг кимизи заруррок. Ҳар қанча кимизу сут-қатиқ бўлса совхозингиздан олаверамиз. Заводга ташиб юрмайсизлар.

— Лекин шу муносабат билан битта цемент ариқ қурилмаса, бу ҳаммаси бекор...

Насимхон билан Мансуров баҳслашиб кетишди. Бундан катъи назар, дам олиш уйи қурилса, Ойкўлга яна файз кириши Замонали учун шубҳасиз эди. У машинанинг ойнасини артаётган Мадаминжоннинг олдига келди. Буларни бошлаб келиб жуда яхши иш қилганини унга айтиб, миннатдорчилик билдирган эди, Мадаминжон, лаблари титраб:

— Мен ҳали раҳматга арзирли ҳеч иш қилганим йўк, укажон, — деди. — Миннатдорчилигингиз бўлса, раҳматли Маъсуданинг хотирасига айтинг.— Унинг тарихини Замонали ҳам эшитган эди. Мадаминжон давом этди:— Қолган умримни шунақа ишларга сарфлагим келади. Докторларга хизмат қилиб, касалларни тузатишга қўлимдан келганича ёрдамлашсам, кўнглимдаги доғ бир оз кетармикин дейман...

— ...Қаранг,— дерди Мансуров Насимхонга тоғларни кўрсатиб,— бунақа табиатни яна қаердан топасиз?

— Обод қилиш масаласи-чи?

— Мен ҳам шуни айтяпман. Бу табиат ҳар қанча харажатни ўн ҳисса қилиб қайтаради. Биргаликда обод қилайлик десаларингиз, марҳамат. Бўлмаса... бошқа тоғларни ҳам кўринглар.

— Муталлиб Мансурович,— деди Замонали уларни муро-сага келтирмоқчи бўлиб.— Пастроқда бир жой бор. Арчаси ҳам қалин. Қишлоқ ҳам узок эмас.

— Бўлмаса бир кўрайлик.

— Юринглар.

Улар сойни ёқалаб пастга қараб кетишди.

37

Ойсиз тун.

Баланд тизма тоғ ўзидан наридаги минглаб юлдузларни бекитиб ётибди. Ўрмонзор ёнбағирлар, қоятошлар ва унгурлар кечаси бир-бирига чаплашиб, девордек қорайиб кўринади.

Осмоннинг ярмигача чиқиб борган бу баҳайбат деворнинг у ер-бу ерида чўпонлар ёққан гулханлар милт-милт қилади.

Елкасига милтиқ осган Ортиқ ўрмон орасида кетаётиб тўғрида милтиллаётган гулхани кўрди-ю, бунинг Авазларники эканини эслади ва бирдан укасини кўриб ўтгиси келди.

Коронғи жилғаларда тошларга урилиб оқаётган сувлар тун қуюқлашган сари қаттиқ шовуллайди. Ортиқ директорга «айикни мен бир овлаб кўрай» деганда, тоғларнинг ҳаммаёғи нурга тўлиб турар, чўккилар тепасида қор йилтирар эди. Ҳозир ўша тоғларни таниб бўлмайти. Ҳаммаёғи қоп-қора. Ортиқ тикилиброк қараса, устига тоғ босиб келаётгандай бўлади. Шу тоғнинг бир жойида ҳозир қутурган йирткич яшириниб ётибди. Шу кеча балки у ўлар, балки... Ортиқни ўлдирар.

Ортиқ шуни ич-ичидан ҳис қилади-ю, бутун ҳаёти, аввалги ўйлари ва изтироблари кўзига бошқача кўринади. Директорга ёқиш ва лавозимда қолиш истаклари кўнглининг бир бурчагига тикилиб, кичкина бўлиб қолган. Ҳаёт-мамот туйғуси эса шу тоғдай улканлашиб кетган. Тақдир ҳам Ортиққа энди ўзини бор бўйича кўрсатаётгандай... Шу туйғулар таъсирида Ортиқ кучли ва соф бир кишининг яқинида бўлишини истайди ва Аваз эсига тушади.

У Аваздан саккиз ёш катта бўлгани учун иккови бирга ўйнаб ўсган эмас. Ортиқ Авазни гўдаклигида кўп кўтарар, жонига текканда баъзан уриб-сўкар эди. Аваз тўккиз-ўн ёшга кирганда Ортиқ катта йигит бўлиб қолган, бир чеккаси шунинг учун ораларида дўстона яқинлик ва сирдошлик бўлмаган эди. Аммо туғишганлик меҳри зимдан ўсиб боришини Ортиқ армияга жўнаган куни сезган эди.

Ўша пайтда Кореяда қаттиқ жанглар кетмоқда эди. Америкаликлар бир-иккита бактериологик бомба ҳам ташлаган, уруш совуғи узоқ қишлоқларда ҳам эсиб қолган эди. Шу сабабли Ортиқлар армияга одатдагидан жиддийроқ ва хавотирлироқ бир руҳ билан жўнашмоқда эди. Ҳарбий комиссарлик ҳам уруш вақтида армияга жўнаганларни кузатгандагидай оркестр чалдириб, митинглар ўтказган эди. Шунинг ҳаммаси сабаб бўлиб, Санам хола Ортиқни кузатиш пайтида кўп йиғлади. Қамбар ота нуқул: «Ой бориб, омон кел, болам!» деган сўзларни такрорлар, унинг ҳам товуши товланар эди.

Ўн ёшли Аваз ҳам кузатишга келган эди. Катталардаги ҳаяжон унга ҳам ўтган, ҳозир алланчечук бошқачароқ кўринаётган акаси кино қаҳрамонларини эсига туширар эди. Акаси энди қаҳрамон бўлиб кўринаётганда бирдан у билан ажрашиш кераклиги боланинг кўнглини чидаб бўлмас даражада эзар эди.

Кетадиганлар машиналарга чиқа бошлашди. Оркестр

чалиб турибди. Ортиқ онаси ва дадаси билан кучоқлашиб хайрлашди, сўнг Авазчанинг елкасига кўлини кўйди. Товуши ҳаяжондан олиниб, лаби титраб деди:

«Хайр, ука, энди менинг ўрнимда ҳам сен қоласан, яхши йигит бўл!»

Шунда Аваз бирдан ўзини акасининг кучоғига отди, кўз ёшини кўрсатгиси келмай, юзини акасининг кўйлагига босди. Ортиқ ҳам таъсирланиб кетиб, уни кучоқлаб олди. Укасининг мурғак гавдаси шундай ҳаяжон ва изтироб билан титраб эдики, Ортиқнинг ҳам кўнгли бузилиб кетди.

Ортиқ ҳозир ўша дамларни худди бугун бўлгандай жуда аниқ эслади. Сўнг бирдан айиқ эсига тушди-ю, вақтни билиш учун осмонга қаради.

Етти Қароқчи юлдузларининг бир қисми тоғнинг фарб томонига ўтиб кетган эди.

Авазларнинг гулхани энди яқиндан кўринди. Тўрткўз ит кимдир келаётганини сезиб ҳуриб чиқди.

Аваз милтиқ ўқлаётган эди — айиқ кўшни сурувга ҳужум қилганини у ҳам эшитган эди. У милтиқни чодирга суяб кўйиб акасига пешвоз чиқди.

Гулханнинг ёруғида қатик ивитаётган Хулқар Ортиқнинг юзидан ва елкасидаги милтиғидан айиққа бормоқчи эканини пайқади-да, унга бирдан ҳурмати ошиб:

— Келинг, ака,— деди.

— Қалай, тинч ўтирибсизларми? — деди Ортиқ ҳам илик товуш билан.— Аваз, ҳалиги қўлчироғинг борми? Из кўришга керак эди.

Аваз ҳам акасининг алланечук майинлашиб қолганини сезди. Кафтга олиб қисиб-қисиб турса, «ғиж-ғиж» этиб ёнадиган электр фонарчани чодирдан топиб чиқди.

Ортиқ укасининг чодирга суяб кўйилган қўштиғ милтиғини олиб кўрди.

— Бу ҳам шу,— деб милтиқни ёқтирмай жойига кўйди.— Бешотар бўлмади-да.

Аваз қўлчироқни унга берар экан:

— Суюнбой ака ҳам боряптими? — деди.

Суюнбой аканинг қўлида таёғи-ю, қўлтиғида кимнингдир чакмонидан бошқа ҳеч нарсаи йўқ.

— Бу киши инини кўрсатиб кўйса бас,— деди Ортиқ. Сўнг Хулқарга юзланди:— Сув борми? Бояги ошинг зўр бўлган эканми, ҳали ҳам чанқатиб юрибди.

Хулқар челақдаги тиниқ сувдан бир чинни коса олиб келиб берди. Ортиқ сувни олар экан, Аваз унинг плаш тагидан белига боғлаб олган ўқдони ўққа тўлиб турганини кўрди. Сўнг кўзи акасининг чап қўлидаги қўшалок бош бармоғига

тушди. Бу бармоқлар ҳозир Авазга болаининг бармоқларидай кичик ва нозик кўриниб, негадир, раҳмини келтирди.

Ортиқни акалик меҳри тортиб келганини, ичи куяётгани олдиндаги мушкул ишнинг ҳаяжонидан эканини Аваз сезиб турар эди. Кечаси ўрмонда айиқни бир-иккита ўқ билан йиқитиш жуда қийин эди. Ортиқ «бешиотар бўлмади-да» деб кўрқиб эмас, афсусланиб гапирган, Аваз буни ҳам пайқаб турар эди. Туғишганлардагина бўладиган иссиқ бир туйғу Авазнинг юрагини чулғаб олди.

— Шошманг,— деди у акасига ва чодирга кириб қалинроқ кийинди-да, ўқдонни олиб чиқди.— Бирга борамиз.

Ортиқ сувни сипқориб, Хулкарга бўш косани қайтариб бермоқда эди. Авазга тез ўғирилди-ю, кўзлари йилтираб:

— Сен кўй, ука,— деди.— Кечаси хотининг ёлғиз...

Аваз белига ўқдонни боғламоқчи бўлди, лекин боғламай туриб Хулкарга қаради. Бу қарашда савол, айни вақтда, ишонч бор эди. Хулкарнинг бугун Оқдарадаги селда ўзини йигитлардай тутгани Авазнинг кўз олдидан кетмас, ҳозир у Хулкарга ўзига ишонгандай ишонар эди.

Хулкар эса, «кундузги азоблар оз экан-да, қуриб кетсин» дегандай эрига кўзлари жавдираб қаради. Сўнг кўз кўзга тушганда, Авазнинг унга ишониб шундай қилаётганини, акасини ёлғиз юборишдан кўра Хулкарни ёлғиз қолдириш осонроқ эканини сезди.

— Майли, ака, борсинлар,— деди Хулкар Ортиққа.— Ўша маймоқ мени ҳам хавотирлантиравериб жонимга теккан.

— Сен бугун уни ўйлама,— деди Аваз.— Бугун қорни тўқ, бу ёқларга келмайди.

Суюнбой ака Аваз билан Ортиқни тоғнинг кунботиш томонидаги унгулга эргаштириб кетди.

Улар ўрмон ичига кириб ғойиб бўлди-ю, ўша томондаги катта бир тепалик Хулкарга худди айиққа ўхшаб кўрина бошлади. Тепанинг қиррасида тиккайиб турган ўрмон айиқнинг елкасида Хулкар кўрган ёлсимон жунини эслатар эди.

Қаршидаги тоғ ортидан яримта бўлиб ой чиқди. Унинг кемтиги юқорига қараган эди.

* * *

Суюнбой ака Ортиқ билан Авазни ойдинда қорайиб турган унгуруннинг ёкасига бошлаб келди.

Кундуз қизғиш кўринган баланд қоятош ҳозир ой ёруғида ҳаворанг тус олган, қалин ўрмон орасидан улкан бир кал бошга ўхшаб чиқиб турар эди.

Қоятош билан унгурун оралиғида эни икки қадам келадиган

бутазор йўлак бор эди. Айиқ ўз инига шу ердан ўтар эди.

Ортиқ қўлчироқни «ғиж-ғиж» қилиб ёқди. Аваз ерга чўк-калаб:

— Мана, изи бор,— деб шивирлади.

Ёмғирдан кейинги лойқада муҳрланиб қолган иккита изнинг нимасидир гўдак товонини эслатар эди. Аммо бу «гўдакнинг» панжасидан қолган излар катта одамнинг изларидан ҳам йирикроқ эди. Шу изга қараганда айиқ инига томон ўтиб кетган эди.

— Ёзда кўп ётмайди,— пичирлади Ортиқ.— Гўшт еб чан-қаса ҳали-замон чиқади. Сув қайси томонда?

— Бу ёқда,— деб Суюнбой ака орқа томонни кўрсатди.

— Бўпти, сиз бораверинг,— шивирлади унга Ортиқ.— Биз ҳаялласак Хулқардан хабар олиб қўйинг.

— Хўп,— деб Суюнбой ака қайтиб кетди.

Шабада кечаси қорли чўкқилар томонидан эсар эди. Ортиқ шабадага қарама-қарши томондан айиқ ҳид ололмайдиган бир жойни танлади.

Турдининг чакмони билан телпагани Суюнбой ака қўлтигига кисиб келган эди. Ортиқ шуларни катта арчанинг олдидаги бир ниҳолга одамга кийгизгандай кийгизиб қўйди.

— Кўрса хурқади-ку,— шивирлади Аваз.

— Кўриб тўхтаган заҳоти отаман. Агар бир ўқ билан йиқилмаса, шу чакмонга хужум қилади. Тушундингми? Унгача мен орқага чекиниб яна отаман.

Аваз акасининг ҳийласини ёқтириб ичида қулиб қўйди, сўнг қоятош этагига тармашиб ўсган қалин бир бутанинг орқасига ўтди. Ака-ука йўлакнинг икки четида ётиб айиқни пойлай бошлади.

Атроф жимжит. Фақат ҳар замонда ҳаққуш «қўўқ» деб ҳазин ва чўзик товуш билан нола чекади.

* * *

Ой унча баланд кўтарилмай гарбга оғди-ю, энди камтиги пастга қараб қолди.

Хулқар ҳамон гулхан ёқиб ухламай ўтирар ва Авазлар кетган томонга қулоқ солиб ўқ овозини кутар эди. Кундузи селда қолиб ва меҳмон кутиб чарчаганининг устига кечаси бу ташвиш ҳам қўшилиб, унинг туйғуларини жуда нозиклаштириб юборган эдими, ёки чиндан ёмон бир хатар бормиди, ҳар ҳолда, Хулқарнинг кўнгли ниҳоятда безовта эди. Аваз бирда-ярим каклик, кийик отар эди-ю, аммо бунақа катта овга биринчи чиқиши эди. Ортиқ ҳам айиқ овини бир марта кўрган, бироқ ўзи отган эмас эди. Хулқар шуни ўйлаган сари, уларга бир

шикаст бўлишини олдиндан сезаётгандай юраги увушар эди.

Тун ярмидан ошганда Суюнбой ака Хулкарнинг олдига келди.

— Бирпас мизгиб ол, синглим, кўнглинг алағда бўлса, мен ўтириб тураман,— деб уни кўярда-қўймай чодирга киргизиб юборди.

Хулкар чодирнинг кираверишига кўрпача тўшаб, ечинмасдан ётди. У ётган жойдан тоғнинг қирраси ва тиниқ осмоннинг бир парчаси кўринар эди. Осмоннинг худди шу қисмида Хулкар юлдузлари осойишта милтиллаб турар эди.

Хавотирликдан кўзлари қалқиб кетаётган ва турли хаёлларга бораётган Хулкар шу гўзал юлдузлар тўпига тикилиб илтижо қилди: «Юлдузим, Хулкар юлдузим, ёрдам бер!»

Унинг ота-онаси «ўғил-қизларимиз Хулкар юлдузларидай кўпайишсин», деб, қизларига шу номни беришган эди. Лекин бечоралар бу ниятларига етишмади. Отанинг жасади уруш вақтида Уралда қолди. Онаси ҳам ёлғиз қизининг дийдорига тўймай вафот этди...

Хулкар адаш юлдузлардан кўзини олмай ўйланарди: «Наҳотки шу кўргиликлар оз бўлса? Айт, юлдузим, гуноҳим нима? Меҳнат билан муҳаббатдан бошқа нима айбим бор?»

Бири қўйиб бири порлаётган тўп юлдузчалар унинг илтижосига бепарво, ўз жимир-жимирларидан ўзлари завқлангандай шўх-шўх кўз қисишади. Гоҳ еттита бўлиб кўринишади, гоҳ тўққизта. Хулкар уларни аниқроқ санамоқчи бўлди-ю... кўзи уйкуга кетганини сезмай қолди.

° ° °

Ой ҳам ботиб кетди. Саҳарга яқин ҳаво анча совуқлашди. Бир жойда кимирламай ётаверишдан кунушган Ортик милтиқни қўлдан қўймай Авазга яқинлашди. Шивирлаб:

— Унгурнинг нарёғидан чиқиб кетганми дейман-да!— деди.— Совкотмадингми?

Ортик совуқдан титрар эди.

— Йўқ,— деб Аваз плашини ечиб акасига узатди:— Манг, менинг пахталигим бор.

Ортик плашни шалдиратмасликка тиришиб кияр экан:

— Кун чиккунча кутамиз,— деди.— Аваз, гап ўша. Мен от демагунча отмайсан. Томоша қилиб тураверасан.

«Ўзига ишончи керагидан ҳам ошиқ-да»,— деди Аваз ичида. Аммо акасига:

— Бўпти,— деб шивирлади.

Тонг бўзарганда Авазнинг кўзи илинган экан. Лекин бутун борлиғи сергак бўлгани учун қоятошдан тушган бир тошчанинг шитирлашидан чўчиб дарров кўзини очди.

Милтигини қисиб, тошча тушган томонга қаради. Ортиқ ҳам ўша томонга кўз тикиб турар эди.

Суюнбой ака айиқнинг иинини аниқ билмас экан. Айиқ Ортиқлар кутган унгурдан эмас, тепадан, қўл етмас қоятошнинг аллақайси ковагидан чиқиб келмоқда эди. Пайпоги юмшоқ бўлгани учун қадам товуши эшитилмас, фақат ўсиқ оқ тирноқлари тошга тегиб сал-сал шиқирлар эди. Аваз айиқ келаётган томонда ўтиргани учун бу шиқирлашни тонг сукуна-тида анча аниқ эшитди. Аммо буни бирор қушнинг қадам товуши деб ўйлади.

Шу пайт тошдан секин тушиб келаётган сарғиш-кўнғир айиқнинг баҳайбат елкаси кўриниб қолди. Турдиларнинг итини ўлдириб, қўйини олиб кетган айиқ шу эди. Елкасидаги жуни ёлдай тиккайиб турипти. Қоятошнинг қирраларини олдинги оёқлари билан одамдай кучоқлаб шошилмай пастга тушар экан, гавдаси беҳад катта кўринди.

Аваз тез акасига ўғирилди.

Ортиқ айиқни қоятошдан бутазорга тушган пайтда кўрди-ю, милтигини дарров унга тўғрилади.

Аваз яна айиққа қаради.

Бу орада пастга яна битта айиқ тушиб келган эди. Буниси хиёл кичикроқ, афтидан урғочиси.

Авазнинг тили музлаб кетгандай бўлди. Унинг назарида, юқоридан яна беҳисоб айиқлар тушиб, аввалгиларига қўшила-дигандай туюлди. Ака-ука унгур бўйида шундай тор жойда ўтиришар эдики, айиқлар кўплашиб ҳужум қилса, бу йўлак уларни йиртқиқларга осонгина тутиб берар эди.

Кейинги айиқ хушёрроқ эди, чамаси, ниҳолга кийгизилган чакмонни биринчи бўлиб кўрди.

Катта айиқнинг пастки лаби осилган, сарғиш тишлари кўриниб туради, қора тили билан юқори лабини ялаб қўяди, чанқаб келаётган бўлса керак. Ҳозир у ҳам чакмон билан телпакни кўрди-ю, кўзлари йилтиллаб, ҳид олмоқчидай ерга бош эгди ва дўриллаган газабли бир товуш чиқарди.

Айиқнинг унгурдан чиқишини кутиб пастроқда ётган Ортиқ ҳали уларнинг иккинчисини кўрган эмас эди. У олдинги ёлдор айиқнинг бошини мўлжалга олиб тепкини босаётганда айиқ бирдан энгашди, ўқ унинг елкасини сидириб ўтди.

Айиқ оғриқдан бир силкинди. Ўқ гумбурлаши ва айиқнинг даҳшат солиб бўқириши бир-бирига уланиб, тоғларни ларзага келтирди.

Ярадор айиқ милтиқнинг тутуни кўринган томонга ташланди. Иккинчиси унга эргашди.

Ортиқ шоша-пиша аввалги мўлжаллаб қўйган жойига чекинди. Аммо айиқларнинг кўзи у ўйлагандан ўткирроқ эди.

Улар ўқ отган одам қаёққа чекинганини кўриб қолишди ва ниҳолга кийдирилган чакмонга қарамай, Ортиққа ҳамла қилишди.

Аваз катта айикнинг қутурган башарасини, елкасидан тирқираб чиққан қонини, қонга беланаетган сарғиш-қўнғир жуини яқингинадан кўрди. Ортиқнинг милтиғида фақат битта ўқ қолгани, айиқлар унинг устига бостириб бораётгани Авазнинг хаёлидан чакмоқ чақиб ўтди.

Аваз олдинги айиққа ўқ отиб, кейин ўрнидан туриб кетдими, ёки чўккалаб туриб отдими, аниқ эсида йўқ. Жон-жаҳди билан қийқиргани ҳам ўзига гўё узоқдан эшитилди.

У ўқ отгандан кейин эркак айиқ гандираклаб кетди. Авазнинг ўқи айикнинг олдинги оёғига тегиб, суюгини синдириб ўтган эди.

Авазнинг қийқириб чиқишини ва ўқ отишини кутмаган айиқлар бир лаҳза довдираб қолишди. Ургочи айиқ саросима бўлиб тўхтади. Каттаси икки орқа оёғига турди. Яна ўқириб Авазга ташланди.

Аваз ҳам, Ортиқ ҳам милтиқларида қолган ўқларини деярли бир вақтда шу айиққа қараб отишди.

Бу ўқларнинг аллақайсиси тикка турган айикнинг юрагига тегди. Айиқ гурсиллаб ағанади. Эркагининг йиқилганини кўрган ургочи айиқ тез орқасига қайтди, буталар орасидан ўтиб, унгулга тушиб қочди.

Йиқилган айиқ сабза ўтларни қонга белаб силкина ва кўнгилни беҳузур қиладиган товуш билан хириллар эди. Ортиқ ўзига яхши итоат этмаётган титроқ қўллари билан милтиғини яна ўқлади-да, айикни қулоғидан отиб жим қилди.

Қоп-қора товонлари одам товонига ўхшаб кетадиган, қора тили осилиб қолган айиқ энди зирк тагида дўнгдай бўлиб қимирламай ётар эди.

Аваз унга орқа ўгириб, тошнинг устига ўтирди. Унинг огзи тахир бўлиб кетган, юз мускуллари асабий учар эди.

Ортиқ унинг ёнига келиб ўтирди-ю, энди титроғи сал босилган қўлларини укасининг елкасига ташлади. Ҳансираб:

— Хайрият, сен тўхтатдинг,— деди.— Бўлмаса мен тамом бўлувдим.

— Ёлғиз бўлсам, мен ҳам тирик қолмас эдим.

Аваз ўрнидан турди. Оғир ва нотекис қадамлар билан пастга, сув бўйига тушиб кетди.

Туш пайти. Турди айиқдан шилиб келинган гиламдай катта терига туз сепмоқда эди. Авазларнинг чодирисида бир ух-

лаб турган Ортик ташқарига чикди. Керишиб, кўзларини офтобдан қисиб, Турдига қаради-ю:

— Қалай,— деди,— айикнинг қорнидан кўйингни топдингми?

— Ҳа, жунига аралаштириб роса еган экан жониворни. Қорнини ёриб бир аламдан чиқдим-да, Ортик ака. Аблах, гўшт еб шундай семирибди!.. Катта сойда рус геологлар бор эди. Айик гўштини яхши кўрамиз дейишувди. Чақириб келиб сотдим. Мана пули! Олинг!

Ортик букланган кизил ўн сўмликларга қаради-да:

— Ўзинг олавер,— деди.— Мен энди келиб-келиб овимни сотаманми?

— Бўлмаса, битта кўзи олиб кўяман,— деди Турди.— Катта бўлса тандиркабоб қиламиз.

— Майли.

Аваз кўйда эди, акасини жўнатиш учун юқоридан тушиб келди.

— Лекин қойилмиз сизга, Ортик ака,— дерди Турди.— Тоғдай айикни қулатиб, бизни бир фалокатдан халос қилдингиз-а!

Ортик Авазга ўгирилиб қаради-ю, Турдига:

— Битта мен эмас,— деди.— Аваз ҳам яхши ёрдам берди.

Турдининг мақтови Ортиққа жуда ёқар эди. Кеча оқшом бир бурчакка тикилиб кичкина бўлиб қолган обрўпарастлик туйғулари энди ғалабадан кейин яна ўсиб, ўзини кўйиб бермоқда эди. Қишлоқда ҳали уни қанча одам Турдига ўхшаб мактайти. Ортиқ буни олдиндан ҳис қилиб, камтар бўлишга тиришар эди.

— Директор ҳам роса хурсанд бўлар,— деди унга нима ёқишини пайқаган Турди.

— Ҳа, яхшилаб ўраб бер, уйда ошлатиб олиб бораман.

Аваз акасидаги ўзгаришни сезиб, таажжубланиб турар эди. Ортиқ айикнинг териси устига энгашиб, қорин томонини ағдариб кўрди-ю:

— Аваз, қара,— деди.— Иккинчи марта юрагини мўлжаллаган эдим. Теккан экан-да.

Шу билан у айикни ҳақиқатан ўзи қулатганини исботламоқчи бўлар эди.

— Ҳа, энди, бир омад келди-да,— деди Аваз.

Ортикнинг назарида, укаси унинг мерганлигини тан олмаётгандай кўринди. Ака-ука иккови Турдидан анча узоқда, арча соясида ўтириб овқатланишаётганда Ортиқ Авазга писанда қилиб:

— Омад ўзи келмайди, ука,— деди.

Аваз унга синовчан назар билан тикилиб:

— Айыкнинг терисини директорга совға килмоқчимисиз? — деди.

— Агар ёқтирса қиламан. Нима, сенинг кўзинг қиймаяптими?

— Терини эмас.

— Ҳа, нимани?

— Ортиқ ака, мен сизни бирда тушунаман, бирда тушунмай қоламан.

— Масалан?..

— Масалан... сиз мунча директорга ёқишга тиришасиз?

— Соддасан-да, ука. Битта мени шундай деб ўйлайсанми? Директоринг ҳам ўзидан каттароқларга ёқишга тиришади. Юқориларга ёмон кўринган одам масъул ишда ярим йил ҳам ишлай олмайди.

— «Пастдагиларга» ёмон кўринса-чи?

— Бу ҳам ёмон. Лекин юқорида суяйдиганинг бўлса, «пастдагилар» суймаса ҳам беш-олти йил чидаб бериши мумкин.

— Чидашини қаждан биласиз?

— Чунки «пастдагилар» — денгиз. Денгизнинг бардоши зўр бўлади.

— Денгизнинг қаҳри келса итқитиб ташлаши ҳам бор.

— Ҳа, лекин кемангни яхши ҳайдайдиган дарға бўлсанг, денгизнинг ҳар қандай тўлқинларидан ошиб ўтаверасан.

— Ўтганда қаерга борасиз?

— Коммунизм қирғоқларига! — деди Ортиқ кулиб.

Унинг кайфи чоғ бўлгани учун шоирона гаплар айтгиси келар, аммо бу гаплар баландпарвоз чиқмасин, деб ўзи олдиндан кулар эди.

— Бундан чикди, биз денгизнинг тўлқинига ўхшаб кемангизга елкамизни тутиб турар эканмизу коммунизм қирғоқларига сиз ўзингиз борар экансиз-да?

— Нега? Кема борган қирғоққа тўлқин ҳам боради... Сен қилдан қийиқ кидирма, ука, мен омади гапни айтдим. Ҳали кўп нарсани билмайсан. Билиб қўй деяпман.

— Тўғри, мен кўп нарсани билмайдиган содда бир чўпонман. Лекин... очигини айтганимга хафа бўлманг... Шу чўпонлигимни сизнинг дарғалигингизга алиштирамайман.

— Ҳо-о! — деди Ортиқ овқат чайнашдан тўхтаб. — Даминг баланд-ку. Қани, очикроқ гапир-чи, нима демоқчисан?

— Дарғаман дейсиз... Кеча директорга лаган бўлганингни кўриб, мен уялиб кетдим.

Ака-ука лаганбардорликни қисқа қилиб «лаган» деб атар эдилар. Ортиқнинг гаши келиб, оғзидагини зўрға ютди.

— Тумшугинг яна осмонга чиқиб кетяпти сенинг! Ҳушёр бўл, чўкиб кетадиган калхатлар бор.

— Чўқиса ҳам осмонда чўқисин, Ортиқ ака. Умр кишига бир марта берилади. Наҳотки шуни ҳам бировларга пойи-патак бўлиб ўтказиш керак? Одам ўзининг ғурури билан эркини байроқдай баланд тутиши керак эмасми? Мана, нон турипти. Агар менга «акангдай дарга бўласан, ўзингдан каттароқларга акангдай лаганлик қиласан» деса, ўлиб қолсам ҳам бўлмас эдим!

— Ҳа, энди, бўйинг етмагандан кейин «пуф сассиқ» дейсан-да!

— Боринги, сиз айтгандай бўлсин. Боринги, катталар хушомадни суйсин. Лекин янги директоримиз Мансуров... кеча мен сездим... лаганликдан ирганадиган одам экан. Агар сиз унга ёқай десангиз, лаган бўлманг. Ўзингизни тутиб, муомала қилсангиз ёқасиз.

Сўнги гапда пичинг борлигини сезган Ортиқ:

— Ёқмасам ёқмаёқ кўя қолай!— деди.— Сенлардан ҳам кулогим тинчийди. Керак бўлса олсин шу лавозимини! Ўзининг ҳам жонимга тегди!..

Ортиқнинг бу гаплари самимий эмаслигини бошқа ҳеч ким сезмаганда ҳам, укаси сезар эди.

— Тавба!— деди Аваз.— Эрталаб айиқни алдай олмаган одам энди мени алдамоқчимисиз?

— Ҳали сен ҳам менга ишонмайдиган бўлиб қолдингми?

— Э, шу кетишда сизга Турди билан Исмаил бободан бошқа ҳеч ким ишонмай кўяди.

— Балки менга сендақаларнинг ишончи керак ҳам эмасдир?!

— Кичкина бир кишлокқа катта бўлиш сизни шу кўйга солса... дунёда амалпарастликдан ёмон касал йўқми дейман-да!

— Гапни кўпайтирма!

Ортиқнинг кўзлари косасидан ўйноқлаб чиқди. Ғазаби яна бир даража ошса, укаси билан муштлашиб кетиши мумкин эди.

Аваз ўрнидан турди.

— Ортиқ ака, сизда ота мерос мардлик бор. Шу бўлмаса айиқ енгилмас эди. Бу мардликни айиқнинг терисига қўшиб топшириб юборманг, ҳали керак бўлади.

Аваз орқасига бурилди-ю, юқорида ёйилиб юрган қўйларига қараб кетди.

Ортиқ ҳам ўрнидан турди. Тоғлар боягидай тиниқ, қуёш боягидай чарақлайди. Аммо Ортиқда бояги яхши кайфиятлардан асар ҳам йўқ. Ўзи-ўзига совуқ туюлади. Атроф ҳам гўё фэйзсиз ва кўримсиз бўлиб қолган. Авазнинг гаплари... Ортиқ уларни мулоҳаза қилиб кўришни истамас эди, чунки хотирасини кавлаштира, таъбини баттар тирриқ қиладиган

нарсалар чиқишини билар эди. У ҳозир бир нарсани хис қилар эди: укаси унинг кўнглидаги бояги шодликни сўндирди...

Турди терини тузлаб бўлиб, яхшилиб ўраган, энди Ортининг отини ечиб келиб, айилини тортиб, маҳкамламоқда эди. Етти ёт бегона одам Ортиққа шундай партибийрону, туғишган укаси... «Бахил!»— деди Ортиқ Авазни ичида сўкиб.

Турди отни айиқ терисининг олдига етаклаб келди.

Бир четда симоби кўйнинг териси ҳам ўроғлик турар эди.

— Бу нима?— деди Ортиқ.

Турди ёни-верига қараб, атрофда ҳеч ким йўқлигига амин бўлгач «сирни» очди:

— Ортиқ ака, кеча айиқ ўлдириб кетган кўйни таниганминдингиз?

— Йўқ.

— Ўша сизники эди.

— Бекор айтибсан!

— Худо урсин агар. Мана, терисига қаранг.

— Қулоғида сирғаси бор эди-ку?

— Мен совхознинг кўйидан олиб тақувдим.

Ортиқ воқеани энди тушуниб, бир лаҳза бақрайиб турди. Сўнг Турдига ўшқирди:

— Сен, бўри, мени ҳам ўзингга ўхшатиб ҳаромхўр қилмоқчисан-а!

Бултур кузда Турди катта ҳисорий кўйлардан еттитасини сотиб, ўн бешта майдароқ дурагай кўй олган, ортиб қолган саккиз кўйнинг учтасини ўзи сўйиб еган, учтасини Давлатбековга, иккитасини Ортиққа берган эди. Турди шуни эслаб қулди:

— Нима еган бўлсак ўртоқ Давлатбеков билан ҳаммамиз бирга еганмиз... Юрагингиз така-пука бўлавермасин, Ортиқ ака. Бунинг айиқдан ўлганини директор ўзи кўриб кетди-ку.

— Аҳмоқ! Тафтиш бўлса сирғасининг ўрни билинмайдими?

— Тафтиш кузда бўлади. Унгача семиртириб элтиб бераман.

Ортиқ бир лаҳза ўйланиб қолди. «Мана бу айиқ тирик қолса давлатнинг яна қанча молини қийратмасмиди?— дерди кўнглининг Турдига яқин бир жойи.— Бугун кечаси қилган ишинг бир кўйга арзимайдими?»

Аммо кўнглининг бошқа бир жойида Авазнинг товуши ҳам эшитилиб тургандай бўларди: «Кечасиги ишингни бир кўйга сотасанми? Мардликнинг нархи шунчалик пастми?»

«Ҳе шу мардлик ҳам жонимга тегди!— гижинди Ортиқ ичида.— Мен буларнинг қайси бирига мард кўринай? Кўлинг очик бўлмаса, яхши меҳмон келганда коньяк очиб, кўй сўймасанг, ким сени мард дейди? Юз йигирма сўм ойлик оламан.

Беш болага етказайми, келди-кеттига етказайми? Бу дунёда мардлик ҳам нуқул пул ейди!»

— Ҳраб бера қолай, Ортиқ ака, элтиб топшириб юборасиз,— деди Турди.

— Ҳра!— деди Ортиқ қатъий товуш билан.— Сенинг ҳам сўзинг ерда колмасин, Ҳраб бер!

Турди уни жўнатиб, орқасидан тикилиб қаради-да: «Ҳақиқатан, танги йигитку-я!»— деб қўйди.

39

Тоғнинг тошларидан сиркиб чиққан чашмалар бағрида япроқлари бахмалдай товланган, ўзи толим-толим бўлиб пастга осилган гўзал бир гиёҳ ўсади. Поялари ўрнида сочдай копқора ва майин, сочдай ингичка толалар. Шода-шода барглари шу толаларга битталаб териб чиқилганга ўхшайди. Қишинёзин баҳордагидай яшнаб турадиган, ҳамиша чашманинг шўх томчилари билан ўйнашиб ўсадиган бу чиройли гиёҳ — сунбул.

Сўнги кунларда димоғи чоғ бўлиб, ўзини жуда бежавотир ва осуда сезаётган Ҳулқар сунбулнинг бир толимини узиб, сочига тақиб олди. Ҳуж бўлиб ўсган зирқларнинг шохини қайириб, қорақанд доналарини териб ейишга тушди.

Қорақанд ҳали қорайиб пишган бўлмаса ҳам, қизариб қолган эди. Ҳулқар унинг нордонлигидан кўзларини қисиб, юзини буриштириб куларди:

— Вой, бирам кўп! Аваз ака, белбоғингизни беринг, териб олайлик.

Аваз пастда ёйилиб юрган қўйларини қайтариб ўтлоқ ёнига тўғрилади-да, хотинининг олдига келди. Белбоғини ечар экан, Ҳулқарга жилмайиб қараб қолди.

Қорақанд суви Ҳулқарнинг лабларини қуюқ кизил рангга бўяган ва иягининг чуқурчаси устига чиройли бир хол қўйган эди.

— Нега куласиз? Манг, сиз ҳам бир татиб кўринг.

Ҳулқар Авазнинг оғзига уч-тўрт дона қорақанд солди. Шунда бармоқлари Авазнинг лабига майингина тегиб, этини жимирлатиб ўтди.

— Бунақада тўядими киши?— деб, Аваз Ҳулқарга яқинроқ борди.

— Қанақада тўясиз бўлмаса?

— Кўрсатайми?

— Майли.

— Қимирламай тур... Кўзингни юм!

Ҳулқар кўзини юмди: аммо қовоқлари ва лаблари кулаётгандай пирпирар эди. Аваз уни белидан қучди-да, иягининг чуқурчаси устидаги қорақанд холидан ўпиб олди.

— Ҳа, айёр!— кулиб кўзини очди Ҳулқар.

От тақасининг тошга тегиб қарсиллагани эшитилди. Аваз

товуш келган томонга қаради. Қаршидаги камдан ошиб келаётган икки киши кўринди. Бири пиёда. Бири отлиғу, яна битта эгарлоқлик отни етаклаб олган.

Улар берирок келганда Аваз серёл кора отнинг устидаги мўйловдор Давлатбековни таниди. Пиёда бўлиб олган, сочлари ўсиқ бош яланг йигит елкасига фотоаппарат осган, калта энгли сарғиш кўйлагини қора шимининг устига тушириб қўйган.

Бу тошкентлик журналист йигит совхозга очерк ёзиш учун келган. Авазларнинг ишини Мансуровдан эшитиб қизкиб қолган эди. Директор бирга келишга вақт тополмагандан кейин Давлатбеков орага тушди.

Давлатбеков Авазни суймаса ҳам, ўз бўлимининг машхур бўлишини истаб, меҳмонни аввал Ортиқнинг уйига олиб келди. Ортиқ уларга ошланаётган айиқ терисини кўрсатди, кимиз ва коньяк куйиб берди. Давлатбеков ўз бўлимининг сут ва ёғ топшириш бўйича илғор эканини, Ойкўлга электр тушириш учун қанча меҳнатлар қилганини, айиқ отган Ортиқ билан Аваз ҳам унинг тарбиясини олиб ўсганини йўл бўйи меҳмоннинг кулоғига куйиб келди.

Ҳозир Авазларга яқинлашганда Давлатбеков ўзининг энг яқин шогирдларини кўргандай севиниб:

— Ҳа, Тоҳиру Зухролар, ҳорманглар энди! — деди ва отдан тушди. Меҳмон билан уларни таништирар экан: — Бизнинг бешинчи бўлимнинг чироқлари булар, — деди. — Шу чироқларнинг ёруғини кўриб, мана, Тошкентдан бир қаламкаш келди. Чироқларимиз келажакда машъалга айланади. Қўйларга бир қаранг, меҳмон, бўрдоқидай семиртиришган! Агар шу чўпонлар фидокорлик кўрсатмаса эди, бунинг ҳаммаси селда кетар эди!

Аваз хайрон: у Давлатбековдан ҳеч қачон бундай мақтов эшитмаган, эшитаман деб ўйламаган эди. Ким бу одамни бунчалик меҳрибон қилиб қўйди экан? Мансуровми? Ёки сўнги кунларда қилган ишлари чиндан ҳам ҳар қандай одамни — ҳатто Давлатбековни ҳам — унга дўст қиладиган зўр ишлар бўлганмикин?

Аваз ўзининг бу ўйидан хижолат бўлиб ерга қаради. Тошкентлик йигит, бир қўлида блокнот, бир қўлида қалам, Аваз билан Хулкарга устма-уст савол берад эди.

План, процент, қўй боқиш усули ва ҳоказолардан кейин йигит қалам ушлаган қўли билан пешонасига тушган узун сочини орқага сурди-да:

— Кечирасиз, — деди Хулкарга, — мумкин бўлса, сочингизга тақилган гиёҳнинг номини айтсангиз.

Хулкар уялинқираб, бунинг сунбул эканини айтди. Йигит

блокнотига: «Сунбул таққан жувон» деб ёзиб, тагини икки марта чизиб қўйди. Кейин айиқ отилган унгурни ва сел келган дарани бориб кўрди.

Унинг учи ингичка ялтироқ қора туфлиси бор эди, таглиги чарм бўлгани учун гоҳ тошда, гоҳ майин тоғ ўтида тойиб кетар эди. Аммо йигитнинг ўзи анча бақувват экан, чарчаш нималигини билмай роса юрди, ҳамма нарсани сўраб, билиб, блокнотини ёзувларга тўлдириб юборди. Охирида у Хулкар билан Авазни қўйлари ва тоғ манзаралари орасида икки қайта суратга олди.

Давлатбеков ўзини камтар тутиб, бир четда кулимсираб турар, тошкентлик йигит Авазларни ёқтириб астойдил иш қилаётганидан жуда мамнун кўринар эди. Аваз шу вақтгача Давлатбеков тўғрисида жуда ёмон фикрда юрганидан изза бўлди.

— Ҳадеб биз тушаверамизми суратга, ўзингиз ҳам келинг, Усмон ака,— деди. Шундан кейин учинчи суратга Давлатбеков ҳам қўшилди ва чўпонларига йўл-йўриқ кўрсатаётганга ўхшаб тушди.

Тошкентлик йигит билан Давлатбеков кечки пайт отланиб қайтиб кетишди. Йигит отда юриб ўрганмаган экан, нарироқ-қача эгарнинг қошидан ушлаб борди-ю, тик жой келганда яна пиёда бўлиб олди.

Юқоридан буни кўриб турган Хулкар Авазга қараб кулди.

— Лекин ғайратли йигит экан,— деди Аваз жиддий товуш билан.

Давлатбековдай одамдаги ўзгариш, хусусан, Тошкентдай улуғ жойнинг эътибори Авазни шундай тўлқинлантирган эдики, кўнгли ҳаприкиб-ҳаприкиб кетар эди. Хулкар ҳам ўзини одатдагидан бошқача сезар, қалбида кучли бир тошқин пайдо бўлганга ўхшар, бунинг нимасидир қувонтирар, нимасидир безовта қилар эди.

Эр-хотин кечаси анчагача ухламай гаплашиб ётишди. Гап орасида Хулкар Давлатбековнинг муомаласини эслаб:

— Ўлсин шу мўйлов,— деди.— Бизни машъал қилмоқчи эмиш. Ўзи шу машъалнинг ёруғида яхшироқ кўринмоқчидир-да!

Бу тахмин Авазга нохуш туюлди.

— Ке, қўй, ухлайлик,— деди.

* * *

Эртаси куни Аваз қишлоққа бориши, ойликни олиб, рўзгорга майда-чуйда харид қилиши, анчадан бери кўрмаган онасини ҳам кўриб, иложи бўлса, директор ваъда қилган синтетик ўтовни олиб келиши керак эди.

Хулкар ҳали сурувни ёлғиз ўзи боқиб кўрмаган эди. Шунинг учун Аваз эртароқ бориб тезроқ қайтиш ниятида кун чиқмасдан йўлга отланди.

Кўйлар энди кўтондан чиқиб, чодир ортидаги ёнадан ўрлаб кетишмоқда эди. Аваз отни етаклаб келиб, хуржунни эгарга ташлади-ю, Хулкарга бошдан-оёқ бир қараб олди.

Оёғида кичкина кирза этик. Эғнида сел куни кийган брезент ёмғирпўши. Унинг устидан Авазнинг эни уч энлик келадиган камарини боғлаб олган. Камарнинг тўқаси сўнги тешигига қадалган бўлса ҳам, Хулкарнинг бели ингичкалик қилиб, салқи бўлиб турипти. Сочини гулсиз қора дурра тагига йиғиб, дуррани ҳам йигитларнинг белбоғидек бошига тангиб боғлаган.

Кийимларининг дағаллиги Хулкарнинг юзидаги нафисликни янада бўрттириб кўрсатар эди. Бу нафисликни тоғда ёлғиз ташлаб кетиш Авазга жуда оғир туюлди.

У осмонга кўз ташлаб кўйди.

Эрининг кўнгли нотинч эканини сезиб турган Хулкар:

— Юрагингиз дуқилламасин, булут йўқ,— деди.

— Тушдан кейин ёғадиган одати бор. Аслида сен борсанг бўлар эди-да, Хулкар.

— Сиз нима, ёзи билан тоғдан тушмайсизми энди? Мени деб ёввойи одам бўлиб кетманг, соч-почингизни ҳам олдириб келинг.

Аваз кулиб:

— Майли, бўлмаса,— деди. Хулкарга «ундай қил, бундай қил» деб йўл-йўриқ кўрсатишдан ўзини тутди-ю, белидаги пичоғини қини билан бирга ечиб олиб, узатди:— Ма.

— Буни нима қиламан?— Хулкар қиннинг йилтироқ мис пойнагига қараб кўйди.

— Айтиб бўлмайди-да. Битта-яримта кўй-кўзини ҳалоллаш керак бўладими...

Хулкар умрида товук ҳам сўймаган эди. Аваз айтган ишни кўз олдига келтириб бир сесканди. Аммо буни билдирмасликка тиришиб мийиғида кулди. Сўнг энгашиб, пичоқни қини билан этигининг кўнжига солиб кўйди.

Аваз кетди.

Хулкар ундан ўрганганини қилиб, сурувни чуватмасликка тиришар ва очиқ ёналарда олиб юрар эди.

Яхши боқилган сурувларда ўзига хос бир интизом бўлади. Серка ҳам, кўйлар ҳам чўпоннинг измига тез бўйсунди. Сал ишора билан чўпон истаган томонига бурилади.

Ҳозир ҳам серка Девдарага оша бошлаган эди, Хулкар олдинроққа ўтиб:

— Ча!— деди.

Серка ва унга эргашган совлиқлар дарров орқага қайтиш-

ди. Хулкарнинг завқи келиб: «Жониворлар-эй!» деб кўйди.

Ундан бир ёна нарида Турди билан Эшмурот ака кўй боқишар, тепароқда Суюнбой акаларнинг суруви ёйилиб юрар эди.

Аваз отланиб тушиб кетганини улар ҳаммаси кўришган, энди Хулкарнинг кўй боқишини кизиқиб кузатишарди.

— Кўлида таёғи борми? Кўзим ўтмаяпти,— деди Эшмурот ака кафтини пешонасига соябон қилиб қарар экан.

Турди Хулкарга боятдан бери тикилмоқда эди.

— Йўк, таёк ушлагани уялган. Хипчин кўтариб юрибди.

— Лекин, бало. Сурувни дўппидай қилиб боқаётганини қара.

— Эр деб шунақа қилиб юрипти-я,— деди Турди.

У аёлларни яхши билмас ва Хулкар тўғрисидаги энг беҳаё гапларга ҳам ишонар эди.

— Эшмурот ака,— деди Турдининг кўзлари йилтиллаб.— Хотин халқи эрсираса ёмон бўлади дейишади-а!

— Ўзинг ҳам уйланганда биласан, ука. Бировнинг хотинига ола қарама.

— Эрининг ҳам меъдасига текканми, дейман-да. Бўлмаса ёлғиз ташлаб ҳар қаёққа кетавермас эди.

Эшмурот ака бу гапни давом эттиргиси келмай кўйларининг ортидан кетди.

— Мен кўшга қайтаман,— деди Турди унга, аммо катта бир қоятошнинг панасида ўтириб, Хулкарни кузата бошлади.

Тоғ чўккиларидаги оқиш булутлар кўпайиб, пастга оқиб тушмоқда эди. Аваз айтгандай, тушга яқин ҳаво айнади. Ёмғир ёғмади-ю, лекин ёналарга булут тушиб, намли туман ўрмалай бошлади.

* * *

Кўйларини баландга ёйиб чиққан Холбек ҳали ҳам қочиб юрган серкасини эрталаб Кийиктошда кўрди. Энди шу тумандан фойдаланиб, сурувини ўша ёққа ҳайдади. Серка сурувга илашса, уни ушлаш осон бўлар эди. Аммо кун ўтган сари ёввойилашиб кетаётган қора серка энди кўйлардан ҳам ҳурқар эди.

Зовни тўсган бир булутнинг тумани ўтиб кетиб, серканинг олди сал очилди-ю, яқин келиб қолган сурув кўринди. Серка тошма-тош сакраб юқорига қочди.

— Ажали етган дейман-да, ҳаром қотгурнинг!— деди Холбек Суюнбой акага.— Энди отиб олмасам бўлмайди! Ҳозир бориб милтиқни олиб келаман.

Холбек тез-тез юриб пастга тушар экан, ялангликдаги

кўйларнинг орасида югуриб-елиб ниманидир қидираётган Хулкарга кўзи тушди.

Пастда туман тарқаб кетган эди. Арчазор сўқмоқда Турдининг қораси кўринди.

Хулкар кўйларни тўп қилиб, яна бир қараб чиқди. Ҳаммаси бор. Фақат серка йўқ. Тўрткўз ит сурувнинг четини айланиб юрар эди. Хулкар уни баландроқ бир жойга эргаштириб келди-да:

— Ёт!— деди.— Мен келгунча шу ерда ёт!

Ит кўзларини мўлтиратиб, у кўрсатган ерга бағрини бериб ётди.

Хулкар чопқиллаб зиркларнинг орасига кириб кетди.

Холбек унинг ниманидир йўқотганини сезди. Турдини эслаб, «Бу ёқда нима қилиб юрибди», деб ҳайрон бўлди. Сўнг секин Хулкар кетган томонга йўл олди.

Баланд арчалар тагидан ўтган сўқмоқда симоби чакмон ва кўзи телпак кийган Турди кўринди.

— Ҳа, Хулкархон, нима бўлди?

Сўқмоқдан чопиб келаётган Хулкар уни таниб, нарироқда тўхтади. Хулкарнинг юзи қизариб кетган, нафас олганда кўкраги тез-тез кўтарилиб тушар эди.

— Серка кўрмадингизми?— деди у.

— Боя шу томонда кўнғироқ жиринглагандай бўлувди.

У Хулкарга жуда майин, ҳатто меҳрибон товуш билан гапирар эди.

— Қаёқда?— деди Хулкар умид билан.

— Юринг-чи,— деб Турди уни пастдаги қалин чакалазорга томон бошлаб кетди.

Сўқмоқ тор бўлгани учун Хулкар ундан ортда борар эди. Бир оз юрганларидан кейин Турди Хулкарга йўл берди. Хулкар унга тенглашганда:

— Топсам суюнчи берасизми?— деди хиёл энтикиб.

Унинг мойлангандай йилтиллаётган кўзларини Хулкар энди яқиндан кўрди-ю, тез юриб ундан ўтиб кетмоқчи бўлди.

Турди уни енгидан ушлаб тўхтатди:

— Шошманг, Хулкархон, сизда икки оғиз гапим бор.

Ўнг томонда, арчага аралашиб ўсган зирklar ортида эчки маърагани эшитилди.

Турди уни жўрттага бошқа томонга бошлаб кетаётганини Хулкар энди сезди. Енгини силтаб тортиб олди-да, эчки маъраган томонга чопди.

Турди ундан тезроқ чопиб, катта арчани айланиб ўтди-ю, Хулкарнинг қаршисидан чиқди.

Серка бу ердан кўринар эди. Кимдир уни ола чилвир билан зиркка боғлаб кўйган эди.

— Сизнинг ишингизми бу?— деди Хулкар Турдига.

Турди унинг босиқ гапираётганидан дадилланди.

— У ёғини сўраманг, Хулкархон,— деди ҳирс билан илжайиб.

Хулкар ўзини зўрлагандай қилиб кулимсиради:

— Мен билан хилватда учрашмоқчи эдингизми?

Агар Турди Хулкарга ўпкасини босиброқ қараганда, унинг юзидаги кинояни сезар эди. Аммо Турдининг кўзлари тиниб, Хулкарни бошқача кўрсатар эди. У чакмонини ечиб кўкат устига ёйиб ташлади-да:

— Бирпас дам олайлик, Хулкархон!— деди.— Ўтиринг. Чарчабсиз.

Хулкар унга:

— Қани, сиз ўтиринг-чи,— деди.

Турди гапни чўзмаслик учун чакмоннинг четига сабрсизланиб ўтирди.

— Мана, сўзингиз мен учун қонун,— деди.— Энди ўзингиз...

— Хўш, нима гапингиз бор?— сўради анча нарида тикка турган Хулкар.

— Гапим шуки, ўшандаги сўлқилдоқ нонларингизнинг таъми ҳеч оғзимдан кетмайди. Кечалари ухлай олмай чиқаман... Қани, нега ўтирмайсиз, Хулкархон? Келинг энди...

Хулкар унга газабланишга ҳам арзимайдиган бир тўнкага қарагандай қаради-ю:

— Сиз ўтирсангиз бўлди-да,— деди.

— Энди, ҳазилни қўйинг, Хулкархон.

— Йўқ, чин,— деб Хулкар истехзосини билдирмасликка тиришар эди:— Сиз еган ҳамсоялик нони жуда ҳалол нон эди. Сиз унга менинг тўғримдаги ҳаром гапларни ҳам қўшиб ебсиз-да, бўкиб қолибсиз.

— А?!

— Ҳа, энди ўтириб яхшилаб бўшаниб олинг.

Турди тагидан илон чиққандай сакраб туриб кетди.

Хулкар серкага қараб интилди.

Турдининг кўзини мойлаб йилтиратган ҳирс энди сўнган, юзлари оқариб кетган эди. У Хулкарнинг қаршисидан чиқиб, «сен-сен»лаб:

— Тўхта!— деди.— Масхара қиладиган одаминг бошқа!

Хулкар унга совуқ бир назар ташлади-ю, индамай чап бериб ўтди. Серка кўнғироғини асабий жириглатар, чилвирдан бўшамоқчи бўлиб, бўғилар эди.

Хулкар чошиб бориб серка боғланган ола чилвирнинг тугунини ечаётганда Турди ҳам етиб келди. Тугунни ечдирмасликка тиришиб:

— Шошма!— деди.— Осмон бўлганинда ҳам мени ерга уриб кетолмайсан!

Хулкар тугунни кўйиб юбориб, этигининг кўнжига энгашди-ю, Аваз бериб кетган пичоқни олди. Чилвир серкани бўғиб таранг бўлиб турган жойига шартта пичоқ солди. Чилвир бир зарб билан кесилди-ю, ундан бўшаган серка кўнгиругини қувноқ жиринглашиб юқорига чопиб кетди.

Кесик чилвир тугуни билан Турдининг кўлида қолди.

— Яна нима керак, суюнчими?— деди Хулкар.— Суюнчини энди Аваз акамдан оласиз.

Турди бир издан чиққанича, ўзини ҳеч ўнглаб ололмас, лекин масхара бўлиб қолаверишни ҳам истамас эди. У Хулкарнинг кўлидаги пичоққа қараб:

— Пичоқ бизда ҳам бор!— деди ва кесик чилвирни отиб ташлаб, белини пайпаслади.

— Ундок бўлса мен билан пичоқлашасизми?

— Сен ниманга мунча кериласан? Мени кўрқади деб ўйлайсанми?!

— Йўқ, уялади, деб ўйлаган эдим.

— Сендақа уятсиз хотиндан уялаган аҳмоқ йўқ!

— Бўлмаса... бир шартим бор.

— Айт шартингни!

— Сиз ҳам бошингизга рўмол ўраб, мендақа хотин бўлиб келинг, кейин пичоқлашамиз!

Арчанинг панасида бу гапларнинг ҳаммасини эшитиб, боядан бери ўзини кулгидан зўрга тийиб турган Холбек энди бирдан хахолаб юборди.

Хулкар аввал бир чўчиди, кейин Холбекни кўриб, жилмайиб кўйди-ю, серкасининг кетидан чопиб кетди.

— Ўл бу кунингдан, Турди!— деб мазах қилиб куларди Холбек.— Мен сен бўлсам, ўзимни зовдан ташлар эдим! Ўлиб кет! Бор, бошинга рўмол ўраб кел!

Ўзи кўқариб кетган Турди ерга тўшалган чакмонини олиб кияр экан:

— Иштони йўқ тиззаси йиртиққа кулмаса экан-да!— деди.— Сени ташлаб Авазга тегиб кетганда нега ўзингни зовдан ташламадинг? Нега рўмол ўрамадинг?!

Холбекнинг кулгиси бирдан узилди. Турди аламини ундан олмоқчи бўлиб газаб билан давом этди:

— Кул, ҳа, нега кулмайсан? Ё хў тоғдаги серка ҳам сендан кулиб юргани эсингга тушдимми?!

Холбек индамай унга яқинлашди.

— Шунча гап эшитиб ҳам ақлинг жойига тушмапти-да!— деди-ю, Турдининг кулоқ-чаккасига бир шапалоқ урди. Турди гандирақлаб кетди, лекин дарров ўзини ўнглаб, Холбекнинг

юзига кулочкаш килиб мушт урди. Қўли темирдай қаттиқ экан, Холбекнинг кўзидан ўт чиқиб, лаблари қарахт бўлиб қолди...

От миниб қишлоқдан қайтаётган Аваз сўқмоқнинг тепасида жикқамушт бўлиб олишаётган давангидай-давангидай икки йигитни кўриб, жиловни тортди.

Холбекнинг лаблари қонаб шишиб кетган, пиджагининг бир енги елкасидан узилган. Турдининг ёқалари йиртилиб, пешонаси ғурра бўлган. У Холбекни мушт билан енголмагандан кейин белидаги пичоққа чанг солди. Холбек унинг тасмасидан олиб бир тортган эди, тасма заифлашиб қолган экан, пичоқ-мичоғи билан узилиб тушди. Шунда Турди Холбекнинг қорнига тепмоқчи бўлиб оёғини кўтарди. Холбек унинг ўша оёғидан ушлаб юқорига кўтариб юборди. Турди чалқанчасига йиқилиб тушди.

Холбек энди уни аямай урар эди:

— Бировларнинг хотинига тузоқ қўядиган сенмисан? Мана! Мана!

У ҳозир фақат Турдини эмас, ўзини эзиб юрган ҳамма дарду аламларни калтаклаётгандай бўлар эди.

Унинг зарбаларидан қарахт бўлиб қолган Турди охири тик ёнадан пастга юмалаб кетди. Бир тўнкага белидан илиниб тўхтади ва бошини кўтарди.

Уларни ажратмоқчи бўлиб шошиб келаётган Аваз Турдига яқинлашди.

Турди қайтиб чиқиб Холбекдан аламини олмоқчи эди. Лекин Авазни кўрди-ю, кўрқиб кетгандай аланглаб ўрнидан турди. Холбекка қараб:

— Кўрдан тарқаган ифлос! — деди.— Бошинга отангнинг кунини солмасам, мен ҳам юрган эканман!

Турди пастга тушиб кета бошлади. Холбек унинг пичоғи билан узилган тасмасини кетидан отди.

— Чувинг тушипти, олиб кет!

Аваз энди Холбекка қаради:

— Нима гап ўзи?

Холбек шишиб кетган лабларини сўриб қон аралаш туфлади.

— Нима гаплигини хотинингдан сўра,— деди-да, бурилиб, нариги жилгага тушиб кетди.

* * *

Турди ўз қўшларига келиб чодирларини йиғиштира бошлади. Эшмурот ака:

— Нима бўлди? Ким билан муштлашдинг?— деган эди, Турди Холбекни сўқиб кетди.

— Палит! Сўқир авлод! Садқаи кўшничилик кетсин булар!
Кўчамиз! Отни олиб келинг.

Эшмурот ака ҳайрон эди:

— Қаёкка кўчамиз?

— Итқирганга. Бу ерда ўт ҳам оз қолди.

Итқирган дараси отда ҳам бориш кийин бўлган баланд ва кимсасиз бир жой эди. Эшмурот аканинг кўчгиси келмас эди. Турди энди уни уришиб кетди:

— Сиз ҳам менинг шайтонимни кўзғатдингиз! Хулқарни «бузуқ, касофат» деган ким эди?

Шунақа гапларга учиб расво бўлгани Турдига энди жуда алам қилмоқда эди.

— Одамни одам бузади, деганлари рост! Бу тоғда соғ юрай десангиз олиб келинг отни, кўчамиз.

Эшмурот ака нима бўлганини энди фаҳмлади-ю, отга қараб кетди.

— Васвас босган ҳароми!— деб Турдини ўзича сўкиб кўйди.

Турди шошилар эди: Аваз ҳозир бориб хотинидан ҳаммасини эшитади. Хулқар яширолмайди, чунки Холбек Авазга «Хотинингдан сўра!» деб сирни очиб кўйди. Турди Хулқарга энг бузуқ аёлларга қилинадиган муомалани қилганини энди ўзи ҳам сезиб турипти. Бундай ҳақоратни ҳеч бир йигит кечира олмайди. Шунинг учун Авазлар билан чап бўлиб юрган Холбек ҳам бирдан Хулқарга бўлишиб, Турди билан муштлашган эди. Бир йилдан бери Аваз билан саломлашмай ва гаплашмай юрган Холбек боя бехосдан унга гапириб юборди. Демак, иккови ярашди. Бу ҳам Турдига таҳлика солади. Чунки улар биргалашиб қасд қилса Турдини ҳар балога гирифтор қилишлари мумкин.

Буни Эшмурот ака ҳам тушунар ва жанжалдан узоқроқ юргиси келар эди. Улар шошилиб Итқирганга кўча бошлашди.

* * *

Аваз кишлоқдан жуда мамнун бўлиб қайтган эди. Мансуров ваъда қилган ўтовини берган, бир от кўтаролмайдиган бўлгани учун эртага уста Қамбар икки отга ортиб келиб, ўзи ўрнатиб берадиган бўлган эди. Ойиси ҳам Авазни соғиниб юрган экан, бисотида борини олдига кўйиб роса зиёфат қилди, охирида:

— Ҳаммамиз сенларга тан бердик,— деди.— Хулқарингга айт, тоғда шунча юрди, бас, уйга қайтсин. Энди унга тил теккизадиган одам бўлса ўзим нима дейишимни биламан.

Аваз шундан хурсанд бўлиб, бир ашулани хиргойи қилиб келаётганида Холбек билан Турдининг муштлашуви устидан чиқиб қолган эди. Холбекнинг сўнги гапидан кейин юраги «шиғ» этиб, отини қамчилади. Хулкарнинг олдига етиб бориб, нима бўлганини сўради.

Хулкар Авазни босиш учун кулиб туриб отнинг жиловидан олди.

— Қани, аввал отдан тушинг, нималар олиб келдингиз, кўрсатинг, кейин айтаман.

Аваз унинг осойишта юзига қараб: «Унақа ёмон гап йўқ шекилли», деб ўйлади ва отдан тушиб, икки кўзи тўла хуржунни эгардан олди.

— Ойимлар қалай?— деди Хулкар.

Аваз ойисининг гапларини айтиб бераётган эди, юқорига милтиқ кўтариб чиқиб кетаётган Холбекка кўзи тушди ва яна унинг бояги гапларини эслади.

— Нима бўлди, ўзи Хулкар? Турди нима қилди?

— Аҳмоқлик қилиб, серкамизни яширинча боғлаб қўйипти. Туман тушган эди, кўрмай қолипман...

Хулкар воқеанинг тафсилотларини айтмас, Турдини Авазнинг тирноғига ҳам арзимайдиган бир аблах, деб, уни кулги қилиб гапирарди. У эри аччиқ устида Турдини бир нарса қилиб қўйиб, кейин балога қолишини истамас эди. Шунда ҳам Авазнинг кўзлари бежо бўлиб, паст товуш билан:

— Қани, пичокни бер-чи,— деди.

— Пичокни нима қиласиз? Мен айтадиган гапимни айтдим. Сиздан ейдиган калтагини Холбекдан еди. Энди яна шу ҳайвон билан тенг бўласизми?

Аваз бу гапларга қарши жавоб тополмас эди-ю, лекин қаттиқ ҳақорат еган одамдай, ички титроғини ҳеч босолмасди. Хулкар гапни бошқа ёққа буриб, унга яна Холбекни кўрсатди.

— Қаранг, бечора серкасини ушлолмай, отиб олгани кетяпти. Аввал шунга ёрдам берсангиз-чи?

Аваз индамай чодирга қараб кетди.

40

Қорли чўққига бориб туташган кўкиш қоятошлар яланғоч ва жимжит. Бу ерда арча ўсмайди, сувлар оқмайди. Сукунат шундай теранки, баланддан эсан ўртача шамол тошларга урилиб бўғиқ ва улугвор гувиллайди.

Қоятошлар оралигидаги ялангликда эрта кўкламнинг барра майсаларини эслатувчи оч-яшил майин кўкат ўсади. Уни «кийик ўти» дейдилар.

Шохларининг учи бир-бирига айкашиб кетган қочқин серка

шу ерда ёлғиз ўтлаб юрибди. У кейинги пайтда анча ориқлаган. Ҳамма нарсадан ҳуркадиган бўлиб қолган. Кеча милтиқ кўтарган Холбекни узоқдан кўриб қолиб, одам юролмайдиган бузуқ жойларга қочиб зўрга қутулди.

Кочқин серка ўша ерда кийиклар тўдасига дуч келди. Ун-ўн беш чоғли кулрағ-кизғиш эчкиларни шохлари буралиб кетган ҳайбатли така кийик бошлаб келар эди. Қора серка анча бериди тўхтади. Така кийик бир қоятош устида ҳайкалдай қотиб унга хиёл тикилиб турди.

Серка унга яқин боришга кўрқди. Унинг оёқлари кийиклар юрган зовларда юришга ярамас эди. Туси ҳам қора эди. Ўзи ёшлигидан «бичил»ган эди.

Кийиклар уни четлаб ўтиб кетди. Улар кўп, хавф-хатарни бири бўлмаса бири сезади.

Пастдаги кўй-кўзилар ва одамлар ҳам ёлғиз эмас. Фақат серка ёлғиз. Унинг ишоннадиган, суйнадиган ҳеч кими йўқ. Ёлғизлик уни ҳеч нарсага ишонмасликка мажбур қилади. Ҳеч нарсага ишонмагани сари ҳар нарсадан ҳадиксирайди. Ҳозир ўтлаб юрганда ҳам дам-бадам бошини кўтарди, кулоқларини чимириб, атрофига олазарак бўлиб кўз ташлайди.

Серканинг кўрққанича бор: бир-бирига мингашиб ётган зўр харсанглар панасидан Холбек пусиб келяпти. Қўлида ўқланган милтиқ.

Холбек ҳам кўпдан бери ёлғизликдан азоб чекади, ҳар жилгада уни бир кўнгилсизлик кутиб тургандай, ҳамма нарсага ҳадик билан қарайди. Унинг ёлғизсираб юришига бир сабаб — отаси... Онаси унинг кўнглига яқин. Лекин онанинг кўлидан нима келади? Ўша куни онаси Холбекни фалокатдан қутқазиб қололмади-ку. Фалокат... Ҳа, Жаннатхоннинг ундан юз ўгириб кетгани Холбек учун энг зўр фалокат бўлиб туюлади. У хотинини яхши кўришини, усиз ёлғизлик чангалидан қутула олмаслигини энди аниқ сезади. «Нодон бўлмасам.— дейди ўзича,— уйланиб, шунча ой бирга яшаб, хотинимни севиш-севмаслигимни билмай юрармидим? Муҳаббат нималигини ундан айрилганда билармидим? Аҳмоқман, аҳмоқ!»

Синган рубобнинг торлари узилиб чарсиллагани унинг қулоғига ҳар куни неча марта эшитилади. Ҳар эшитилганда унинг юрагида нимадир чатнаб сингандай, Жаннатхоннинг меҳрини унга келтириб турган ришталар битта-битта қирқилаётгандай бўлади. «Сен рубобни эмас, хотинингнинг дилини синдирдинг!— дейди ички бир овоз.— Ялиниб-ёлворсанг ота-оналарнинг ёрдами билан ярашишларинг ҳам мумкин дир. Лекин энди унинг аввалги меҳрини қайта тиклай олмайсан. Жонон чинни синса, чегалатган билан аслидай жонон бўлмайди. Ундан кўра тақдирга тан бери Мадаминга ўхшаб юравер».

Холбек энди кишлокқа боришга юзи чидамайди. Тоғда ҳам дардига тушунадиган бирорта сирдош дўсти йўк. Ёлғизлик уни тегирмон тошидай эзади. Бу етмагандай, серка ҳам уни Турдига ўхшаганларнинг кулгисига қолдириб, қочиб юрибди.

Холбек серкага ўзини кўрсатмай юз қадамча яқин борди. Милтигини секин икки тошнинг орасига ўрнатди.

Қора серка шу топда унга ёлғизликнинг қора тимсоли бўлиб кўринар эди. Тошдан ҳам ҳадиксирайдиган серка бир оғиз ўт еса, бир марта бошини кўтарар, номаълум бир хавф баданига титроқ солиб ўтарди.

Холбек серкани отиш билан уни ҳам, ўзини ҳам ёлғизлик чангалидан халос қиладигандай бўлар эди.

У секин ёнбошлаб, тепкени очди ва серканинг бошини нишонга ола бошлади.

Бирдан милтикнинг мили рўпарасида кимнингдир боши, сўнг елкаси кўринди. Холбек шошиб милтикни юқорига кўтарди.

Серкадан юз қадамча пастдаги қоятош панасидан Авазга ўхшаган бир киши мўралаб турар эди.

Холбекнинг ортидан тошлар шақирлади. Чопиб келаётган Суюнбой ака:

— Отма, Холбек, отма!— деб қаттиқ шивирлади.— Авазлар сурувларини ёйиб чиқишяпти. Юр, биз тепадан ёйиб тушайлик!

Холбек милтикнинг тепкисини секин туширди.

* * *

Қора серка ўтлаб юрган ялангликни пастдан Авазларнинг кўй-кўзилари, юқоридан Холбекларнинг суруви ўраб олиб, бир-бирига қараб шошилмай ёйилиб келаверди.

Унг томон девордай туташ қоя. Серка фақат чап томондаги тик ёнада тўкилиб «оқиб» турган шағал тошларга ўзини уриб кутулиб кетиши мумкин. Серка қуршовни пайкаган захоти шу «оқар» тошларга қараб интилди. Аммо «оқар» тошлар ёнанинг тепасидан шағирлаб туша бошлади: Хулкар юқорида йўлни тўсиб турар эди. Серка шошиб оркага қайтди.

Орқадан Суюнбой ака келмоқда эди.

Икки сурув кўй уни икки томондан секин қуршаб келди-ю, бир-бирига кўшилиб кетди. Қора серка кўй-кўзиларни ва одамларни тан олмас, улардан ўзини олиб қочар эди.

Фақат Авазларнинг қизил серкаси, кўнгирагини секин жинглатиб яқинлашаётганда қора серка қочмай турди.

Хулкар тошда, Аваз билан Холбек ялангликда жим туриб серкаларни кузатишарди.

Қизил серка оёғини бир оз кериб ташлаб, салобат билан қора серкага ёндашди ва унинг бўйинини хидлаб кўрди.

Қора серка ҳам ўзининг бир вақтлар шундай салобатли бўлганини ва кўнғирок тақиб юрганини эслагандай титраётган тумшугини қизил серканинг тумшугига яқинлаштирди. Ундан хид олди-ю, эшитилар-эшитилмас маъради.

Эҳтимол, у қизил серкадан: «Сенга ишонса бўладими?»— деб сўрагандир. «Ҳеч кимга ишонмасанг ёлғизлик ичингни каламушдай кемирар экан!»— деб дардлашгандир.

Серка бундай демаганда ҳам, Холбекнинг кўнглини шунга яқин бир ўй эзиб ўтмоқда эди. У Аваз билан Хулкарга қарай олмас, аммо улар қараб турганини бутун вужуди билан сезар, кўнгли юмшаб, кўзига ёш келарди...

* * *

Авазларнинг чодирини бир четда ўроғлик турипти. Унинг ўрнига усти оқиш чармдай йилтираб турган икки деразали чиройли синтетик ўтов ўрнатилган. Ичкарида кимдир ёғочга миҳ коқар, ичи гулли матодан ишланган юмшоқ деворлар енгил деразалари ва эшикларини билан бирга липиллаб кўярди.

Хулкар ичкарига кирди-ю:

— Отажон, юринг, кўшнилари зиёфатга чақиряпти,— деди.

Радио учун столча ясаб унга миҳ қоқаётган одам Қамбар ота эди. У болғасини бир четга қўйди-да, қаддини тиклаб:

— Бу жуда аломат нарса экан,— деди. Ўтовни маҳкам ушлаб турган енгил «қобирғаларни» силкитиб кўрди:— Қара, ўтовдан қорувли. Ичи ҳам пўстинга ўхшайди. Ёғин-сочин, киш-киров писанд эмас.

— Ҳа, мана бу ерда печка ўрнатадиган жойи ҳам бор экан...

— Ҳукуматга балли-е! Билмаган нарсаси йўқ-а! Чўпонларга шунақаси кераклигини билиб чиқарипти-я!

Қамбар ота нимаики янги буюм бўлса ҳаммасини ҳукумат ясаган дейишини Хулкар ҳам билар эди. Кулимсираб:

— Буни Москва томондаги бир завод чиқарган экан-ку, ота,— деди.

— Ўша завод ҳам ҳукуматникими ахир?

— Ҳа.

— Хўш, зиёфатни ўзларинг қилишларинг керак эмасмиди, қизим? Бунақа уй Ойкўлда биринчи бўлиб сизларга тегди-ку.

— Биз уйнинг зиёфатини кейин қилиб берамиз. Бугун навбат тегмади.

Холбек «серка тутилганининг хурсандчилигига» деб, аслида Авазлар билан ярашганини нишонлаш учун бугун битта тўқлисини сўйган эди.

Қамбар ота шуни эшитгач:

— Ҳа, ундай бўлса, майли,— деб дарров йўлга тушди.

* * *

Холбеклар чодир тутишмас эди. Очiq ҳавода турган майда-чуйдалари устига брезент ёпиб, четларига тош бостириб кетишар эди. Ҳозир шу брезент четан дарахтининг соясига тўшалган, Холбек ёғоч қорсонда қаттиқ қилиб хамир ийламоқда эди.

Бугун пазандалик санъатини эркаклар намоиш қилмоқчи эди. Суюнбой ака янги гўштнинг серёғроқ жойидан кесиб олиб қозон тагига бир қават қўйиб чиқди. Кеча қишлоқдан келтирилган помидор ва пиёз яхшилаб парра қилинган эди. Суюнбой ака бир қават гўшт, бир қават помидор-пиёз, яна бир қават гўшт қилиб, зираворини ҳам меъёрига етказиб, қозонни деярли тўлдирди.

Бу орада Холбек хамирни бармоқ зўрга ботадиган даражада қаттиқ қилиб ийлади-ю, қозоннинг юзига тўғрилаб ёйди. Кейин Суюнбой ака хамирни қозондаги гўшт парраларининг устига ёнди. Четларини қозоннинг четларига маҳкам ёпиштириб буғ чиқмайдиган қилди. Оловини шамдай паст қўйди. Гўшт ва помидор ўзларининг суви билан буғида пишар, хамирни ҳам яхшилаб пиширар эди. Хамир шундай қайиш қилинган эдики, гўшт билан помидорнинг қайнаб буғланишидан қозон ёрилганда ҳам, хамир ёрилмаслиги керак эди.

Шунинг учундир, ойкўллик чўпонлар бу овқатга «қозонбузар» деб ном қўйишган эди.

Суюнбой ака ўчоқ бошидан кетмай, оловга қарар эди.

Икки сурув бир-бирига қўшилган қўйича пастдаги жилга бўйида ёйилиб юрар эди. Фақат қора серка бир-икки кун одамларга ўргангунча қўтоннинг бир четига арқонлаб қўйилган эди.

Холбек қўлининг хамирини ювиш учун жилгага тушди. Бу ерда Аваз белигача ялағоч бўлиб ювинмоқчи эди. Холбек унинг ўйноқлаётган мускулларига кулимсираб қараб қўйди. Кейин бирдан Авазнинг елкасидаги яра изига кўзи тушди-да, лабидаги кулги бирдан сўнди. Бир йил олдин қуролсиз одамга ўқ отгани, отганда ҳам Ҳулкарни мўлжаллаб отгани эсига тушди. «Қанчалик аблаҳ эдинг сен!»— деди ўзига-ўзи.

Аваз унинг яра изини кўриб ўзгариб кетганини сезди-да:

— Аллақачон битиб кетган,— деди.

Холбек сув устига эгилиб индамай қўлини ювар эди.

— Эт яраси битар экану, лекин... дил яраси битмайди, чамаси,— деди яна Аваз ва Холбекка «мен сенинг дилингни яралаганман» дегандай қилиб қаради.

Холбек буни тушунди-да, овози товланиб:

— Дил яраси ҳам битар экан,— деди.

Бу тўғрида бошқа гап ортиқча эканини иккови ҳам сизди. Жим қолишди. Аммо бу жимлик ноқулай туюлмас эди. Шу жимликда улар бир-бирларини аниқроқ ҳис қилишар ва яхшироқ тушунишар эди. Улар қалбаки ёки бачкана чиқиб қолиши мумкин бўлган гапдан кочишар эди...

* * *

Суюнбой аканинг ардоқлаб пиширган овкати сузилди. Даврада Қамбар ота билан Хулкар ҳам ўтиришар эди. Ҳамма учун энг муҳими Аваз билан Холбекнинг ярашгани ва ҳозир бир даврада ўтириб, қисқа гапиришиб, баъзан кулишиб кўяётгани эди. Тенгдош йигитлардагина бўладиган нозик бир гурур икковини ҳам босиб турганини Қамбар ота билан Хулкар сезишар эди, уларга кўп қарамасликка, кўп эътибор бермасликка уришишарди. Шундай бўлса ҳам ҳаммани хушнуд қилаётган нарса нималиги сезилиб турарди. Бироқ ҳамма Суюнбой ака пиширган овкатни мактарди.

— Бай, бай, биҳиштининг таомидан бўлипти!— деди Қамбар ота гўшт ва помидор ширасида ажойиб бўлиб пишган қатламадан татиб кўриб.

— Гўшtidан олинг, ота, ҳил-ҳил пишибди.

— Хулкар, ўрганиб ол, уй тўйига пиширасан,— деди Аваз.

Холбек қўй сўйган мезбон бўлгани учун овкатни унча мактамас эди-ю, лекин Суюнбой акага қараб:

— Ҳақиқатан, қўлингиз ширин-да,— деб кўярди.

Овкатдан кейин Қамбар ота билан Хулкар синтетик ўтовнинг ишларини битиришга кетишди. Суюнбой ака қозонтовокни йиғиштираман деб қўшда қолди. Қўйларни Аваз билан Холбек боқиб кетишди.

Сурувлар бирлашиб, ҳаддан ортиқ катта бўлиб кетган эди. Лекин уларни ажратиш тўғрисида Аваз ҳам, Холбек ҳам биринчи бўлиб гап очишдан тортинар эди. Чунки бу бирлашиш икки оранинг яқинлашганини кўрсатиб турган бир белгидек туюлар эди. Холбек ўзини қийнаб юрган дардларнинг баъзиларини Авазга айтиб, ичини бўшатишни истар эди-ю, лекин гапни нимадан бошлашни билмай тараддудланарди.

Аваз бу дардларни тахминан билгани учун ўзи луқма ташлади:

— Ўтган куни қишлоқда ойингни кўрган эдим... Сени сўради. Кўпдан бери келмаяпти дейди...

Холбек кўзлари ёниб Авазга қаради. «Жаннатхонни ҳам

кўрдингми?» дегиси келди. Лекин рубоб эсига тушиб, яна юрагида бир нарса чарсиллаб сингандай бўлди. Оғир тин олиб:

— Одамда толе бўлмаса бекор экан-да,— деди.— Мана, сизларда бор экан... Юрибсизлар...

Аваз унга савол назари билан қаради. Холбек эр-хотинлар толеи тўғрисида гапирмоқчи бўлиб, муносиб сўз кидирди-ю, тополмади. Кейин бирдан Тошкентдаги зоопаркда шерларни кўргани эсига тушди. Авазга қараб:

— Шерлардан беридаги жониворларни кўрганмидинг?— деди.— Қора қоплон эсингдами? Бир кафасда бир ўзи. У ёққа боради, бу ёққа келади, ёлғизсираб гингшийди. Одамнинг раҳми келади. Пастдаги айиқлар ҳам ҳар қайсиси ўз кафасида. Бирга муроса килолмас экан. Кираверишдаги кийиклар бирга юрипти-ю, лекин тақаси қутуриб, сасиб кетган, эчкилари унинг юзига қарамайди, озордан — безор ўзини олиб қочади.

Аваз мийигида кулиб индамай кулок соларди.

— Шунча жониворнинг ҳаммаси,— деди Холбек,— менинг кўзимга жуда толесиз кўринди. Фақат шерларга хавасим келди. Нега дейсанми? Кафасда ҳам шер деса арзигудек бўлиб ётипти-да. Эру хотин экан. Ҳар замонда бир кўзини очиб одамга қараб кўйишади. Ўрнидан турганда нима қиларкин, деб кутиб туравердим. Бир вақт ёлдор шер турди. Баҳайбат, катта нарса экан. Шошилмай бир-икки қадам юриб келди-ю, бесўнақай панжаларини жуфтининг елкасига ташлаб эркаланди. «Тавба!»— деб кўйдим. Униси ҳам бошини буриб, ёлдор шернинг оёғини ялаб кўйди. Шу пайт иккови ҳам шундай чиройли, шундай бахтиёр кўриндики, ҳайрон бўлиб ёкамни ушладим. «Буларнинг кўнгли кафасда шунчалик кенг бўлса, булар кафасда бир-бирига шунча меҳру оқибат кўрсатса, эркин юрганда қандай бўларкин?»— дедим ўзимча... Эркин юрганда қанақа бўлишини бу йил шу тоғда кўрдим.

Аваз Холбекка тушунолмамай қаради.

— Сен билан хотинингда мени қойил қилган нарса ҳам мана шунақа шерлик,— деди Холбек.— «Шернинг эркаги ҳам, ургочиси ҳам шер» деган гап рост экан. Мен бунга ҳам эр-хотин икковингнинг шу тоғдаги ишларингни кўриб ишондим.

Аваз мақтовни ўзига олмай кулди, сўнг Холбекнинг маъюс юзига кўз кирини ташлади-ю, у ҳали ҳеч кимга айтмаган юрак сўзларини айтганини сезди.

— Сен ўзингни эр билганинг учун бизни шер билаётибсан, Холбек. Майли... мабодо, сен айтган шерлик бизда бўлса, демак, бошқа ҳамма одамларда ҳам бор. Фарқи шуки, бировда юзага чиққан, бировда ҳали юзага чиқмаган.

— Қайдам... Балки бунақа шерлик толеи баланд одамлардагина бўлар? Менга буни тан олиш осон эмас, Аваз. Лекин

мен толеи паст одамман. Бунга тан берганман. Мен ёлғизликдан ғингшиб юрган ўша қора қоплонга ўхшайман... Балки кийикларни бездирган ўша така ҳам менга ўхшаш бахтсиздир?

— Сенинг телеингни пастга тортган нарсаларни... мен ҳам бир оз биламан, Холбек. Шулардан қутулишнинг иложи йўқмикин?

— Энди иложи бўлмаса керак.

— Нега?.. Ноумид шайтон.

Аваз Холбекнинг Жаннатхон тўғрисида гап очишини кутди. Гап очса, Хулкарни ёрдамга чакириб, уларни яраштиришга урнаб кўрмоқчи бўлди. Аммо Холбек «ярашиш билан синган дил бут бўлмайди», деган фикрда эди. Шунинг учун гапни бошқа ёкка бурди:

— Қара, Эшмурот акалар кўчиб кетипти-ку.

Турдиларнинг илгариги қўшлари ўрнида қўйларнинг кийи-ю, тош ўчоқда эскириб қорайган кулдан бошқа ҳеч нарса қолмаган эди.

Аваз Турдини эслаганда кўнглида чўкиб ётган адоват туйғуси бош кўтарди. Хулкар уни ўшанда бир амаллаб босган бўлса ҳам, Турдининг шунчаликка боргани унинг кўнглига чиркин бир доғ бўлиб теккан эди. Бу доғ ҳали ҳам ювилмай турар эди.

41

Илгариги вақтлардан қолган бир одат шуки, ғайир чўпонлар ёвлашса, бир-биридан қўй ўғирлайди. Йўқолган қўйни кидириб сарсон бўлиш, сўнг унинг товонини тўлаш чўпон учун ҳақиқатан оғир жазо.

Турди бир чеккаси шундан кўрқиб Итқирганга¹ кўчиб кетган эди. Бу дарага баланд чўққилардан тушиб келадиган баъзи жилгаларда қор бор. Итқирганга биров ошиб ўтса узоқдан кўзга ташланади.

Турди бир-икки кун хавотирланиб юрди, ҳеч ким келмади. «Энди ҳовуридан тушди, эсидан чиқиб кетади» деди-ю, дадилланди. Эшмурот ака қишлоққа бориб, рўзғорга керакли нарсалар олиб келмоқчи эди. Турди унга жавоб бериб, Итқирганда бир ўзи сурув билан қолди.

Эшмурот ака қишлоқдан бир дунё гап топиб келди. Айиқ отиб боргандан бери Ортиқнинг мавқеи яна кўтарилиб кетибди.

¹ Даранинг Итқирган деб аталишига сабаб шуки, қадим замонларда ойқўлликлар кўп соғли ёвдан кўчиб, шу дарага келиб бекинадилар. Ёвлар уларни кидириб тоғларга ҳам чиқади. Шунда ойқўлликларнинг бошлиғи «итлар ҳуриб билдириб қўймасин» дейди-ю, эргашиб чиккан итларни кирдиради...

Айиқ терисини томоша қилиш учун ҳар куни уйига одам кирармиш, ҳамма унга тан берганмиш. Ортиқ терини ошлатиб тайёрлаб қўйганмиш. Шанба куни Мансуров билан Давлатбековни уйига чақирганмиш — уларни меҳмон қилиб, терини директорга кўрсатармиш, ёқтирса совға қилармиш.

— Шанба куни қоронғилатиб ҳалиги қўйни олиб бориб берар экансан,— деди Эшмурот ака Турдига.— Ортиқ тайинлаб юборди.

— Итқирганга кўчдик дедингизми?

— Ҳа, яхши қилибсизлар дейди. Илгариги зоотехник жувон бор эди-ку, булар билан келишолмай кетиб қолган. Шуни Мансуров яна аввалги ишига олаётган эмиш.

— Буниси чатоқ бўлипти-да. Ковлаштирадиган хилидан эди.

— Ортиқ ҳам шунинг учун Итқирганга кўчганимиздан хурсанд бўлди-да. Авваламбор, у жувон бу ерларга келишдан кўрқади. Мабодо, келса ҳам узоқдан кўринади. Ортиқча қўйларни дарров ажратиб, Итқирганнинг бир бурчагига яшириб қўйверамиз. Бу ерда илгари бутун бир кишлоқ яширинган-ку.

Турди энди чинакам дадилланди. Ортиқ ва Давлатбековнинг сурувига яширинча қўшиб семиртираётган ҳар қўй бир тоғ бўлиб Турдини суяб турибди. Турди шу қўйларнинг эгаларига жуда керак. Давлатбеков билан Ортиқ борки, уни ҳеч ким ҳеч нарса қилолмайди.

Шу фикр Турдини яна аввалги холига қайтарди. Энди у Холбекдан еган калтаги учун касд олгиси келиб қолди. Ўшанда Холбекка: «Сўқир отангнинг кунини бошингга соламан!» деган эди. Энди сўзининг устидан чиқмаса бурди қоладими?

Эртаси куни қўйни Эшмурот ака боқиб кетди-ю, Турди тошлар ва арчазорларни паналаб, Холбекларнинг сурувига қараб кетди. Куни билан пойлаб ҳеч иш чиқаролмади: Аваз билан Холбек сурувларини бирга қўшиб боқиб юришарди.

Кечки пайт Суюнбой ака ҳам келди-да, учовлари кенг бир ялангликда сурувларни ажрата бошлашди. Мингдан ортиқ қўй-кўзини бир-биридан ажратиш қўшилиб оқаётган сувларни ажратишдай мушкул иш эди. Қўзилар ва совлиқлар бир-бирини йўқотиб маърашар, қийинчилик билан ажратилган қўйлар баъзан у тўпдан бу тўпга чоғиб ўтиб яна қўшилиб кетишар эди. Шунинг учун икки сурувни бир-биридан мумкин қадар узоққа ҳайдашар эди.

Турди юқоридаги бир арчанинг панасидан бу тўполонни кузатиб ўтирар эди.

Холбекларнинг ажратилган қўйлари шу томондаги арчазорлар орасига кириб тарқалиб кетди. Қўйларнинг олди ёнанинг нариги ёғига оқиб ўтди.

Турди кўйларнинг ўн-ўн бештаси пана жойга келишини кутиб турди. Кейин уларни кўрқитмаслик учун чўпонча хуштак чалиб секин яқинлашиб борди. Тўрт оёқли йиртқичдан қочиб қутуладиган кўйлар икки оёқли Турдидан қочмас эдилар. Тепасида қашқаси бор семиз қора кўй юки оғир бўлгани учун қаттиқ чополмас эди. Турди шуни орқа оёғидан ушлаб, калин чакалакнинг орасига олиб кирди-да, куликлаб кўйди. Бошқа кўйларни ёнадан ошириб эгалари томонга қайтариб юборди...

* * *

Авазлар икки сурувни ажратиб бўлишгунча қош қорайиб қолди. Кўйларни эрталаб санашганда, Холбек битта кам чиқарди. Шунда Суюнбой ака тепаси қашқа кўйни эслади-ю: — Авазларнинг сурувида кетгандир,— деди.

Холбек тушга яқин Авазларнинг сурувини бориб кўрди. Йўқ. Аваз ҳам хи жолат бўлди: сурувларни барвақтроқ ажратиб, ўша заҳоти санаб кўришганда, балки топиш осонроқ бўлар эди. Кеча тош-пош тегиб оёғи синган бўлса бирор жойда ётиб қолганми?

— Топилиб қолар, топилмаганда ҳам битта кўй одамнинг жони эмас-ку,— деди Холбек уни хи жолатдан чиқариш учун. Сўнг кеча кўйлари юрган томонларга қараб кетди.

Аммо куни билан овора бўлиб кўйнинг ўзини ҳам, бирор изини ҳам тополмади. Турди «иш»ни пухта қилган эди.

У Холбекнинг сарсон бўлиб юрганини узоқдан кўриб: «Ўл-а!— дерди ичида.— Сўқир отангга ўхшаб, кўр бўлиб изла, кирма-кир тентира, бари бир тополмайсан!»

Эртаси куни сурувни Хулкарга қолдириб, Аваз ҳам Холбек билан кўй қидиришга чиқди. «Бирор йиртқич еб кетган бўлса, калла-почаси қолгандир, кучук тезроқ хид олади», дейишиб, Тўрткўзни ҳам эргаштириб кетишди. Кеча сурув ўтган жойларни роса қидиришди. Кўйдан номи нишон йўқ эди.

Итқирганга тушган жилгалардан бирининг тепароғида эскирган думба ёғига ўхшаб қор кўринар эди. Аваз қорли жойларда кўк қоплон бўлади деб эшитган эди. «Кўйни шу еб кетдимикин?» деб ўйлади.

Улар Тўрткўзни эргаштириб, қорли жилгага ўтиб келишди. Жилгадаги қорнинг таги ковак бўлиб, одам эмасласа сизгадиган қувурга ўхшаб қолган. «Қувур»нинг тагидан шилдираб сув оқарди, унинг шифтидан эриб тушаётган томчилар шу сувга «чак-чак» томиб турарди.

Жилганинг юқори роғида, қорнинг четларида таран деган қизғиш ўсимлик ўсар эди.

— Чилланинг қори ҳамма дардга даво эмиш,— деди Холбек ва қорнинг тозароқ жойидан олиб оғзига солди.

Аваз эса тарандан синдириб олиб шимий бошлади:

— Ровочдан бу яхши,— деди, тараннинг нордонлигидан кўзи қисилиб.

Тўрткўз олдинроққа ўтиб, ерга тумшугини қадади-да, гингший бошлади. Аваз бориб қараса, қорнинг четида катта этик изи бор. Хол-холига қараганда кирза этик. Из унча эски эмас. Бундан бир неча соат олдин кимдир юқорига чиққану кейин қайтиб тушган.

Шу из уларни уйдаи харсангтош билан қор оралиғидаги бир ковакка олиб келди. Тўрткўз ковакка кириб, қўйнинг бир почасини тишлаб чиқди.

Турди қўйни сўйиб, гўштини терисига ўраб, шу ерга яшириб қўйган, боя келиб гўштни олиб кетган эди. «Агар бир гап бўлса, тери билан қалла-почадан таниб қолишади» деб, бу нарсаларни корга, тошнинг тагига кўмиб кетган эди.

Холбек билан Аваз терини кавлаб олишди-ю, буни ким қилганини сезишиб, Турдиларнинг кўшига қараб кетишди.

Қўйлар қўтонга келган, Эшмурот ака кичкина декчада шўрва қайнатмоқда эди. У Аваз билан Холбекни кўриб кўркиб кетди. Холбек унга терини кўрсатди-да:

— Гўшти аллақачон шўрвага тушдимиз?— деди ва тош ўчоқни газаб билан тепиб юборди.

Декча ағдарилиб, шўрваси ёнаётган оловни ўчирди.

Эшмурот ака дир-дир титрар ва кўпроқ Авазга қараб гапирарди:

— Мен ҳаромдан ҳазар қиламан... Тепамизда худо турипти...

— Сен имонсиз худони ҳам пишириб ейсан!— деди Холбек.

— Кўр бўлай агар, пишираётганим қоқ гўшт! Мана...

У ўчоқдаги чала устига тушган гўштан бир парчасини олиб Авазга кўрсатди. Бу чиндан қоқ гўшт эди. Аваз Холбекка «мунча қаттиқ кетма» дегандай қилиб қаради.

— Буларнинг сўфилиги ёлғон!— деди Холбек Авазнинг қарашига жавобан.— Буларнинг еганлари гўшт! Давлатнинг молини ейди, ҳаромхўрлар!

Эшмурот ака, соқоллари титраб, ўзини ҳимоя қилишга уринарди:

— Давлатнинг моли бирда-ярим ўлса, ҳалоллаб ейишим рост. Кечаю кундуз меҳнатини қилганимга яраша ейман! Бўш қоп тикка турадимиз? Авазжон! Мен бир марта кайф устида сени хафа қилганман. Юзингга қарай олмай изза бўлиб юрибман. Лекин мен Турдига ўхшаган имонсиз эмасман. У ҳароми...

— Хўп, бўлди,— Аваз унинг Хулқар тўғрисида гапирмоқчи бўлаётганини сезиб сўзини кесди.— Ўша махлуқ қани?

— Турдимиз? Қишлоққа кетди.

— Гўшт ортиб кетдимиз?

Эшмурот ака ерга қаради. Турди унинг ўғирлик гўшт емаслигини билар, шунинг учун ҳамма ишни унга билдирмай қилган эди. Боя у юқоридан хуржунга бир нарса солиб тушганини ва отга ортганини Эшмурот ака кўрган эди. Нималигини сўраганда, Турди:

— «Таран, кўнчиларга керак эмиш», деган эди.

Чақимчиликни ҳам гуноҳ деб биладиган Эшмурот ака буни айтиб ўтирмади-ю, Турдини ўзича сўкиб кетди:

— Динини ютган ҳароми!..

— Айтасизми, йўқми, нима олиб кетди?

— Сўрама, Авазжон, билмайман.

— Қачон кетди?

— Анча бўлди.

— Вақт кетмасин,— деди Холбек Авазга.

У терини ўраб қўлтиғига кистирди. Эшмурот аканинг олдидан узоклашганда Аваз Турдини ўйлаб:

— Бу галамис мунчалик қутуриб кетаётганига ҳайронман,— деди.

— Э, буни ўша Давлатбековлар қутуртиряпти.

— Нимага?

— У куни Мансуров келганда эллик-олтмишта қўйни ажратиб қўшни совхозлик танишларининг сурувиға қўшиб қўйишганини узокдан кўрган эдим. Шу ҳаммаси Давлатбековнинг яширинча қўйи бўлса ажаб эмас.

— Замоналилларнинг учтадан ортик молини хатлаб юрган Давлатбеков шундай қилса... Турдини бугун албатта тутиш керак!

Холбек ёнадан ошиб, Турдининг олдидан қирқиб чиқмоқчи эди.

— Отликни пиёда қувиб бўладими?— деди Аваз.— Қўшга бориб отланиб чиқамиз.

— Сен қоласан, Аваз. Кеч қиряпти, Хулқар ёлғиз.

— Суюнбой акага тайинлаб кетамиз. Бу Турдида сир кўпга ўхшаб қолди...

42

Ойқўл қишлоғига қоронғи тушган, фақат Ортиқнинг ҳовлиси ёп-ёруғ. Дарвозахонага битта, айвонга иккита юз шамли лампочка осилган. Ичкари уйларда ҳам чироқлар парпирайди. Дастурхон тuzалган хона деворига айиқ териси шундай қилиб осилганки, орқа оёғи гиламга тегиб туради-ю, тумшуғи шифтга яқинлашиб боради. Сал силжиса шифтга ўрмалаб чиқиб кетадигандек...-

Суюма ошхонадан уйга, уйдан ҳовлидаги ўчоққа зир юғуриб зиёфат тайёрлайди. Ундаги асабийлик болаларига ҳам

ўтган. Кичиклари дам-бадам гашлик қилиб йиғлашади. Суюма ичкари уйдаги меҳмонларга овозини эшиттирмасликка тиришиб, катта болаларини қаргайди:

— Ҳой, қирилиб кетгурлар, укаларингга қарасаларинг-чи!.. Ҳе, оғзингдан қонинг келгур, мунча чириллайсан... Жувонмарг бўлгурлар, бошимга битган бало бўлдиларинг!.. Ҳой, ер ютгур!..

Айиқ териси осилган уйда зиёфат столининг юқори томонида Давлатбеков тоғ пистасидан чақиб еб ўтирипти. Унинг ёнида кўнғир китель кийган, қалин сочи оқара бошлаган семиз киши бор. Район тергов идорасининг масъул ходимларидан бири бўлган бу одам Давлатбековнинг кадрдони. Бугун шанба окшоми бир дам олиб кетишга келган.

Столдаги коньяклар орасида иккита уч литрли шиша қимизга тўлиб, оппоқ бўлиб кўринади. Радиода айланаётган пластинка «Феруз»ни айтаяпти.

Ортик меҳмонларга бир пиёладан қимиз қуйиб узатди:

— Бошқалар келгунча ичиб турингизлар, Усмоғжон ака, иштахани очади.

Қора китель кийган семиз киши қимизни бир кўтаришда ичди-ю, пишиллаб:

— Дуруст,— деди.— Қайнатангиз Исмат бобонинг зиёфатида кўп бўлганмиз. Лекин сиз ундан ҳам оширадиганга ўхшайсиз.

— Устозидан ўзмаган шогирдининг кулоги кесилсин!— деб кулди Ортик.

Давлатбеков ўйчан эди. Соатига қараб қўйди. Мансуров келиши керак, лекин дараги йўқ. Давлатбеков унинг аччиқчучук гапларини кўпда ўзига олмас, «Директор бўлгандан кейин гапиради-да» дер, Мансуров буюрган ишни қилиб, ўзини унга яхши кўрсатишга ҳаракат қиларди. Бугун у Мансуров билан тил топишишга яна бир уришиб кўрмоқчи, ҳозир шунинг йўлларини ўйлаяпти. «Қуриб кетгур хотини ҳам ишлар экан-да, икковининг ойлиги билан онасининг пенсияси тўрт юздан ошар экан, биттагина боласи бор, шунинг учун кўзи тўқ,— дерди Давлатбеков Мансуровни ичида жеркиб.— Лекин бир кун эмас, бир кун ноилож ейди-ку. Ўзи емаса, бошқаларга ҳам едирмайди. Бунга қим чидайди? Ҳар иштаҳаси зўрлар борки, битта курортга бир «Волга» нинг пули етмайди. Мансуров ё шуларга едириб, ўзи ҳам ейди, ё арзимаган бир баҳона билан ҳайдалади. Бугун сал боши қизиганда шунини тушунтириб қўйиш керак».

— Усмоғжон ака, очилиброқ ўтиринг,— деди Ортик.— Ё яхши кўрган ашулангизни қўйиб берайми?

— Бўлса нега қўймайсиз, баччагарни...

— Э, ҳозир-да!

«Феруз» тугамасдан Ортиқ бошқа пластинкани қўйди.
Давлатбеков яхши кўрган куйининг оҳангига тебранар эди:

Яна ўйнайлик, яна қўйлайлик...
Иқболимиз ёркин экан, даврон сурайлик...
Иқболимиз ёркин экан, даврон сурайлик.

* * *

Турди Ортиқ буюрган қўйни отга ўнгариб тоғдан шошилмай тушиб келмоқда эди. Маслаҳатга биноан, Турди одамларнинг кўзига ташланмаслиги ва қишлоққа хуфтонда етиб бориши керак. У олиб келадиган қўйни Ортиқ меҳмонлар жўнагунча сўйдириб, нимталаб, машиналарнинг багажнигига солиб юбормоқчи.

Турдининг олдидан қиркиб чиқиш учун нариги сойдан от чоптириб келётган Холбек билан Аваз қўй ўнгарган отлични қош қорайганда узокдан кўриб қолишди. Холбек бунинг Турди эканини сезиб:

— Тезроқ!— деди Авазга ва отига камчи урди.

— Холбек, шошма!— деб Аваз отининг жиловини тортиди.— Маслаҳат бор, Холбек!

— Э, ҳозир маслаҳат қиладиган пайтми!

— Шошма, ахир! Уриб майиб қилсанг, аввал сени қамайди. Унинг сувдан курук чиқиши осон бўлади.

— Нима қил дейсан бўлмаса?

— Қишлоққа етганча қўйиб берайлик. Кўпчиликнинг олдига сирини очилсин. Қара, хуржундаги нимталарга қаноат қилмай, яна битта қўйни ўнгариб кетяпти.

— Беш қўлини оғзига тикқан бу галамис!

— Ана шуни одамлар бир кўриб қўйсин дейман-да.

— Қочиб қутулиб кетса-чи? Қишлоқнинг жинкўчаси кўп.

— Шу ёғини ўйлаб олишимиз керак. Мана бундай панадан юрайлик, бери кел...

* * *

Қоронғида Ойқўлга кириб келадиган «газик» ўнқир-чўнқирларда силкинганда ёруғи гоҳ осмонга санчилар, гоҳ ерга урилар эди. Катта йўл мактабхона ёнидан чапга бурилди. Фара ёруғи оқланган деворни, қатор деразаларни пайпаслаб ўтди-да, йўл четига турган қиз билан йигитни ёритди. Мансуров Замоналини таниб, шофёрга:

— Тўхтатинг-чи,— деди.

Машина Замоналидан ўтиб тўхтади. Мансуров эшикни очиб ерга тушгунча Замонали билан қиз ҳам етиб келишди:

— Ийби? Чўлпонхонми?— деб, машинадан баланд бўйли

котма бир жувон тушди-да, Чўлпонхон билан кучоқлашиб кетди.

— Вой, Сабохон опа, сизни кўрадиган кун ҳам бор экан-а!

— Давлатбековнинг бўлимига аққол келмайман деган эдим, ўртоқ Мансуров қўймадилар. Бо келдим.

— Зап қилибсиз-да, Сабохон опа,— деди Чўлпоной.— Жуда ўрнингиз билиниб қолган эди.

Замонали ҳам Сабоҳат билан қувониб кўришди. Сабоҳат ундан ҳол-аҳвол сўраган эди, Замонали ҳазиллашиб тожикча талаффуз билан:

— Ёмон йўк,— деди.

Сабоҳатхон ўзининг ўтган йили машҳур бўлган бу иборасини эслаб хандон ташлаб кулди-да, ҳазилга ҳазил билан жавоб бергиси келди. Машина ёруғида Замоналининг соқоли ўсиб қолганини кўриб:

— Соқолингиз баланд бўлипту,— деди.

Яна кулишди.

Чўлпонойнинг қўлида арча баргидан тиқин қилинган қизил қимиз кади бор эди. У Сабоҳатхон билан кўришаётганда силлиқ қимиз кади сирганиб оғзи пастга қараб қолган, Чўлпоной ўзи буни сезмас эди.

— Ийби, тўкилади!— деб Сабоҳатхон қимиз кадининг оғзини юқори кўтарди.

— Тўкиладиган нарсаси йўк, опа,— деб кулди Чўлпоной.— Ортиқ Қамбаров яна қимиз бердирмай қўйди.

Уларнинг гапларига мийиғида кулиб, жим турган Мансуров энди Замоналига қаради-ю:

— Нега бердирмайди?— деди.

— Мен сўрасам, «меҳмонларга керак» дейди.

— Меҳмонлар бугун келяпти-ку,— деди Чўлпоной.— У киши беш кундан бери бердирмайди. Айиқ отиб келганларидан бери яна дағдағалари зўр.

Мансуров Чўлпонойнинг сил бўлганини, қимизни врачлар дориликка буюрганини билар эди.

— Сабоҳатхон,— деди.— Эртадан бошлаб қимизни сиз тақсимлайсиз.

— Зоотехникнинг вазифасига қимиз тақсимлаш кирмаса ҳам, мен шу Чўлпоной учун хўп дейман, ўртоқ директор.

— Ўтган йили турган хонангиз ҳали ҳам бўш,— деди Чўлпоной унга.— Нарсаларингизни олиб келганмисиз?

Шофёр йигит машинадан иккита чамадон кўтариб тушди.

— Тезроқ жойлашинг,— деди Мансуров.— Сиз ҳам зиёфатга борасиз.

— Айтмаган жойга мен қандай бораман, ўртоқ Мансуров?

— Қамбаровга буюрсак, ўзи келиб айтиб боради.

Кизлар кетишгандан кейин Мансуров Замоналини биладиган олди-ю:

— Хўш,— деди.— Таклифларингиз амалга ошяпти. Мен кеча Тошкентда эдим. Ғаллага эътибор зўр. «Ҳам пахта, ҳам дон» деган шиор бор. Энди Ойкўлда ҳам ғаллакор бригада тузсак дейман...

— Ниҳоят!..

— Ҳа, лекин чорванинг туёғи ҳам ошади. Ойкўлга яна беш-олти сурув кўй берсак керак.

— Ҳисор зотидан бўлса эди...

— Майли. Ойкўлга иложи борича ҳисор зотидан хиллаб берамиз. Энди сиз менга бир нарсани айтинг: шу ишнинг ҳаммасини Ортик Қамбаров эплай олармикин?

— Ўзингиздан қолар гап йўқ...

— Эплай олмайди. Лекин ким эплайди? Ортикнинг укаси Авазми? Мен у билан гаплашган эдим. Ўтовни олишга борганда. Акасининг ўрнига бўлишдан тортиндимми... Кўндиролмадим.

— Аваз бунақа ишни суймайди. Уни бош чўпон қилиб кўйиш мумкин.

— Ўзи ҳам шундай деди. Кейин Аваз сизни кўрсатди.

— Бригадирликка-я?— ажабланди Замонали.

Совхоз марказида каттагина ойлик олиб ишлайдиган олий маълумотли мутахассиснинг кишлоққа келиб бригадир бўлиши фавқуллодда гап эди. Четдан қараганда, бу Замонали учун ютқизик бўлиб кўриниши мумкин эди.

Аммо Мансуровнинг бошқа бир режаси бор эди. У Замоналини Давлатбековнинг ўрнига бўлим бошлиғи қилиб кўтармоқчи эди. Шунда ечилмай ётган кўп чигалликлар тезроқ ечилиши мумкин эди.

Аммо бошқарма бошлиғи Ғиёсиддинов ҳали ҳам Давлатбековни суяб келмоқда эди.

Энди агар Замонали Ойкўлда ишни яхши йўлга қўйиб тажриба орттирса, келгусида Мансуров уни Давлатбековнинг ўрнига қўйишга астойдил ҳаракат қилмоқчи эди.

Мансуров ҳали бу режасини Замоналига айтолмас эди. Лекин унинг бригадирликка «хўп» дейишини жуда истарди.

— Биз сизнинг шунча таклифларингизни қабул қилдик, энди сиз бизнинг битта таклифимизга хўп десангиз, яхши бўлар эди.

— Муталлиб Мансурович, мен сиз билан табелчи бўлиб ишлашга ҳам розиману, лекин Давлатбековнинг бўлимида ишлашга юрагим бетламайди.

— Сиз мен билан ишлайсиз.

— Ортик Қамбаров нима бўлади?

— Ўзига яраша иш топиб берамиз. Эҳтимол, экспедитор бўлар...

— Бечора, «мартабам кўтарилади» деб сизга зиёфат тайёрлаётибди...

— Мен унинг овчилигини хурмат қилиб бораётиман,— деб Мансуров машинасига чиқди.

— Жавобини эртага айтасиз,— деди Замоналига.— Қамбаровнинг уйи қаёқда? Шофёрга тушунтириб қўйинг.

* * *

Нариги кўчада бирдан тўполон кўтарилди. Кимдир томга чиқиб, бутун кишлоқ эшитадиган овоз билан бақирди:

— Ортиқ ака! Замонали! Қаёқдасизлар? Ўғри тутилди! Замонали Холбекнинг овозини таниб югуриб кетди. Директорнинг «газик»и унинг кетидан борар эди.

Кишлоқнинг нариги четидан Ортиқ чопиб чиқди.

Овоз келган кўчада Турди кўй ўнгариб турар, Аваз пиёда бўлиб, у минган отнинг юганидан маҳкам ушлаб олган эди. Бир четда Норбой ота Аваз билан Холбекнинг отини ушлаб турарди. Безгак тутгандай титраётган Турди югани Авазнинг кўлидан тортиб олишга уриниб:

— Кўйвор!— деди.— Бу кўйни Ортиқ аканг сўраган, ҳозир менга кўшилиб қўлга тушади.

— Ёлғон!.. Ҳаммани булғамоқчисан сен иблис!

Турди ўнгарган кўйини Авазнинг устига ағдариб ташладию, отига камчи босди. Юган узилиб кетди. Авазнинг бир қўлига Турдининг этаги чалиниб қолди. Шундан ушлаб уни пастга тортди. Томдан сакраб тушган Холбек ерга гурсиллаб қулаган кўйга қараб чопди.

Камчи еган отнинг юқорига сакраши ва чакмоннинг этагидан тутган Авазнинг пастга тортиши билан айил ҳам узилиб кетди. Турди эгар ва хуржун билан бирга ерга йиқилди. Ўрнидан турмоқчи бўлиб талваса қилар экан, ётган жойида Авазни сўқди:

— Хотинингни алами шунчами?!

Аваз унинг бошини қайириб кўча тупроғига босди.

— Хотинимни тилиннга олма, иблис! Тилдан айрилсан!!

Турди оғзига кирган тупроқни туфлаб, бўғилиб:

— Кўйвор! — деди ва яна тупроқ туфлади:— Кўйвор! Ўлдим!!

Аваз уни чакмонининг елкасидан олиб бир силтаб тортди-ю, ўрнидан турғазди.

Муюлишдан чиққан «газик»нинг чироғи қаршидан чопиб келаётган Ортиққа тушди. Турди юзига илашган тупроқни чакмонининг этаги билан артмоқда эди.

Холбек кўйнинг оёғини ечиб ўрнидан турғазмоқчи бўлди.

Лекин кўй отдан қулаганда бели синган экан, ўрнидан туролмади.

Норбой ота Турдига кўлини пахса қилиб кичкирди:

— Шу жониворнинг уволи урсин сени! Атайлаб ташлаб юбординг-а!

Кўркиб довдираган Турди пойма-пой жавоб берарди.

— Ортиқ аканинг кўйи бу! Ана, ўзи айтсин!

Замонали ва Ортиқ уларнинг олдига бир вақтда етиб келишди. Директорнинг машинаси нарироқда тўхтади-ю, Мансуров ерга сакраб тушди. Одам тўплана бошлади.

Машина фараси халойиқнинг ўртасида турган кўйни, Аваз, Холбек, Ортиқ ва Турдини яхши ёритар эди. Замонали кўйнинг кулогини одамларга кўрсатиб:

— Мана сирғанинг изи!— деди.— Давлатнинг кўйи бу!

Турди Ортиққа ёрдам сўраб қаради. Ортиқ кўйнинг устига энгашиб:

— Қани?— деди.— Мен ҳам бир кўйни кўзилигида энлаб кўйган эдим. Ўша эн бўлиши мумкин.

— Сизнинг энлаган кўйингиз совхознинг сурувида нима қилиб юрипти ўзи?— сўради Мансуров.

Ортиқ сўз тополмай қолди.

— Э, бу совхознинг кўйи!— деди Норбой ота.— Мен бу жониворларни ўзим катта қилганман, танийман!

— Сизнинг кўзингиз ўтмаслашиб қолган, адашаётган бўлсангиз керак, Норбой ота!— деди Ортиқ.

Аваз акасида ҳайрон эди; нега Турдини ёқламоқчи бўлади?

— Холбек, терини ерга ёз,— деди Аваз. Холбек белига қистирилган терини ерга ёйди. Аваз Турдининг хуржундаги нимталарни терининг устига ағдарди.

— Қараб кўйинг,— деди Аваз акасига.— Турди бу кўйни Холбекнинг сурувидан ўгирлаб сўйган. Итқирганининг жилғасига, корга яшириб юриб, энди, мана, уйига олиб келаётган экан.

Говур бўлиб кетди. Бир юча киши бирдан Турдини сўка бошлади.

Халойиққа Қамбар ота ҳам келиб кўшилди. Том бошидан болалар, девордан аёллар мўралаб қарар эди. Тўполон катта бўлаётганини сезган Давлатбеков ва қўнғир китель кийган семиз мсҳмон ҳам келишди, халойиқни ёриб ўтиб ўртага киришди.

Ортиқ энди Турдини ёқлай олмай қолди. Унинг баднафслигидан ғазабланиб:

— Ўғри!— деди.— Ойқўлга иснод келтирдинг!— Ортиқ терговчига юзланди. Гап кўпайса сир очилиши мумкин эди. Терговчи эса синашта одам.— Бу ўғрини тезроқ олиш керак!

Турдининг онаси Хожар кампир чопиб келди-ю, ўглини кучоклади:

— Болагинам, булар сени тутиб бериб, ўзлари қутулиб кетмоқчи!

— Чучварани хом санабсиз!— деди Турди Ортикқа. Сўнг директорга юзланди:— Менинг сурувимда Қамбаровнинг ўн саккизта яшириқча қўйи бор. Биттасини айиқ ўлдириб кетганда ўрнига буни олган! Шанба куни келтириб бер деган!

Халойиқ гувиллай бошлади.

— Муттаҳам!— деб Ортик Турдига хезланди.— Ҳаммасини ўзинг қилгансан! Сирғасини ўзинг алмаштиргансан!

— Демак, сиз буни билгансиз?— деди Мансуров.

— Хе, булар балони билади, ҳаммаси бир, ҳаромтомоқ!— кичқирди Норбой ота.

— Бу ёқда қўй учтадан ошса тортиб олади, ўзлари ўнталаб яшириб боқади!

Орқадан кимдир ўзини қоронғига олиб кичқирди:

— Турдининг сурувида Давлатбековнинг ҳам яшириқча қўйлари бордир. Текширилсин!

Давлатбеков бир чўчиб тушди, мўйлови асабий силкиниб, овоз келган томонга интилди. Турдининг ёнидан ўтар экан, унинг билагини киши билмас қисиб қўйди. «Айтма, қутқариб оламан», деган маънони Турди тушунди ва дадилланиб бошини кўтарди.

Давлатбеков дағдаға қилиб сўради:

— Панада туриб иғво қилаётган ким? Қани ўртага чик-чи! Нима исботинг бор? Исботинг бўлмаса, тухмат учун қамалсан! Қани, чик!

Давлатбеков билан олишиш осон эмас эди. Ҳалиги гапни айтган одам кўрқиб чиқмади.

Ортиқ жаҳл устида сир бериб қўйганини Давлатбековдаги усталикка қараб билди. Ховлисида ёнаётган чироқлар, радиолада «даврон сурайлик» деб айланаётган пластинка ва шунча меҳнат қилиб тайёрланган зиёфат бирдан эсига тушиб, гўё чакмоқ бўлиб чакнади. У кўчада қип-яланғоч тургандай, ҳалиги чакмоқ ёруғи уни шарманда қилиб кўрсатгандай бўлди. Бу оқшомдан кутган умидлари чил-чил синди. Ортик титраб ва йиғламсираб, шу чакмоқни бошлаб келган Авазга чексиз бир нафрат билан тикилди:

— Сен, туғишган укам, охири мени йиқитиб юзимга оёқ қўйдинг-а! Энди кўнглинг жойига тушгандир? Ота, ўглингиз энди муродига етгандир?!

Говур бирдан босилди. Одамлар энди Қамбар ота билан Авазга кўз тикишди.

Қамбар отанинг юзлари ўнгиб кетган. Уятдан қалқиб

турган кўзларини ўгилларидан олиб қочади. Ҳамма сукут сақлайди.

— Дада, мен акамни тутиб бераман деб ўйлаган эмас эдим.— Авазнинг товуши титрарди.— Биз ўгрини сазои қиламиз десак, бу одам ўзи қўшилиб ўтирипти.

Қамбар ота энди Авазнинг юзига қаради. Мадад излаб қаради. Ўғлига эмас, отасига ҳасрат қилган кишидай кўзлари ёшланиб гапирди:

— Мен нима дейман, болам, икковинг ҳам жигарбандимсан.— Қамбар ота Ортиққа қараб армон қилиб деди:— Мен сени тўғри йўлга сололмадим. Кучим етмади. «Укам юзимга оёқ қўйди» дейсан. Ўзинг-чи? Гап беш-олтита қўйда эмас. Мол одамни топмайди, одам молни топади. Сен шу одамларнинг қайси ёмон кунига ярадинг? Шу қора кўзларни, шу ҳамқишлоқларингни, шу укангни сен ўзингдан бездирдинг-ку... Энди мен нима қилай?..

Қамбар ота соқолига оқиб тушган кўз ёшини кўрсатмаслик учун орқага бурилди. Халойиқ унга индамай йўл берди. Қамбар ота секин тўпдан чиқиб кетди.

Одамлар яна нимадир бўлишини кутиб жим туришар, фақат девор тагида Норбой ота ушлаб турган отлар депсинар эди.

— Сиз Аваздан нолийсиз,— деди Холбек Ортиққа ачиниб кўз ташларкан,— ҳамтовоқларингиз сизни нима қўйга солганини билмайсиз!

— Қайси ҳамтовоқларим?

— Директор борган кун Турдилар эликдан ортиқ қўйни ажратиб бошқа сурувга яширган эди. Шунинг ўн саккизтаси сизники бўлса, қолганлари ўртоқ Давлатбековники эмасмикин?

— Ёлгон!— деди Турди ва Давлатбековга эгасига содиқ итдек бир қараб олди:— Унта қўй ҳам сенинг кўзингга эликта бўлиб кўринади! Отангга тортгансан!

— Муттаҳам!— деб Холбек Турдига ташланди. Давлатбеков уни кўлидан тутиб қолди ва:

— Сен ўзинг нега мени иғво қилиб юрибсан?— деди.

— Иғвоми, чинми, текшириб кўрса билинади,— деди Аваз Мансуровга. Сўнг отининг тизгинини Норбой отанинг кўлидан олди-да, узангига оёқ қўйди. Мансуров уни тўхтатмоқчи эди, юзидаги тундикни кўриб индамади.

Давлатбековнинг юрагида талваса, Итқиргандаги Эшмурот акани ва ўша сурувдаги қўйларни қандай қутқаришни ўйлайди. Кечаси кимни юборса экан? Ортиқ тамом бўлди... Йўқ, Ортиқ бориб, ўзининг қўйларини ҳам яширса, «Турди тухмат қилди» деб кутулиб кетиши мумкин. Давлатбеков гарангсиб турган Ортиққа тикилиб, «маҳкам бўл, ҳечкиси йўқ», дегандай кўз қисиб қўйди.

Аммо у ўйлаган нарса Мансуровнинг кўнглидан ҳам ўтган эди. Холбек Авазнинг кетидан тоққа жўнамоқчи бўлаётганда Мансуров уни тўхтатди:

— Сиз шошманг, Ортиқ Қамбаров бригадирликдан бўшатилади. Замонали Сайфиддинов, ҳозирча бу иш сизга юкланади. Дарҳол отланингу мана бу йигит билан бирга,— Мансуров Холбекни кўрсатди,— ўша сурувга боринг, ортиқча қўйлар кечаси у ёқ-бу ёқ бўлмасин. Эрталаб ревизия чиқади.

Халойиқ ҳаяжон билан яна бир гувиллаб олди. Давлатбеков сесканиб кетди.

— Отангизга раҳмат, ўртоқ Мансуров,— деди Норбой ота,— Давлатбековнинг ҳам кўзини очадиганга ўхшайсиз!

Бу гапни маъқулловчи ғовур Давлатбековнинг устига совуқ сув куйгандай бўлди. У бирдан ҳушёр тортди:

— Менинг кўзим очик, Норбой ота!— деди у кўзини дадил тутиб. Фақат овози одатдагидан заифроқ эшитилди:— Ревизияни эрталаб ўзим эргаштириб чиқаман. Текшириш ўтказилса жуда яхши, менинг тоғда яшириқча қўйим йўқлигини аниқлаб беради. Ана унда бу ердаги тухматчиларнинг кўзини очиб қўйиш менга тан!

«Нимасига ишонади?— таажжуб билан ўйланди Мансуров.— Ё бирга чиқиб ревизияни алдайман деб ўйлайдими? Кўрамыз!»

43

Замонали кечаси Итқирганга келиб, Эшмурот ака билан бирга ётди. Қишлоқда бўлган гапларни айтиб бериб, Эшмурот акага мумкин қадар яхши гапирган эди:

— Давлатбеков ҳам жонимга теккан,— деди кекса чўпон.— Бир эмас қирқ бешта қўй, ҳали ундан яшир, ҳали бундан яшир...

Замонали шу билан масала ҳал бўлди деб ўйлади.

Аммо тонг отиб, тушга яқин Давлатбековнинг ўзи ревизияни бошлаб келганда, Эшмурот акани унинг салобати боса бошлади.

Ревизия составила бошқармадан Ғиёсиддинов юборган бир инспектор йигит, зоотехник қиз Сабоҳат ва Мансуровнинг ўзи бор эди.

Осмонни булут қоплаб олган, чангга ўхшаш майда ёмғир шамолда пуркалиб ёғиб турар эди. Ёз ҳавоси деб юпқа кийиниб чиққанлар совқотиб ёмғирпана жой кидиришарди. Кўк диагональ китель кийган Давлатбеков ёмғирни сезмагандай шошилмай қўйларни санар, ревизияга ҳаммадан ортиқ жон куйдираётганга ўхшарди. Унга сайин Эшмурот ака Давлатбековдан ҳайиқарди.

Сурувдан етмиш саккиз кўй ошиқ чиқди. Булардан ўн саккизтаси Ортиқники, ўн учтаси Турди билан Эшмурот ака-нинг ўзиники, иккитаси қайси бир район хизматчисиники эди. Эшмурот ака бунинг ҳаммасини айтди-ю, қолган қирқ беш кўй кимникилигини айтмай туриб олди.

Давлатбеков ўзини шундай осойишта тутар ва Эшмурот акага шундай ҳокимона кўз ташлар эдики, бечора чол:

— Мен билмайман,— деб мингиллади.— Турди бош чўпон. Турди билади.

Турдини кечаси терговчи машинага солиб районга олиб кетган эди. «Давлатбеков мени тезда қутқариб олади»,— деб ҳибсга унча кўркмай тушган Турди ҳам сурувда Давлатбеков-нинг кўйлари борлигини яширган эди.

— Эшмурот ака, сиз нимадан мунча кўркасиз?— деди Замонали.

— Мен саводсиз одамман... Мен...

— Шошманг, кечаси менга «Давлатбековнинг қирқ бешта кўйи бор» демаган эдингизми?

— Уйдирма гап,— Давлатбеков мумкин қадар осойишта гапирар эди:— Эшмурот ака, сиз ундай демагансиз. Бу сурувда менинг битта ҳам кўйим йўқ.

— Шу аниқ гапми?— деди Мансуров унинг кўзларига тикилиб. Давлатбеков унинг кўзларига мижжа қоқмай қаради-да:

— Албатта!— деди.

«Кўз ҳам алдар экан-а!»— деди Замонали ўзича...

— Нима қиламиз?— деб Мансуров Сабоҳатхонга қаради.

— Эгаси яширинган кўй — ҳаром йўл билан орттирилган бўлади,— деди Сабоҳатхон.— Мен бу сурувни бултур кўрганимда майда-чуйда дурагай кўйлар бунчалик кўп эмас эди. Биласиз, битта катта ҳисорий кўйга бунақа майдасидан иккитасини беради...

Тилла тишли инспектор йигитни Фиёсиддинов Давлатбековга ёрдамга юборган эди. Ҳозир унинг тишлари лабида акс этиб, кинояли кулимсиради.

— Хўш, сиз ўртоқ Давлатбековни шунақа қилганлардан демоқчимисиз?

— Ҳозирча бундай дейишга исботимиз йўқ,— деди Мансуров.— Нима бўлганда ҳам, бу эгасиз кўйлар давлатнинг ҳақи. Тўғрими, ўртоқ Давлатбеков?

Давлатбеков елкасини қисди:

— Анигини билмагунча бир нарса дейиш қийин.

Мансуров Сабоҳатхон билан Замоналига юзланди:

— Акт ёзинглар. Эгасиз кўйларни совхозга ўтказамиз.

Қирқ беш кўйдан бирваракайига ажраб қолиш ҳавфи

Давлатбековнинг ичини куйдириб, елкасидан тутун чиқариб юборгандай бўлди.

— Бунга бизнинг нима ҳаққимиз бор?— деди у.— Ўртоқ Мансуров, сиз директор бўлсангиз ҳам, Совет ҳукумати эмасиз. Хусусий қўйларни давлат ихтиёрига олиш ҳукуматнинг иши.

— Демак, бу хусусий қўй эканлигини биласиз?

— Биламан, чунки сирғаси йўқ, ҳисобда йўқ. Эшмурот ака, дурустроқ эсланг, бу Шодмон билан... Раҳимбердиннинг қўйи эмасмикан?

Шодмон дегани Давлатбековга қариндош, Раҳимберди эса унинг гапидан чиқмайдиган ювош бир ишчи эди. Замонали шуни эслади, Давлатбеков қўйларни ўшаларнинг номига ўтказиб кутулиб кетмоқчи эканини сизди.

— Ўртоқ Давлатбеков,— деди.— Менинг раҳматли отам билан бирга колхоз тузиб, бойларни бадарға қилган экансизлар... Шу эсингиздами?

— Ҳа, мен бутун ёшлигимни Совет ҳукуматига фидо қилганман. Сув келса симириб, тоғ келса кемирганман!

— Энди hozирги бу аҳволни ўша вақтларга бир солиштириб кўринг-а! Бойлар ҳам ортиқча қўйларини шу тоғларга қочириб яшириб юрмаганми? Ўшалар ҳам тўпписи тор келганда «бу қўйларнинг ўнтаси палончи батракники, бештаси палончи камбағалники» деб, халқнинг қанотига яширинишга уринмаганми?

— Ўртоқлар, эшитиб қўйинглар!— деди Давлатбеков Мансуров билан инспекторга.— Сиёсий шабкўрнинг гапини билиб қўйинглар, парткомда гувоҳ бўласизлар! Бой, муштумзўр яна пайдо бўлган деяпти бу!

— Пайдо бўлган эмас, сиздақаларни қўйиб берса пайдо бўлиши мумкин демоқчиман!

— Мен? Мен-а?

— Ҳа, сиз! Бурноғи йили битта «Волга» билан, «Победа» машинангиз бор эди. Биттасини сотишга мажбур бўлдингиз. Шаҳарда ҳам ҳовлингиз бор эди, бир амаллаб жиянингизнинг номига...

— Хусумат гап бу! Сен бола, учта тиррақи эчкингни қонунга биноан олдирган эдинг, шунинг алами ҳаммаси!

— Бу менинг эсимда йўқ эди, яхши эслатдингиз, ўртоқ Давлатбеков. Ўшанда сиз ҳақиқатан хусуматга борган эдингиз. Лекин мен ўз молимни «меники» деган эдим. Ортигини давлатга сотиб, пулни олган эдим. Ҳозир сиз қирк бешта қўйингизни «меники» деёлмайсиз. Десангиз, оёгингиз осмондан келади. Шунинг учун ҳукумат текинга олса ҳам аламингизни ичингизга ютиб жим турасиз. Баттар бўлинг!

Мансуров билан Сабоҳатхон атайлаб индашмас, Замонали жуда болаганда секин кулиб кўйишар эди. Инспектор йигит безовталаниб, ўртага гап кўшмоқчи бўлар, лекин Давлатбеков унга сўз бермас эди.

— Сен ҳукумат учун нима қилибсанки, мунча оғзингни тўлдириб гапирасан. Биз ҳукумат учун жон бериб, жон олганимизда этагининг орқасини тугиб юрган бола эдинг!

— Майли, сиз осмону мен ер бўлганимда ҳам, — деди Замонали, — ҳозир шу топда сиз мендан кўрқасиз, шунча молим бор деб мақтанолмайсиз, тиззангиз қалтираб, бойлигингизни яширасиз!

— Меники эмас булар!

— Ҳа, ана, — деди Замонали кулиб. — Ҳукуматимизга минг раҳматки, ҳаромхўрларни ҳалол одамлардан кўрқадиган қилиб кўйипти! Хусусий мулкка ҳирс кўйганларнинг шу ҳирсини «бичиб» турипти!

Мансуров Замоналига қараб «бўш келмайсан-е», дегандай қилиб кулди.

Давлатбеков ўзини босмоқчи бўлар, лекин босолмас эди.

— Сиз ёзиб олинг бу игволарни! — дерди у инспекторга қараб. — Менга қанча тухмат қилишларини бошқармадагилар билмайди ҳали!

— Ҳақиқатан сизни кўп одам ҳали билмайди, — деди Замонали. — Лекин...

— Бас, энди, — деб инспектор йигит Замоналига ўшқирди. — Ортиқча гапнинг кераги йўқ!

— Наҳотки шу гаплар ортиқча бўлса! — деб Замонали Мансуровга юзланди.

— Бу гап ортиқча бўлса, — деди Мансуров инспекторга, — сиз бошқа бир нарсага жавоб беринг-чи. Мана шу яйловларда қанча колхозлар чорвадан бой бўлган экан, қанча одамлар тоғ этагида ғалла экиб, боғ қилиб, беҳисоб даромадлар олган экан. Давлатбековга ўхшаган одамлар бошлиқ бўлгандан бери, нега шу даромадлар йўқолиб кетди? Нега бу ажойиб жойлар фойда ўрнига зарар келтирадиган бўлиб қолди?

— Бунинг сабаби кўп, — тутилиб-тутилиб гап бошлади инспектор. — Ташкилотчилик масалалари, гоаявий тарбия...

— Ундам ҳам олдин, — деди Мансуров, — ленинча ҳалолликни айтинг, ленинча жонкуярликдан, ленинча инсонпарварликдан гапиринг!

Инспектор жавоб бермай ерга қаради. Давлатбеков, ёмғирда ҳўл бўлган мўйлови осилиб, яна эътироз қилмоқчи бўлаётувди, Мансуров унга сўз бермади:

— Агар биз ленинчасига ишласак, беҳисоб бойликлар

берган бу табиат яна беради. Бу бойликларнинг баракасини учирадиган ҳаромхўрлар бўлса, пайини қирқамиз ҳаммасининг! Биз ҳаромхўрларнинг зарари қапчалик кўп томонлама эканини баъзан дуруст ўйлаб кўрмаймиз. Булар кишлоқларни обод қилишу одамларнинг гайратини, маданиятини ошириш ўрнига, нукул шахсий бойлик билан баланд мартабани ўйласа... Биттани ўзлари тўкиб-сочиб еганда, юзтани бошқаларга тўкиб-сочиб едирса... Барака қоладими? Яна ҳаромхўрлар ўзларини оқлайдиган «пазария» ҳам топишган: ойлик билан яшаб бўлмас эмиш, шунинг учун «емай» иложлари йўқ эмиш! Миллион-миллион ишчилар, деҳқонлар ойлик билан яшайди. Минг-минглаб муаллимлар, врачлар ойлик билан яшайди. Булар нега қаноат қилолмайди? Буларнинг шохи борми?

Бу гаплардан Давлатбеков дарҳол ўзига керакли бир «хулоса» чиқарди:

— Ўртоқ Мансуров, сиз айтган одамлар бошқа!— деди.— Буни биладиган катталар бор!

— Майли, гапни бошқармада давом этказамиз,— деди Мансуров.— Сабоҳатхон, ортиқча кўйларнинг ҳаммасига акт тузинг. Эгаси чиқмаганларини тегишли идоралар совхозга ўтказиб беради.

Энди инспектор йигит ҳам Давлатбековни ёклашдан ийманиб жим бўлиб қолди. Давлатбеков «бу кўйлар палончиларники» деб бошқаларни ўртага солишга ҳам юраги бетламади. Мансуровнинг авзойи шу бўлса: «Сиз нега давлатнинг сурувига бировларнинг кўйини қўштириб кўйган эдингиз?» деб сиртмоқ ташлайди-ю, тутиб олади. Ўзимники десаку, тамом бўлади. Бирдан-бир йўл — «меники эмас» деб, тониб туриш эди. Қамокдаги Турди бир нарсга деса, ёлгонга чиқариш қийин эмас. Эшмурот чол ўжар одам, бир марта «билмайман» дегандан кейин, иккинчи бўйнига олмайди. Кейин Давлатбеков бир йўлини топиб, уни яна бураб кўяди. Нарёқда Ортиқ бор. Лекин у ҳам дамани чиқарса қамалишини билади...»

Мансуров сурувни оралаб кетди. Сабоҳатхон билан Замонали ортиқча кўйларни хатлашга тушди. Шундай сара кўйлар... Ҳар бирини ҳозир бозорда юз эллик сўмдан олади.

Давлатбеков шунча кўйдан ажрашини жуда аниқ ҳис қилди-ю, ўттиз икки тиши баравар суғурилаётгандай вужуди қақшаб кетди. Сўнг Мансуров билан Замоналига адоватли кўз ташлаб: «Ўлмасам,— деди,— сенларнинг йиқилганларингни ҳам кўрарман. Ўшанда қирқ беш кўйимнинг ҳар биттасини бурунларингдан суғуриб оламан!»

Эгасиз қўйларни давлат ихтиёрига олиш масаласи совхоз марказида ва районда бир неча кун дув-дув гап бўлиб юрди. «Давлатбековники экан, тонипти», деган овоза бошқармага ҳам етиб борди. Давлатбеков ундан олдин Фиёсидиновнинг кабинетига кирган, «Мансуров мени кеткизиб, ўрнимга Сайфиддиновни қўйиш учун шу ифвога қарсак чал-япти» деган эди. Бир эмас қирқ беш қўйдан воз кечиш осон иш эмас эди. Давлатбеков шунча бойликдан маҳрум бўлиб қараб турадиган одам эмаслигини Фиёсидинов яхши билар эди. Шунинг учун қўйлар уники эмаслигига ишонди. У Воҳидовга, Воҳидов Мансуровга кўнгироқ қилди:

— Қўйларни совхозга ўтказиб олаверинг, сиздан нима кетипти? — деди. — Давлатбеков масаласига келганда... гап фақат унинг ошиқча қўйларида эмас. Умуман... гап кўп. Кейин сўзлашармиз.

44

Тоғлар лоқайд бир улугворлик билан сукут сақлашар ва бағридаги одамларнинг яхши-ёмон ишларига тилсиз гувоҳ бўлиб туришар эди.

Холбек ҳали ҳам уйларига боришга юзи чидамай тоғда юрар эди. Бироқ энди тоғда учраган ҳамқишлоқларининг гапларида, муносабатларида ўзига нисабатан илиқ бир ўзгариш сезиб, кун сайин кўнгли кўтариларди.

Ўша кеча Аваз иккаласи Турдини бошлаб қўлга туширганлари, Давлатбековдай балохўр адабини егани, одамлар Ортиқдан қутулгани ҳамманинг оғзидан тушмас эди. Бу воқеаларни Жаннатхон эшитса, эҳтимол, Холбекка бўлган илгариги ҳурмати озми-кўпми эсига тушар.

Мана шу тахмин Холбекнинг юрагидаги соғинч ҳиссини кучайтирар, Жаннатхонни кўриш истаги кун сайин чидаб бўлмас даражага чиқиб борар эди.

Буни Суюнбой ака ҳам сезиб юрар эканми, бугун эрталаб:

— Қишлоққа бориб бир ёзилиб кел,— деб қолди.

— Мабодо икки-уч кун келмай кетсам-чи?

— Неча кун келмасанг, кейин мен ҳам шунча кунга кетаман-да.

— Бўпти!

Холбек шу заҳоти отланди, бор пулини чўнтагига солиб, тоғдан тушиб кетди. Ойкўлни четлаб ўтиб, ўша кунни районга етиб борди. Унга керакли нарса раймагда йўқ экан. Отини бир танишлариникида қолдирди-да, тунги поездда Тошкентга жўнади...

Эртаси куни кечки пайт оти терга ботган Холбек Ойкўлга кириб келди.

Аёллар тўп-тўп бўлиб даладан қайтмоқда эдилар. Холбек уларнинг орасида кетаётган Жаннатхонни анча беридан таниди-да, отидан тушди.

— Жаннат!— деб чақирди.

Хотин-халаж ҳаммаси бирдан ўгирилиб қаради. Жаннатхон таниш овоздан бир сесканди, кейин чавқар отини етаклаб гуноҳкорларча ийманиб турган Холбекнинг юзини кўрди-ю, ўзи ҳам ловуллаб қизарди.

Холбек отини етаклаб кела бошлади. Жувонлардан бири Жаннатхонни туртиб:

— Бўш келма!— деб шипшиди.

Қиз-жувонлар қикирлаб кулишди-ю. Жаннатхоннинг бир ўзини йўлнинг ўртасида қолдириб кетишди.

Холбек ерга қараб турган хотинига ёндошишга журъат этолмай, уч-тўрт қадам нарида тўхтади. Хуржунини отдан олиб ерга қўйди. Ундан матога ўроғлик узун бир нарса олди. Матосини очган эди, сопи садаф билан ишланган чиройли рубоб кечки қуёш нурида йилтираб кетди.

Холбек уни хотинига узатди:

— Ма...

Жаннатхон унинг илтижо билан термилган кўзларига қисқа бир назар ташлади-да, ўпкаси тўлиб:

— Олмаيمان,— деди.— Энди рубобни кўлимга олмайман деганман... Синиб бўлган ҳаммаси.

— Жаннат, ёки ол, ё рубоб билан менинг бошимга ур, бу ҳам синсину мен ҳам бу аҳмоқ бошдан кутулай!

Жаннатхон унинг бир вақтлар: «Хиёнат қилсанг, рубобни бошингга ураман, бу ҳам синади, бошинг ҳам кетади», деганини эслади. Сўнг Холбекнинг юзига қараб, ҳозирги гапни ҳам жиддий туриб айтганини сезди. Тўсатдан кулгиси келиб, лабининг бир чети кўтарилди.

Холбек буни кўриб қолди ва Жаннатхонга яқин келди. Қизишиб шивирлади:

— Мен сени яхши кўришимни энди билипман, Жаннат. Худо урсин агар, сен турганда кўзимга бошқа ҳеч ким кўринмайди.

— Эндими?

— Қандоқ қилай. Менга муҳаббат нималигини отам ўргатиптими? Ойим айтиптими? Опам ибрат кўрсатиптими? Мен Авазларга қараб... ҳавасим келди!

Жаннатхоннинг киприқларида ёш йилтиради, қўллари рубобни Холбекнинг кўлидан олиб, садафларини секин силаб қўйди...

Исмат бобо айвонда патгилам устида ош еб, чой ичиб бўлиб, узун бир кекирди-да, доналари йирик кўнғир тасбеҳни ўгиришга тушди.

Рихси хола дам Холбеклар ўтирган уйга чой кўтариб кирар, дам ҳовлида мол-қолга қарар, дам ошхонада қозон-товок ювар ва хурсандчилигидан чарчаганини билмас эди. Жаннатхон қарашмоқчи бўлиб чиқса: «Жон болам, бугунча эрингнинг олдида ўтир», деб уни ичкарига киргизиб юборар эди.

Бу ҳаммаси Исмат бобонинг гашини келтирар, лекин у тишини тишига кўйиб, индамай тасбеҳини шиқирлатар эди.

Холбек билан Жаннатхон худди янгидан топишган кувёв-келиндай майин ва уятчан бўлиб қолган эдилар. Жаннатхоннинг мовий кўзларидан иссиқ бир меҳрнинг тапти уриб турар эди. Бунчалик бўлишини кутмаган Холбек бахт туйғусини ичига сиғдирилмас эди:

— Жаннат, ота-онанг сенга билиб шундай номни берган экан-да.

— Нимага?

— Ҳозир мен худди жаннатга киргандай бўляпман...

— Шу гапингиз учун дўзахга тушманг яна.

— Ишқилиб, дўзахга тушсам ҳам, ўз Жаннатим билан бирга тушай-да.

Айвонда Исмат бобо тасбеҳ ўгиришдан тўхтаб, асабий йўталиб кўйди. Айвонга чиқадиган эшик кия очик қолган, кулоғи зийрак Исмат бобо ҳамма гапни эшитган эди. Жаннатхон уялиб кетди. Холбек қовоғини солиб ўрнидан турди-да, эшикни зичлаб ёпди.

Рубоб токчада ўзининг илгариги ўрнида турар эди. Холбек уни олиб, Жаннатхонга тутди:

— Битта чал. Мен қачондан бери овозингни ҳам соғиниб юрибман...

— Ҳозир эмас...

— Нега ахир?

Жаннатхон очик деразани кўрсатди:

— Отангиз борида айтолмайман... Кўрқаман...

Исмат бобо яна тасбеҳ ўгиришдан тўхтади. Унинг кўзойнага ҳам ғазабли йилтираётганга ўхшар эди.

— Отам!— деди Холбек ҳасрат билан.— Менинг кўнглимда нимаики доғ бўлса, ҳаммаси отамдан ўтган экан. Тақдир менга нега шундай ота берди экан-а, Жаннат? Нега?!

Эшик шарақлаб очилди. Исмат бобо остонада туриб:

— Ҳой, нонтепки!— деди.— Мен сени одам қиламан деб шу кўйга тушдим у энди сен мендан ор қиладиган бўлиб қол-

дингми! Ўзингда орият бўлса, қаллиғингни тортиб олган ўша Авазга бориб сиғинармидинг! Сенда уят бўлса, хотинингга шунақа гаплар гапирармидинг?!

— Сиз-чи, ота? Сиз айвонда ўз ўглингизга айғоқчи бўлиб ўтиришдан нега уялмайсиз?

— Тилинг кесилсин, ота безори! Поччангни шарманда қилиб тутиб бериб, опангни зор йиғлатганинг оз бўлса, энди хотинингга ашула ҳам айтдир!..

— Илгари қилган айғоқчиликларингиз етмасмиди, ота?!

Исмат бобо бор овози билан бақириб, Холбекни оғизга олиб бўлмайдиган сўзлар билан сўка бошлади.

Рихси хола қўли хўллигича ошхонадан чопиб келди-ю, Исмат бобони айвонга қараб тортди:

— Бас! Бас!..

— Мен «оқ» қиламан бунақа ўғилни!

— «Оқ» қиладиган отанинг кўнгли оқ бўлади,— деди Рихси хола.— Сизнинг кўнглингиз қора! Сизнинг кўзингиз кўр эмас, виждонингиз кўр, инсофингиз кўр!

Исмат бобо энди кампирини сўкиб кетди:

— Йўқол бу уйдан манжалақи!..

— Ўзинг йўқол!— деди Рихси хола.— Кўзи ожиз деб аяган сари ҳаво бойлаб кетяпсан, имонсиз! Мен сендан нима яхши кун кўрибман? Бор ўша суйган куёвиникига!

Исмат бобонинг титроқ қўлидан тасбеҳи учиб кетди-да, устун тагига тушиб, илонга ўхшаб кулча бўлиб қолди.

Исмат бобо ҳассасини дўқиллатиб, сўкина-сўкина Ортиникига ўтиб кетди.

Холбек билан Жаннатхоннинг бояги бахтиёрлигидан асар ҳам қолмаган эди. Рихси хола уларга қараб туриб:

— Холбекжон,— деди.— Бу уйда яйраб юролмайсан. Опаннинг уйи ҳам ҳозир гурбатхона. Хотинингни тоққа олиб чиқ. Бир-икки кун ёзилиб келсин. Хулқар ўртоғи ҳам зерикиб юргандир. Олиб бор!

— Сиз-чи, ойи?

— Менинг тақдирим шу экан, болам. Мен кўрмаганга яраша энди сенлар кўринлар. Сенларнинг бахтларингни кўрсам, шу ўзи менга етади. Жаннатхон, олиб чиқ рубобингни. Тогда чаласан. Қани, қоронғи тушмасдан жўнанлар...

Жаннатхон Холбекка бир қараб олди-да:

— Ойижон,— деди.— Бугун сиз билан қолайлик. Эртага эрталаб борсак борармиз...

Кутилмаганда Рихси холанинг кўнгли юмшади-ю, ўкириб йиғлаб юборди:

— Болаларим, бутун умрим шу эр билан ўтиб адо бўлди, болаларим!..

Ортиқ гилам тўшалган уйда, ойнаванд шкаф қаршиси-га айиқ терисини ёйиб, ўқ тешган жойларини кўздан кечир-моқда эди. Суюма айиқнинг битта тирноғини беш яшар ўғли-нинг ёқасига ирим қилиб тикар эди. Бола бурнини чуқала-моқчи бўлиб қўлини кўтарган эди, онаси:

— Бирпас жим тур, жувонмарг!— деб жеркиди.

Ортиқ ишдан тушгандан бери кўзлари киртайиб, бурни гўё узунлашиб қолган. У Турдига кўшилиб қамалишдан жуда кўрққан эди. Йўқ, хайрият, ҳалиги таниш терговчи ёрдам берди. Кўйнинг сирғасини Турди ўзи Ортиқдан бе-маслаҳат алмаштиргани бўлишига кўйилди. Ортиқ яшириқча кўйларини зағотовка нархида давлатга топширди. Бироқ халқ олдида шарманда бўлгани ва ишдан олингани ҳам унга жуда оғир жазо эди. Энди келажаги нима бўлишини билмай мун-гайиб ўтирибди. Суюма унга:

— Отангиздан бирор маслаҳат чиқадими?— деди.

Қамбар ота боя келиб, ўгли билан икки соатча гапири-шиб ўтирган, бу фалокатлар унинг «оқбилак» бўлиб қолган-нидан, Аваздай оддий ишчи бўлишга бўйни ёр бермагани-дан эканини тушунтиришга ҳаракат қилган эди.

«— Машина ҳайдашни биласан, шофёрлик қил, трактор ҳайда, кузги бугдой эсмоқчи бўлишяпти, кўрмагандай бў-либ кетасан»,— деди.

Ортиқ хотинига шуни киноя билан айтиб берди.

— Вой, ўлай!— деди Суюма ҳам захарханда қилиб.— Энди келиб-келиб ўша Замонали тирранчанинг қўлида трак-торчи бўлиб ишлайсизми? Бундан мардикорлик яхши эмасми?

Шу гапнинг устига Исмат бобо ҳассаси билан эшикни очиб йиғлаб кириб келди:

— Ортиқжон! Суюмахон! Энди менинг силардан бошқа фарзандим йўқ! Холбекни «оқ» қилдим! Она-бола мени қувди!

Ортиқ ўрнидан туриб, қайнатасини енгидан олди-да, айиқ терисини босгани кўймай, юқорига ўтказди.

— Шунча ғурбат озмиди, ота!— деди.— Уришиб нима қилар эдингиз?

— Қандоқ қилай. Ортиқжон, жувонмарг Холбек сенинг укангга ўхшаб одамгарчиликдан чиқиб кетяпти! Сенга тўғаноқ солган-ку шулар эди! Энди келиб бир оғиз узр айтса ўладими! Суюма опасидан кўнгил сўраса жин урадим! Йўқ, бу ҳам нукул хотинчаси билан пичир-пичир қилади, «ашула айтиб бер» дейди.

— Безбет!— гижинди Суюма.— Биз бу ерда нима аҳ-волда ўтирибмизу унинг кўнгли ашула тилармиш!

Исмат бобо куёви учун қанчалик куйишини Ортиқ ҳозир яна бир марта сизди. Бошқалар Ортиқни минг хил мақомга солиб ёмонлаётганда Исмат бобо уни қандай бўлса шундай суюди, ўз ўғлидан ҳам зиёд кўради... Ортиқ шуни ўйлади-ю, энди қайнатасига раҳми келди.

— Қувган бўлса қайтиб борманг,— деди.— Шу ерда тураверинг.

Исмат бобо йиғлаб ва бурнини тортиб:

— Ортиқжон, энди менинг сендан бўлак ўғлим йўк!— деди.— Ойкўлнинг сувларига тупур! Кетамиз бу ердан.

— Қаёққа?

Исмат бобо қўлига тегиб кетган айиқ терисининг бир четини пайпаслаб кўрди.

— Сирдарё бўйида менинг бир эски кадрдоним бор,— деди.— Мана шунақа нарсаларга жуда ишқибоз,— Исмат бобо айиқ терисини силаб кўйди:— Шуни совга қилиб олиб борсак... Ҳалиги ошнам пахта пунктида ишлайди. Сени тарозибон қилиб кўйса ҳам нонинг бутун-да.

— Дайробўйи қовунлари яхши бўлади,— деди Суюма, оғзи сув очиб.

Ортиқ ўйланиб қолди. Бу ердаги тўполонлар ҳали-бери босилмайди. Турди камокда, Давлатбеков нотинч. Ортиқ ҳозирча қутулгани билан, кейин бирор ишқаллик чиқиб қолиши ҳеч гап эмас. Ундан кўра бу ердагиларнинг кўзидан йироқда бўлгани яхши.

У айиқ терисини тахлаб тугди-да, эртаси куни азонлаб Исмат бобони мотоциқлининг коляскасига ўтқазиб Сирдарё бўйларига йўл олди.

46

Санам хола челақ кўтариб булоқдан сув олиб келаётганда энди тонг ёришган, Ойкўл ҳали жимгина ухлаб ётар эди.

Ортиқнинг ғамими, тоғдаги болаларининг ўйими, қарликми — Санам хола жуда эрта турадиган бўлиб қолган эди.

Бир вақт тонг сукутини бузиб, узоқда мотоциқл пат-патлади. Санам хола Ортиқни эслаб, челагини ерга қўйди, бу ёққа бурилармикин деб кутди.

Йўқ, қайнатасини коляскасига солган Ортиқ нарёққа бурилиб, қишлоқдан чиқиб кетди. Ота-онаси билан хайрлашиш, улардан оқ йўл тилаш эсига ҳам келмади...

Санам хола узоқлашиб кетаётган мотоциқлнинг ўзини кўрмаса ҳам, товушини танир эди. Бу товуш сўнганда Санам холанинг кўнглида ҳам бир нарса сўнгандай бўлди.

Ортикка негадир раҳми келиб, маъюс бўлиб қолди. Сўнг челагини кўтариб, секин-аста йўлга тушди.

Чавқар от минган Холбек қаршидан чиқиб келди. Эгарининг ортига — отнинг сағрисига кўрпача тўшалган. Хайитга отлангандай яхши кийинган Жаннатхон от билан ёнма-ён юриб келяпти. Қадам олиши жуда қувнок.

Санам хола ҳайрон бўлиб тўхтади. Холбек отдан тушиб, унга елкасини бериб кўришди. Жаннатхон бир кунга тоққа Хулқар билан ёзилиб келгани кетаётганини айтди.

— Берадиган нарсангиз, ё саломингиз бўлса, мана,— деди Холбек,— биз Авазларга элтиб топширамыз.

Холбек Авазларни шундай бир илиқ туйғу билан тилга олар эдики, Санам хола бирдан бу илиқликни ўз қалбига ҳам сезиб, дили равшан тортди.

Аваз билан ёвлашиб, уни ҳатто ўлдирадиган бўлиб юрган Холбек энди унга шунчалик эл бўлипти, Авазларга ихлос қўйиб, хотини билан ҳам шунчалик тил топишипти. «Болалигида ҳам айтар эдим-а!— ўйланди Санам хола, Аваздан фахр қилиб ва ўзини ҳам мақтагиси келиб.— Шу ўғлим аломат бўлади, дер эдим. Билиб айтган эканман-да. Хотини ҳам ўхшатмасдан учратмаган!»

Санам хола тўсатдан ўғли билан келинини қаттиқ соғинганини ҳис қилди.

— Жаннатхон, эртага қайтсанг, Хулқарни ҳам олиб қайт,— деди.

— Хўп.

Эр-хотин тоққа қараб кетишди-ю, Санам хола энди сув тўла челақларини тетик кўтариб, шахдам қадамлар билан ҳовлиларига келди. Ҳовлида ҳамма нарса илгаригидагу фақат узун қилиб қурилган ўрмак йўқ. Санам хола патгиламини тўқиб ва тикиб бўлиб, айвонга ёйиб қўйипти.

Тўққиз хил рангда товланаётган бу ажойиб гиламни Санам хола ўғилларига атаган. Бир қанча вақт у гиламни Тошкентдаги катта ўғлини ўйлаб тўқиди. Кейин Ортиқ сал кўнглини юмшатганда, гиламни унга ҳадя қилиб, Суюма билан ярашиб олишни ҳам ўйлади. Хулқар бўёқ, жун ва пул олиб келиб бериб, Санам холани аввалги гаплари учун уялтиргандан кейин унинг Авазларга кўнгли оғди.

Ҳозир ҳам Санам хола катта ўғлини ўйлаб, «пули кўп, сотиб олар», деди. Суюманинг эса бир эмас, иккита патгилами бор эди.

Санам хола патгиламини кўтариб, Авазларнинг бўш ётган хоналарига олиб кирди-да, шолчанинг устидан бир тўшаб кўрди. Рангдор вассали шифтга, тахмонга ёпилган сўзанага бу гилам жуда ярашиб тушди.

«Тураверсин!— деди Санам хола ичида,— Хулкар келганда буни кўриб, у ҳам мендай бир эсанкирасин, бир қасдимни олай!»

* * *

Эрта кузакда тоғ чўққиларига биринчи қор тушди. Арчалар тагидаги ўт-ўланлар тонгги қировлардан йилтираб қолди. Кўйлар қишлоқ этагидаги ангорларга¹ қайтди.

Хулкар тоғда нордон қорақандларга ўч бўлиб юрганининг сабаби кейинроқ маълум бўлди: бошқоронғилик экан. Аваз уни уйга, ойисининг олдига олиб келиб қўйди-ю, мактабни битирган йигитчалардан бирини ёрдамчи чўпон қилиб олди.

Хулкар ҳозир сут фермасида табелчи.

Ойкўлнинг текис томлари устида телевизор антенналари пайдо бўлган. Уларнинг биринчиси Замоналилларнинг томига қурилган эди: августнинг охирида Замонали билан Чўлпонойнинг никоҳ тўйлари бўлганда ёру дўстлари уларга телевизор тақдим қилишган эди.

Хулкарлар ҳам ҳар куни кеч кирди дегунча ўз уйларидаги телевизорнинг қулоғини бурашади. Санам хола «телевизор» дейишга тили келишмай:

— «Ҳаложингирингга» қара, Хулкарой, нега мунча «лип-лип» қилиб қолди?— дейди.

Одамларни қизиқтириб орқасидан эргаштириб кетадиган «ҳаложингир» деган нарсани Санам хола эски эртақларда эшитган эди. Экран унга худди шу эртақни эслатади.

Балет чиқиб қолса, Санам хола: «Вой, ўлмасам!» деб қочиб чиқиб кетади. Лекин баъзи киноларни боладай қизиқиб кўради.

Тошкентлик пионерлар ёки олимлар телевизорга чиқиб қолишса, ёки бирор йиғилиш трансляция қилинса, Санам хола экрандан катта ўғлини, Тошкентдаги невараси ва келинини кидира бошлайди. Кўзи яхши ўтмагани учун:

— Ие, ана, қара, қара!— дейди Хулкарга.— Ана у соч қўйган йигит Акмалми?

— Йўқ, ойижон, бошқа одам.

Телевизорда кофта кийган шаҳарлик жувон кўриниб қолса, Санам хола яна:

— Вой, Аваз, келинойнинг шекилли, дурустроқ қара,— дейди.

Бу ҳам бошқа аёл бўлиб чиқади. Телевизорда кўринган.

¹ Ангор — экини ва пичани ўриб-йиғиб олинган далалар.

пионерларнинг орасида ҳам тошкентлик неvara учрамайдди. Санам хола унга сайин хафа бўлади, баъзан хатто:

— Ўчиринглар-е!— дейишгача бориб етади.

— Кизиқ экансиз, ойи,— дейди Аваз.— Тошкентда ким кўп, соч кўйган одам кўп. Ҳаммасини чиқараверса, телевизорга одам сигадимми. Бу ўзи кутичадай нарса...

— Оббо,— деб лабини буради Санам хола,— шу чиқётганлардан Акмал акангнинг қаери кам? Ўгли ҳам аълочи. Хотини ҳам катта ишда ишлайди. Бир ойдан бери учовидан бирортасини кўрсатармикин деб кўзим тўрт бўлиб қарайман. Ҳечки кўрсатса! Ўчиринглар-е, овози қулогимни тешиб юборди!

Санам хола телевизордан астойдил гина қилар, Аваз билан Хулкар гўё буни «тушунмай» бир-бирига қараб куларди.

47

Аваз энди уйдан хотиржам эди-ю, лекин Ортиқ акаси эсига тушганда кўнгли гаш бўлар эди. Қамбар ота ҳам, Аваз ҳам уни қишлоқда олиб қолишолмади. Ортиқ болачақасини ва қайнатасини олиб дарё бўйига кўчиб кетди.

Ўз ўрнида қолган Давлатбеков ҳозир мураса йўлига ўтиб олган. Замоналига ҳам, Авазга ҳам мумкин қадар яхши муомала қилади. Тоққа келиб кетган журналист йиғит Аваз билан Хулкар тўғрисида дурустгина очерк ёзган, икковининг расмини ҳам бостириб чиқарган экан. Ўша газетани Давлатбеков ўзи Ойкўлга олиб келиб ҳаммага кўрсатди. Аваз совхоз марказига тушганда баъзан нотаниш одамлар ҳам уни бир-бирига кўрсатиб, қизиқиб қарашганини сезади: Бундан гоҳ ўнгайсизланади, гоҳ юраги фаҳрга тўлиб, оёғи ердан бир газ кўтарилиб кетаётгандай бўлади.

Замонали бир кун шуни сезиб:

— Сен Давлатбековга хушёр бўл, Аваз, бу одам бизга ҳам мослашишга ҳаракат қиляпти,— деди.

— Нима бўлганда ҳам, эгилган бошни қилич кесмайди.

— Тўғри-ку, лекин бу одам эгилганда ҳам печакдай бировга ўралиб эгилади.

«Печак ўзидан баландроқ нарсага ўралади-ку, мен далада юрган бир чўпон бўлсам, Давлатбеков менинг нимамага мослашади?» деб, Аваз ўзича хайрон бўлар эди.

Бугун у кўйларини қишлоқ этагидаги текисликда ёйиб юрган эди, яна Давлатбеков отини йўргалатиб келиб қолди.

— Суюнчи бер, совхоз бўйича биринчиликни олдинг!—

деб қувониб гап бошлади. — Саккиз-тўққиз ойлик кўзиларнинг вазни ҳеч қайси сурувда сенкичалик баланд эмас. Роса семиртирган экансанлар. Дирекция ҳам шунга яраша устама мукофот белгилади. Ишинг «беш!» Келаси ҳафта район чорвадорларининг кенгаши бўлади. Шунда чиқиб тажрибангни гапириб берасан. Мансуров тайинлаб юборди.

Бу гаплар Авазнинг кўнглидаги ғурур, фахр туйғуларини ошириб-тоширар, айнаи вақтда, Давлатбеков уни юшоқ бир нарса билан ўраб-чирмаб олаётгандай, кўнглини безовта қилар эди.

— Мен ҳали кенгашга тушадиган иш қилганим йўқ, Усмон ака. Кўйинг, хотиржамроқ юрай.

— Хотиржам юрмай, нима, бирон нарсадан хавотиринг борми?

— Газетада бир марта чикдик, бўлди-да.

— Э, у газетада чиққанинг ҳали боши-боши. Областадаги мухбирлар: «Тошкентлик журналист илиб кетипти, биз беҳабар қолипмиз», деб бугун менинг олдимга келишди. Сени мактаб яна бир дунё факт бердим. Кенгашгача босилиб чикса керак.

Аваз бундан муновоиш ўрнига алланечук ташвишланар эди:

— Очигини айтсам, кейинги пайтда мени бунча кўтар-кўтар қилаётганингизга... тушунолмай ҳайронман.

Давлатбеков унинг кўнглидан ўтган нарсани сезди.

— Мен ҳам очигини айта қолай,— деди.— Рост, мен сени илгари суймас эдим. Лекин Турдига ишониб ёмон панд едим. Аҳмоқ, ўғри, қилмишига яраша қамалиб, жазосини тортиб ётипти. Сен... асфальтни тешиб чиққан гиёҳларни кўрганмисан? Ўсаётган одам ҳам шундай бўларкан. Мен асфальт бўлиб йўлингни тўсганимда ҳам, сен бир жойимдан тешиб чиқасан. Ундан кўра ўзим сенга ён босганим яхши эмасми? Сен машҳур бўлсанг, қишлоғингнинг юзи ёруғ бўлади, совхозимизнинг номи чиқади. Бунинг нимаси ёмон?

Аваз очикчасига айтилган бу гапларга эътироз қилолмай қолди. Давлатбеков унга кенгашда сўзлайдиган нутқини пишיתי олишда ёрдам берадиган, у йўғида сурувга қарашиб туриш учун Норбой отани юборадиган бўлиб кетди.

* * *

Ялтираган паркет полга нағалли этик пошналари шақшук этиб урилади. Нақшинкор фойе юзлари яйлов офтобида қорайиб пишган чорвадорлар билан тўлиб бораётибди. Катта кенгликларда ўзларини кўйиб бериб гаплашишга ўрганган чўпонлар бу ерда ҳам баланд овоз билан сўйлашишади, қаҳ-қаҳ уриб қулишади.

Саҳнага ўтиладиган йўлакнинг эшиги олдида район раҳбарлари давра тортиб туришипти. Уларнинг орасида Давлатбеков ҳам бор. Аваз бир тўп таниш чўпонлар билан улардан бериюкда турган эди, Давлатбеков уни имлаб чақириб қолди.

Аваз нағалли этиги паркетда тойиб кетишидан кўрққандай эҳтиёт билан юриб уларга яқинлашди. Давлатбеков катталарнинг ҳар бирига алоҳида ҳурмат билан мурожаат қилиб:

— Қобилжон ака, ўртоқ Воҳидов, рекордчи чўпонимиз мана шу,— деб Авазни танитди.

Авазнинг кўнглида кишини ҳовлиқтирадиган бир гурур кўзгалди, у ўзини осмонда юргандай ҳис қилди. Гиёсиддинов унинг кизарган юзига ва забардаст гавдасига қараб, буйруқ оҳангида деди:

— Энди бу ёгини ҳам пухта қилинг, йигит. Мажбуриятни каттароқ олаверинг, ёрдам берамиз.

— Раҳмат.

Абдуманноп Воҳидов Авазга мулойимлик билан маслаҳат берди:

— Биздан қандай талабларингиз бўлса, буни ҳам айтишингиз мумкин.

— Хўп.

Воҳидовнинг сўзлари ҳам, гап оҳанги ҳам Гиёсиддиновнинг гашини келтирди шекилли, юзини нариги томонга бурди.

— Қани, юр,— деб шипшиди Давлатбеков Авазга.— Нутқингни сал пишитиб ол.

Улар клубнинг бўшроқ бир хонасига кирар эканлар, Аваз ичиб яхши кайф қилган одамдай, атрофдаги ҳамма нарсага ёқимли бир ҳовур орқали қарар эди. Давлатбеков унга гап уқтира бошлади:

— «Бизнинг бешинчи бўлим чорвадорлари» деб бошлайсан. Ғамхўрлик катта бўлаётганини айтасан.

Аваз унинг нуқул ўз бўлимини олдинга чиқармоқчи бўлаётганини сезди. Аммо бу ҳозир унга Давлатбековдаги беозор бир заифлик бўлиб кўринди. «Заиф одам менга суянса, нега итариб ташлашим керак?» деб ўйлади-да, қулиб:

— Маъқул,— деди.

— Иложи бўлса кишлогинга бу йил электр олиб борганимизни, сенга синтетик ўтов берганимизни ҳам айт. Охирида мажбурият оласан: келаси тўлда ҳар юз совлиқдан бир юзу қирқтадан кўзи...

Аваз энди сал сергакланди:

— Шошманг. Ҳисор совлиқларидан мен бунча кўзи ололмайман. Қоракўл кўйлари бўлса бошқа гап эди.

— Гиёсиддинов «ёрдам берамиз» деди. Сен «хўп» деявер. Оласан.

— Ололмасам-чи?

— Ололмасанг ҳам шу гап ҳозир керак. Бошқалар ибрат олиб эргашади.

— Хўп, буни яна ўйлаб кўраман,— деди Аваз.

У ҳозир Давлатбеков билан баҳслашиб ўтиришни истамас, умуман, бу одамнинг олдидан тезроқ нари кетгиси келар эди.

У фойега қайтиб чиқиб, одамларнинг орасидан Замоналини қидирди. Унинг эшикдан залга кириб кетганини кўриб, Аваз кетидан бораётган эди, бугунги газетани очиб кўраётган таниш чўпонлар учраб қолишди.

— Э, Қамбаров, «эрийдиган» бўлипсан-ку!— деб унинг область газетасида илғор чорвадорлар қаторида чиққан суратини кўрсатишди.

Сурат тагига: «Аваз Қамбаров ҳар юз совлиқдан бир юз ўттизтадан кўзи олган, кўзиларнинг тирик вазнини элик беш килогача етказган» деб ёзилган эди.

Чўпонлардан бири буни Авазга ўқиб берди.

Яна бири:

— Шу ростми?— деб ишонинқирамай сўради.

Аваз газетани ўзи ўқиб кўрди-ю, юраги «шиг» этиб кетди.

Давлатбеков унинг ҳар юз кўзисига ўнтадан кўшган, уларнинг вазнини ҳам ошириб кўрсатган, мухбир шуни ёзиб чиққан эди.

Боя Давлатбеков айтган «рекордчи чўпон» деган сўзлар энди Авазга «ёлғончи чўпон» дегандай эшитилиб кетди. У газетани кўтарганча тез орқасига қайтди. Киришга кўнғироқ чалинаётганда Давлатбековни эшикнинг олдидан топди. Бор-будини олдирган одамдай кути учиб:

— Сиз мени нима қилиб кўйдингиз?— деди.

Давлатбеков сурат тагидаги рақамларни ўқиб совуққонлик билан кулимсиради:

— Ҳечқиси йўқ. Мухбирлар доим бир оз ошириб кўрсатишни яхши кўради.

— Тошкентдан келгани ҳаммасини тўғри ёзган эди. Бунга сиз...

— Э, сен мунча ташвиш тортма! Ҳеч ким билмайди. Ўзинг билдириб кўймасанг бўлди.

— Эртага бориб санаб кўришса-чи?

— Тўғрилаймиз. Менга ишонавер... Қани, юр, ҳамма кириб бўлди. Юр...

Давлатбеков уни билагидан олди. Аваз билагини бўшатиб олиб бошқа эшикка қараб кетди.

Зал нурга чўмган. Президиум столида гуллар. Орқада байроқлар. Ҳаммаёқ тантанали тусда. Боягина ўзидан-ўзи фахрланиб, осмонда учиб юрган Аваз энди ер ёрилса киргудек бўлади, танишлардан ўзини олиб қочади.

— Аваз! Бу ёққа...

Аваз ўгирилиб Замоналини кўрди, унга дардини айтиши мумкинлигини ўйлаб хиёл енгил тортди. Замоналининг ёнидаги бўш ўринга бориб ўтирар экан, газетани кўрсатиб:

— Ўқидингми? — деди.

Ҳали президиумга одам чиқмаган, залда говур. Аваз шу говурда воқеани секин айтиб берган эди, Замоналининг ҳам кайфи учиб кетди.

— Жуда чатоқ бўлипти-ку! Бу ҳали қишлоққа етиб борса...

— Шарманда бўлдинг деявер! Юз йигирматадан кўзи олган одам Норбой отаю Давлатбеков унинг хизматини менга бериб, яна ўнтадан ошириб кўрсатипти.

Президиумга раҳбарлар чиққач, залда говур босилди. Ғиёсиддинов қисқача нутқ сўзлаб, кенгашни очди, сўнг президиум сайлашга киришилди.

Аваз ўзи билан ўзи бўлиб ўтирар, кулогига ҳеч нарса кирмас эди. Фақат президиумга сайланганлар қаторида «Палон совхоз, палон бўлимнинг рекордчи чўпони Аваз Қамбаров» дейилганда сесканиб кетди. Бу қийноқлар оздай, энди у президиумга чиқиб, фахрий ўринда сазойи бўлиб ўтирадими?

Сайланганлар юқорига таклиф қилинганда Аваз залдан чиқиб кетмоқчи бўлди.

— Қаёққа? — деб, Замонали унинг кетидан турди.

— Қишлоққа.

— Қочиб кетасанми?... Баттар бўлади! Ундан кўра сўз беришса чиқиб гапир. Айб сенда эмас-ку!

Атрофдан одамлар икковига ҳайрон бўлиб қараётганини Аваз энди сизди. Замоналининг: «Айб сенда эмас-ку» деган гапида қандайдир умид учқунлагандай бўлди. У президиумга чиқиб, кейинги ўринлардан бирига, панароқ жойга ўтирди.

Мансуров ҳам президиумда ўтирган экан, Авазга ўгирилиб:

— Ҳа, ўрток чўпон, сурат чиқипти-ку, нега мунча машқийгиз паст? — деди секин.

Ҳазиломуз гапиришига қараганда суратнинг тагидаги рақамларни ҳали ўқимаган.

Аваз ўнга гапнинг учини чиқармоқчи бўлиб оғиз жуфтлаган эди, кенгашга раислик қилаётган Ғиёсиддинов орқага қараб, ўқрайиб, «сўзлашилмасин» дегандай қилди.

Кенгаш катта бир салобат билан ўтмоқда эди. Докладда ва нутқларда тилга олинган масалалар жуда улкан туюлар, бунинг таъсирида Авазга ўзининг ҳозирги ҳолати янада аянчли кўринар эди.

Бунинг устига нотиклардан бири: «Палон бўлимнинг машхур чўпони Аваз Қамбаров палондай ютуқларга эришипти, биз ибрат олишимиз керак» деб, ҳалиги рақамларни айтиб қолди-ю!.. Авазни совуқ тер босди.

Олдинги қаторлардан бирида ўтирган Давлатбеков эса, ўз бўлимнинг мақталганидан юзи яшнаб, кўзлари қувонч билан ялтирарди. Аваз унинг савлат тўкиб ўтиганини кўриб, «ҳечқиси йўқ, тўғрилаймиз» деганини эслади. Семиз кўзиларни соттириб, бирига иккита ориғини олдириб тўғрилатадимми? Бошқа йўли йўқ! «Турдидан панд едим, энди сенга ён босаман» дегани, «Турдининг ўрнига сени ҳамтовоқ қилиб оламан» дегани экан-да. Бунинг қўлига тушган одам соғ чиқмайди. Ортиқ акасини ҳам ёмон йўлга бошлаганларнинг бири шу эмасми? Аваз унинг мақтовига учиб, бу ёғини дуруст ўйламаган экан-да! Энди унга ҳамтовоқ бўлса, Давлатбеков истаган пайтда қўй сўйиб бериши керак бўлади. Қовундай сўйиладиган қўйларнинг ўрнини тўлдириш учун яна ҳаром йўл кидиради...

Авазнинг бояги паришон туйғулари энди бир жойга тўпланиб, Давлатбековга қарши нафрат кўзғай бошлади. Бу нафрат унга куч ва дадиллик берар эди...

Бир вақт раислик қилувчи унга сўз берди. Муҳташам залда Авазга ўзининг исми алланечук жуда беўхшов эшитилди. Ўрnidан тураётганда кўнглида қандайдир кўрқув пайдо бўлди. Нотекис қадамлар билан минбарга томон борар экан, бири қизиқиб, бири ниманидир кутиб, хайрихоҳлик билан қараб турган кўзларни кўрди. Замоналининг «сенда айб йўқ-ку!» деган сўзлари эсига тушди. Назарида уни йўқ қиладиган ҳам, бор қиладиган ҳам мана шу кўпчилик эди...

Ҳалиги газета ҳали ҳам букланган ҳолича қўлида турганини Аваз минбарга чиққанда сезди. Намсиз лабларини тили билан ялаб ўзини босишга тиришиб:

— Ўртоқлар,— деди,— чўпоннинг меҳнатини шунчалик азизлаб, бизга ғамхўрлик қиладиган кишиларга раҳмат... Мен... менга «ўз тажрибангдан гапир» дейишди. Бу ерда биздан тажрибалироқ, биздан хизмати зўрроқ чўпонлар чорва илмини яхши тушунтириб берди. Мен шуларнинг гапига қўшиламан, ҳамма билладиган нарсаларни айтиб ўтирмайман... Кўп одам билмайдиган, ҳозир мени тегиримонтошидай эзаётган бир нарсани ўртага ташламоқчиман...

Зал жимжит бўлиб қолди. Фақат Давлатбеков безовта бир қимирлаб олди. Президиумдагилар хайрон. Воҳидов ки-зиққан. Ғиёсиддинов сергаklangан. Аваз кўлидаги газетани титроқ кўллари билан яна бир буклади. «Балога қола-сан!» деди ички бир овоз. Аваз ўзига-ўзи далда бериб ичида: «Сендан олса чўпонлик таёгини олади-да, нимадан мунча кўрқасан!» деди. Сўнг бор гапни айтиб берди. Дав-латбеков газетани адаштириб, Авазни кўзбўямачилик би-лан рекордчи чўпонга айлантирганини эшитган одамлар бирдан ғовур қилишди, зал силкиниб кетгандай бўлди. Кул-ги товушлари эшитилди. Давлатбеков сакраб ўрнидан тур-ди-ю, Ғиёсиддиновга қараб:

— Хусумат бор бу гапда, мухбирнинг хатосини менга тўнкаяпти!— деди.

Кенгашларда мана шунақа фавкуллодда тўкнашувлар бў-лишини жуда ёмон кўрадиган Ғиёсиддинов «лов» этиб ки-зарди. Авазга қаҳр билан тикилиб:

— Сизга минбар шунақа гаплар учун берилганмиди?— деди.— Мақсадингиз нима ўзи?

— Мақсадимни ҳозир айтаман. Шу кенгаш яхши чор-вадорларнинг ишларини юзага чиқариб, бошқаларга наму-на қилиб кўрсатиш учун бўляптими? Биз сидқидилдан ишлаб ҳар юз совлиқнинг юз йигирмадан кўзисини шунчалик семиртириб берганимиз ҳам осон иш эмас. Мана, чўпонлар ўтирипти, айтсин, агар ҳамма сурувлар шундай бўлса, биз-нинг совхозимиз энг илғор совхоз бўлар эди.

Мансуров президиумдан минбар томонга бўй чўзиб:

— Тўғри!— деди.

Залдан ҳам маъқулловчи товушлар эшитилди. Аваз да-дилланди.

— Энди шу яхши натижанинг ёнига яна ўнтадан йўқ кўзини кўшиб кўрсатиб, мени ёлғончи қилиш нима керак эди? Мен бу ёлғон билан кимга ибрат бўла оламан? Битта-иккита одамни алдаган билан, элни алдаб бўладими? Одам-лар ҳамма нарсани билади! Шунини ўртоқ Давлатбековга айтсам, «тўғрилаймиз» дейди. Буни тўғрилаш учун мен эгри бўлишим керак, одамлар алданиши керак, давлат зарар кўриши керак. Мен тушунолмай қолдим: бу ҳаммаси ни-ма учун қилинади? Давлатбековга ўхшаган одамларнинг яхши кўринишию мартабаси ортиши учунми?

Сўнгги гап Ғиёсиддиновга ҳам тегиб кетди. Унинг чак-касидаги яра изи қорайиб, кўзлари қисилди. У Авазга ўшқирди:

— Бас! Давлатбековдан ўч олмоқчи бўлсангиз бошқа жой-да олинг! Кенгашни бузманг! Тушинг минбардан!

Залдан Замоналининг хитоби эшитилди:

— Нега тушади?! Гапирсин!

Кўпчилик ҳам шуни истар эди.

Ғиёсиддиновнинг ёнида ўтирган Абдуманноп Воҳидов Авазга юзланиб:

— Давом этинг,— деди.— Биз кенгашни парад қилиб ўтказмоқчи эмасмиз. Танқид ҳам керак.

Ғиёсиддинов залнинг авзойини кўриб индай олмади. Аваз энди унга қараб ётиги билан гапирди:

— Ўроқ Ғиёсиддинов, сиз катта одамсиз, районимизга кўп меҳнатингиз синггану, лекин нукул Давлатбековни.. қўллаб-қувватлашингиз кишини ҳайрон қолдиради. Мен шу одам тўғрисидаги рост гапни айтсам, нега қасд олиш бўлиб кўринади? Одамлар қасд олгиси келганда ростини айтиб, бошқа вақтда бир-бирининг айбини яшириб юрса... оқибати нима бўлади? Ахир бу Давлатбеков нимага қўл урса сирти ялтироқ, ичи қалтироқ бўлиб чиқади. Қанча ҳаракатлар билан қишлоққа электр олиб борилса, шунга ҳам «мендан кетгунча, эгасига етгунча» деб қарайди. «Чўпоннинг яхши ишини юзага чиқар» дейилса, бунга ҳам, мана, ёлғон аралаштириб ўтирипти. Ҳамма иши омонат! Ҳаммасини иши битиб, эшаги лойдан ўтишига мослайди... Нима, биз икки кунлик омонат чайла қураётимизми?

— Абадий турадиган коммунизм қураямиз!— деб гап қўшди Воҳидов.— Сиз тўғри айтасиз, ўртоқ Қамбаров. Биз шу улуг бинонинг ҳар бир гиштини умрбод турадиган қилиб, заррача ҳам қаллобликни яқинига йўлатмай, энг ҳалол, энг покиза қўллар билан қўйишимиз керак.

Ғиёсиддинов қовоғини солиб индамай ўтирар ва залдагиларнинг бошлари оша орқадаги киновудканинг тўрт бурчак тешикларига қарар эди.

— Ундай бўлса,— деди Аваз Воҳидовнинг сўзига жавобан,— «мажбуриятни каттароқ олинг, ёрдам берамиз» дейишган эди... Хўп, келаси тўлда мен ҳам кўзини ҳозиргидан кўпроқ олишга сўз бераман. Лекин менинг бундан ҳам катта мажбуриятим — ҳалол бўлиш, элу юртга виждон билан хизмат қилиш. Мана шу мажбуриятни бажаришда ҳам ёрдам беришларингизни сўрайман.

Аваз минбардан тушар экан, залнинг бир четидан бошланган қарсак ҳамма қаторларга ёйилди-ю, президиумга ҳам чиқди. Боя Авазни эзиб, ерга киргизиб юборгудай бўлган зилу замбил нарсани қарсак чалаётган қўллар унинг елкасидан олиб ташлагандай туюлар ва ғалати бир енгиллик бераар эди...

Шу кенгашдан кейин Давлатбеков совхозда узоқ ишлай олмади. Ғиёсиддинов «мухбир ҳам текширмай ёзипти» деб, айбнинг бир қисмини унга юклаб, Давлатбековни қаттиқ ҳайфсан билан олиб қолди-ю, бироқ кеч кузда райкомлар тикланиши ва Абдуманноп Воҳидов биринчи секретарликка мўлжалланаётгани маълум бўлди.

Давлатбеков бунинг дарагини эшитиб, қизик бир иш қилди.

«Замонали Сайфиддиновнинг парткомга ёзиб берган таклифларини мен илгари тушунмаган эканман, Ойкўл билан бизнинг қишлоқни зўрлаб бирлаштирганлар ҳақиқатан хато иш қилишган экан, Бодомзор боғдорчилик совхозига қўшилсин, мен эски боғларни тиклайман» деб, бошқармага ариза кўтариб борди.

У Замоналини енголмаслигига, Воҳидов районда ишбоши бўлса, аҳволи янада танглашишига ақли етиб шундай қилган эди.

Ғиёсиддинов ҳам Давлатбековни қутқариб қолишнинг шундан бошқа йўли йўқлигини сезиб, аризасини дарҳол қувватдаб чиқди.

Ҳаддан ортиқ улканлашиб кетган район йил охирига бориб иккига ажралди. Бў ерда Воҳидов райкомнинг биринчи секретари бўлиб қолди-ю, қўшни районга Ғиёсиддинов биринчи секретарь бўлиб кетди. Кейин Давлатбеков унинг олдига «кўз ёши» қилиб борди. Ғиёсиддиновнинг ёрдами билан ўша райондаги колхозлардан бирига ферма мудири бўлиб олди...

48

Қиш ўтиб, яна ёз келди.

Қамбар ота Ойкўлнинг булоғи устига қурган шийпон аллақачон битган. Булоқ атрофи цементланиб, соя жойига курсилар ҳам ўрнатилган, сувга келган аёллар ўтириб дам оладиган, ҳангомалашадиган баҳаво жой бўлган... Қишлоқнинг шўх болалари шийпоннинг силлиқ устунларига кўнгилларида борини яшириқча ёзиб кетишга ҳам улгуришган: бир устунга кўк сиёҳ билан: «Қамбар ота яшасин!» деб, иккинчисига қизил қалам билан «Қундуз!!!» деб ёзилган. Хитоблар сони муҳаббатнинг кучини билдирса керак...

Бўлим идораси Ойкўлга кўчиб келган ва бултур маданият уйига мўлжаллаб ремонт қилинган бинони эгаллаган. Бунинг эвазига Ойкўлда уч юз кишилик камтаргина маданият уйи куриш учун маблағ ва материал берилган. Курилишга қишлоқ яхши кўринадиган баландроқ бир жойни танлашиб, пойдеворини ҳам тиклаб қўйишган.

Қамбар ота ҳозир мана шу ерда ишбоши. У тушда курилишдан қайтаётган эди, иккита тўқли билан битта кал эчкини эшагига боғлаб олган Норбой ота район томондан чиқиб келди.

Кеча кечкурун Норбой ота шу молларини бозорга ҳайдаб кетганини Қамбар ота кўрган эди.

— Ҳа, Норбой ака, ўтмадимми? Молнинг бозори чаккон, деб эшитган эдим-ку.

— Э, оёғини ерга теккизмай айтган нархингизга олиб кетяпти.

— Нега сотмадингиз бўлмаса?

— Иш!— деб Норбой ота эшагини ва унга боғланган эчки-қўйларини тўхтатди. Сўнг воқеани айтиб берди:— Мен буларни сотиб, сизга олмоқчи эдим. Ўша ерда бир таниш одам: «Сизга оламан деган одамга ҳукумат уч юз сўмдан қарз берапти» деб қолди.

— Лекин кўп яхши бўлди-да!— деди Қамбар ота.— Бу йил ўнта қўй қилсангиз ҳам йўл берган эди. Энди яна қарз ҳам берадиган бўлишиптими?

— Э, уста, биз кўп алданиб, юрагимизни олдириб қўйган эканмизми, ё қариликми... Мен кургур, аввал ишонмапман. Директоримиз Мансуров бор-ку. Бозор куни бўлса ҳам, идорасида ўтирган экан. «Шу ростми, қарз тўғрилаб берадиганми?» деб, ўшанинг олдига борибман-да. Қаранг! «Тўғрилаймиз», деди. Замоналига кўнгирак қилиб, «керакли қоғозларини ёзиб беринг», деди. Шундан кейин бу жониворларни сотгим келмади-да.

— Ҳа, энди, ёш мол экан, сўйилиб жувонмарг бўлиб кетар эди...

— Лекин қўлдан гўшт олиб бўлмайди, нарх-наво жуда кўтарилиб кетишти. Умрим бино бўлиб гўшт бунақа қиммат бўлганини билмайман. Бир кило гўштга бир пуд бугдой берса-я! Уйинг куйгур Давлатбековлар беш-олти йилдан бери чорванинг баракасини учирган эди. Қусури энди чиқяпти-да.

— Лекин қузга бориб нарх тушадику-я. Ҳукумат бу йил илгариги бир хатони тузатиб, шаҳарларда ҳам молга рўхсат беришти.

— Колхоз-савхозларга берилган енгилликни айтмайсизми... Ишш! Ишш-е, сабил қолгур!— деб Норбой ота сабр-сизланаётган эшагини тўхтатди.— Мансуров бу йил оладиган даромадни айтаверса, оғзим очилиб қолипти!

— Ишқилиб, охири бахайр бўлсин.

Норбой ота «бу йил даромад катта бўляпти» деб, Қамбар отанинг кўнглида ётган катта бир истакни кўзгаб кўйдди. Шу вақтгача ота бу истакни катталарга айтишга журъат қилолмай юрар эди. Энди Норбой ота билан хайрлашиб, уйдан қоғозга ўроғлиқ бир нарсани олиб чиқди-ю, бўлим бошлигининг идорасига қараб кетди.

* * *

Бултур омбор қилиб қўйилган илгариги колхоз идорасини энди таниб бўлмайди: атрофига гуллар экилиб, ҳаммаёғи оқланган. Очiq деразалардан бирининг олдида бухгалтер чўт қоқиб ўтирипти. Иккинчисидан телефонда гаплашаётган Замоналининг товуши эшитилади:

— Ветврач аниқлабдимми? Бизда йўқ эди-ку... Оббо!.. Мансуров-а?.. Қачон?.. Бўпти, мен ҳозир чиқиб бораман...

Қамбар ота стол ёнида жим ўтириб, унинг телефондан бўшабини кутар эди.

Замонали трубкани жойига қўйиб, терлаб кетган бўйинларини рўмолчаси билан артди. У этик кийган, ўтган йилдагига нисбатан анча тўлишган, офтобда кўп юриб, бўйинларигача қорайиб кетган. Телефонда эшитган гапи уни ташвишга солиб қўйди чамаси, Қамбар отага паришон бир назар ташлаб:

— Хўш, ота, келинг,— деди

— Шунини бир очиб кўр, Замонали ўғлим,— деб Қамбар ота қўлидагини унга узатди.

Қоғозга Самарқанд қошинларидан икки донаси ўралган эди. Бири Шохизинда гумбазидагидек тиниқ тўқ мовий рангда-ю, бири Регистон деворларидаги қошинлардек нафармон тусда. Иккови ҳам яп-янги. Замонали беихтиёр орқаларини ўгириб кўрди: сополга ўхшайди. Оғирлиги шоколад плиткасидай бор.

Қамбар ота бу йил қишда Тошкентдаги катта ўғлининг машинасида Самарқандга борган, қадимий қошинларнинг сирини топиб, уларни махсус цехда ишлаб чиқараётган усталар билан танишган эди.

— Дунё кўрган яхши экану,— деб гап бошлади Қамбар ота,— дунё ўзи келиб кўраётган жойларимизни билиб қўйиш ҳам керак экан-да. Хоҳ ишон, хоҳ ишонма, Замонали ўғлим, беш юз йилдан бери оҳори тўкилмаган кошинларни кўриб хангу манг бўлиб қолдим. «Маданият деганинг мана шунақа минг йиллик бўлса-да», дедим. Арзимаган шайхлар ўзларининг мақбарасига шундай умри узоқ кошинлар ишлатганда, биз Ойкўлдай кишлокнинг маданият уйига ишлатмасак... қандоқ бўлади?

— Буни топиш қийиндир-да, ота.

— Э, мен ўзим топаман... Пул бўлса, Акмалжон ёрдам беради. Уч-тўрт юз донасини сотиб олсагу маданият уйининг пештоқига ишлатсак. Кейин ёшлар тугул, кексалар ҳам: «Жуда ҳалолу покиза жой бўлипти» деб, ҳавас қилиб, келаверади!

— Тўғри-ю, лекин бу кошиннинг бўёғига олтин кўшиб ишланади, деб эшитган эдим. Жуда қиммат бўлса керак.

— Қимматлигига қиммат. Яна ўн минг сўмни аччиқ тишлаймиз...

— Йўк, бунга Мансуров кўнмайди. Бутун қурилишга зўрга ўттиз минг берди.

— Бир амаллаб кўндирайлик-да энди, Замонали ўғлим! Мана, ахир, харид нархлари ошиб, бу йил совхоз неча юз минг қўшимча даромад қилармиш.

Бу гап Замоналига боя телефонда айтишган совуқ хабарни эслатди.

— Отахон, кейинчалик яна ўйлашармиз. Ҳозир Мансуровнинг кўнглига бу гап сиғмаса керак.

— Нега?.. Тинчликми ўзи?

— Ёз оғир келганини биласиз. Қурғоқчилик... Бизга-ку тоғ тўсиб қолган булутларнинг ёмғири иш бериб, бугдойдан дуруст ҳосил оляпмиз, лекин пастдаги бўлимларнинг экини ўримга келмай, мол қўйиб юборишди... Ут кам, сув танқис.

— Илон йили жуда қуруқ келади-да, ўғлим. Ёз ҳам бу йил ёниб ўтяпти.

— Ким билади, шу қуруқлигу иссиқлик ҳам сабаб бўлдими, молларга ёмон бир касал юқпти. Қўшни районнинг чорваси карантин эди. Энди бизнинг совхоз ҳам карантинга тушадиганга ўхшайди. Мол доктори тоғда юрганмиш, мен ҳозир етиб боришим керак...

— Хўп, хўп, ўғлим, ундай бўлса, ҳозир маврити эмас... Замонали отланиб тоққа чиқиб кетди.

Бултур шу пайтларда Девдаранинг суви одамни окизадиган даражада катта эди. Кишда тоққа қор жуда кам тушгани учун ҳозир шу сувнинг ярми ҳам йўк. Лекин июнь-июль ойларида бу ерларга озгина-озгина бўлса ҳам ёмғир ёғиб турди-ю, ўт анча дуруст бўлди.

Ойкўлнинг бултурги икки суруви устига бу йил яна олти сурув қўй кўшилган. Аваз ҳозир шуларнинг ҳаммасига жавобгар. Бош чўпон. У ўша жийрон кашқа отда сурувдан сурувга ўтади. Гоҳо бирор чўпон бетоб бўлиб ёки жавоб сўраб кетса, Аваз унинг ўрнига қўй боқиб туради. Кишда тўл яхши олинган, ҳозир ҳамма сурувларда ҳам совликлардан кўзилар кўп эди. Бунинг устига кутилмаганда бир сурувдан устма-уст иккита қўй касалланиб ўлди. Аваз ветврачни чакирган эди, қўйларнинг ўлигини кўриб:

— Ёндириб, кўмиб ташланглар, — деди.

Кўшни районнинг бир-иккита суруви «районнинг чега-расидан ўтманглар» деган оғоҳлантиришларга қарамай, Ойкўлнинг ўти бўлиқ яйловларида уч-тўрт марта яширинча боқилган экан. Уларда тарқалган юқумли касаллик хашакданми, сувданми, Ойкўлнинг шу сурувига ҳам юқипти.

Аваз билан ветврач бу сурувни дарҳол бошқа сурувлардан узокқа, тоғнинг холироқ жойига ҳайдатди. Отда етиб келган Замонали ҳам уларга кўшилиб, соғ сурувларни қаерда боқиш, қаерда боқмасликни чўпонларга айтиб чиқишди. Кейин ветврач қўй-кўзиларни эмлашга дори топиш учун районга тушиб кетди-ю, Замонали билан Аваз Кўкёнада қўй боқиб юрган Холбекнинг кўшига йўл олишди.

Сўқмоқ арчазорлар орасидан эгилиб-буралиб ўтар, юқорига кўтарилганлари сари отлар ҳансираб, баъзан йўталиб қўйишар, эгарда хомуш ўтирган Аваз билан Замонали кўнгилсиз нарсалар тўғрисида ўй суришар эди. Ранг-баранг бўлиб гуллаб турган тоғ ўтлари, шишадай тиниқ булоқ сувлари, қулф уриб ўсган ўрмон... Ҳазир бу гўзалликларнинг аллақаерларида юқумли микроблар яшириниб ётипти. Сувда оқиб келяптими? Гулга қўниб туриптими? Арчаларнинг тагида урчияптими? Билиб бўлмайди. Энди бу ерларнинг чорваси бир-икки ой карантин бўлади...

Аваз шу муносабат билан бошига тушадиган кийинчиликларни ўйлаган сари, касалликни Ойкўл яйловларига келтирган кўшнилардан хафа бўлар, ҳар хил маънавий иллатлар эсига тушар эди.

— Қийин экан-да, — деди Аваз. — Давлатбековга ўхша-

ган бир-иккита одам четлатилгани билан ёмонлик тугаб битмас экан. Худбинлик, инсофсизлик, бошқа-бошқаси микробга ўхшаб, кўзга кўринмай яхши нарсаларнинг орасига кириб оладими дейман?..

— Кириб олган жойидан топиб йўқотаверамиз, Аваз, шундан бошқа йўли йўқ.

Олдинда бултур Авазларнинг қўши турган қўтон кўринди. Унинг бир четида ўша синтетик ўтов турипти. Энди унда Холбек билан Жаннатхон истикомат қилади. Исмат бобо улардан аразлаб Ортиқ билан дарё бўйига кетиб қолгандан кейин, Холбек онасини ҳам тоққа, шу уйга кўчириб келган. Ўзи илгари Аваз боққан совлиқ қўйлар сурувини олган. Ҳозир қўй-қўзилари жилға бўйлаб ёйилиб ўтлаяпти. Холбек билан Жаннатхон баландроқ жойда ўтиришибди. Арчалар орасидан келаётган Авазлар уларга кўринмас эди.

Бирдан жимжит ёналар бўйлаб ипакдай майин бир куй таралди-ю, ўрмонни ҳам ҳаракатга келтиргандай бўлди. Рубобда чалинаётган бу куйга жуда нафис, жуда жарангли бир аёл овози жўр бўлиб ашула бошлади. Аваз Жаннатхоннинг овозини таниб отининг жиловини тортди. Замонали ҳам отини тўхтатиб қулоқ солди.

Дилбар куй таъсирида нохуш ўйлар аста-секин чекиниб, тоғлар аввалгидан азизроқ ва улуғворроқ кўриниб кетди.

Аваз Хулкар билан шу тоғда ўтказган бахтиёр дамларини, энди такрорланмайдиган бултурги ҳаётларини эслади. Бу хотира кўшиқ билан бирга ҳам шодлик, ҳам нурли бир маъюслик уйғотиб янграётгандай бўлди.

Куй Авазнинг хаёлини негадир Сунбул чўққига олиб чиқди. Шу чўққи ортидаги гўзал тоғ кўли Ойкўл унинг кўзига кўриниб кетди.

Қалин арчазорлар орасига жойлашган бу кўлни Аваз умрида фақат бир марта кўрган. Сунбул чўққидан Ойкўлга тушиб турган бир ариқ сув ҳозир Авазга Жаннатхон бўлиб куйлаётгандек туюлди.

Аваз Хулкарни Ойкўлга олиб чиқаман деган, лекин ҳали бу ниятига етмаган эди. Энди у хаёлида Хулкарни ва бундан икки ой аввал туғилган қизчалари Сунбулойни шу кўл бўйига бошлаб келди. Офтоб баланд кўтарилган сари арчалар кўл юзидан ўз сояларини йиғиб олишар, зилол тўлқинлар куёш нурини ўзларига зарблаб минг карра кўпайтириб кўрсатар эди. Йўқ, бу кўлнинг тўлқинлари эмас, янграётган куйнинг тўлқинлари! Уларда жимирлаётган нур—куёш эмас, Хулкарнинг кўзлари... Хулкар ўз қишлоқларининг ҳам Ойкўл деб аталишини эслайди-ю:

— «Аваз ака, таёгингизни ташланг, Ойкўлнинг гидан чиқади»,— дейди.

— «Бунинг учун таёқнинг ичига олтин яшириш керак да, Хулкар».

— «Яшириб нима қиласиз, тоғнинг турган-битгани олтин-ку».

Шунинг учун бу ерда Жаннатхоннинг овози ҳам олтиндай тиниқ чиқар экан-да!

Куй бирдан тугади. Аваз воқеликка қайтди ва туш кўриб уйғонган одамдай атрофига кўз ташлади.

Замоналининг ҳам чехраси очилиб кетган. У яна Жаннатхоннинг куйини эшитишни истарди. Гўзал табиат орасига яширинган ёмон нарсалардан ҳадиксираб келаётганда қаршисида шундай ажойиб куй чиқиб қолишини ҳеч кутмаган эди.

Нариги ёнанинг киррасида турган чўпонлар ҳам янги ашулага мунтазир эди. Жаннатхон уларни кўрди ва уялиб Холбекка қаради. Холбек унинг овозини тоғда бир ўзи эшитаётгандай бўлар эди. Ҳозир атрофига қараб, бу мумкин эмаслигини сизди, пастда янги қурилаётган дам олиш уйига гишт тераётган Мадаминжон ҳам Жаннатхоннинг кўшигини эшитиб, бу томонга қараб турарди. Бошқалар эшитмасин деса, ўзи ҳам маҳрум бўлишини ўйлаб, Холбек маъюс кулимсиради:

— Яхши от билан яхши йигит элники дейишар эди. Яхши овоз ҳам элники, чамаси-да, Жаннат.

— Лекин ҳозир мен фақат сиз учун айтяпман,— деди Жаннатхон ва янги бир куйни бошлади.

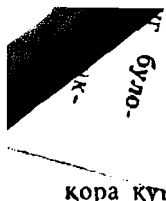
Унинг қора кўзлар ҳақидаги бу куйи тоғлардан ҳам ошиб, осмонга чиқди.

Осмонда қалдирғочлар хавони ўқдай кесиб учар, тўрғайлар бир нуқта устида қанот қоқиб гужурлашарди.

Хув нарида уч-тўртта қора қушлар шошилмай айланишарди. Аваз бу қушлардан кўзини олди-ю, жилғада юрган қўй-қўзиларга қаради. Уларнинг орасидан бултурги эгизак қўзиларни қидириб топди. Улар энди катта қўй бўлиб, ўзлари ҳам биттадан қўзи эргаштириб юришипти.

Аваз улардан кўзини олди-да, қора қушларга бир қаради, сўнг яна Холбек билан Жаннатхон томонга юзланди Кўзларида завк...

Замонали унинг кўнглидан ўтган нарсани сезгандай бўлди... Жаннатхоннинг куйи тоғдай абадий, осмондай баланд туйғулар уйғотар эди. Олдинда турган кийинчиликлар, ёзнинг оғир келишию бошқа ташвишлар ҳозир ошиб ўтиш мумкин бўлган бир доводдек туюлар эди. «Шундан ўтсак,

кетеди», деди Аваз ўзича. Аммо орқасига
ўтилган довлар қават-қават... Олдинда ҳам
юрган бўлса керак, лекин ҳозир унга фақат
ёзга тааллуқлиси кийин кўринади, холос.
Эн ҳамон тўлиб-тошиб куйлайди.
Инг бир четиди қанот қоқмай айланиб юрган
қора қушлар ўлжа кидириб узоқлашиб боради.

1963—1965

Ўлмас пахтакор Мамажон Дадажоновнинг хотирасига бағишлайман.

Эндигина беш ёшга кирган норасида чинорлар чўл шамолида шивирлашиб, мендан Ёлқин акамни сўроқлаётгандай бўлади. Ёлқин акам шу чинорларнинг ниҳолини Фарғонадан Мирзачўлга олиб келиб экканда, ҳали қирқ ёшга тўлмаган йигит эди. Бу чинорлар ҳадемай осмонга бўй чўзади, яна юз йил, балки беш юз минг йиллар умр кўради. Ушанда ҳам улар кимгадир Ёлқин акамни эслатса керак.

Одамлар: «Ёлқин Отажонов тирик, у бизнинг сафимизда боряпти, унинг умри мана шу чинорларнинг умрига уланиб кетган», дейдилар. Менинг ўзим ҳам ховлида залворли қадам товушларини эшитиб қолсам, Ёлқин акам кириб келаётгандай ўрнимдан туриб кетаман. Чўл офтобида қоп-қора бўлиб кетган девқомат акам бирдан кўз ўнгимда гавдаланади. Ўртоқлари ҳазиллашиб уни «қора дев» деб аташса, ҳаммадан олдин ўзи хаҳолаб кулганлари кулоғимга қайтадан эшитилгандай бўлади.

Биз бир ота-бир онадан икки ўғил эдик. Ёлқин акам менинг ёшлиқдан бирга ўсган энг яқин, энг қадрдон кишим эди. Кунлар ўтган сари мен унинг дийдорини шунчалик соғинаман, унинг ўрни менга шунчалик билинадики, агар акамни яна бир лаҳзагина кўриш мумкин бўлса, дунёнинг нариги четига бориб келишдан ҳам қайтмас эдим.

Лекин мен энди Ёлқин акамни фақат тушларимда кўраман. Тушимга ҳам нуқул дала билан пахта киради. Ёлқин акам иккаламиз югуриб-елиб гўза суғораётган бўламиз. Ё бункердан тележкага пахта ағдараётганимда акам ёнимда пайдо бўлиб қолади. Жудолик эсимга тушади-ю, «акам тирик экан, тирик!» деб, уни маҳкам кучоқлаб оламан. Мен энди уни ҳеч қўлдан чиқармайман, деб ўйлайман. Лекин ҳаяжон зўрлик қилади, юрагим така-пука бўлиб уйғониб кетаман. Шу билан акамдан яна айриламан. Уйқум ўчиб кетади. Ўйлайман, эслайман, яна ўйлайман. Бўлиб ўтган ҳодисалар хаёлимда муттасил чарх уради.

Оёқ остидан чиққан фалокат, катта йўлда содир бўл-

ган бемаъни бир тасодиф наҳотки акамни мenden бутунлай жудо қилган бўлса? Вужудим бу даҳшатли ўйга кўпиколмай исён қилади. Ахир менинг ҳаёлимдан дарёдай бетиним оқиб ўтаётган ўйларда, хотираларда Ёлқин акамнинг ҳаёти давом этмаяптими? Унинг биринчи умри тугаган бўлса, иккинчи умри энди бошланмаяптими? Менинг кўксимда бесаранжом тепиб турган юрак фақат менинг ўзимникими? Бу юракда Ёлқин акамнинг бизга мерос бўлиб қолган руҳи ҳам яшаб тургани йўқми?

Дарёни тўхтатиб бўлмаганидай, мен Ёлқин акам ҳақидаги ўй-хаёллар, хотиралар оқимини ҳам тўхтатолмайман. Майли, бу дарё абадий оқиб турсин. Мен Ёлқин акам ҳақида, у билан бирга ўтказган йилларимиз тўғрисида сўзлаб берай.

1

Ёлқин акам тўнгич ўғил бўлган. Ота-онамизнинг ундан кейинги фарзандлари турмаган. Орадан ўн бир йил ўтгандан кейин мен туғилганман. Фарзанд доғида куйиб озурда бўлган онам зорланиб илтимос қилган:

— Дадаси, отини Турсун кўйинг, илоҳим буниси туриб қолсин, ўлмасин!

Мана энди билсам, онамнинг бу тилаги фақат менга насиб қилар экан...

Мен эсимни таний бошлаганимда, Ёлқин акам катта йигит бўлиб қолган эди. Орамиздаги ўн бир ёш фарқ менга худди икки авлоднинг орасидаги фарқдай туюлар эди. Олти ёшдамидим, бир кун акам ишдан келиб мени қўлига олди-да, эркалатиб, бошининг устига қўтарди:

— Ташаворайми, а, Турсун, ташаворайми-и?— деб қулди. Ўшанда Ёлқин акам менга жуда ҳам барваста кўринди, унинг баланд кўтарилган қўлидан пастга қараганимда ер узокларда қолиб кетгандай кўринди. Агар йиқилсам, чилпарчин бўладигандек кўрқдим. Акам қўлини сал пастга туширганда бўйнидан маҳкам кучоқлаб олдим. Шунда акамнинг шўрлаб кетган кўйлагидан, ҳатто дўпписидан тер ҳиди келгани эсимда бор. Қизик: шу ҳид ҳам менга алланечук азиз туюлган эди. Одамлар акамнинг заҳматқашлигини кўп гапирарди. Ёлқин акам ўн олти ёшида Фарҳод ГЭС қурилишига бориб ишлаган, тупроқ тўла қопни елкасида кўтариб, каналнинг тубидан қирқ метрлик баландликка олиб чиқиб тўккан. У пайтда каналлар қўлда қазилган. Кунни бўйи елкасида тупроқ ташиб, пастдан тепага қатнашга анча-мунча одам бардош беролмаган. Ёлқин акам

Ўсмир бўлса ҳам бу ишда катталар билан бас бойлашиб голиб чиққан ва қурилишдан янги этик мукофот олиб қайтган эди.

Ушанда фашистлар билан уруш бошланганига уч йил бўлган, бизнинг отамиз ҳам фронтда, озиқ-овқат, кийим-кечак жуда танқис. Акам мукофотга олиб келган этик — кирза этик бўлса ҳам, унинг янгиси ёш-яланглarning камдан-камида бор эди. Шунинг учун Ёлқин акам бу этигини меҳмонга борганда ёки байрам кунларида киярди.

Унинг янги кирза этикда қишлоқни оралаб, мирзатераклар соясида юриб бораётган пайти кўз олдидан турибди. Теракларнинг ортидан Помир — Олой тоғларининг қорли чўққилари кўриниб турибди. Бизнинг қишлоғимиз Фаргона водийсининг мана шу тоғларга яқин турган қисмида, Аравонсойдан сув ичадиган адирлар этагида. У пайтларда тунукали, шиферли томлар оз, қишлоқ уйларининг кўпи сомон сувоқ қилинган. Баҳор бўлса томларда лолақизгалдоқлар очилади, ёмғир ёққанда эса томчи ўтади. Уйда бор челақлар, тоғоралар томчиларнинг тагига қатор қилиб қўйилади...

Ёлқин акам қишлоқ четида тўхтаб, менга эски бир тракторни кўрсатди, овозини маънодор қилиб пасайтириб:

— Билиб қўй,— деди.— Мана шу тракторни дадамиз ҳайдаган.

Урушдан олдин чиқарилган бу тракторнинг ҳамма гилдираклари темирдан. Орқадаги катта гилдиракларида тешанинг учидай йилтираб турадиган йирик-йирик пўлат тишлари бор. Юрганда шу тишлари йилт-йилт қилиб, бирибирига қўшилиб кетаётгандай кўринади.

Мен отамни эслолмасам ҳам, унинг қишлоғимизга биринчи бўлиб трактор миниб келганини эшитганман. Бу ҳодиса колхозлар энди тузилаётган, бой-муштумзўрларнинг кўзига қон тўлган пайтларда юз беради. «Отажон миниб келган трактор ерни ҳаром қилади, мусулмонларнинг бошига офат келтиради», деган гап тарқатишади. Бир кун отамнинг душманлари далада уни тутиб олиб, қутурган байталнинг думига боғлаб, тошлоқ адирда судратиб, тилка-пора қилмоқчи бўлишади. Лекин отам девдай зўр йигит экан, қўлини боғламоқчи бўлган чилвирларини узиб, тракторининг устига қочиб чиқиб олади. Уни ўт олдириб, яқинига келганларнинг устига пўлат отда бостириб боради. Орқадан келган бир бойваччани тракторнинг каттакон темири билан бошига уриб қулатади. Кейин шу тўполоннинг устига колхозчилар келиб қолишади...

Бу воқеадан кейин отамга «Отажон — трактор» деб лақаб қўйишади.

Мен бир яшарлигимда уруш бошланган, отам далада трактор ҳайдаб юрган еридан армияга чақирилган. Андижоннинг Заврақ деган адирида икки ҳафта машқ қилган. Андижон биздан эллик чақирим нарида. Онам мени шунча жойга пиёда кўтариб олиб бориб, отамга кўрсатиб келганини ҳали-ҳали айтиб юради. Отам фронтда саккиз ой жанг қилади, бир марта ярадор бўлиб госпиталга тушади. Соғайганда танкистликка ўқийди. Танк миниб жангга кетишдан олдин бизга битта хат билан суратини юборади. Мен отамни танкист формасида тушган мана шу суратидан таниганман. Унинг Орёл — Курск жангларида ҳалок бўлганини кейин билганман.

Отамдан қорахат келганда Ёлқин акам жуда қаттиқ куюнган, унинг тракторини кўрганда кўнгли эзилиб, кўзига ёш олар эди. Унинг ҳам тракторчи бўлгиси келар, отам билан бирга ишлаган кекса тракторчиларга қарашиб, челада гоҳ керосин, гоҳ сув таширди. Колхоз раиси акамни ўн етти ёшида олти ойлик тракторчилар курсига юбормоқчи бўлди. Ёлқин акам буни жуда истар эди, лекин онам:

— Юбормайман!— деб туриб олди.— Оталари темир машинанинг ичида ўлгани озми? Ёлқин менинг биттаю битта суянчигим! МТСлари узоқ. Қишлоқма-қишлоқ санқиб юрадими? Бормайди!

Ҳақиқатан, ўша пайтларда бор техника МТСнинг ихтиёрида эди, тракторчилар йил бўйи районнинг у колхозидан бунисига ўтиб юриб ишлашарди. Отамнинг кекса ҳамкасби Ёлқин акамнинг юзига тикилиб қаради-ю:

— Шарофат,— деди онамга,— сен бу ўғлингни бари бир ёнингда олиб қололмайсан. Қара, Ёлқиннинг худди отасининг ўзи! Тракторнинг дарди бунга йўрғагида теккан! Бугун бўлмаса эртага бари бир кетади. Ундан кўра ҳозир жавоб бера қол!

— Бермайман жавоб! Ҳеч қаёққа кетмайди! Ёнимда ишлайди! Гап тамом!

Ёлқин акам ҳам, кекса тракторчи ҳам онамнинг раъйига қарашди. Акам қолди.

Бир уйда учовимиз турамиз. Онам билан акам азонда кетмон кўтариб далага кетишиб, кечқурун қоронғи тушганда қайттишади. Урушдан кейинги йилларнинг қаттиқчиликлари маълум. Томорқага оқ жўхори экканмиз. Олти яшар боламан. Акам битта узун патнисни томорқанинг ўртасидаги ходага осиб қўйган. Эрталаб кетаётганда қўлимга битта темирни беради.

— Жўхорини чумчуқ еб қўймасин, яхшилаб кўриқла!— дейди.

Чумчуқ жўхорига кўнганда темирни патнисга уриб жаранглатаман. Чумчуқлар «дув» этиб қочади-ю, кўп ўтмай яна учиб келади. Мен патнисни яна бир-икки марта жаранглатаману кейин чумчуқларни унутаман. Катта ҳовлида бир ўзим зерикиб, кўчага чиқаман. Ота-оналари далага кетган, менга ўхшаб қаровсиз юрган болачалар кўп. Ҳаммамиз тўпланиб, пақилдоқ ўйнаймиз, ариқда чўмиламиз.

Бир кун кечкурун онам келиб томорқани чумчуқ босиб, еб ётганини кўрди:

— Ҳой, Турсун, жўхорининг баракасини учирибсан-ку!— деб мени уришди.— Насибангни чумчуққа бериб, қишда оч ўтирасанми?

Шунинг устига Ёлқин акам келиб қолди. Воқеани онамдан эшитиб, менга бир ўкрайиб қаради-ю, лекин ҳеч нима демади. Фақат эрталаб мени кун чиқмасдан уйғотди. Томга нарвон кўйиб, мени тепага олиб чиқди. Сомон сувоқ қилинган текис томнинг устига ўрикнинг бир шохи эгилиб турарди. Акам патнисни шунга осди. Кўлимга темирни берди. Белбоққа тугилган зоғора нон билан сопол обдастадаги сувни томнинг сояроқ жойига қўйди:

— Тушликни ҳам шу ерда қиласан,— деди.— Сени меҳнатга ўргатмасам бўлмайди!

Акам шундай деб, пастга тушди-да, нарвонни томдан олиб, бостирмага киритиб қўйди.

Кейин улар онам иккаласи далага кетишди.

Том жуда баланд, пастга тушолмайман. Куни бўйи томда туриб, патнис чалишдан бошқа иложим қолмади. Чумчуқлар энди менга фақат иш эмас, ҳам ўйин, ҳам эрмак бўлди. Париллаб учиб келишларини пойлаб тураман. Яқин келганда патнисни бор кучим билан ура бошлайман. Устига-устак яна ўзим шовқин соламан. Чумчуқлар жонсарақ бўлиб қочиб қолади. Ғалаба қилгандай қувонаман. Бошимдан офтоб ўтса ўрикнинг сояси тушиб турган томонга жиламан. Зоғора нонни аллақачон уриб олганман. Ҳар замонда обдастанинг жўмрагидан сув ичиб қўяман.

Уша куни чумчуқлар ҳам тиним билмади, мен ҳам. Кечкурун Ёлқин акам одатдагидан эртароқ келди. Нарвонни кўйиб, мени томдан туширди-ю:

— Ғайратинг дуруст!— деб мақтади.

Шу мақтовнинг кучи билан патнисни яна уч-тўрт кун роса жаранглатдим. Охири жўхорини йиғиб олдик.

— Турсун, сен энди дастёр бўлиб қолдинг,— деди Ёлқин акам менинг елкамни силаб.— Аямиз ёлғизқўл. Уйда сендан бошқа ҳеч ким йўқ. Аямнинг ўт-сувига кўпроқ қарашгин. Хўпми, оғайни?

Ёлқин акам мени биринчи марта катталардай «оғайни» деб атагани шундай руҳимни кўтардики, онам буюрган ишларни қилиб бўлгандан кейин:

— Яна нима қилай, ая, айтинг?— деб сўрайдиган бўлдим.

Ғўзапоя мўл. Ўчоққа ўт ёқишу чой қайнатишларни аллақачон ўрганиб олганман. Онам жўхори билан тариқни келида туйиб, ғўжа ё бўтқа пиширса жуда мазали бўлар эди. Мен бу ишларга қарашиб юриб, тўққиз ёшимдаёқ кели туйишни ўрганиб олдим.

У вақтларда ғўшт-ёғ кам. Уруш тугаган бўлса ҳам, мунинг танқисликлари ҳали кетган эмас. Шаҳарларда қарточка билан нон берилади. Қишлоқда ҳам кўп қозонлар ғўштсиз қайнайди.

Онам куни бўйи далада. Менга овқат пишириб берадиган одам йўқ. Бўш қоп тик турмайди. Бир чеккаси шу сабабдан мен овқат пиширишни жуда эрта ўрганган эдим. Ўзи ёвғон овқатни пишириш унча қийин ҳам эмас эди. Келида туйилган жўхори, сув, туз, картошка-пиёз. Ғўжа тайёр.

Суяқ ғўжа ҳам ҳар куни бўлавергандан кейин. меъдага тегади. Бир кун мен қуюқроқ бўтқа пиширмоқчи бўлдим. Келида тариқ туйдим. Бу орада сув қайнаб кетди. Тариқнинг кепagini елпиб ташлаш эсимда йўқ. Келидан олибману қозонга солибман. Қайнайди, кўпиради. Кўпигини оламан, яна кўпиради. Ўзим жуда оч қолган эдим, кўпигини татиб кўрсам, чакки эмасдек. Ташлашга кўзим қиймади, еб-еб тўйиб қолдим.

Бўтқа пишганда онамлар ҳам даладан келишди. Ёлқин акам бўтқа пиширганимни эшитиб:

— Э, яша, оғайни! — деди. — Ўзимиз ҳам жуда оч қолдик-да.

Онам бўтқани сопол лаганга сузаётиб:

— Бу нега аталага ўхшайди? — деди. — Турсун, кепagini елпиб ташлаганимдинг?

— Й-й-ўқ...

— Вой афанди-ей!.. Ёлқин, бу уканг тариқни кепаги билан пиширибди-ку!

— Қани, бир таъмини кўрайлик-чи, — деб Ёлқин акам бўтқадан бир қошиқ олди.

Мен ҳозир, каттиқ дашном эшитаман деб кўрқиб-пусиб турибман. Ёлқин акам бўтқани татиб кўрди-ю, бир тамшанди. Чиндан ҳам жуда оч қолган экан:

— Еса бўлади! — деди. — Роса пишибди. Одамлар уруш вақтида қипиқ нонни ҳам талашиб еган эди-ку. Кепак

кипикдан яхши эмасми? Кепанда витамин кўп деб эшитганман.

Акам менинг хатойимни шундай бағри кенглик билан кечиргани, кепакли бўтқани мактаб-мактаб тагигача егани менинг инилик меҳримни яна ҳам ошириб юборди. Эртаси куни Ёлқин акамга қарашмоқчи бўлиб, тўғри далага бордим.

* * *

Уша кезларда Ёлқин акам отда ғўзани культивация қилар эди. У маҳалларда ҳали бизнинг қишлоққа «Универсаль» тракторлар етиб келмаган эди. Шунинг учун от етишмаган жойларда ҳўкиз қўшиб культивация қилишгани мен ўзим кўрганман.

Лекин Ёлқин акам отда культивацияни жуда яхши қилар эди. Шунинг учун раис унга бир эмас иккита отни бериб қўйган эди. Отларнинг бири ишлаётганда, иккинчиси тутнинг соясида дам олиб турарди.

Мен отни яхши кўрадим. Ёлқин акам битта от билан ишлаётганда иккинчи отнинг сувига, емига қарашар эдим.

Кун қизиган пайтлар. Культиваторни тортиб бораётган жийрон от сағрисиғача терлаб, чови тердан кўпириб кетган. Культиваторнинг тутқичидан ушлаб бораётган Ёлқин акамнинг ҳам кўйлаги шалаббо ҳўл. Бошидан гарданига тер оқиб тушади. Ўзи офтобда шундай пишиб кетганки, сочининг қораси билан қорайган пешонасини бир-бирдан ажратиш қийин. Куни бўйи пайкалнинг у четидан-бу четигача кесақларни босиб қатнашга пойабзал чидамайди. Ёлқин акам шимининг почасини шимариб, ялангоёқ бўлиб олган. Сув ичиш учун ариқ бўйига чиққанда унинг товонлари қорайиб, ёрилиб кетганини кўраман. Ўзи ҳам озиб, хипча бўлиб қолган. Лекин сояга чиқиб дам олай демайди. Пешинга бориб жийрон от культиваторни тортолмай қолади. Шунда Ёлқин акам уни тутнинг соясига келтириб боғлайди:

— Ғумайни яхши кўради, ўтоқдан чиққан ғумайлардан келтириб бер,— дейди менга. Сўнг дам олган бўз отни культиваторга қўшади. Кечга бориб бу от ҳам ҳолдан кетиб юролмай қолади. Мен сезаман, Ёлқин акам ҳам чарчайди. Лекин буни билдирмайди. Яна жийрон отни культиваторга қўшади. Икки от чарчаганда ҳам Ёлқин акам «чарчадим» демаслигининг сабабини менга кейин айтди. Шу далада онам куни бўйи кетмон билан ғўза чопар эди, бошқа аёллар ҳам тиним билмасди. Уларнинг олдида «чарчадим» дейиш йигит кишига уят эди.

Ўттиз тўрт ёшида бева қолган онам биз учун ўзини қанчалик фидо қилиб юрганига кичиклигимда унча ақлим етмас экан. Фақат ўзимча бир нарсага ҳайрон бўлар эдим: бошқа хотинлар хушу хурсанд, ўйнаб-кулиб юради, менинг онам доим жиддий, доим дала ишию рўзғор ташвиши билан банд.

Ёшлигимда мен бирор марта онамнинг ухлаганини кўрган эмасман. Кечаси мен уйкуга кетганимда онам кўсак чувиётган, кир юваётган, ё тикиш тикаётган бўлди. Эрталаб ҳар қанча эрта турсам ҳам онамнинг ўчоққа аллақачон ўт ёққанини, сигир соғаётганини ёки хамир қораётганини кўраман. Болалак соддалиги билан, «менинг онам ҳечам тўшақда ётмайди, ҳечам ухламайди», деб ўйлайман.

Кун чиқар-чиқмас Фармон деган юм-юмалоқ семиз бригадир шовқин солиб келади:

— Ҳей, Шарофат, бўл тезрок, гўзанг сени кутавериб саргайиб кетди!

Онам қишлик қалин рўмоли билан белини маҳкам боғлайди, бошига енгил оқ сурп ёпинғичини ташлайди, оёғига кирза этигини кияди. Кетмонини кечқурун ювиб, дарахтнинг шохига илиб қўйган жойидан олади-ю, елкасига солиб, далага жўнайди.

Ҳозир ишнинг оғирини машиналар қилиб, кетмон кам ишлатилади. Шунинг учун бугунги кетмонларнинг кўпи занглаб ётади.

Лекин бундан йигирма-ўттиз йил олдинги кетмонлар тонг отгандан кун ботгунча тинимсиз ишлатилганидан кумушдай ялтираб кетар эди. Эс-эс биламан, урушдан кейинги даврда, палов жуда тансиқ пайтда колхознинг богида катта ҳашар бўлди-ю, ўн пудлик дошқозонда палов дамланди. Тумонат одам, кўпчилиги йигит-яланглар. Ош кўпу, лаган етишмайди. Коса-товоқ кам олиб келинган экан. Шунда бир йигит беш қадоқлик каттақон кетмонини ариқда ювиб келди.

— Э, сузинг шунга!— деб ошпазга тутди.

Ошпаз ялтираб турган кетмоннинг юзига икки капгир ош солди. У пайтларда ерга кимёвий дорилар кам тушар эди, сувлар ҳам тоза, ҳамма ариқдан сув ичар эди. Ҳалиги йигитнинг кетмонига ош суздириб еганини кўрган ошпаз бошқа ёш-ялангларга қараб:

— Ош ейман десанг кетмонингни ювиб кел!— деб қолди. Ўша куни мен ҳам онамнинг топ-тоза кетмонига бир капгир ош суздириб еганман.

Онам кетмонни худди эркак кишидай тутар эди, тиги ўтмаслашса, ўзи болга билан терарди, эговлаб, тешадай ўткир қилиб оларди. Бир марта пичоқ топилмаганда онам расм қаламимнинг учини кетмоннинг тиги билан чиқариб бергани ёдимда бор.

Лекин жонивор кетмон ҳам роса ишлар эди-да! Йил-ўн икки ой тиним билмаганидан кетмон дасталари ингичкалашиб қоларди, темирлари ейилиб, зўғатасигача қисқариб кетар эди.

Ўзани биласиз: ишлов бериб, парвариш қилганингиз сари ранги очилиб, кўсаги кўпайиб, ҳосилига ҳосил кўша беради. Маботдо, сал бепарво қарасангиз, йил бошидан далага ўғит чиқармасангиз, ариқ-зовурни тозаламасангиз, ерни сув яхши юрадиган қилиб текисламасангиз, эккан чигитингиз «аразлаб» ердан бош кўтармай ётаверади. Чигитнинг устига муштдай кесак тушиб қолса ҳам тамом, тупроқда саргайиб ётади-ётади-да, чириб кетади. Шунинг учун ернинг кесагини ўлдириб, тошини териб, тупроғини упадай майин қиласиз. Сел ёғиши, жала қуйиши, майин тупроқ қатқалоққа айланиши бор. Энди униб чиқаётган ўзани қатқалоқ сиқиб, бўғиб ташлайди. Бошқатдан экиб овора бўлмаслик учун қатқалоқни мумкин қадар тез йўқотишга интиласиз.

Ҳозир қатқалоқни ҳам механизмлар ёрдамида йўқотиш мумкин. Лекин биз бола эканимизда онамлар қўлларига гоҳ теша, гоҳ кетмон олиб, қатқалоқда қолган ҳар бир туп ўзанинг атрофини юмшатиб чиқишар эди. У вақтларда ўза кўчатлари ҳозиргидан анча қалин экиларди. Ҳар гектарда камида юз минг кўчат бўлар эди. Онам ўн беш гектар ердан юқори ҳосил берадиган илгор звенонинг бошлиғи эди. Демак, у бир ярим миллион туп ўзани битталаб қатқалоқ исқанжасидан кутқариб олар эди. Ана шундай пайтда ўзанинг нозиклигини, асраб-авайлашга муҳтожлигини менга тушунтирмоқчи бўлса:

— Болам, пахта далада ўсмайди, одамнинг кафтида ўсади!— деб қўярди.

Чиндан ҳам, миллион-миллион тонна пахтанинг ҳар бир толаси инсон меҳнатидан бино бўлганини билиш учун менинг онам далада қандай ишлаганини кўз олдингизга бир келтиринг.

Пахта очилганда битта чаноқда икки-уч грамм пахта бўлади. Ҳар чаноқнинг пахтасини олиш учун қўл бир марта, гоҳо икки-уч марта бориб келади. Бел эгик туради. Демак, бир кило пахта териш учун белни эгиб, қўлни камида беш юз марта ҳаракатлантрасиз. Юз кило териш учун — эллик минг қўл ҳаракати. Менинг онам эса ҳар

мавсумда тўрт минг-беш минг килодан пахта терарди. Бир хил одамга рақамдан сўзласангиз, бурнини жийиради. Лекин мен гилам тўқийдиган аёлнинг ҳар бир гилам учун миллион-миллион тугун тугишини эшитганимда: «О, меҳнати зўр экан!» деб койил бўлган эдим.

Ҳали техника оз вақтида пахтакор оналаримиз канчалик кўп кетмон чопганларини унутмаган одамларгина бугунги механизациянинг қадрига етади.

Ёз бўйи ғўза уч-тўрт марта чопиқ қилинарди. Қайта-қайта сугориш, озиклантириш, ягана, ўток, чеканка, культивация... Бир кун акам икковимиз ҳисоблаб қара-сак, онам илғор звеновойлигида ҳар бир туп ғўзанинг атрофидан камида ўн икки марта гирдикапалак бўлиб айланиб, ишлов бериб ўтар экан. Ҳар бир туп!.. Ҳолбуки, ўн беш гектар ерда бир ярим миллион туп ғўза бор эди. Бу ишларнинг ичида энг оғири — саратон жазирамасида чуқур чопиқ қилиш эди. Офтобнинг тиғида иссиқ эллик даражадан ошади. Тирик жоннинг ҳаммаси сояга интилади. Лекин онам ёнига яна олтита звено аъзосини олиб кетмон чопгани-чопган эди.

Кетмонни икки қўллаб кўтариб, куч билан ерга уриш — темирчининг болға уришига ўхшаб кетади. Темирчи бир кунда болғасини неча марта кўтариб-тушираркин, билмадим. Лекин менинг онам бир кунда ўн сотихга етказиб чопиқ қиларди. Ҳар сотихда минг тупгача ғўза бўлади. Ҳар бир кўчатнинг тўрт томонига тўрт марта кетмон урилганда ҳам онамнинг кетмони бир кунда қирқ минг марта тепага чиқиб, пастга тушар эди. Ғўза ёз бўйи уч-тўрт марта чопиқ қилинишини ҳисобга олсангиз, кетмон ҳар гектар ерга бир ярим миллион марта урилар эди!..

Бир кун кечқурун ҳовлида онам зўғатасигача ейилиб, чўлтоқ бўлиб қолган кетмонини акам икковимизга кўрсатди-да:

— Бизнинг ишимизга темир ҳам тўзим бермайди, — деди. — Мен сизларни катта қилгунча мана шунақа кетмондан беш-олтитасининг бошига етдим. Болаларим, мен ҳаммасини ҳисоблаб юрибман. Йигирма икки йилдан бери тўқсон тонна пахта тердим. Граммлаб йиғиб, тўқсон тонна юкни тарозининг олдигача кўтариб боришнинг ўзини айт! Қор чангаллаб юлган, киш кунларида чувиган кўсақларимни ҳам ҳисобласам, шу елкамга тушган оғирлик неча минг пуд бўларкин?

Ёлқин акам онамнинг қуруқ пай бўлиб қолган жиккаккина гавдасига қараб оғир тин олди. Акамнинг бир одати — қаттиқ ўйланиб қолса ё жуда муҳим гапни айтмоқчи бўлса

кўли дарров дўпписига борар эди. Ушанда ҳам дўпписини бошида бир айлантириб кўйди-ю:

— Ая,— деди,— мен ўзим ҳам сизнинг огирингизни енгил қилолмаётганимдан эзилиб юрибман.

— Менинг гапимни ўзингга олма, болам. Сен ҳам куну тун тинмайсан. Отда культивация қилинган жойнинг чопиғи осон бўларкан. Сен жонимизга ора кириб юрибсан.

— Э-э, от культивацияси нима! Бу ҳам кетмондан сал берирок бир нарса-да. Шу оғир ишларнинг ҳаммасини мақинада қилса бўлади! Мен радиодан эшитдим. Чопиқ трактори чиқарилаётганмиш. Терим машинаси синовдан ўтаётганмиш.

— Радио гапираверади-да,— деб онам кулди.

— Ишонмайсизми? Бўлмаса мен исботимни олиб келайми?

— Майли, олиб кел-чи, кўрайлик.

Эртаси куни шом пайтида Ёлқин акам яшил диагональ фуражка ва ўша рангдаги китель-шим кийган йигирма беш ёшлардаги ингичка бир йигитни бошлаб келди. Бу йигит МТСнинг бош инженери Жобир Тошбеков бўлиб, ўзи бизга кўшни қишлоқдан эди.

Дастурхон ёздик. Онам пиширган шавлани еб, чой ичиб ўтирганимизда Ёлқин акам секин кечаги гапни кўзгади:

— Ака Жобир, пахта терадиган машинани қачон кўрган эдингиз?

— Бултур Янгийўл тажриба станциясида кўрган эдим. Бу йил кузда ўзимизга ҳам биттаси келади. «Универсаль» деган чопиқ тракторини-ку шу ойнинг ичида оламиз.

— Трактор чопиқ қилармишми?— ҳайрон бўлиб сўради онам.

— Ҳа, гўзани энига, қўндалангига шундай бошлаб культивация қиладики, чопикдан бутунлай кутуласиз, Шарофат хола! Ҳукуматимиз сиздек пахтакорларнинг ишини енгиллатиш учун янги-янги заводлар қуриб, ғалати машиналар чиқаряпти. Энди бу машиналарни ишлатадиган ўткир кадрлар керак. Ҳар бир областда механизаторлар тайёрлаш масаласи давлат планларига киритилган.

Онам кечаги гапнинг чинлигига ишонди-ю:

— Ҳукуматимиз яхши-да!— деб кўйди.

— Ҳукумат яхши экан, доим унинг кўрсатган йўлидан юриш керак, тўғрими, Шарофат хола?

— Ҳа, тўғри, тўғри!

Жобир ака Ёлқин акам билан секин кўз уриштириб олди-ю, яна онамга юзланди.

— Ҳозирги кунда ҳукумат биздан нимани талаб қил-
япти денг? Мана бу Ёлқинга ўхшаган техникани суйди-
ган зехни ўткир ёшларни механизаторликка ўқитишни талаб
қилляпти!

Гапнинг кутилмаган томонга бурилиб кетганидан онам
эсанкираб қолди:

— А? Ёлқин ўқишга борармишми? Қаерга?

— Узоққа эмас, ая, Андижонга,— деди Ёлқин акам.—
Бир йилда битириб келаман.

Онамнинг кайфи учди:

— Бир йил. Отанг ҳам урушни бир йилда тугатиб ке-
ламан деган эди. У ҳам аввал Андижонга бориб машқ қил-
ган эди... Йўк, бормайсан! Юбормайман!

Онамнинг кўзи ёшланганини кўрган Тошбеков:

— Холажон, урушнинг оти ўчсин, уни бу ўқишга хе-
чам ўхшатманг!— деди.— Орасида эллик чақирим йўл. Ёл-
қинжон ҳар ҳафтада келиб сиздан хабар олиб туради.
Техникани ўрганиб келса, ўзига ҳам яхши бўлади, сизга
ҳам!

— Ўрганиб келса яна ўша МТСга бориб ишлайдими?
Умр бўйи қишлоқма-қишлоқ... Йўк, кўйинг, Жобирбек иним.

— Ёлқин битириб қайтса, мана шу сизнинг колхозни-
нгизга доимий қилиб биркитиб кўямиз, бўптими?

— Ҳозир шундай дейсизу кейин директорингиз бош-
қа ёққа юборворса ҳеч нарса қилолмай қоласиз. МТСнинг
хўжайини кўп. Бири уёққа тортса, бири буёққа тортади...

— Бу гапингиз рост, Шарофат хола. Лекин... Сизга
бир нарсани айтсам, сир сақлай оласизми? Сир шуки,
МТСларнинг даври ўтиб қолди. Ёпирилиб келаётган бу
хилма-хил машиналар энди битта МТСнинг ҳовлисига сиг-
майди. Ҳозир давлат техникани колхозларнинг ўзига сотиш
масаласини ўрганияпти. Мен ишонаман: бора-бора шундай
бўлади! Туяга миниб узоққа қаранг, хола! Ҳозир бутун
мамлакатда илмий-техникавий революция бошланяпти. Ёл-
қинжон мана шу революциянинг олдинги сафида бориши
мумкин. Ўғлингиз революционер бўлиши мумкин!

Онам бир лаҳза жим турди-ю, яна кўзига ёш олди:

— Қандай қилай, Жобирбек иним, мен бу темир ма-
шиналардан кўрқаман! Оталари ҳам техникага жуда иш-
қибоз эди. Агар техникага мунча берилмаганда, ўша танкни
минмасмиди, дейман. Қанча-қанча йигитларга ўхшаб тирик
қайтармиди? Чўлоқ бўлса ҳам, бир қўли йўк бўлса
ҳам, тирик қайтса майли эди! Шу болаларига бош бўлар
эди!

Жобир Тошбековнинг кўнгли бузилди шекилли, йил-

тиллаб кетган кўзини ерга тикиб, «қилт» этиб ютинди. Сўнг ўрнидан туриб:

— Майли, хола, она-бола ўзларинг яна ўйлаб кўринглар,— деди-да, хайрлашиб чиқиб кетди.

Ёлқин акам бир неча кун жуда маъюсланиб юрди. Унинг шашти қайтиб, хомушланиб қолгани онамга таъсир қилди чамамда, айвонда қовун еб ўтирганимизда:

— Ҳали ҳам ўқишга боринг келиб юриптими?— деди.

— Ўқишга бормасам, мен ҳам сизга ўхшаб кетмончи бўламан-да.

— Табелчилик қилган эдинг-ку.

— Табелчилик ҳам ишми? Югурдаклик... Агар менинг ўрнимда отам бўлганда сизнинг кетмонингизни кўлингиздан олмагунча кўймас эди... Танк дейсиз. Урушда пиёдалар танкчилардан юз баробар кўп ҳалок бўлган. Буни ўйламайсиз...

Онам бу гапларга индамай кўя қолди. Орадан уч-тўрт кун ўтиб, яна шу гап қўзгалганда...

— Шу исқоти кетмон менинг ҳам жонимга теккан!— деди.— Кетмондан қутулишнинг бошқа йўли бўлмаса, иложим қанча!.. Ишқилиб, ўзингни эҳтиёт қил, болам! Менинг сендан бошқа суянган тоғим йўқ! Уканг ҳали кичкина. Шу кўргиликлар ҳам менга етиб ортади. Худоё, ой бориб, омон кел!

Ёлқин акам ўқишга кетгандан кейин онам икковимизга уй ҳам, ҳовли ҳам ҳувиллаб қолгандай кўринарди. Илгари онам дуою фотихани унча билмас эди. Лекин энди дастурхон устида ҳам, ётганда ҳам, турганда ҳам бир нарсалар деб пичирлаб, «болаларимни паноҳингда асра!» деб илтижо қилар эди.

3

«Пахта учун кураш»— бу сўзлар менинг қулогимга она алласи билан бирга кирган бўлса ажаб эмас. Менинг одам зотидан биринчи таниганим — онам бўлса, дунёда бор жамийки нарсанинг орасидан биринчи таниганим пахта бўлган. Биз беш-олти яшарлигимизда онамлар: «Бу йил она-Ватанга бир миллион тонна пахта берамиз!»—деб гапириб юришар, ҳатто мажлисда қасамёд ҳам қилишар эди. Орадан тўрт йил ўтгандан кейин мажбурият икки миллионга, кейин икки ярим-учга чиқди.

Полвон катта юк кўтарганда, унинг оғирлиги фақат билагигагина эмас, бутун баданига, танасида бор ҳар битта мускулига тушади. Шунга ўхшаб, пахтакорлар йил сайин

ҳосилни ошириб, миллион-миллион тонналик хирмон кўтарганларида, шу миллионларнинг вазнини бизнинг кичкина қишлоқ ҳам, ҳатто биз болалар ҳам муттасил ҳис қилар эдик.

Тетапоя бўлиб йўлга кирганимдаёқ дала ишидан бўшамайдиган онамнинг этагидан тутиб, эгатларда йиқилиб-суришиб юрар эдим. Қуш уясида кўрганини қиларкан: ҳали бўйим ғўзанинг бўйига етиб-етмасданок, чанокда очилиб турган пахталардан юқилаб олиб, онамнинг этагига солардим. Йўл четларидаги симёғочларга тахта қутилар қоқиб қўйилар эди. Йўлдан ўтганимизда арава-машиналардан тўқилган пахталарни териб олиб, шу қутиларга соғсак, катталардан роса мақтов эшитардик.

Долзарб пайтларда қимирлаган жон далага чиқиб кетарди. Ҳатто ясли-боғчалар ҳам дала шийпонларига кўчиб борарди. Қишлоқ хувиллаб қоларди. Биз, ёш болалар яланг оёқ, яланг бош пахтазорда чопиб юрардик. Биз учун ўйин ҳам, томоша ҳам — бари далада бўларди.

Менинг эсимдан чиқмайдиган энг ғалати томошалардан бири — далага биринчи марта терим машинасининг келиши бўлган. У пайтдаги СХМ машинаси ҳозирги тўрт қаторлиларга қараганда жуда жўн эди. Лекин ўша СХМ ҳам биринчи марта бизга осмондан тушган мўъжизадай кўринган эди. Ҳаммаёғи тимкўк, фақат резинка гилдираклари қора. Бўйи трактордан ҳам, автомобилдан ҳам баланд. Жим-жимадор асбоб-ускунаси беҳад кўп. Мен учун энг муҳими — ҳаммани ўзига қаратган бу басавлат машинани Ёлқин акам миниб келаётгани эди!

Қишлоқ болалари кий-чув қилиб, терим машинасига эргашиб чопади. Далада пахта тераётган одамлар ҳам йўл бўйига югуриб чиқиб, машинага тикилишади.

Баланд ўриндикда комбинезон кийган Ёлқин акам ўтирибди. Улкан машина унинг ҳар бир ҳаракатига сўзсиз бўйсунди.

Одамлар:

— Ҳорманг, Ёлқинжон, ҳорманг!— деганда акам кўзини бир лаҳза йўлдан олиб, ҳамқишлоқларига бош ирғайди, кулимсираб, нимадир дейди. Лекин терим машинасининг танасига яраша шовқини ҳам зўр, акамнинг сўзлари менга эшитилмайди.

Машина чангли йўл билан узоқ юрди. Унга эргашиб келаётган болаларнинг бари чарчаб, орқада қолиб кетди. Лекин мен чарчаганимни билмас эдим, йўл четида чуқурлик келса, ҳаққалаб, баландлик келса, ошиб ўтиб, машина билан ёнма-ён чопиб борардим. Ёлқин акам бир марта

менга қайрилиб қараб, қўли билан «қайт!» деган ишорани қилди. Бироқ мен қайтмадим. Чунки машина онамнинг звеносига бораётганини билардим, унинг қанақа қилиб пахта теришини жуда кўргим келарди.

Ниҳоят, баҳорда акам билан онам иккаласи тутларини кўчириб, йириклаштирган пайкал кўринди.

Жобир Тошбеков онамга берган сўзининг устидан чиқиб Ёлқин акамни бизнинг колхозга биркитган, лекин шарт қўйган эди:

— Отажонов механизаторлар мактабини аъло битирди. Ҳозир районимизда учта илғор механизатор бўлса, бири шу. Ёлқинжон энг камёб, энг мукаммал машиналарни ҳайдайди. Унга карталарни йириклаштириб, чигитни квадрат қилиб экиб берсаларинг, шу ерда ишлаб қолади. Бўлмаса уни механизациянинг кадрига етадиган бошқа колхозга ўтказамиз.

Ёлқин акамнинг бошқа колхозга кетишини ҳечам истамайдиган онам Тошбековнинг шартига кўнган, звеносининг ҳамма пахтасини йил бошидан механизацияга мослаб ўстирган эди. Чопиқ ҳам осонлашган, Ёлқин акам гўзаларга ёз бўйи «Универсал»да икки томонлама ишлов берган, онам кетмонни анча кам ишлатадиган бўлиб қолган эди.

Бугун терим машинасининг келишига онам пайкал четдаги ўқарикларни кўмдириб қўйган экан. Биз борганда звено аъзоларидан иккитаси машина айланадиган жойнинг эгатларини текислаётган экан.

Корин қўйган Фармон бригадир эса қўлини оркасига қилиб, одамларга иш буюриб турган экан.

Терим машинаси йўлда кўринган захоти онам:

— Келди! Келди!— деб бизга пешвоз чиқди.

Мен Ёлқин акамнинг йўлдан бурилиб, машинасини пахтазорга солиб юборишини истардим. Лекин у пайкалнинг четда тўхтади. Анча вақт машинанинг у ёқ-бу ёқларини кўриб, созлади. Бу орада раисимизнинг кузови баланд «Победа» машинаси ҳам етиб келди. Унинг эшиклари бирваракайига очилди-ю, олдиндан чамадонча кўтарган, сочлари ўсиқ бир йигит, орқадан елкасига киноаппарат осган кўзойнакли одам тушиб келди. Уларни бошлаб келган МТС вакили Жобир Тошбеков билан мўйлови оқарган кекса раис Ёлқин акамни бир четга қакириб олишди.

— Ука, сен ҳозир бизнинг улоқчи отимизсан,— деди раис.— Соврин олиб бероласанми, йўқми?

— Шароит яратилса... Уриниб кўраман.

— Қандай шароит? Айт!

— Ҳосил жуда катта. Жиччасини машина тўкса, дод-вой қилишмасин.

— Ҳиссаси бошқа ёғидан чиқади,— деб Тошбеков акамнинг тарафини олди.— Ёлқинбек, кўркмасдан мажбуриятни катта олаверинг. Мана бу мухбирлар бутун республикага овоза қилса арзийдиган бўлсин. МТСимизнинг ҳам бири номи чиқсин!

— Ваъдани катта қилсам, кейин ёрдам бермай ташлаб қўйсаларингиз...

— Ким ташлаб қўяркан? Ҳамма ёрдамни сизга берамиз!— деди Тошбеков.

— Бўпти, қани, мин!— деди раис.

Мен онамнинг ёнига бордим. Ёлқин акам машинанинг узангисига оёқ қўяётганда онам ўзича пичирлаб:

— Кушойиши корингни берсин, Ёлқинжон!— деди-ю, юзига киши билмас фотиҳа тортиб қўйди.

Онамнинг қаттиқ ҳаяжонга тушганини, нимадандир хавотирланаётганини мен шундан сездим. Ёлқин акам машинасини эгатга буриб киргандан кейин унинг шовқини икки баробар кучайиб кетди. Мен боя йўлда эшитганим фақат моторнинг товуши экан. Терим агрегати ишга туширилгандан кейин шпинделлар, насослар, уларни моторга боғлаб турган тасмалару ғилдираклар ҳаммаси барабар ишласа қулоқни қоматга келтирар экан.

Машинанинг ёни-верида бораётган одамлар бир-бирларига бақириб гапиришарди. Кинооператор бир марта машинанинг олдига чопиб ўтди. Шунда Ёлқин акам мажбур бўлиб машинасини секинлатди. Оператор шпинделларнинг майда тишлари қандай айланиб турганини, момиқ пахтанинг бу тишларга қандай илашишини, кейин тепадаги бункерга худди лайлаккордай гуппа-гуппа ёғилиб тушишини суратга олди. Бир-икки марта уч кўзлик аппаратини Ёлқин акамнинг ўзига ҳам тўғрилади. Бу ҳаммаси акамнинг хаёлини бўлдимиде ҳали тажрибаси камлиги билиндими, машинаси бир-икки марта пахтани ёмон тўкиб кетди. Очилмаган кўсақлардан ҳам беш-ўнтаси эгатга узилиб тушди.

Онам узилган кўсақларни қўлига олиб:

— Вой ўлай, уволига қолмайлик тагин!— деб қўйди.

Фармон бригадир тўкилган пахтани ердан чангаллаб олиб раисга кўрсатди:

— Абдумалик ака, бу қанақаси бўлди? Пахтанинг ҳар бир толасини одамлар нондай кўзига суртади-ку! Давлат «бир граммини ҳам нобуд қилма!» деб қулоғимизга ҳар куни қуйиб тургани бекор кетадими? Пахтани нобуд қилганлар қамалади-я! Бу нима қиляпти?! Қаранг, қаранг, яна тўкди!

Агар раис бир оғиз «тўхтат!» деса, бригадир, машинанинг олдига чошиб ўтиб, Ёлқин акамнинг йўлини тўсган бўларди. Лекин раис кинооператор томонга ишора қилди. Овозини пасайтириб:

— Булар кетсин, кейин гаплашамиз,— деди.

Кинооператор ишини битиргандан кейин радионинг мухбири акамни машинасидан тушириб, чамадончасидаги магнитофонига унинг сўзларини ёзиб олди.

— Биз ёш пайтимизда,— деб салмоқлаб гап бошлади Ёлқин акам:— отамиз Ватан учун жанг қилиб, фронтда ҳалок бўлган. Мен пахтакорлик касбини онамдан ўрганганман. Онам Шарофат Ҳасан қизи — илгор теримчи бўлган, йигирма икки йилдан бери юз тоннага етказиб пахта терган. Бу — ўз даври учун катта қаҳрамонлик. Лекин мен энди онамнинг оғирини енгил қилиш учун терим машинасига миндим. Мақсадим — онамнинг йигирма икки йилда терган юз тонна пахтасини бир мавсумда машинада териб бериш. Мен шунга эл-юрт олдида ваъда бераман. Умид қиламанки, ҳозир мен ишлаётган «Пахтакор» колхозининг раиси машина терими учун яхши шароит яратиб берадилар.

— Ҳамма керакли шароитни яратамиз!— деб раис ҳам оғзини микрофонга яқинлаштириб қўшиб қўйди:— Партия-ҳукуматга берган ваъдамизни сўзсиз бажарамиз! Оқ олтин дурдоналарини зангори кемада терамиз!

Шундан кейин раис мухбир билан кинооператорни машинасига таклиф қилди.

— Ўртоқ Тошбеков, сиз ҳам юринг, боғда меҳмонларга бир пиёла чой қуйиб берайлик.

Бугун боғда зиёфат қуюқ бўлишини сезган Жобир ака ҳам дарров машинага чиқиб олди. Раис Фармон бригадирни четга чақириб, тез-тез бир нарсалар деди-да, жўнаб кетди.

Ёлқин акам яна бир бункер пахта терар-термас Фармон бригадир унинг олдига чошиб ўтди-ю:

— Тўхтат!— деб бақирди.— Машинанг бузук!

— Бузук эмас! Раис ўзи кўрди!

— Раис мухбирлардан ийманиб индолмади. Кетаётиб менга айтди. «МТСдан механигини чақирсин!» деди. «Тузатиб созламагунча эгатга киргизманг!» деди.

— Шароит яратгани шуми ҳали?

— Болам, бир-икки марта ёмон тўкиб кетди,— деб онам орага тушди...— Сал у ёқ-бу ёғини кўр-чи. Бир текис ишлаб кетармикин?

Ёлқин акам «ух» тортди-ю, машинасининг у ёқ-бу ёғини кўриб, шпинделларни чўтка билан тозалади, челакада сув олиб келиб ювди. Кейин яна тера бошлади. Фармон

ака бирпас кетидан эргашиб, жим борди-ю, у ер-бу ерда кўсак гажилаётганини кўриб, кўзлари яна чакчайди.

— Тўхтат! Тўхтат, дейман!

Ёлқин акам уни машинаси билан уриб ўтгудай бир газаб билан гормозни босди. Кейин пастга тушиб:

— Яна нима?— деди.— Жавобгарлигини мен бўйнимга оламан дедим-ку!

— Сен МТСинга қочиб қоласан! Бир гап бўлса жавобини мен бераман!

— Бу ер менинг звеном-ку, ахир, Фармон ака!— деб онам акамга бўлишди.

— Ҳа, хўш, сенинг звенонг менинг бригадамдан ажралиб чиқади-ми? Майли, бригадadan ажралиб чиқ, кейин билганингни қил!

Бригадadan чиқиш онамга элдан чиқишдай кўрқинчли кўринса керак, бу гапдан чўчиб:

— Ёлқинжон!— деб акамга ялинди:— Механигингни чақирсанг, чақира қол. Бир кўриб берсин! Жон болам! Пахта увол бўлмасин!

Ноилож қолган Ёлқин акам Тошбековни кидириб боққа қараб кетди. Лекин Тошбеков аллақачон боғда паловни еб бўлиб, мухбирларни районга олиб кетган экан.

Ёлқин акам идорадан МТСга телефон қилиб механикни топгунча кун кеч бўлди. Механик эртасига келди-ю:

— Машина бузук эмас,— деди.— Ернинг баланд-паст ерлари кўп. Ғўза ҳам текис экилмаган, шохлаб қалин бўлиб кетган жойларини шпиндель олиб улгуролмай, тўқади.

Албатта, ўша пайтдаги машинанинг ўзида ҳам камчиликлар бўлган. Лекин янгиликдан чўчидиганлар арзимаган камчиликни дастак қилиб олмаслиги учун механик билан Ёлқин акам одамларга машинанинг фақат яхши томонларини кўрсатишга тиришар эди. Ғўза шохлаб, қалин бўлиб кетган жойларида у машинасини секин юргизиб, пахтани тўкмай олиб ўтишга ҳаракат қилар эди.

Туш пайтида дала шийпонида радио эшитиб ўтирган теримчилар бирдан олдимишга чопиб келиб:

— Ёлқин гапирди! Эшитдиларингми, йўқми?— деб қолишди.

Радио мухбирининг тезкорлигини қарангки, акамнинг кеча лентага ёзиб олинган сўзларини бугун тушда бутун республикага эшиттирибди.

— Раис ҳам гапирдими, йўқми?— сўради Ёлқин акам.

— Гапирди. «Шароит яратамиз», деди.

Ёлқин акам Фармон бригадирга қаради:

— Хўш, энди қалай? Яна бир марта радиога чиқиб, «раис билан бригадир шароит яратмаяпти», дейинми?

Фармон бригадир қалин лабларини қимтиб, онамга зуғум қилиб деди:

— Энди бутун жавобгарлиги сенинг бўйинингда! Агар ўттиз центнердан бир грамм кам берсанг, сен билан ўшанда гаплашаман!

— Бўпти, нима бало келса мен балогардон! Сиз энди аралашманг.

Фармон бригадир кетди.

Онаизор, Ёлқин акам учун ҳар қанча оғирликни ҳам кўтаришга тайёр эди. Акам шу ерга келиб, мушкул ишларни машинада қила бошлагандан бери онамнинг юзлари тўлишиб, ранги кириб бормоқда эди. Буни кўшни аёллар ҳам сезишар:

— Шарофат опа, ишингиз енгиллашиб, жонингиз кириб қолди-я!— дейишарди.

— Аста айтасизми! Ҳар йили тўрт-беш тонна пахта тергунча белимда бел қолмас эди. Уч-тўрт ойгача ўзимга келолмай юрар эдим. Энди ўғлим беш тоннани бир кунда теряпти.

— Лекин машина терган пахта ифлос бўлармиш-ку. Биринчи сортга олмасмиш. Пулдан анча юткизар экансиз-да.

— Нега юткизарканман? Қайтага машинанинг терган пахтаси қўлда тергандан ўн баробар арзонга тушаркан-ку.

— Пахтани тўкиб, баракасини учуриши бор-да.

— Э, одамлар айтаверади-да! Эрим раҳматлик биринчи бўлиб трактор минганда ҳам қоп-қоп гап чиққан эди. «Ана, трактор ерни ҳаром қилади-ю, тупроқни куйдириб, ҳосилнинг баракасини учиради-ю...» Ҳаммаси бекор гап экан-ку! Кўсак чувийдиган машинани айтинг. Илгари киш бўйи кўсак чувий-вериб тирноқларимиз ейилиб кетар эди. Шунда ҳам кўсак ўлгур баҳоргача адо бўлмас эди. Ҳозир қаранг! Битта машина бир хирмон кўсакни ҳаш-паш дегунча чувиб ташлайди.

— Ишқилиб, хирмонингизнинг баракаси яхшими?

— Ҳа, биринчи теримнинг ўзидан планим тўлди. Энди мажбурият қолди. Ҳадемай униси ҳам тўлади.

Ҳақиқатан, онамнинг ишлари ўзи кутганидан ҳам яхши бўлди. Унинг звеноси жами бўлиб йигирма гектар ерга пахта эккан эди. Акам бунинг олтмиш тоннасини машинада териб берди. Қолганини подбор қилиб, қўлда териб олишди.

Ёлқин акам радиода айтган сўзининг устидан чиқиши учун кимнингдир даласидан машинада яна қирқ тонна пахта териши керак эди. Лекин бунга рози бўладиган бригадиру зеновойни топиш осон эмас эди.

Қўл теримига ўрганиб қолган раисимиз қишлоқда бор одамни далага олиб чиққан, шаҳардан ҳам бир талай ёрдамчилар келган эди.

Ўша йили мен учинчи синфга ўтган эдим. Мактабимиз ёпилган, синфхоналарга похол тўшаб, шаҳардан келган ёрдамчиларга ётоқ қилиб беришган эди. Юқори синфларнинг болалари эрта тонгдан то кечқурун қоронги тушгунча пахта теришар, кейин қишлоққа қайтиб вақт кетказмаслик учун ўқитувчилар билан бирга дала шийпонларида ётиб қолишар эди. Болалар боғчаси ҳам далага кўчиб чиққан эди. Мактабимиз биноти ёрдамчиларга берилгани учун биз бошланғич синф болалари боғча бинотида ўқир эдик. Тошкентдан берилган кўрсатмага биноан бошланғич синфлар теримга чиқмаслиги керак эди. Лекин раис ўқитувчиларимизни чақириб:

— Маҳаллий ташаббус ҳам бўлиши керак,— деган эди.— Бир кило терса ҳам ҳарна. Тома-тома кўл бўлади. Дарсни кўп чўзмасдан далага олиб чиқинг. Иссиқ овқатни ўша ёқда ейди.

Шундай қилиб, икки-уч соат ўқир-ўқимас мактабдан чиқамиз. Уйда ҳеч ким йўқ, эшик занжир. Китоб-дафтар солинган портфелни синфда қолдирамыз. Ўқитувчи ҳаммамизга биттадан этак топиб беради. Далага етгунча бирга борамиз-да, кейин эгатларга сочилиб кетамиз.

Бошқалардан кўпроқ терганларни ўқитувчилар ҳам, бригадирлар ҳам макташади. Менинг ҳам илгор бўлгим келди. Лекин бизни кўпинча биринчи терими тугаган, пахтаси сийрак қолган жойларга қўйишади.

Бир кун белимга этакни боғлаб, чипта қопни қўлтигимга қисдим пахтаси кўпроқ очилган эгат излаб кетдим. Бир пайкалдан иккинчисига ўтдим, ундан учинчисига ўтдим. Куз пайти бўлса ҳам, офтоб тиккага келганда кун қизиб кетди. Терлаб-пишиб бир этакни тўлдирдим, уни чипта қопга бўшатдим. Қопни елкамга олиб нариги пайкалга ўтдим. У ерда пахта кўп экан. Кун оққунча тўрт-беш этак териб, қопни тўлдириб қўйдим.

Бола бўлмасам, буни қандай кўтариб кетаман, деб ўйламайманми! Мурғаккина гавдам бор. Қоп ўзимдан икки баравар катта. «Бугун ўқитувчи мени роса мактайди», деб қувониб қўяман. Момиқ пахта кўзимга енгил кўринди. Қопни биринчи бор кўтарганимда зилдай оғирликдан оёқларим бир қалтиради. Лекин қопдаги пахта елкамга юмшоқ тегди-ю, «ҳечкиси йўқ!» деб ўзимни юпатдим-да, юриб кетдим.

Қадам қўйганим сари бошим пастга эгилиб, букчайиб бораман. Шу аҳволда пайкалнинг бошигача зўрга етдим. Нафасим қисилиб, юролма қолдим. Қоп энди тоғдай оғир, тошдай қаттиқ туюлиб кетди.

Ҳали нариёқда яна нечта пайкал бор! Қопни ўқарикнинг четига кўйиб, бирпас дам олдим. Пешонамдан кўзларимга оқиб тушган терларимни артдим. Сал ўзимга келдиму яна қопни кўтардим. Суви қуриб қолган катта ариқ бор эди. Шундан ўтаётганимда оёғим бир томирга илиниб суришиб кетдим. Қоп елкамдан учиб, сувсиз ариқнинг ичига тушди. Ўрнимдан турдим. Дармоним кетиб қолган экан. Қопни ариқдан кўтариб олиб чиқаман десам, ҳеч кучим етмайди. Ариқдан чиқай-чиқай деганимда қоп гўё икки баробар оғирлашиб кетади-ю, мени пастга тортиб туширади. Кейин қопнинг ўзи ҳам қўлимдан сирғалиб тушиб кетади. Шундай бўлдимки, қоп яна бир марта ариққа юмалаб тушганда уни қўлларим билан уриб, йиглаб юбордим.

— Мана, мана сенга, мана!— деб йиглаб, қопни муштлаётган пайтимда ариқ тепасидан мулойим бир товуш келди:

— Ҳой йигитча, сизга нима бўлди?

Кўзимнинг ёшини артиб қарасам, ариқ бўйида баланд пошнали туфли, хипча белли шоҳи кўйлак кийган, елкасига шаҳарча қилиб сумка осган бир қиз турибди. Мен уялганимдан нима дейишимни билмай, қопни ердан турғизиб, елкамга олмоқчи бўлдим. Шунда қиз:

— Э, қоп оғирлик қияптими?— деди-ю, сакраб ариққа тушди.

Қоп қуруқ ариққа ағанайвериб тупроққа беланган эди. Қизнинг сариқ кўйлаги эса топ-тоза, силлиқ қилиб дазмолланган. У қопни икки қўллаб, ўздан мумкин қадар узоқроқ тутиб кўтарди-ю, ариқдан олиб чиқди. Мен ҳам унинг кетидан чиқдим. Қиз менинг гавдамни қопга солиштириб кўрди-да:

— Тавба, шундай оғир юкни ким сизга кўтартирди?— деди.

Мен уялиб, қизнинг юзига қарай олмас эдим. Бояги кўз ёшим чангли юзимда излар қолдирганини сезиб, бошимни пастга эгдим:

— Ўзим...— дедим.

— Мактабда ўқийсизми? Нечанчида?

Мен бу саволларга жавоб бераётиб, «қопни энди қандай кўтараман?» деб ўйланардим. «Наҳотки шундай яхши кийинган опа менга қоп кўтаришиб борса?»

Қиз мендан мактабимиз, ўқитувчиларимиз қайси томондалигини сўраётганда ариқ бўйлаб ўтган сўқмоқда комбинезон кийган бир одам кўришиб қолди. Дурустроқ қарасам, Ёлқин акам:

— Ака! Ака-а!— деб уни чақирдим.

Ёлқин акам биз томонга бурилди. Қўлтигида асбоб-

ускуналар солинган ёғ теккан брезент жилд. Яқин келиб, нотаниш қиз билан саломлашди-ю, менга қаради:

— Хўш, мулла Турсун?

— Пахта...— деб акамга қопни кўрсатдим.

— Сен... бир ўзинг тердингми?

— Ҳа...

— Балосан-ку,— деб Ёлқин акам кулди.— Чумолига ўхшаб ўзингдан катта юк кўтарибсан-да.

Қиз ингичка қора қошини чимириб, акамдан гина қилган оҳангда гапирди:

— Суяги қотмаган болани бунақа аямай ишлатсаларинг, майиб бўлиб қолмайдими?

Ёлқин акам қизга «ялт» этиб қаради. Назаримда, қизнинг менга қайишгани ҳам, гапининг оҳанги ҳам акамга хуш ёқди. Акамнинг юзида ҳали мен кўрмаган нафис бир жилмайиш пайдо бўлди, овози тўсатдан мулойимлашди:

— Э, ҳа, сиз ҳам бунга юк кўтаришдингизми ҳали? Раҳмат. Бу бола менинг укам бўлади. Теримга чиққанидан беҳабар эдим.

— Бунақа кичкиналар пахтага чиқарилмас эди-ку.

— Ўзлари қахрамонлик қилиб чиқишган-да. Шундайми, Турсун?

Мен ерга қараб «ҳа» дегандай бош ирғадим. Шунда қиз менинг қопни муштлаб қандай йиғлаганларимни акамга айтиб берди. Уялганимдан юзим ловиллаб кетса ҳам, акам билан қизнинг қувнаб кулишганини кўрдиму мен ҳам беихтиёр кула бошладим.

Ёлқин акам қопни елкасига олди-да, қизга мулойим кўз ташлаб:

— Сизга йўл бўлсин?— деди.

— Мен мактабга боришим керак эди...

— Мактабга... ишгами?

— Ўқитувчиликка...

— Ундай бўлса, хуш келибсиз!

— Раҳмат!

— Қишлоғимизга аввал ҳам келганмидингиз?

— Йўк, биринчи келишим.

Акамнинг чеҳраси жуда очилиб кетди. Мен унинг нақадар кўҳлик йигит эканини, оғзини тўлдирган оппоқ тишлари, тимқора катта-катта кўзлари ўзига нақадар ярашишини мана энди кўрдим.

— Бўлмаса, танишиб кўяйлик. Мен Ёлқин Отажоновман.

Қиз ўзини:

— Мунира Собирова,— деб танитди.

Мен уларнинг кўзлари кўзларига тушган пайтини кўриб

колдим. Икковларининг кўзларида ҳам шодлик учкунланиб турибди. Гўё улар бир-бирларини кўпдан бери излаб юришгану ҳозир тасодифан далада учрашиб қолишганидан суюнишяпти.

— Ўқитувчилар ҳам ҳаммаси далада,— деди Ёлқин акам.— Юринг, мен таништириб кўяман.

Пайкал оралаб бораётганимизда Мунира опа акамга яна бир қаради-ю:

— Мен сизни бир жойда кўрганман,— деди.

— Тошкентдами?.. Сиз Тошкентда ўқиганмисиз?

— Ҳа, ўқитувчилар институтини битириб келяпман.

— Бўлмаса пахтакорларнинг қурултойида кўрганмисиз...

Ё Сельмаш заводининг ёни-веридами?

— Заводга борганмидингиз?

— Ҳа, терим машинасини заводдан ўзим миниб чиққанман.

— Шошманг, шошманг! Мен сизни чиндан ҳам машинада... Пахта тераётган пайтингизда кўрдим. Киножурналда кўрдим...

— Ростдан-а? Қачон?

— Куни кеча. Андижонда.

— Яқинда суратга олиб кетган эди, дарров чиқибдими, а?

— Яхши чиқибди. Мен ҳали машинанинг пахта терганини кўрмаган эдим. Қизиқиб томоша қилдим. Энди далада ҳам кўрсак керак. Шу атрофда ишляяпсизми?

— Бу атрофда териб бўлдим шекилли. МТС энди бошқа колхозга ўтказмоқчи.

— Нега? Бу ерда пахта қолмаптими?

— Тўлиб ётибди. Лекин, «қўлда терсак беш-ўн кило ортиқ оламиз», деб машинадан чўчишади-да. Ҳадемай ёғингарчилик бошланса, қўлда териб тежаганлари юз хисса ортиқ бўлиб чиқиб кетади.

— Мактаб болаларию шаҳардан чиққан ёрдамчиларнинг оворагарчилигини айтинг. Шуларнинг ўрнига ҳам машина тера қолса бўлмайдими?

— Бўлади-ю, лекин... буёқда майда-чуйда звенолар. Уёқда каттакон МТС. Бирини-бирига ковшутиргунча одам ўлиб бўлади.

— Техника МТСдан колхозларга олиб берилади, деган гаплар юрибди-ку.

Мунира опанинг баъзи бир қизларга ўхшаб уялиб-қимти-наввермасдан, ўзини жуда эркин тутиши менга тобора хуш ёқар эди. Унинг таъсирида Ёлқин акам ҳам ўзини дадил тутиб:

— Мунираҳон, ҳамма нарсадан хабардор кўринасиз,— деди.— Нимадан дарс берасиз?

— Тарих-жугрофия факультетини битирганман.

Катта ариқнинг кўпригидан ўтдик. Каллакланган тутлар орасидан кенг бир пайкал кўринди. Пайкалда одам кўп эди.

— Бизнинг мактаб ана шу ерда,— дедим акамга.— Қопни беринг, ўзим кўтараман.

Акам хиёл иккиланди. Назаримда, унинг Мунира опадан ажралгиси келмас эди. Охири акам:

— Юравер, сенга оғирлик қилади,— деб қопни менга бермади.

Мунира опа яна акамга ўгирилиб қаради:

— Нима... энди машина билан бошқа колхозда терасизми?

Гапининг оҳангидан у акамнинг шу яқин-орада ишлашини истарди. Акам унинг бу истагини сезгандай ва жуда ёктиргандай бўлиб:

— Иложи бўлса бу ердан кетмайман,— деди.— Колхоздан-колхозга ўтаверсам, ишнинг унуми бўладими? Бугун райкомга бориб, шуни айтаман. Кинода чиққан бўлсам, энди тилим узун... Бўш келмайман.

— Тўғри қиласиз!— деб кулди Мунира опа.

Акам қопни тарозининг олдиғача элтиб берди-ю, Мунира опага:

— Қишлоқда шароит кийинроқ, кетиб қолманг тагин,— деди.

— Хўп!.. Сизга ҳам осон эмас экан. Ўзингиз кетиб қолманг!

— Йўқ! Йўқ!

Икковлари кулишиб, қўл бериб хайрлашдилар. Мунира опа дарс бериши керак бўлган юқори синфлар ҳаммаси далада ётиб ишлар эди. Мунира опа ҳам дала шийпонида қизлар билан ётиб қолди.

Ўша кунни синфдошларим орасида энг кўп пахта териб, кечкурун ҳамманинг олдида алоҳида мактов эшитган бола мен бўлдим. Лекин менга бу мактовлардан ҳам ёқимлироқ туюлган нарса — шаҳардан келган ўқитувчи опанинг Ёлқин акамга ниҳоятда илиқ муомала қилгани бўлди. Шундай яхши кийинган, қадди-қомати келишган, анча-мунча йигитнинг ақлини шоширадиган қизнинг қаршисида Ёлқин акам ҳам ўзини яхши тута олгани менинг кўз олдимда акамнинг обрўсини аввалгидан бир неча даража ошириб юборди. Мен энди акамга худди киноларда кўрган қаҳрамонларимга қарагандай мароқ ва ихлос билан қарайдиган бўлдим.

Ёлқин акам райкомга бориб, ранс билан гаплашиб, охири ўзимизнинг колхозда яна бир звенонинг пахтасини машинада терадиган бўлипти. Мен буни уйда онамдан эшитган заҳотим Мунира опамни эсладим. У акамнинг машинада

пахта теришини кўрмоқчи эди-ку! Уч соат дарс ўқиб, яна далага чиққанимизда мен Мунира опамни қидириб топдим воқеани айтдим.

— Қаерда? Яқинми?— деб Мунира опа жуда қизиқиб қолди.

Акам ишлаётган пайкал анча узоқ эди. Шунга қарамай Мунира опа еттинчи синфда ўқийдиган ва деворий газетага фотосурат ишлайдиган бир болани ёнига олиб, акамнинг ишини кўргани кетди.

Ёлқин акам айтган сўзининг устидан чиқиб, машинада юз тонна пахта тергандан кейин газета-журналларда унинг суратлари чиқди. Чунки ўша пайтда бир одамнинг юз тонна пахта териши жуда катта воқеа ҳисобланарди. Баъзилар бунга ишонмасдан: «Мухбирлар ошириб ёзишни яхши кўради, ярмиси рост бўлса керак, лекин шунда ҳам бир ўзи йигирмата теримчининг ишини қилибди, бало экан!» деб қўйишарди.

Мактабимизнинг деворий газетасида ҳам «Механизаторлик касбини улуглаймиз!» деган сарлавҳа остида акамнинг машинада пахта тераётган пайтини кўрсатадиган фотосуратлар чиқди.

Деворий газетамизнинг бу эътибори Ёлқин акамга Тошкентда чиқадиغان баъзи газеталарнинг эътиборидан ҳам кучлироқ таъсир қилган бўлса керак. У мендан деворий газетада нималар дейилгани, қайси суратда нима кўрсатилганини батафсил сўраб олди.

— Ўзингиз бориб кўра қолинг!— дедим мен соддалик қилиб.— Мунира опа деворий газетага редактор бўлганлар. Ҳаммасини ўзлари кўрсатадилар.

Ёлқин акамнинг кўзлари чақнаб, қорача юзи тўқ-қизил бўлиб бўртиб кетди.

— Мен бориб юрмайин,— деб мендан уялгандай бўлиб гапирди:— Сенга бир иш буюрсам қиласанми?

— Қиламан!

Ёлқин акам дафтаримдан икки варақ йиртиб олди-да, ичкари уйга кириб, бир нарсаларни ёзди. Кейин ёзганини конвертга солиб менга берди.

— Мана шуни Мунира опанга элтиб берасан. Болаларнинг олдида бериб ўтирма тагин.

Акам мени ўзининг нозик сирларига шерик қилаётганидан ҳаяжонланиб кетдим:

— Йўқ, ҳеч ким йўғида ўзларига секин... бераман!

— Ҳа, ана. Кейин... жавобини олиб келасан.

— Хўп.

Мен акамнинг хатида нималар ёзилганини жуда билгим келарди. Мактабга бораётиб папкамни очдим-да, матема-

тика дафтаримнинг қатида турган конвертни қўлимга олдим. Конвертда катта самолётнинг сурати бор. Бошқаси бўлмаганидан акам хатни «авиа» конвертга солиб берган. Елимлаб бекитилган конвертни очиш мумкин эмас. Уни яна дафтаримнинг қатига солдим. Кейин худди хат ташийдиган самолётга ўхшаб, қўлларимни ёйиб, мактабга қараб чопдим.

Мунира опамнинг бир ўзи йўлакдан ўтаётганини кўриб қолдим дафтаримнинг қатидан ҳалиги конвертни олдим.

— Муаллима опа, сизга!— деб хатни секин узатдим.

— Қаердан? Тошкентданми?

— Йўқ,— деб шивирладим:— Ёлқин акамдан.

Мунира опамнинг юзи «лов» этиб қизарди. Хатни очмасдан дарров чўнтагига солди.

Ўқувчи бола ўқитувчисининг бунақа сирларини билиши педагогикага тўғри келмаслигини мен қаёқдан билай! Катта танаффусда мен Мунира опани мактаб ҳовлисида учратиб қолдим. Чопиб ёнига келдим:

— Жавобини берасизми!— дедим.— Акам кутиб ўтирибдилар.

Мунира опа яна «дув» қизарди. «Бу гапни ҳеч ким эшитмадимикин?» дегандай ён-верига қараб қўйди. Эшикдан директор чиқиб келмоқда эди.

Мунира опа елкамга қўлини қўйиб, мулойим товуш билан тушунтирди:

— Сен ўқувчисан... Аканга айт, сени почтачи қилмасинлар... Йўқ, йўқ, сен айтма!.. Мен ўзим айтаман...

— Қачон? Бизникига борасизми?

— Йўқ, бошқа жойда... дуч келганда... Ишқилиб, сен бор... Дарсингни бил. Хўпми!

Мунира опанинг елкамда турган қўллари ҳаяжондан титрар эди. Уйга борсам, Ёлқин акам ҳам изтиробга тушиб, мени кутиб ўтирган экан. Ҳовлида онам шивирлаб сўради:

— Аканг сенга нима иш буюрган эди? Ҳадеб уйга киради, кўчага чиқади. «Бугун нечта дарси бор эди?»— деб нукул сени сўрайди.

— Дарсимиз бешта эди,— деб мен онамнинг саволига яримта жавоб бердим ичкарига бўшашиброқ қириб бордим.

Акам мени кўриб, сакраб ўрнидан турди, авзойимга қараб, ташиш билан:

— Нима бўлди?— деди.

Мен бўлган воқеани бирма-бир айтиб бердим. Мунира опанинг юзи «дув» қизаргани, ҳаяжонга тушиб, тутилиб гапирган гаплари акамга негадир жуда ёқди шекилли, чеҳраси очилиб кулди:

— Ҳа, майли... сенинг почтачилик қилмаганинг ҳам маъкул. Ўзим гаплашаман. Лекин сен буни ҳеч кимга айтмагин-а, хўпми?

— Аямга ҳам айтмайми?

— Айтма.

— Майли, айтмайман.

Мунира опа мактабдан анча нарида икки ёш кизи билан бева қолган бир аёлнинг уйида турар эди. Кечкурун онам Ёлқин акамнинг мактаб билан ўша хотиннинг уйи орасидаги кўчада кимнидир кутиб турганини кўрибди.

Қишлоқ жойда сир сақлаш қийин. Акам ўша йили «ИЖ» маркали мотоцикл олган эди. Эрта баҳорда у Мунира опани мотоциклининг орқасига мингаштириб далага бойчечак теришга олиб чиққанини кимлардир кўрибди. Яна кимлардир акам билан ўқитувчи опанинг район марказига кино кўришга борганини кўрган экан. Бу ҳаммаси оғиздан-оғизга ўтиб, онамнинг қулоғига етиб келибди. Бир кун учовимиз айвонда ўтирганимизда онам шу тўғрида гап очди:

— Уйланадиган вақтинг ҳам бўлди, болам. Агар ўша кизда кўнглинг бўлса, биз борайлик. Ота-онаси қаерда?

Ёлқин акам ўнгайсизланиб, дўпписини бошида бир-икки айлантирди-ю:

— Ота-онаси йўқ экан,— деди.

— Вой, етим ўсган эканми?

— Отаси урушда ўлган экан. Онаси бундан икки йил олдин қаза қилипти.

— Ҳеч кими бўлмагани учун ҳам келиб қолган экан-да. Бўлмаса шаҳарлик оймчаларнинг қишлоққа ишга келиши осонми? Узатадиган одами ҳам йўқ дегин!

— Тошкентда туғишган акаси бор экан. Акаси Мунирага шаҳардан иш топиб бераман деган экан...

— Акаси катта одам эканми?

— Бир министрликда бухгалтер экан.

— Бўлмаса биз акаси билан гаплашамизми? Тошкентда бўлса қандай топиб борамиз?

— Билмадим, акасининг ўзи бировникида ичкуёв эмиш.

— Бечораларнинг уй-жойлари ҳам йўқ эканми?

— Булар оталарининг акаси билан бир ҳовлида туришаркан. Ҳозир ҳовли ўша амакиларида бўлса керак.

Онам ҳамма нарсани сўраб, билиб олгандан кейин:

— Бўлмаса мен раисга маслаҳат солай,— деб ўрнидан турди:— «Тошкентдан келин туширипти», деган гап раисимизнинг обрўси учун ҳам ёмон бўлмас. Тошкентга борганда бирров кириб, амакиси билан акасининг розилигини олиб келса, кейин биз тўй ҳаракатини бошлайверамиз.

— Буёғини ўзингиз биласиз, ая.

Шу кундан бошлаб бизнинг уйда тўй тайёргарлиги бошланиб кетди. Ёлқин акам трактор ремонтдан бўшагандан кейин ҳовлининг камчиликларини тузатди, бобомиздан қолган сертокча эски уйни ганч билан шуватиб, лоларанг нақшларини янгилатди.

Бу орада Тошкентга бориб келган раисимиз: «Қизнинг амакилари рози-ю, лекин акаси Мунирани Тошкентга қайтариб олиб кетиш ниятида юрган экан, рўйхушлик бермади», деган гапни айтди.

Онам кўрпа қавиётган эди. Бу гапни эшитгандан кейин қўли ишга бормай, нолиди:

— Қишлоқда шунча қиз бор. Ҳаммасини етти пуштигача билар эдик. Қайсисига қўл чўзсак, қўлимиз етар эди. Қаёқдан ҳам шу муаллима кела қолди?

— Акасининг битта совуқ гапига шунча нолишми, ая?— деди Ёлқин акам.— Кўркманг, ҳозирги замонда ҳамма гапни қизнинг ўзи ҳал қилади.

Кейин билсам, ўша кезларда Мунира опа акасига: «Биз аҳди-паймон қилганмиз, сиз истасангиз-истамасангиз тўй бўлади», деган мазмунда хат ёзган экан.

5

Мунира опанинг акаси бу хатни олгандан кейин қаттиқ ташвишга тушган бўлса керак, бир кун тўсатдан қишлоғимизга келиб қолди. Матоси йилтирайдиган чиройли яшил плаш кийган, бошида айвончасининг учи қайрилган шляпа. Қўйлагининг оппоқ ёқаси узоқдан кўзга ташланади. Юзлари ҳам топ-тоза қирилган, ўзи жуда келишган, гавдали йигит. У аввал мактабимизга кириб, Мунира опани ўқитувчилар хонасидан қидириб топди. Кейин ака-сингил Мунира опа турадиган ҳовлига қараб кетишди.

Ўша куни акам пардоздан чиққан нақшин уйга сим тортиб электр тушираётган эди. Мен мактабдан уйга қайтсам, қишлоққа Мунира опанинг акаси келганини онам ҳам аллақачон эшитибди. Меҳмонни бирор обрўлироқ кишиникига зиёфатга чақириш ва ўша ерда уни ўртага олиб, яхшилаб бир гаплашиш ҳақида акам билан маслаҳатлашаётган экан.

Лекин кечки пайт меҳмоннинг ўзи кутилмаганда бизникига кириб келди. Уйлар йиғиштирилмаган, акам коржомда эди.

— Бу ким?— деб онам акамга шивирлади.

Акам «билмайман» дегандай елка қисди. Шунда мен секин:

— Муаллима опанинг акалари!— дедим.— Боя мактабдан бирга чиқиб кетишувди.

— Вой ўлай!— деб онам чўғни босгандай шошилиб, ганч шuvoқ қилинган уйга беқасам кўрпачалар тўшади.

Меҳмон стол-стул қидиргандай бўлиб, у ёқ-бу ёққа қаради. Лекин бу уйда ҳали стол-стул йўқ эди. Меҳмон оёғида ялтираб турган чиройли туфлисини бўсағада ечиб қолдирди-да, акамнинг таклифи билан тўрга ўтди. Лекин чордана қуришни билмас экан, узун оёқларини бурчак томонга чўзиб, кўрпачага қия ўтирди.

Акам пойгаҳ томонга чўкка тушиб:

— Хуш келибсиз, меҳмон!— деди.

— Куллуқ.

Онам дастурхон ёзиб, нон, қанд-курс кўйди. Мени чақириб:

— Ўчоқда чой қайнагунча ичиб туришсин,— деди-да, икки коса қатиқ қуйиб берди. Мен косалардан бирини найин қошиқ билан меҳмоннинг олдига кўйдим. Бирини акам олди. Кейин бир чеккада жим ўтириб, нима гап бўлишини кутдим.

— Танишиб кўяйлик,— деди меҳмон.— Мен Муниранинг акасиман. ИсмиМ Азлар.

Акам нима дейишини билмай:

— Яхши, хуш кўрдик,— деб қўлини кўксига кўйди.

— Биладан, одатга биноан мен ҳозир бу ерга келмаслигим керак эди. Лекин, очигини айтганда, одат-подат учун вақтим йўқ. Бир кунга жавоб олиб келганман, тушги поездда қайтиб кетишим керак.

— Бизникилар келганингизни эшитиб, меҳмонга чақиришмоқчи эди. Ўзингиз келганингиз жуда яхши бўлди.

— Келишимнинг сабабини сезиб тургандирсиз?

— Сал-пал.

— Ёшингиз нечада?

— Йигирма иккида.

— Мен икки ёш катта эканман. Сиз билан йигитчасига дангал гаплашмоқчиман.

Акам алланарсадан хавотирлангандай бўлиб:

— Бажонидил,— деди.

— Сиз мени ёшларнинг севги-муҳаббатларига қарши экан, деб ўйланганг. Мен ўзим яхши кўриб уйланганман. Келинойингиз билан икковимиз ҳар жиҳатдан бир-биримизга муносиб тушганимиздан кейин оила қурганмиз. Икковимиз ҳам институтни битирганмиз, икковимизнинг ҳам маданий савиямиз бир-биримизга тўғри келади. Ўзимизни жуда эркин тутамиз. Эскича урф-одатлар билан ҳисоблашиб ўтирмаймиз.

— Қисқаси, бахтиёрсизлар.

Ёлқин акамнинг жилмайиб айтган бу сўзларида бир оз киноя бормиди, ёки меҳмон ўзининг мақтангандай бўлиб

гапирганини энди сездими, ўтирган жойида ўнғайсизланиб, бир кимираб кўйди. Оёқларини бурчақдан олиб дераза томонга чўзди. Қатикдан ичгиси келиб, найин қошиқни кўлига олди. Қошиқнинг дастасида сири кўчиб қорайиброқ қолган жойи бор эди. Ўша жойини кўзига яқин келтириб қаради-ю, кир деб ўйлади чамаси, қошиқни қайтиб дастурхонга кўйди. Кейин овозига жиддий тус бериб:

— Мунира менинг биттаю битта синглим,— деди.— Мен унинг ҳам мана шу тарзда бахтиёр бўлишини истайман.

— Лекин ҳамманинг бахти бир хил бўлармикин?

— Ҳа, европаликларда «ҳамма бахтиёр оилалар бирига ўхшайди», деган мақол ҳам бор.

— Бир тандирдан чиққан нон бир-биридан фарқ қилади-ку. Одамларнинг бахти қанақасига ўхшаш бўларкин?

— Албатта, унча-мунча фарқ бўлиши мумкин. Лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас. Мен катта даргоҳда ишлаганим учунми, ҳар хил оилаларни кўрдим, кўйди-чиқди масалалари билан ҳам шуғулландим. Тажрибасиз ёшлар селдай тошиб келадиган дастлабки туйғуга берилишиб, оила қуришади. Лекин туйғу деганингиз тошқин сувдай тез ўтиб кетади. Бир умр иноқ яшаш учун маънавият керак, ақл, билим, маданий савиялар муштарак бўлиши керак.

— Хуштарак?— деб акам тушунмаган сўзини бузиброк сўради.

Меҳмон акамга голибона кулиб қаради-ю:

— «Хуштарак» эмас, муштарак. Яъни бир-бирига монанд, бир данакнинг ичидаги икки мағиздай дегани. Сиз бу сўзни ҳалигача эшитмаган экансиз-да? Нечанчини биттиргансиз?

— Олтинчини... Уруш вақти эди-да. Одам етишмас эди. Бир ишлаб кетганимча... Кейин бир йил механизаторлар мактабида ўқидим...

— Ҳафсала қилган одам ҳали ҳам ўқиса бўлади... Лекин... энди ўқисангиз саккизинчида ўқийсизми? Мунира худди шу синфда тарихдан дарс берар экан...

Меҳмоннинг тагдор қилиб берган саволлари, айтган гаплари Ёлқин акамга шундай оғир ботдики, унинг бўйинларини, пешоналарини бирдан тер босди.

— Меҳмон, сиз гапни айлантириб келиб, мени «Мунирага муносиб эмассан!» демоқчисиз чамаси?

— Сиз менинг гапимни бунчалик қаттиқ олманг, Ёлқинбек. Мен ҳам сизнинг газетада чиққан суратингизни кўрганман. Сиз мактабда кам ўқиган бўлсангиз ҳам, ҳаёт дорилфунунида кўп нарсани ўргангансиз. Далани дафтар

қилиб ўқигансиз. Ҳозир номи чиққан механизаторсиз... Лекин оила масаласи жуда нозик-да. Бир хил нарсаларнинг тахири кейин чиқади. Ҳаётда мураккаб нарсалар кўп бўлади. Эр-хотиннинг билими, тушунчаси барабар бўлмаса, гап-гапга қовушмайди, англашилмовчилик кўпаяди, ахири бир кун оила бузилади.

— Қисқаси, сиз Мунирани... ниятидан қайтармоқчи бўляпсиз, шундайми?

— Мен унинг кўзини очмоқчиман! Ҳозир китобий тушунчалар билан осмони фалакда учиб юрипти. Мен уни ерга туширмоқчиман. Мактаб болаларини тарбиялаб, ўзгартириб олиш мумкин. Лекин оила қургандан кейин «эримни истаганимдай камолотга етказаман», деб ўйлаш ҳаёлпарастлик!

— Сиз айтган гапларнинг баъзи бирларини мен ҳам Мунирага айтганман. Мен унга оstonаси олтин уй ваъда қилганим йўқ. Турмушимиз осон бўлмаслигини билади. Лекин синглингиз қийинчиликдан кўркмайдиган тоифадан экан-да. Агар фақат жонининг роҳатини ўйлаганда Тошкентдай шаҳарни ташлаб, кишлокка келармиди? Дунёда халқни ўйлайдиган одамлар ҳам бор-ку, ахир! Биз фақат ўз роҳатимизни ўйлаётганимиз йўқ... «Далада ишлаётган шу қора кўзларнинг мушқулини осон қилармикинмиз», деб куйибпишиб юрибмиз. Мунира билан икковимизнинг мақсадимиз, орзуйимиз бир жойдан чиқяпти. Сиз айтган «муштарак»ка бу нарсалар кирмайдими?

— Газетага мақола ёзсангиз, бу нарсаларни ўша мақолангизга киргизасиз, йигит! Мен сиздан интервью олишга келганим йўқ.

— Ҳўп, мендан талабингиз нима?

— Мен ҳаммасини айтдим. Агар танти йигит бўлсангиз, Муниранинг кўзини очишда менга ёрдам берарсиз, деб умид қилган эдим.

— Менимча, Муниранинг кўзи сизу бизникидан очиқроқ. Мен унга «уйланаман» деб сўз берганман. Сўзимдан қайтсам, ана унда нотантилик бўлади!

Меҳмон сакраб ўрнидан турди. Онам шу пайт эшикдан чойнак-пиёла кўтариб кирди.

— Вой, меҳмон, нега дарров кўзгалдингиз? Ўтиринг, мен ош дамляпман!

— Раҳмат, тўйдик!— деб меҳмон туфлисини кийди.— Она, кейин бир гап бўлса армон қилиб юрманг! Мен ўглингизни огоҳлантириб қўйдим!

— Ие, ие, нима бўлди ўзи? Ёлқин, меҳмонни тўхтат!

— Азларбек ака, биринчи келишингиз, бундай қилманг, ошга ўтиринг!— деб Ёлқин акам ётиғи билан гапириб кўрди.

Лекин Азлар ака ўтирмай чиқиб кетди. Кейин эшитсак, у ўша кунни кечаси поездга тушиб, Тошкентга қайтиб кетибди.

Орадан бир ой ўтгандан кейин Ёлқин акам билан Мунира опанинг тўйлари бўлди. Азлар ака қишлоғимизга қайтиб қадам босмади. Лекин Тошкентда, келин аям ўсган ҳовлида унинг қариндошлари юз кишилиқ тўй зиёфати беришганида амакилари бориб, Азлар акани ҳам айтиб келди. Мен ҳам борган эдим, Азлар акани хотини билан бирга узун столнинг пойгакроғида тумшайиб ўтирган пайтида кўрдим.

6

Агар ўша кезларда биров менга: «Ҳали сен мана шу Азлар қариндошингга ҳавас қилиб кетидан эргашасан, Ёлқин аканг билан хафалашиб, Тошкентга кетиб қоласан», деса, ишонмай кулган бўлардим. Лекин ёшликда одам шундай ғалати кўйларга тушар эканки, кейин буни эслаб «шу бола менмидим?» деб ҳайрон бўлиб юраркан. Ўрни келганда мен бунинг қанақа бўлганини айтиб бераман.

Ҳар қалай, Ёлқин акамнинг Мунира опага уйланганию Азлар акага қариндош бўлиб қолганимиз турмушимиздаги кўп ўзгаришларга туртки берганини мен кейинроқ тушундим.

Ёлқин акам техника янгиликларига илгари ҳам жуда ўч эди. У тенгдошлари орасида биринчи бўлиб мотоцикл минган эди. Магнитофон нималигини қишлоқда ҳали кўп одам билмайдиган пайтда Ёлқин акам «Днепр» магнитофонидан биттасини мотоциклининг орқасига юклаб олиб келган эди. У келин аям, онам ҳаммамизни гапга солиб, микрофонни оғзимизга тутиб, овозимизни лентага ёзиб олгани, кейин буни ўзимизга эшиттиргани мен учун мисли кўрилмаган бир янгилик бўлгани эсимда. Қишлоқда бошқаларнинг товушини эшитса ҳам, умрида ўзининг овозини эшитмаган, лекин эшитишга жуда мушток бўлган одамлар кўп эди. Улар дала иши тўхтаган қиш кунларида атайлаб уйимизга келишарди. «Қани, Ёлқинбек, биз ҳам овозимизни бир эшитайлик», дейишиб, микрофонга қизиқ-қизиқ гапларни айтишар, кейин буни ўзлари эшитиб, қотиб кулишар эди.

Ёлқин акам яхши кўрган ашулаларини радиодан бир ёзиб олса, кейин шуни ҳар кунни беш-олти мартадан эшитса ҳам тўймас эди. «Индамоди» деган ашула янги чиққан пайтларда Ёлқин акам бир кун шуни магнитофондан тўққиз қайта эшитгани эсимда бор.

Мен унга узилган лентани улашда, магнитофонни ишла-тишда ёрдамлашиб юриб, ахири ўзим ҳам бу ишни ўрганиб олдим. Акам йўқ пайтда синфдош ўртоқларимга хунаримни намойиш қилмоқчи бўлибману битта чатоқ иш қилибман. Ёлқин акам «Индамади»ни ёзган лентани тоза деб ўйлаб, болаларнинг гапларини шунга ёзибман. «Индамади» ўчиб кетиб, ўрнига қизиқчилик учун айтилган гаплар ёзилиб қолибди. Яна болаларнинг гапини ўчириб қўйиш ҳам эсимдан чиқибди.

Ёлқин акам кечкурун ишдан келиб, кутисининг устига «Индамади» деб ёзилган лентани қўйса, ашуланинг ўрнига болаларнинг пойма-пой гаплари эшитилади. «Адашдим-ми?» деб ўйлаб, яна битта лентани қўйса, у ерда мен синфдошларимни гапга солиб, керилиб сўзлаётган пайтим чиқади.

Ёлқин акам мени нариги уйдан чақириб олиб, бу нарсаларни ўзимга қўйиб эшиттирди. «Индамади» ўчиб кетгандан аччиғи келиб мени:

— Шўртумшуқ!— деб уришди.

Унинг нафрат билан айтадиган энг қаттиқ бир сўзи шу эди. Мен иккинчи бундай намаъкулчиликни қилмайдиган бўлдим.

У пайтда ҳали телевизор расм бўлмаган эди. «Шаҳарларда ойнаи жаҳон пайдо бўлипти. Андижонга ҳам келипти», деган овозалар қишлоққа энди тарқала бошлаган эди.

Бир кун Ёлқин акам Фарғона томондан битта рус ош-насини ёнига олиб, катта картон кутини машинага солиб келиб қолди. Кейин икковлари томнинг устига каптар қўнадиган айри ёғочга ўхшатиб антенна ўрнатдилар. Кутини очиб, юқори томонида деразачадек ойнаги бор бир нарсани олдилар. Бу — биринчи чиққан КВН телевизори эди. Экрани кичкинагина, дафтарнинг муқовасидай ҳам келмайди. Лекин уни столнинг устига қўйиб, антеннасини улаб, у ёқ-бу ёғини сошлашгандан кейин ойнаги бирдан жонланиб, одамлар, отлар, дарёю тоғлар кўрина бошлади. Мексика ҳаётидан ғалати бир фильм берилаётган экан. Ҳаммамиз «дув» этиб телевизорнинг қаршисига тўпландик. Келин аям яқинда туғилган иккинчи ўғилчасини ухлатаётган эди. Унинг ухлашини ҳам кутиб ўтирмай, чақалоқни бағрига босганча телевизорнинг олдида келди.

— Муборак бўлсин, Ёлқин ака!

— Куллуқ. Мана энди дунёнинг маданиятини ойнаи жаҳонда кўраверамиз.

— Катта иш бўлипти! Шунча маданийлиги билан ҳали Азлар акам телевизор олгани йўқ эди.

— Бўлмаса, хат ёзиб юборинг, келиб телевизорни бизникида кўриб кетсин!

Ҳаммамиз кулишдик. Назаримда, Ёлқин акам қайнағасининг ўшандаги гапларини ҳеч унутолмас эди. Азлар акам қилган ўша совуқ «каромат»ларни ёлгонга чиқариш учун ҳам Ёлқин акам мана бунақа янгиликларни биринчи бўлиб топиб келар эди.

Келин аям ҳам уйга дивану каравотлар, шифонеру сервантлар олган, телевизор кўргани келганларни ярим юмшоқ стулларга ўтқазар эди.

Илгари онам ҳам бизни озода, тартибли бўлишга ундар, лекин гапини унча ўтказолмас эди. Чунки Ёлқин акам куни билан тракторда ишлаб, ҳаммаёғига қорамой тегарди. Колхозимизда ҳали ҳаммом ёки душ йўқ. Келин аям уйимизга келгандан кейин акам икковимизни кўярда-қўймай ошхонанинг ёнига иссиқ душлик ваннахона қурдирди,

Бу ишларда онам келинининг тарафини олар:

— Шаҳарлик қизга уйландингми, энди ҳаракатингни қил, чида!— дерди акамга.

— Чидаб нима, шаҳарликлар осмондан оёғини узатиб тушибдимми, мунча?

— Рост, одамнинг одамдан қолишадиган жойи йўқ,— дерди келин аям.

Ўша куни у Ёлқин акамга янги қора костюм-шим билан чиройли галстук сотиб олиб келган эди. Мехмонга бораётганларида Ёлқин акам оқ кўйлак устидан қора костюмни кийди-ю, лекин галстукни келиштириб боғлай олмади. У ҳали галстукни қоидали қилиб туголмас эди. Келин аям галстукни уч-тўрт марта тугиб кўрсатди, лекин Ёлқин акам бу нозик ишни тезда ўрганолмади дикқат бўлди. Хотини унга жиддий қараб туриб:

— Галстукни туголмасангиз ҳечқиси йўқ, буни ўрганиб кетасиз,— деди.— Лекин сизга маълумот керак, Ёлқин ака. Ўқишни давом эттирсангиз яхши бўларди.

— Қаерда давом эттирай?— қошини чимириб сўради Ёлқин акам.— Сиз дарс бераётган синфдами?

— Менинг синфим бўлмаса, кечки синфлар бўлар. Нима фарқи бор? Унингчини битирсангиз... кейин бирорта институтнинг сиртқисига кирардингиз-да.

Бу гап Ёлқин акамга тегиб кетди:

— Маълумотим етишмагани учун галстукни боғлай олмаёпман шекилли-да, а? Сиз бўлсангиз институтда ўқиган-

сиз? Азлар акангиз айтгандай, маданий даражамиз тўғри келмай қоляпти чамаси?

— Бекорга мунча қизишманг, Ёлқин ака!

— Маданият фақат мана шу галстукка қараб қолган бўлса, керак эмас у!— деб Ёлқин акам чиройли галстукни гижимлаб диванга қараб отди.— Мана бу телевизир, сервант, магнитофон маданият эмас экану фақат шу галстук маданият экан-да, а?

Келин аям босиқ товуш билан, майин кулимсираб жавоб берди:

— Галстукнинг ўзи ҳам магазинда сотиладиган бир парча латта, холос, Ёлқин ака. Маданият буюмларда бўлмайти, одамнинг ўзида бўлади. Маданиятнинг ташки белгиларини ҳар ким ҳам пулга сотиб олаверади. Лекин мен ички маданиятни айтмоқчиман. Ички дунё бойлиги пулга сотилмайди, одам буни йиллар давомида китоб ўқиб, таълим-тарбия олиб ортттиради.

— Демак, мен мактабда ўқишим керак. Лекин буни ис-тамасам-чи?

Келин аям соатига қаради.

— Об-бо, кечикибмиз. Бу гапни қўя турайлик. Келинг!

Келин аям диванга гижимлаб отилган галстукни қўлига олиб текислади-да, осойишта юриб, Ёлқин акамнинг ёнига келди. Оқ кўйлагининг ёқасини кўтариб, галстукни секин акамнинг бўйнига боғлай бошлади. Унинг нозик қўли акамнинг энгагига тегар, назаримда, бу уни алланечук майинлаштирарди. Келин аям галстукни боғлаб, кўйлак ёқасини тўғрилаб кўйгунча акам қимир этмай, итоаткорона туриб берди. Кейин икковлари орадан ҳеч гап ўтмагандай бошлашиб чиқиб кетишди.

Ховлида уларнинг қадам товушлари тингач, ойим менга қаради.

— Бу келин бало экан!— деди.— Акангни галстук билан арқонлаб олгандай қилди-я!

Ойимнинг бу сўзларида маънос бир оҳанг эшитилгандай бўлди. Гўё суюкли ўғли энди унинг измидан чиқиб, хотинининг йўлига юрадиган бўлаётгани кўнглининг бир четига оғир ботгандек кўринди. Мен ҳам акамга ачиниб кўйдим. Ҳеч кимга сўзини бермайдиган мағрур Ёлқин акам наҳотки энди хотинининг чизган чизигидан чиқолмай қолса? Шундай донгдор механизатор, газеталарда сурати чиққан, радиоларда гапирган таниқли одам энди келиб-келиб еттинчи синфнинг партасида тирмизак болалар билан ён-

ма-ён ўтириб дарс эшитадими? «Йўқ, бунақаси кетмайди!— дердим мен ичимда.— Ундан кўра мен ўзим ўқишни ташлайману Ёлқин акамга ўхшаб механизатор бўламан!»

У пайтларда мен баъзи бир майда-чуйдаларда ҳам Ёлқин акамга тақлид қилардим. Мен ҳам акамга ўхшаб, сал ўйга толсам, бошимда дўппимни айлантиришга тушардим.

Ёлқин акам ўзидан катта одамларга «Маҳмуд ака», «Рустам ака» деб эмас, «ака Маҳмуд», «ака Рустам» деб гапирарди. Мен акамнинг шу одатига ҳам тақлид қилиб, ўзимдан катта болаларга «ака Шавкат», «ака Зафар» деб мурожаат қилардим.

Ёзги каникулда болаларни пахтага олиб чиқишганда мен дарров акам ишлайдиган пайкални кидириб кетардим. Бўйим тракторга етар-етмас унга сув қуйиш, ёғ солишларни ўрганиб олган эдим. Олтинчи синфдан кейин эса ўқишни бутунлай бас қилиб, механизатор бўлишни кўнгулга тугдим. Лекин ҳали буни акамга айтганим йўқ.

Бултур Ёлқин акам менга ҳайдов тракторини бошқаришни ўргатди. Пахта териб олинган, ғўзапояни қанақасига боссанг, босаверасан. Шунинг учун ҳайдов тракторини пайкалда истаган томонимга юргизиб анча машқ қилдим. Кейин ёзда Ёлқин акамнинг «Универсал»ида машқ қила бошладим. Ғўзаларга заха етказмай культивация қилиш жуда нозик иш экан. Бир марта Ёлқин акам шийпонда тушлик еб ўтирганда мен унинг «Универсал»ини ариқ бўйидан юргизаман дедиму ариққа тушириб юбордим. Хайрият, гилдираги лойга тикилиб тўхтаб қолди. Бўлмаса дарахтга урилиб кетишим ёки ағанатиб юборишим мумкин эди. Ёлқин акам тракторни ариқдан чиқариб олгунча анча овора бўлди, мени хийла уришди, лекин эртаси куни:

— Кўнглинг чўкмасин,— деди.— Мен ҳам шунақа қилиб ўрганганман. Қани чиқ, мен ёнингга ўтириб, айтиб тураман. Чиқ!

Мен кабинага чиқдим. Акам кабинанинг пастидаги узангига оёғини тираб тикка турганича:

— Эгатга кара, тўғри кетгин!— деди.— Рулни тўғри тут. Тракторнинг олдида милтиқнинг милига ўхшаб чиқиб турган темири бор-ку, ана шуни эгатнинг ўртасига тўғри-лаб боравер! Қани, кўзгал! Тўғри ўтир! Ҳа, ана! Газни камроқ бер! Камроқ! Бир текис газ бер! Бир текис!

Гилдираклар эгатнинг ўнқир-чўнқирига тушиб силкитади, тракторда амортизатор йўқ, у ёқдан-бу ёққа чайқалиб бораётганида газни бир текис тутиш қийин.

Лекин рулни икки қўллаб чангаллаб, акам ўргатгандай маҳкам тутаман. Акам бирда-ярим орқага қараб кўяди-ю:

— Ёмон эмас! Дуруст!— деб кўнглимни кўтаради. Шунанга қилиб юриб «Универсал» ҳайдашни ўрганиб олдим энди «ҳақиқий механизатор бўлдим», деб кузда мактабга бормай қўйдим. Ўша куз Ёлқин акам уйда жуда кам бўлар, кечқурунлари ишдан қайтган заҳоти мотоциклига миниб, қўшни қишлоққа жўнар ва хуфтондан кеч қайтар эди.

Мен беш-олти кун мактабга бормаганимдан кейин келин аям акамнинг олдида мени тергаб қолди:

— Нега ўқишга бормайсиз?

— Энди ўқимайман,— дедим.

— Нега? Бирон гап ўтдимми?

— Акамнинг ёнида ишламоқчиман.

— Иш бўлса қочмас, ҳеч бўлмаса ўрни битир,— деди Ёлқин акам.

— Сиз битирмагансиз-ку! Мен ҳам олти йил ўқидим, бўлди-да.

Келин аям акамга тагдор қилиб:

— Айтмабмидим?— деди.— Кичик аравалар каттасининг изидан юради. Ҳали ўғилларингиз ҳам бўй етса шундай дейди!

— Об-бо, ака Турсун-эй! Ҳали ўқишда ҳам менга эргашмоқчимисан? Ундай бўлса, мен сенга битта сиримни айтай. Кечқурунлари қўшни қишлоққа мотоциклда қатнаб юрганимни кўрганмисан?

— Ҳа, кўрганман.

— Сабабини айтсам, овоза қилиб юбормайсанми?

— Йўқ!

— Келин аянг жон-ҳолимга қўймади. Қўшни қишлоқнинг кечки мактабида ўқиярман, оғайни. Еттинчида!

— Мен ишонмадим:

— Ҳо, мени алдаяпсиз!— дедим.

— Худо урсин, чин!

— Мен сизни бирор марта мактабимизда кўрганим йўқ-ку.

— Бу мактабда эмас... Мен қўшни қишлоқнинг мактабига қатнаб ўқиярман, дедим-ку сенга, тушундингми?

Мен тушунмадим:

— Бизда ҳам еттинчи синф бор-ку! Нима килардингиз бошқа ёқларга бориб?

— Еттинчи — сенинг синфингдами?— кулиб сўради акам.— Энди мен сен билан бирга ўқийми? Парталарингга сигмасам-чи?

— Стул қўйиб беришади. Кечки синфларда стул бор!

— Э, бор-э ўша стулнинг билан!— деб акам қўл силтади.

— Турсунжон, гап стулда эмас!— деб келин аям ку-

либ-кулиб изоҳ берди:— Акангизга орият йўл бермаяпти. Мен ўқитувчи бўлган жойда бу киши дарс эшитсалар кулги-га қолармишлар!

— Менга уйда бераётган дарсларингиз ҳам етади,— деб акам хотинига ҳазил қилди.

Мен ҳам ичимда Ёлқин акамнинг тутган йўлини маъқуллаб кўйдим. Ҳадеб хотинининг айтганини қилаверадими?

— Лекин бошқа қишлоққа борганингиз тўғри, ака,— дедим.

Ёлқин акам менга жиддий тикилиб туриб:

— Бу гап шу ерда қолсин,— деди.— Ҳозир дарров китоб-дафтарингни йиғиштиру мактабингга йўргала! Тез бўл! Унингчини битирмагунингча мактабдан кетмайсан, тушундингми?

— Тушундим. Унингчини сиз билан баравар битирар эканмиз!

Мен еттинчи синфнинг дарсликларини қўлга олганимда энди Ёлқин акам ҳам шу дарсликлар бўйича имтиҳон топширишини ўйладиму бирдан кўнглим кўтарилди. Мен акамдай бўлишга интилиб юриб, шу нуқтада унга тенглашиб қолганимдан хурсанд эдим.

Бу ишга сабабчи бўлган келин аям эса шу кундан бошлаб кўзимга аввалгидан хийла эътиборли кўринадиган бўлди.

Ёлқин акам кундузлари доим банд, сабоқларини кечаси мен ухлаб қолганда қилса керак, унинг қўлига қалам-дафтар олганини жуда кам кўраман. Эрта тонгдан кечаси қоронги тушгунча дала, пахта дейди, трактор, машина дейди. Мотоцикли ҳам ўзига ўхшаб тиним билмайди. Мен унинг гоҳ дала йўлида, гоҳ тоғ-адирларда, гоҳ район йўлида мотоциклини ўқдай учириб бораётганини кўриб қоламан.

7

Ҳозир менинг хаёлимда мотоцикл бирдан акам мукофотга олган кўк «Волга» билан алмашинди. Рулда унинг ўзи. Келин аям тўртта боласи билан орқа ўриндикда ўтирибди. Мен акамнинг ёнидаман. Камчик довонидан ошиб, Тошкентга боряпмиз. Машина янги, сал газ берсангиз олиб қочади. Ёлқин акам айланма тоғ йўлларида учинчи тезлик билан рулни чирпирак қилиб бурганда филдиракнинг резиналари

асфальтга ишқалиб, чийиллаб товуш беради. Баъзида машинанинг олди муюлишдаги катта тошга бориб уриладигандай бўлади. Мен тез тормоз бермоқчи бўлиб, оёғимнинг тагини жон-жаҳдим билан босиб қоламан.

Лекин тормоз ҳам, руль ҳам Ёлқин акам томонда. У машинани жуда тез, жуда аниқ буриб ўтказиб кетади. Келин аям:

— Ботирлигингизга ишондик, энди секин ҳайданг!— деб илтимос қилади.

Ёлқин акам машинани секинлатади-ю:

— Гап ботирликда эмас!— деди.— Мен тезликни яхши кўраман-да!

— Биламан, сиз хавф-хатар билан ўйнашишни ҳам яхши кўрасиз!— дейди келин аям.

Орқада болачалар алланарсадан хавотирлангандай кўзлари катта-катта бўлиб, жим ўтиришипти. Ёлқин акам ўгирилиб, уларга кўз ташлайди-да:

— Бўпти, ҳозир машинани секин ҳайдайдиган Турсун акаларингга бераман!— деди.

Оҳангарондан нарида текис йўллар бошланади. Мен бу «Волга»нинг олиниш тарихинию ҳозирги сафаримизнинг сабабини эслаб кетаман...

Кишлоғимиз далаларининг нариги четида охири тоғларга уланиб кетган яланғоч адирлар бор. Бу ерларда бўри кўп бўлар эди. Бировнинг сигирини, бировнинг қўйини ёки эшагини шу адирда бўри еб кетгани ҳар йили оғиздан-оғизга ўтиб, гап бўлар эди. Адир ўзи қуп-қурук, у ер-бу ерида фақат шувоқ ўсади. Сув йўқ. Баҳор пайтларида ёмғир кўп ёгса адирнинг ажинлари орасидан сув оқиб келади. Лекин кўпинча бу сувга ҳам сассиқ хидлар, қорамойлар қўшилиб оқади, уни ичиб бўлмайди. Мана шунинг ҳаммаси сабабли бўлса керак, одамлар бу адирга «Бўри адир» деб ном қўйишган эди.

МТСлар тугатилиб, бутун техника колхозлар ихтиёрига ўтган йили Ёлқин акам шу адирда кўп айланадиган бўлиб қолди. Илгари МТСда ишлаган Жобир Тошбеков бизнинг колхозга раиснинг техника бўйича муовини бўлиб ишга келган эди. Ёлқин акам баъзи кунлари кечқурун уни бизникига бошлаб келар, икковлари колхоз давлатдан сотиб олган янги техникаю ундан фойдаланиш тўғрисида узоқ-узоқ гаплашишар эди.

— Лекин звено системаси ҳам жонга тегди-да, ака Жо-

бир!— деди Ёлқин акам.— Лахтак ерлар, ҳаммаёқ тут, машина айланмайди. Тутини олиб ташлай десангиз, ҳосилоту бригадирлар маҳкам ёпишади. Жанжаллашавериб безор қилишди.

Жобир Тошбеков акамнинг ҳар бир гапини маъқуллаб, бош ирғаб ўтирди-ўтирди-ю, бирдан:

— Ёлқинбек, Мирзачўлга кетиш керак!— деди.— Бу тутларни кўчириб тамом қилиб бўлмайди. Эскини ямаб, эсингиз кетгунча, янги ерларга боринг! Техника ана у ерда яйраб ишлайди.

— Ўзингиз ҳам борасизми?

— Келажакда, балки борарман. Ҳозир бу ердан жавоб беришмаса керак.

— Мен ҳам янги ер очишни аввал шу ерда машқ қилиб кўрсам-чи, ака Жобир?

— Бу ерларда кўриқ қани?

— Ана, Бўри адир турибди. Мен айланиб кўрдим. Тупроғи жуда яхши.

— Сув-чи?

— Мен бунинг ҳам мўлжалини олдим. Адирнинг тагигача ўзи оқиб боради. Агар «Андижон» насосидан биттасини ўрнатиб, қувур ётқизсак, сувни тепага отиб чиқараверади.

— Харажати катта бўлади-да. Раис кўнармикин?

— Сиз масъулиятини олсангиз, кўниши мумкин. Лекин кўнса, қилган харажати икки йилда қайтади. Нарёғи соф даромад.

— Бўлмаса, сиз мўлжаллаган жойни мен ҳам бир кўрай.

— Истасангиз, ҳозир олиб бораман. Ош дам егунча қайтиб келамиз.

— Юринг!

Улар иккови мотоциклга мингашиб, адир томонга кетишди.

Ёлқин акамнинг қишлоқ билан Бўри адир орасида, ундан кейин адир билан району шаҳар орасида бетиним қатнаши ўша кунлари бошланганича ой сайин кўпайиб бораверди.

Жобир Тошбеков «ҳамма ишга ўзим ёрдамлашаман» деган бўлса ҳам, кейин бошқа ташвишлар билан бўлиб кетди. Насос топиб келиб ўрнатишу адирга беш юз метрлик темир қувур тортиб чиқаришнинг бутун оғирлиги Ёлқин акамнинг елкасига тушди.

Акам биринчи йили очган ўттиз гектар ерда косадай, пиёладай, ундан катта ё кичик тошлар хийла кўп эди. Бу тошлар териб ташланмаса чопиқ тракторига осиладиган культиваторларнинг тигини синдириши мумкин эди. Бунинг учун чигит экишдан олдин янги ердаги тошларни битталаб териб, пайкалдан чиқариб ташлагунча акам ҳам роса тер тўкди, унинг бригадасига аъзо бўлиб кирган етти киши ҳам тиним билмади. Уйдан мен билан онам икковимиз ҳам чиқиб тош тердик.

Ахири, ер тобига келиб, чигит экилди. Ҳаш-паш дегунча кунлар қизиб, суғориш даври етиб келди.

Адирда очилган янги ер колхозимизга қарашли далаларнинг охирида эди. Катта сойдан ажралиб чиққан ариқнинг суви бошқа ҳамма бригадаларнинг еридан ўтиб бориб, кейин насос ўрнатилган жойга келарди. «Отанг мироб бўлса ҳам, еринг қулоқнинг бошида бўлсин», деган мақолнинг нималигини биз ўшанда билдик. Буёқда ҳали бино бўлгандан бери суғорилмаган адирнинг ери режага тушмай овора қилади. Ҳали у еридан каламушга ўхшаган жонворларнинг ини чиқиб, сувни ютиб юборади, ҳали бу ери нишаб чиқиб, сувни югуртиради-ю, эгат ювилиб кетади.

Шунинг устига насос чиқариб бераётган сув тўсатдан камайиб, жилдираб қолади.

— Бир гап бўлди!— деб акам пастга югуради. Мен унинг кетидан етиб бораман.

Қарасак, катта ариқдан сув келмай қолибди. Акам дарров насоснинг қизил тугмасини босиб, уни тўхтатди.

— Мотор қуруқ айланса, куйиб кетади,— деб менга тушунтирди.— Сен тепага чиқиб Абдурасулга айтиб туш. Юқоридаги сувга ҳозирча ўзи қараб турсин.

— Мен-чи, ака?

— Сен насоснинг олдида турасан. Сувни яна биронтаси ўзининг даласига олганга ўхшайди. Мен буёққа очаману ўзим қулоқнинг бошида тураман. Сув келиб мана бу ҳовуз тўлган заҳоти насоснинг оқ тугмасини босасан.

Ёлқин акам ариқ ёқалаб, узоқлаб кетди. Айтгандай, катта ариқнинг сувини қулоқнинг бошроғидаги бригадалар бўлиб-бўлиб олиб кўйган экан. Ҳолбуки, раис сувни тақсимлаганда «янги ер сувни кўп ичади» деб, Ёлқин акамнинг улушини каттароқ белгилаган эди.

— Инсоф ҳам керак-да, ахир!— деб Ёлқин акам қўшни бригадирларга қаттиқ-қаттиқ гапиради.— Насос куйиб кетса нима бўлар эди?

— Биз сувдан ўз улушимизни оляпмиз, холос!— деб улар ўзларини оқлашади.

— Улушингиз шунча кўпми? Кулоққа қаранг! Бутун ариқни битта кулоққа очиб юборибсиз-ку!

— Э, исқоти кулоққа босмаган эдим, сув ювиб кетибди! Ҳозир тўғрилаймиз! Ҳозир!

Кулоққа бир-икки кетмон тупроқ аралаш лой ташланади. Бу билан иш битмаслигини биладиган Ёлқин акам кетмонни қўлига олади-да, ариқ бўйидан чим ўйиб, кулоққа яхшилаб босади.

Шу тарзда тўрт-бешта кулоқ ҳар бригаданинг ўз улушига яраша режага солингандан кейин мен турган жойга ҳам сув етиб келади. Насоснинг ҳовузи тўлган заҳоти тугмани босаман. Насос гувиллаб ишлаб кетади. Мен суюниб, темир қувурларнинг ёнидаги сўкмоқ билан юқорига қараб чопаман. Лекин сув мендан олдин етиб келган бўлади.

Адирнинг тупроғи жуда зўр чикди. Сув берганимиз сари кўсақлар кўпайиб, пахта роса бўлиб берди. Қияроқ жойларида трактор сал эҳтиёт билан юргизилса ҳам, лекин янги ернинг атрофи очик, карталар машина ишловига мосланган. Ёзги каникулда мен ҳам бир ойдан ортиқ «Универсал» ҳайдадим. Кузда мактабимиз пахта теримига чикқанда мен яна Ёлқин акамнинг ёнига келдим у машинада пахта теришни ҳам ўрганиб олдим.

Комплекс механизацияга эътибор кун сайин ошиб борар, акамнинг адирда янги ер очиб, ҳамма ишни машинада қилаётганини мухбирлар бир-биридан ошириб таърифлашарди. Область газетаси акамнинг катта суратини: «Ёлқин Отажонов Бўри адир деб аталган жойни серҳосил пахтазорга айлантириб, ҳар гектаридан йигирма беш центнердан оқ олтин олди», деган сўзлар билан босиб чиқарди. Телестудиянинг оператори унинг қия жойда ҳам машинасини усталик билан ҳайдаётганини суратга олиб кетган эди, орадан тўрт кун ўтгандан кейин бу ҳаммаси экранда кўрсатилаётган пайтда диктор: «Комплекс механизациялашган бригаданинг бошлиғи Ёлқин Отажонов янги ўзлаштирилган ерда юқори ҳосил етиштириб, унинг ҳаммасини машинада териб олди», деган сўзларни йўғон товуш билан айтиб турди.

Ёлқин акам баҳордаёқ ўқариқнинг бўйига тол, терак эккан эди, ёзга бориб ҳаммаси кўкариб кетди. Янги очилган ернинг шабада яхши тегадиган кўкракдор жойига дала шийпони қурилган эди. Унинг атрофига ўтқазилган олма, ўрик, шафтоли кўчатлари ҳам битта қолмай кўкарди. Бир йил ўтгандан кейин эса ўрик билан шафтоли гуллаб ҳам берди. Ёлқин акам буни кўрган сари «адирда гап кўп!» деб, ҳар йили йигирма-ўттиз гектардан янги ер очар-

ди. Баҳорда жала сувларига кўшилиб, адирнинг юқори томонларидан окиб келадиган бадбўй қорамой — нефть экан. Биздан ўн-ўн беш чақирим нарида нефть конлари очилиб, вишкалар қурилди.

У пайтларда районимизда ҳали бульдозерлар йўқ эди. Адирда очилган ерларнинг қияси тикроқ жойларини текислаш учун Ёлқин акам бульдозерни кончилардан сўраб, олиб келиб ишлатди.

Адирда ўзлаштирилган ер тўксон гектарга етганда ҳосил ҳам ўттиз уч центнерга чиқди. Ёлқин акамга «Республикада хизмат кўрсатган механизатор» унвони берилди. Бу воқеадан районимиз раҳбарлари ҳам тегишли хулоса чиқаришди-ю, Ёлқин акамни «Волга» машинаси билан мукофотлашди. Тўғрироғи, районимизга тақсимот бўйича сотиш учун берилган битта «Волга»ни Ёлқин акамга сотиш ҳақида буйруқ чиқаришди.

Шу кундан бошлаб адирга келиб-кетувчилар кўпайди. Раисимиз райижроком билан гаплашиб, адир йўлларини текислатди, анча жойини асфальт қилдирди. Бу орада Тошкентдан келин аямнинг Азлар акаси Ёлқин акамни унвон билан табриқлаб телеграмма юборган эди.

— Газетадан ўқипти-да!— деди Ёлқин акам.— Қайнағамиз бизни энди тан олаётганга ўхшайди, Мунира, машинада ака Азларнинг уйига бориб келмаймизми?

Айвонда ўн ойлик ўғилчасини эмизиб ўтирган келин аям:

— Болаларни қандай қиламиз?— деди.

— Акангиз жиянларини кўришга келмадилар. Энди ўзимиз олиб бориб кўрсатайлик!

— Йўл жуда узоқ-да. Сиз руль билан бўлсангиз, мен бир ўзим тўрт болани қандай эплайман?

Акам менга қаради:

— Турсунни ҳам бирга олиб кетамиз, сизга ёрдамлашади.

— Ҳо-о, мен сизга болабоқар бўлар эканман-да!— дедим.

— Биз билан томоша қилиб келасан.

— Агар машина ҳайдашни ўргатсангиз бирга ҳайдашиб бораман.

Ёлқин акам машинасининг калитини чўнтагидан олди-ю, менга тутқазди.

— Ма! Аяйди деб ўйлайсанми? Қани, ўтир рулга. Терим машинасини ҳайдагансан. Бу ҳам ўшанга ўхшаган.

Ёлқин акам ёнимда ўтириб, ўргатиб турди. Икки ҳаф-

та ичида мен ҳам машинани дурустгина ҳайдайдиган бўлдим.

Айни қовун пишиғида гўзага ишлов бериш тўхтатилди. Акам раисдан тўрт кунга жавоб олди.

Мана ҳозир ҳаммамиз Олмалик йўли билан Тошкентга кириб боряпмиз. Шаҳар кўчаларини Ёлқин акам менадан дурустроқ билади. «Роҳат» кўлидан ўтганимиздан кейин рулни яна унинг ўзи олди.

8

Тошкентнинг камқатнов кўчаларидан бирига бурилиб, икки қаватли гиштин иморат қаршисида тўхтадик. Келин аям машинадан тушиб, кўча эшиги тепасидаги оппоқ кўнигироқ тугмасини босди. Кейин кўча эшигидан анча наридаги икки тавақали катта қизил дарвозага қараб кетди. Ичкаридагилар ўша дарвозанинг бир тавақасига ўрнатилган эшикдан кириб-чиқишини келин аям билар экан. Дарвоза эшигидан узун ипак халат кийган жувон чиқди-ю, келин аямга бир лаҳза жим тикилиб турди.

— Дилнозхон, мени таниёлмай турибсизми?— деб келин аям кулиб юборди.

Дилнозхон Азлар аканинг хотини экан. Келин аямни энди таниди-ю, кучоқлашиб, ўпишиб кўришди. Эшикдан ичкарига қараб:

— Азлар ака, Мунира келди! Мунира!— деб кичкирди.

Калта енгли оқ тенниска кийган Азлар ака югуриб чиқди.

Келин аямни пешонасидан ўпиб кўришди. Кейин машинанинг олдига келди. Ёлқин акам унга томон уч-тўрт қадам юриб борди. Назаримда, Азлар ака кўл бериб кўришмоқчи эди, лекин Ёлқин акам қишлоқчасига кучоқ очди.

Машинадан бирин-кетин жиянчалар туша бошлашди. Азлар ака болалар қаршисида чўнқайиб, каттасини бир кучоғига, ундан кейингисини иккинчи кучоғига олди. Шунда учинчи бола унинг олдига келди.

— Ие, бу ким?— деб Азлар ака синглисига қаради.

— Бу учинчи жиянингиз,— кулиб изоҳ берди келин аям.

Азлар ака «буниси кучоғимга сигмайди-ку!» дегандай шошиб қолди. Шунда Ёлқин акам менинг кўлимда ухлаб ётган кичик ўғилчасини қайнағасига кўрсатиб:

— Мана бу— тўртинчи жиянингиз,— деди.

Ёлқин акам бу гапни қайнағасига бир хушxabар оҳангида айтди. Чунки бизда боласи кўп отани «бадавлат экан»

сиз» деб мақтайдилар. Тоғалар ҳам жиянлари кўплигидан фахрланиб юрадилар. Лекин Азлар ака алланарсадан ташвишга тушгандай, кучогидаги болаларни бўшатди-да, қаддини тиклади.

— Фақат пахта планини ошириб бажаряпсизлар десам, ота-оналик планини ундан ҳам ошириброк бажарганга ўхшайсизлар!— деди.

Ёлқин акам бу гапни ҳазилга олиб кулди. Лекин келин аям акасининг сўзларида пичинг ҳам борлигини сизди шекилли, ўнгайсизланиб кичкинасини менинг қўлимдан олди.

— Қани, ичкарига киринглар,— деди Дилнозхон.— Машинани дарвозадан олиб кириш мумкин.

Азлар ака дарвозани очди. У мени шофёр деб ўйлаган экан. Машинани Ёлқин акам ичкарига ҳайдаб кирганини кўриб:

— Машина кимники?— деди.

— Ўзимизники.

— Ие, сотиб олганмисиз?

— Мукофотга теккан,— деди келин аям акасига.

«Волга»нинг кўкиш сиртига узок йўлда анча чанг ўтирган бўлса ҳам, лекин тахи бузилмаганлиги, янгилиги билиниб турарди. Азлар ака унинг фарасини ҳавас билан силаб:

— Лекин бунга яхши олибсизлар,— деб қўйди.— Буюрсин! Табриклайман!

Машина багажниги совга-саломга тўла эди.

Битта қўйни сўйиб, нимтасини докага ўраб олиб келган эдик. Онам бир сават анжиршафтоли териб берган, «тошкентликлар яхши кўради», деб сурп халтачада мош юборган эди. Яна гуруч, қовун...

— Қаерга туширай?— деб саватни кўтариб Азлар акага қарадим.

— Ойи, чиқинг, бу нарсаларга жой кўрсатинг,— деди Дилнозхон.

Унинг ўзи ҳам, Азлар ака ҳам совга-саломга қўл уришмади. Назаримда, рўзгор ва ошхона ишларини Дилнозхоннинг онаси қилар экан. Олтмиш ёшларга борган бу семиз аёл биз билан куюқ сўрашди, совгаларга қараб:

— Вой, овора бўлибсизлар-де!— деб қўйди.— Саватни ошхонага олиб кириш. Қовунни ҳам!

Бу орада Дилнозхоннинг отаси ҳам чиқиб, ҳаммамиз билан қўл бериб кўришди. Баланд бўйли, тепакал киши экан. Докага ўроглиқ гўштни қўлимдан олиб, подвалга тушириб осди.

— Қани, ичкарига марҳамат!— деб Ёлкин акам билан келин аямга қаради.

Очиқ эшикдан ойнадай ялтираб турган паркет пол кўринди. Келин аям акасининг жуда озода туришини, таъби нозиклигини қишлоқда бизга айтган эди. Биз шаҳарга тушганда киядиган янги кийимларимизни ва чет элда тикилган чиройли туфлиларимизни кийиб келган эдик.

Шундай бўлса ҳам, йўлда туфлимга чанг ўтириб қолганини кўрдиму уни остонада ечмоқчи бўлдим.

— Ана чўтка, тозалаб олинг!— деди Азлар ака.

Бир четда қора, оқ, қизғиш — ҳар хил чўткалар ва тўқ-қизил бахмал латта турган экан. Аввал Ёлкин акам, кейин мен туфлиларимизни чўткаладик-да, ичкарига қадам кўйдик.

— Кўл ювадиган жой буёқда,— деб Дилнозхоннинг отаси бизга ваннахонани кўрсатди.

Дилнозхоннинг онаси эса учта сочиқ олиб келиб, ваннанинг кафель деворидаги оқ чинни қозикқа илиб кетди.

«Чиннидай тоза» деган гапнинг маъносини мен шу ерга кирганда тушундим. Чўмиладиган жойи ҳам, кўл ювадиган жойи ҳам жонон чиннидай нафис, йилтираб турибди. Ёлкин акам майкачан бўлиб олиб, бет-қўлини юваётганда ёқимли бир ироқи совуннинг ҳиди димоғимга урилди. Кейин шу совунда мен ўзим ювина бошладим.

— Қизил тугмачали жўмракдан иссиқ сув келади, кўп очма, қуясан,— деб огоҳлантирди Ёлкин акам.

Мен сувни илиқ қилиб, узоқ ювиндим. Артинаётганимда ваннахонанинг ўнг деворига осилган катта тошойнада аксимни кўриб қолдим. Бу оппоқ чиннихона одамнинг чеҳрасини очиб кўрсатар эканми, ё шаҳарга келиб бирдан рангим кириб қолдим, ўзимга-ўзим аввалгидан хийла кўҳлик кўриниб кетдим.

Биздан кейин келин аям кичкинтойларни ваннахонага олиб кириб, бет-қўлларини ювиб чиқди. Кейин ҳаммамиз гилам тўшалган катта бир хонага кирдик.

Бир-бирига мос қилиб танланган стуллар, журнал столчаси, овқат столи, диван — ҳаммаси ниҳоятда озода, худди ҳозир сотиб олиб келингандай полировкаси ялт-юлт қилади. Ойнабанд сервант ичида қимматбаҳо чиннилар, олтин-кумуш қошиқчалар, қанддонлар. Уч тавақали тошойна уй ичидаги гўзал жиҳозларни ўзида акс эттириб, кўё икки баробар кўпайтириб кўрсатади.

Эшиги очиқ нариги хонадан пианино овози эшитилмоқда эди. Ўтаётиб қарасам, сочига лоларанг лента боғлаган

бир қизча очик турган нотага қараб, қандайдир машқни чаляпти.

— Камола, Мунира амманг келдилар, чиқ!— деди Дилнозхон.

Қизча бошини қимирлатиб «эшитдим» дегандай қилди-да, пианинодаги машқни охирига етказмагунча келмади. Биз стул ва диванларга ўтирганимиздан кейин сал ўтмай пианино овози тинди. Ичкари уйдан Камола чиқиб келди. Кейин билсам, ёши саккизда экан. Лекин ёшига нисбатан бўйи узун кўринади, ўзи озғин, кўзлари алланечук жиддий. У бизга тил учида салом берди. Келин аям боласини чап қўлига олиб, ўнг қўли билан Камолани бағрига босиб, чаккасидан ўпди. Қизча буни ёқтирмай афтини буриштирганига менинг кўзим тушди. Мен унинг бу оиладаги ёлғиз фарзанд эканини билар эдим. «Бувисию бобоси, дадасию онаси кўп суйиб ўпса керак, шунинг учун эркалатишлар ҳам меъдасига текканга ўхшайди», деб ўйладим.

— Асқар, Шамсия, Тўлқин!— деб келин аям болаларини чақирди.— Қани, Камола билан танишинглар! Келинлар, кейин бирга ўйнайсизлар!

Ёлқин акамнинг гапга тез кирадиган қобил болачалари орқам-кетин Камоланинг қаршисига келишиб, унга салом беришди.

— Нима ўйнаймиз?

— Қанақа ўйинчоғингиз бор?— дейишди.

Камола пианино қўйилган хонага кириб, эскириб қолган иккита кўғирчоқ олиб чиқди. Асқар кўғирчоқларни ёқтирмай:

— Мен қиз боламанми?— деди.

Биз кулдик. Камолага бу ёқмади шекилли, кўғирчоқларни тўрт яшар Шамсияга тутқазди-ю, йўлакка чиқди. Йўлакда иккинчи қаватга чиқадиган бежирим ёғоч зинапоя бор эди. Камола шу зинапоядан юқорига кўтарилиб кетди.

Азлар аканинг қайнатаси хозир пенсияга чиққан бўлиб, илгари катта бир лойиҳа институтининг директори бўлган экан. Бу икки қаватлик қулай квартиранинг режасини ўша институтнинг лойиҳачилари чизган экан. Квартиранинг орқа томонида ойнабанд верандаси ва қалин тоқлар соя солиб турган кичкина ҳовлиси бор эди.

Бизни бу квартиранинг ва ундаги жиҳозлару қулайликларнинг салобати босар, акам икковимиз бир-биримизга қараб, тортиниб-қимтиниб ўтирар эдик. Лекин биз ийманган сари болалар ўзларини эркин тутишарди. Асқар билан Шамсия зинапоядан юқорига чиқиб, пастга тушиб, қувлашмачоқ ўйнай бошлади. Азлар ака йўлакка чиқиб:

— Жиянчалар, йикиласанлар, бас!— деб уларни пастга олиб тушди.

Бу орада уч яшар Тўлқин трелляжнинг олдига бориб, атир шишасига тарокни уриб ўйнай бошлади. Ёлқин акам менга имо қилди. Ўрнимдан туриб, Тўлқинни столнинг олдига олиб келдим.

Столга оқ дастурхон ёзилган. Дилнозхон билан оналари ҳар бир меҳмон учун алоҳида тақсимчалар, биллур қадаҳлар, кумуш қошиқ ва вилкалар қўйдилар. Бир вақт қарасам, Тўлқин шу вилкалардан биттасини олиб оғзига тикяпти. Буни Ёлқин акам ҳам кўриб қолди-ю, вилкани ўглининг қўлидан олиб, дастурхон четига қўйди.

— Ҳечқиси йўқ, ҳозир ювиб келаман,— деб Дилнозхоннинг онаси вилкани ошхонага олиб чиқиб кетди.

Болалар алахситдим, ё бошқа сабаб бўлдим, мезбонлар билан гапимиз унча қовушмади.

— Дилнозхон, ҳали ҳам киностудияда ишляяпсизми?— деди келин аям.

— Ҳа, киоменталарни қирқиб-улаб, монтаж цехида ямоқчилик қилиб юрибмиз.

Дилнозхоннинг ойиси чинни лаганда қип-қизил қилиб пиширилган бутун-бутун товуклар олиб кирди. Кетидан кичкина гулгун косаларда укроп сепилган товук шўрва тортилди. Азлар ака битта арман коньяги билан «Искра» деган болгар шампанидан очди. Уйларига биринчи марта келганимиз учун, Ёлқин акамнинг унвони учун қадаҳ таклиф қилди.

— Ичмасак бўлмайди чамаси,— деб Ёлқин акам менга қаради.— Машинани сен ҳайдайсан-да.

— Майли!

— Менда битта қўшимча бор,— деди келин аям,— Азлар акам қишлоққа борганда маданият, билим тўғрисида кўп гапирган эдилар. Гаплари бекор кетмади. Мана бу йил Ёлқин акам кечки мактабни битириб, аттестат олдилар.

— Эндими?— деди Дилнозхоннинг оналари таажжубдан кўзларини ола-кула қилиб.— Тўрт болалик бўлганда-я!

Ёлқин акамнинг офтобда қорайган юзи қорамтил-қизғиш лавлагининг тусига кирди.

— Эзгуликнинг кечи йўқ, табриклаймиз!— деди Азлар ака.

— Энди институтни сиртдан битириб, диплом олишлари учун ҳам қадаҳ кўтарайлик!— деди келин аям. Унинг чап қўли ҳали ҳам кичик ўғилчаси билан банд. Шампани бижиллаб ўйнаётган фужерни ўнг қўлига олиб озгина ичди. Товук шўрвадан кейин дўлма келтирилди. Болгар қа-

лампири, бойимжон, помидор, ҳатто ўзимизнинг жўн бод-ринг — ҳаммасининг ичига гўшт қийма солиниб, шундай пиширилибдики, мен уй бекасининг пазандалигига қойил бўлдим. Ичмаганимнинг аламига овқатлардан роса едим.

Чоига ўтганимизда келин аям кўлидаги ўгилчасини ўзи-дан мумкин қадар узоқ тутиб ўрнидан турди. Кулиб:

— Бизни кечирасизлар!— деди-да, ваннахона томон шошилди.

Гап нимадалигини сезиб, ҳаммамиз кулиб кўйдик. Фақат Азлар ака кулмас, алланарсадан энсаси қотиб ўтирганга ўхшарди. Кўп ўтмай келин аям боласининг иштончасини янгилаб қайтиб келди.

— Қани, менга беринг-чи,— деб Ёлқин акам болани олиб тиззасига ўтказди. Унинг бу ўгли жуда ювош, «миқ» этмай ўтирарди-ю, катталари шўх эди.

Кўшни хонада пианино беўхшов даранг-дурунг қилиб қолди.

Тўлкининг:

— Менам чалай! Менам!— деган товуши эшитилди. Аскар унга:

— Бор кет, бўйинг етмайди!— деб ўшқирди.

Кейин даранг-дурунг баттар авжига чикди.

Азлар аканинг ранги оқариб кетди. Мен пианино талашаётган болаларни тинчитиш учун нариги хонага қараб чопдим. Пианинонинг қопқоғини ёпиб, болаларни бу уйга олиб чиққанимда Ёлқин акам уларга қаҳр билан қаради-да, келин аяма:

— Булар уйда мунча беадаблик қилмас эди-ку, нима бало бўлди?— деди.

Келин аям гапни ҳазилга бурди:

— Болалар тоғалариникида бир яйраб олишмоқчи-да. Меҳмонда ҳамма бола ҳам ўзини кўйиб беради.

Кўлини оқ салфеткага артаётган Азлар ака тагдор қилиб:

— Болаларда айб йўқ,— деди.— Ҳамма гап — бизнинг маданий савиямизда.

Бирдан Азлар аканинг уйимизга бориб айтган совуқ гаплари яна эсимга тушди. Ёлқин акам ҳам қайнағасига сергақланиб тикилди.

— Очиқроқ гапиринг, ака Азлар. Биз сиз билан дангал гаплашиб ўрганганимиз-ку.

— Бола — оиланинг гули. Фарзанд ширин. Буни ким билмайди? Лекин гап болаларнинг сонини кўпайтиришда эмас. Гап уларни тарбиялашнинг сифатида.

Келин аям гапни ҳазил-мутойиба билан юмшатмоқчи бўлди:

— Лекин сон билан сифат бир жойдан чиқадиган пайти ҳам бўлади. Диалектикадан биламиз-ку, микдорий ўзгариш аста-секин сифат ўзгаришига айланади. Болалар ҳам кўпчилик бўлса, тантиқланмай яхши ўсади.

— Лекин мен бугун сендаги сифат ўзгаришни кўриб турибман, Мунира,— деди Азлар ака ички бир дард билан.

— Яхши ўзгаришми? Қани, эшитайлик.

— Бир вақтлар сен Тошкентнинг «манаман» деган замонавий кизларидан эдинг.

— Ҳозир-чи? Нима, қариб қолибманми? А, Дилнозхон, биз сиз билан тенгдош эдик-ку? Турсунжон, сиз айтинг-чи, қайсимиз катта кўринамиз?

Келин аямнинг бичими тўла бўлса ҳам, юзлари ҳали ажинсиз. Болаларини кўрмаган одам уни киз бола деб ўйлаши мумкин. Лекин пардоз-андоздан юзи сийқалашган Дилнозхон менга келин аямдан кўра беш-олти ёш каттадек кўринарди. Буни Азлар ака ҳам энди пайқади шекилли, гапни бошқа ёққа бурди:

— Мен кимнинг ёши катта кўринишини айтаётганим йўқ, Мунира.

Орага оғир жимлик чўкди. Азлар ака синглисига, «сен кўп болалик қишлоқ аёлларидан бирига айланиб қоляпсан, олдинга эмас, орқага кетяпсан, эринг сени ўзининг маданий даражасига тортиб туширяпти», демокчилиги ҳаммага сезилди.

Акам қайнағаси билан сўз ўйини қилиб ўтиргиси келмади-ю, унга рўйирост жавоб берди:

— Тоғалар «жияним кўп» деб қувонар эди. Биз сизни суюнтирамиз деб буларни олиб келган эдик. Чакки қилган эканмиз чоғи?

— Йўқ, тўғри қилгансиз, биз хурсандмиз!— деди Дилнозхоннинг онаси.

— Ё бўлмаса замона кўп болани кўтармайдиган бўлиб боряптими?— деб Ёлқин акам яна қайнағасига кўзини қадаб сўради.

Азлар ака пичинг аралаш қулиб:

— Э, замона ҳамма нарсани кўтараверади,— деди.— Давлат кўп болали оналарга медаллар беради, нафақалар тўлайди.

— Лекин Мунирага «замонадан орқада қоляпсан» дегандай гапирдингиз?

— Мен... Муниранинг ўзи ҳам яйраб яшашини истайман, тушундингизми? Қачонлардан бери бизникига келгани йўқ эди. Мана, келди, кўряпман... Болалари буни бир нафас дам олгани қўймапти.

Акамнинг болалари қишлоқда менга ҳам тинчлик бер-

маслиги эсимга тушди. Менинг китоб-дафтарларимни торт-қилашган, шовқин-сурон солишган. Дарс тайёрлай олмай хуноб бўлиб онамга зарда қиламан:

— Буларингизга қарайсизми, йўқми?

— Сен ҳам қара-да! Бегонамисан?— дейди онам.

— Мен дарс тайёрлашим керак! Ҳаммаси қий-чув қилади. Жонга тегди-ку!

Бир вақтлар мен бу уйда ёлғиз боладай ўсган эдим. Энди ўша тинч, осуда кунларни қўмсасам, онам жеркиб беради:

— Ношукурчилик қилма! Худога шукур де! Мен қанча боламни тупроққа бердим! Бир эмас тўртта уканг бор, жон де! Ҳали яна бўлади! Илоҳим кўпайсин! Ўнта бўлса ўрни бошқа, кирқта бўлса қилиғи бошқа!

Мунира келин аям бу гапни эшитиб кайфи учади:

— Йўғ-е, аяжон! Ўнтасини мен эплотмайман! Мактабда ишларим тўлиб ётибди! Шу тўртталаси ҳам мени жуда шошириб қўйди-ку!

— Худо берса йўқ дейсизми, айланай! Боланинг тирноғига зор бўлиб юрганлар озми?

— Мунира, қўрқманг, аям ёрдам берадилар!— гапга қўшилади Ёлқин акам.— Хўп денг, Отажоновлар кўпаяверсин!

— Ҳа, мен ўзим ҳаммасини боқиб катта қиламан, айланай!— дейди онам.— Фарзанд — бу давлат. Ҳадемай катта бўлиб ёнингизга киради. Невараларимга жоним тасаддук! Ўригидан данаги ширин!

Онам чиндан ҳам жуда болажон эди, ҳатто кечалари ҳам невараларини ёнида олиб ётар, келин аям мактабдалигида уларга доим онам қарарди. Бизнинг қишлоқларда оиладаги болаларнинг сонини режага солиш тўғрисида гап очишнинг ўзи уят ҳисобланарди. Шаҳардан борган келин аям маданият, ўқиш тўғриларида акамга ўз фикрини ўтказса ҳам, бола масаласида акам билан онамнинг раёйига қарар, бусиз мумкин эмас, деб ҳисобларди.

Ҳозир ҳам у акасига эътироз қилиб деди:

— Азлар ака, бахт — оёқни узатиб тинчгина ўтиришда эмас!

— Нимада бўлмаса? Ахир сен ҳам дунёга бир марта келасан! Ўзинг ҳам яшаб қолишинг керак!

— Яшаяпман-ку... Болалар яйраса — мен ҳам яйрайман! Булар қувнаса — мен ҳам қувнайман! Болаларнинг ҳаёти менинг ҳаётимнинг давоми!

— Бу чиройли сўзларни қайси китобдан ёдладинг?

— Ҳаёт китобидан.

— Лекни ҳаёт бошқа, китоб бошқа!

— Хўп, бўлмаса, ўзингизнинг ҳаётингиздан гапиринг, ака Азлар,— деди Ёлқин акам.— Сиз мана шундай ажойиб уйда турасиз. Шароитингиз жуда ҳам яхши... Каттагина қизингиз бор... Шунинг ёнида яна бир ўғил бўлса... ортиқчалик қилармиди?

Азлар ака Дилнозхон билан маъноли кўз уриштириб олди-ю:

— Ортиқчалик қилмас эди,— деди.— Лекин мен Дилнозхонни унча қийнамоқчи эмасман. Ўзи нозик жойда ишлайди.

Дилнозхоннинг онаси «уҳ» тортди:

— Камола саккизга кирди. Ёлғиз фарзанд ўстириш жуда қийин-да! Дилнозхоннинг ўзи ҳам ёлғиз ўсган. Сал иситмаласа эсхонамиз чиқиб кетар эди. Ҳозир булар ҳам шу аҳволга тушган. Ҳеч бўлмаса яна битта неварам бўлса эди! Туғиб берса ўзим қарар эдим.

— Яна бошладингизми?— деб Дилнозхон онасини жеркиб берди.— Туғуруқхонада бир ўлимдан қолганим эсингиздан чиқдими? Кислород ҳидлаб, зўрға тирик қолганман-а!

— Лекин қийналганинг рост. Сосоғинг ёрилиб, қон аралаш сут келар эди-я!

— Грудница бўлиб, иситмам қирққа чиққани-чи? Эсла-сам этим жунжикиб кетади. Устимдан тилла сочсаларинг ҳам мен бу жаҳаннамга иккинчи тушмайман!

Келин аям мийигида кулиб:

— Дилнозхон, биз ҳам бунақа азобларни кўп кўрганмиз,— деди.— Дунёда неча миллиард одам бўлса, ҳаммасини очалари мана шунақа жаҳаннамдан олиб, ёруғ дунёга чиқарган.

Болалар яна зинапоядан тапир-тупур қилиб югуришга тушишди. Азлар ака гапни тезроқ якунлагиси келиб:

— Ҳар ҳолда,— деди,— болани қанча қилиш ҳар бир оиланинг ўз иши. Осиё, Африканинг яхши тараққий этмаган мамлакатларида болани кўпайтириб, овқат топиб беролмай, оч-яланғоч юрган аҳоли ҳам бехисоб. Бизда ундай эмас, албатта. Лекин бу нозик ишни маданий йўл билан режага солиб олиб бориш — бутун одамзод олдида турган муаммолардан бири бўлиб қоляпти.

— Режага солганда... ҳар бир оила қанча бола ўстириши керак?— кинояомуз кулиб сўради Ёлқин акам.

— Энди бу ҳар кимнинг имкониятига, хоҳишига боғлиқ. Бизнинг атрофимизда болани битта-иккитадан оширмаётган оилалар кўп.

— Ие, ахир, ҳамма сизларга ўхшаб, фақат битта бола ўстирса, юз йилдан кейин ҳозирги аҳолининг ярми ҳам қолмайди-ку? Жамият ишчи кучини қаердан олади?

— Ишчи кучи топилади, бунисидан кўркманг. Аҳоли ҳам жуда тез ўсапти. Айниқса, бизнинг Ўрта Осиёда.

— Ие, тез ўсаётган бўлса, сал секинлатиш керак экан-да?

Азлар ака лабини буриб, акамга жавоб бермади-ю, сингли-сига юзланди:

— Мунира, ҳеч бўлмаса сен бу масалага юзаки қарамагин! Ўзингни ҳам ўйла. Тўрт бола ўзи етарли. Ҳозир илму фан йўлини топиб берган. Энди чеклаш йўлига ўтинлар. Дилноздан сўра, йўл-йўриғини ўргатади.

Азлар ака биздан уялмай, шундай гапларни айтганидан Ёлқин акамнинг эисаси котиб ўрнидан туриб кетди.

— Э бўлди! Бизга энди жавоб! Қани, хола, дастурхонга омин қилинг! Раҳмат! Тўйдик!

— Сиз бу гапларни кўнглингизга олманг, болам. Маданий доираларда ҳозир ҳамма нарса очиқ айтиладиган бўлган!

Дилнозхоннинг онаси шундай деб, акамни кўярда-кўймай жойига қайтариб ўтказди.

Келин аям гапни яна ҳазил билан юмшатишга тиришди:

— Азлар ака, биз сизларга «болани сал кўпайтиринглар», десак кўнмаяпсизлар-а? Биз сизнинг гапингизга нега киришимиз керак?

Дилнозхон хандон ташлаб кулди-ю:

— Бўпти, ҳар ким ўз билганидан қолмасин!— деди. Сўнг Ёлқин акамга чой қуйиб узатди.— Қани, куёв, ширинликлардан олинг. Мунира кизлигида ҳам доим кўни-кўшниларнинг болаларини кўтариб юрарди. Бунчалик болапарвар бўлса, майли, биз учун ҳам болани кўпайтираверсин! Тегишимизни сизларга бердик!

— Ҳо-о, мунча саҳийсиз, Дилнозхон!— деди келин аям.— Дунёнинг бутун роҳати сизларга-ю, меҳнати бизга чиқарилган экан-да!

Азлар ака бирдан жонланиб:

— Сен ҳам роҳат-фароғатни истайсанми ўзи?— деди.

— Роҳат-фароғатни ким истамайди!

Ёлқин акам босиб-босиб чой ичди-да, терлаб кетди. У ўзини кўярга жой тополмай стулда безовталаниб ўтирар, дам-бадам чўнтагидан катак рўмолчасини олиб бўйнини, пешоналарини артар эди. Назокатли Азлар аканинг қаршисида унинг гавдаси бесўнақай, ҳаракатлари кескин ва кўпол кўринар эди.

— Ундай бўлса...— деб Азлар ака баҳсни яна бошидан бошламоқчи бўлаётганида нариги уйда бир нарса «тарс» этиб полга тушгани ва чил-чил сингани қулоғимизга чалинди.

Гап билан бўлиб болаларни унутган эканмиз. Пианино турган хонага чопиб чиқсам, пастак сервант олдида кўрканидан ранглари оқариб Тўлқин безрайиб турибди. Паркет полда гул қўйилган чиройли сопол ваза синиб ётипти.

— Эсизгина-ей, Ригадан олиб келган эдим-а!— деди Дилнозхон вазанинг гулдор синиқларини ердан териб оларкан.

— Ачинма, келган бало шунга урсин,— деб онаси уни юпатган бўлди.

Азлар акам жим. Унинг энди баҳслашгиси ҳам келмас эди.

Ёлқин акам болаларини уйдан чиқариб, машинага ўтказди-да:

— Биз энди кенгроқ жойга бормасак бўлмайди,— деди.

Ўша куни улар келин аямнинг амакилари турадиган ҳовлига бориб ётишди.

9

Эрталаб уйғонсам, атрофи ток сўрилари билан ўралган кенг айвонда ётибман. Устимда атир ҳиди келаётган майин гулдор чойшаб. Ёнбошга ағдарилсам, тагимда йиғма каравот — гижирлайди. Айвон шифтидаги фанерга чиройли нақшлар солинган, зарҳал жимжималар қилинган. Қаер бу? Кўча шовқини пастдан эшитилади. Бошимни кўтариб қарадим: айвон иккинчи қаватда.

Шунда Азлар аканинг қайнанаси эсимга тушди:

— Шунча жойдан овора бўлиб совға-салом кўтариб келибсизлар. Оналаринг эшитса «бир кеча ётмадиларингми?» деб хайрон бўлади. Ҳеч бўлмаса укангиз бизникида қолсин, Ёлқинбек!

Дилнозхоннинг онаси шундай деб кеча мени нариги ҳовлидан буёққа бошлаб келган эди. Ростини айтсам, мен ўзим ҳам Ёлқин акамнинг болаларидан толиққан эдим. Энди бир ўзим истаганимча тўйиб ухламоқчи эдим.

Ёстиқнинг тагига қўл тикиб соатимни олдим. Ўндан ошибди. Демак, ўн бир соат ухлабман. Ўрнимдан туриб кийинаётганимда ўзимни кушдай енгил сездим.

Ичкаридан пастлатиб қўйилган радионинг товуши эшитилди. Азлар акалар ишга кетган бўлса керак, деб ваннахонага тушдим. Қизил, кўг жўмрақларни навбатма-навбат бураб, сувни бир илтиб, бир совутиб, мириқиб ювиндим.

Йўлакка чиқсам Азлар ака турибди.

— Ҳа, Турсунбек, яхши ухладингизми?

— Куллук.

«Айтмоқчи, бугун шанба-ку», дедим, Азлар аканинг нега

уйда юрганини энди тушуниб. Кейин унга жуда хавасим келди. Ёлқин акамдай машхур бўлмаса ҳам, битта министрликнинг план-иктисод бўлимида ишлайди. Салқин идорада ҳисоб машинасининг кнопкаларини босиб, керак бўлганича чўт қоқиб, саккиз соат ишлаб келади. Тонг отадими, кун ботади, иши йўқ. Ҳафтада икки кун маза қилиб дам олади, эрталаб тўйгунича ухлайди.

Камолани бобоси кўчага айлантиргани олиб кетган экан. Ҳаммаёқ тинч, осуда. Ошхонадан хушбўй қаҳва хиди келди. Дилнозхоннинг онаси Азлар ака икковимизни ўша ёққа таклиф қилди.

— Бошқалар нонушта қилиб бўлди,— деди.— Қани, келинг, Турсунбек. Мен ойингиз бериб юборган гўштдан кий-малик мастава қилдим. Ана қатик, мурч. Керагича солинг. Тор-тинманг!

Азлар ака ярим коса маставадан кейин қора қаҳвага ўтди. Мен кўк чой ича бошладим.

— Вақт тез ўтар экан-да,— деб қўйди Азлар ака менга бошдан-оёқ бир кўз ташлаб.— Қишлоқларингга борганимда кичкина бола эдингиз-а! Ҳозир бўйингиз Ёлқин ака-нигизга баравар келади.

Мен ўзимча бари кулиб олдим у яқинда бўй ўлчашгани-мизда Ёлқин акамдан хиёл баланд келганимни айтдим.

— Ҳа, ҳозир укалар акалардан ўзадиган замон бўляпти ўзи. Бизнинг тенгдошларимиз уруш вақтида тўйиб овқат емай, меҳнатни кўп қилиб, бўйга секинроқ ўсди-да. Сизлар-нинг бўйга тортадиган пайтларинг тўқчилик, маъмурчилик даврига тўғри келди. Қалай, ўнинчини битирдингизми?

— Бу йил битирдим.

— Ие, институтга кирмадингизми?

— Бизнинг синф ўн бир йиллик-да.

— Бўлмаса институтга келаси йил ариза берсангиз керак.

— Билмадим. Битирувчилардан беш-олтитамиз қишлоқда механизатор бўлиб қолсакми, деб юрибмиз.

— Ёлқин акангизнинг изидан бормоқчимисиз?

Азлар аканинг бу саволида билинар-билинмас киноя бор эди. Уларнинг кечаги баҳслари эсимга тушди. Уйда акамнинг болалари дарс тайёрлашга халақит берганда ноли-ганларим, бугун бу ерда Азлар аканинг фароғатли маданий турмушига хавасим келганлари кўнглимдан бир-бир ўтди. Инсон қандай яшаши керак? Не-не орзу-умидлар билан дунёга келганмиз, умримизни қандай ўтказсак беармон кетамиз?

Бу саволлар ҳозир Азлар ака киёфасига кириб, мен-

га тикилиб тургандай бўлди. Шу вақтгача мен фақат Ёлқин акамга эргашир эдим, ундан ибрат олар эдим. Лекин Азлар ака менга «сен мустақил одам эмасмисан? Ҳаётда ўз йўлингни топиб юролмайсанми?» дегиси келиб кинояли кулимсираб турарди. Агар мен унга, «ҳа, акамнинг изидан бормоқчиман», десам, мустақил одам эмаслигимни бўйнимга оладигандек бўлдим. Ўн саккиз ёшида ким мустақил бўлишни истамайди дейсиз!

Менинг ўша кунги фикримга биноан, инсон қандай яшаши кераклигини Ёлқин акамдан кўра Азлар ака яхшироқ билар эди.

— Ёлқин акамнинг фидойилиги жуда яхши,— деди Азлар ака менинг кўнглимдан нима ўтганини сезганга ўхшаб.— Ғайрати ҳам, обрўси ҳам жойида. Лекин мен... Бир чеккасини кеча айтдим... Одам бир томонлама кетиши керак эмас-да.

— Қанақасига... бир томонлама?

— Одам элга таниламан деб, ҳамма оғир юкка елкасини тутиб беравермасдан, ўзи ҳам яшай билиши керак... Сиз ҳали ёшсиз, Турсунбек. Бунақа гапларнинг маъзини чақишингиз учун яна кўп нарсани билишингиз керак. Менинг сўзимга кирсангиз, бутун кучни ўқишга беринг. Мактабни битиргандан кейин тўғри университетга келинг.

— Қишлоқда ҳам кимдир қолиши керак-ку.

— Э, сиз бунинг гамини еманг! Фарғона водийсининг қишлоқларида одам жуда кўп.

Енгил кулги билан айтилган бу сўзлардан мен ҳам кулдим. Азлар акамнинг маслаҳатини ўйлаб кўришга сўз бердим.

Ўша куни Ёлқин акамнинг машинасига тушиб, Тошкентни томоша қилиб юрганимизда Азлар ака билан бўлган суҳбат бир неча марта эсимга тушди. Илгари Тошкент мен учун қўл етмас бир юксакликдаги афсонавий шаҳар эди. Мен бу шаҳарни доим экранларда кўришга, радио-телевизорлардан таърифини эшитишга ўрганиб қолган эдим. Лекин ўзим ҳам қачондир бир вақт шу шаҳарга келиб яшашим мумкинлигини хаёлимга келтирмас эдим. Бу тўғрида орзу қилишга ҳам журъат этолмасдим.

Ҳозир ўйлаб қарасам, менга ўхшаб қишлоқдан чиққан қанча-қанча йигит-қизлар Тошкентга келиб ўқияпти. Аввал ўқиганларидан аллақанчаси машҳур-машҳур кишиларга айланиб, Тошкентда туриб қолган. Мен Фарғона водийсидан чиққан катта олимлар, ёзувчилар, давлат арбобларини эслаб бошладим. Уларга етолмаганимда ҳам, пойтахт учун жуда керакли бир кадрга айланиб, шу ерда ишлаб юрган мута-

хассислар қаторидан жой олишим мумкин эмасми? Кейин, балки мен ҳам Азлар акага ўхшаб чиройли бир квартира оларман. Онам, акам меникига ҳам меҳмон бўлиб келишар. Албатта, мен уларни Азлар акадан бошқача кутиб олган бўлардим. Мен бу одамнинг маданиятини ўргансам бас, одамгарчиликда, тантилиқда Ёлқин акамнинг олдидан ўтаверсин. Умуман, мен уларнинг икковидан ҳам фақат ўзимга ёқадиган томонларини оламану, кейин ўзимнинг мустақил йўлимдан кетаман.

Тўғри, менинг мустақил йўлим ҳали хаёлимда калаванинг ипидай ўралиб, қатланиб ётипти. Мен бу калаванинг чигалини ёзиб, унинг қатимларини йўлга айлантиришим керак. Бунинг учун аввал калаванинг учини топишим керак.

Калаванинг учини менга Тошкент топиб беради. Менинг мустақил йўлим олий мактабдан бошланади.

Мана шу ўйни кўнглимга маҳкам тугиб қишлоққа қайтидим.

10

Пахта терими тугаган, қишлоқ уйларининг олдида гўзапоя ғарамлари пайдо бўлган, йил бўйи тиним билмаган одамлар ҳам, далалар ҳам энди ишдан бўшаган пайтлар эди.

Декабрь ойининг бошида қор бир ёғди-ю, кейин яна офтоб чарақлаб, ҳаво илиб кетди. Ёлқин акам адирдан очган ерларини қор тушмасдан олдин шудгорлаб бўлган эди. Қор эриб кетгандан кейин адирга яна бир чиқиб тушди-да:

— Ер жуда тобига келибди,— деди.— Турсун, ўқишингдан бир-икки кунга жавоб сўра. Баҳорда очмоқчи бўлган йигирма гектарни ҳозир оча қоламиз.

— Яна тош терамизми?— дедим мен безиллаб.

— Ҳозир бир сидра териб ташламасак, ер ҳайдагандан кейин юриш қийин бўлади.

— Терим пайтида икки ярим ой ўқимадик. Яна жавоб сўрасам, битирув имтиҳонларини қандай топшираман?

— Биз ишлаб юриб ҳаммасини топширдик-ку. Мунча ваҳима қиласан!

Мен Ёлқин акамнинг сўзини икки қилиб ўрганмаган эдим. Яна адирга тош теришга чиқдим. Адирда биз очмоқчи бўлган ер қишлоқдан кўриниб туради. Дарахтлар баргини тўккан, ҳовлилар, кўчалар очилиб қолган. Терилган тошларни пайкал четига чиқариб шақирлатиб тўкканимизда қишлоқдагиларга эшитилса керак, одамлар ўгирилиб қарашади. Кечкурун чар-

чаб, зилдай оғирлашиб уйга қайтаётганимда гузарда Фармон бригадир учраб қолди-ю, юзимга ачингандай тикилиб туриб сўради:

— Ҳа, бу Ёлқин аканг мажбуриятларининг ҳаммасини бажарган эди-ку. Адирдан ер очиб, ўттиз беш центнердан пахта берганини мақтамаган газета қолмади. Телевизорда ҳам икки марта чикди. Яна чаласи қолган эканми?

— Энди келгуси йил ҳисобидан ер очяпмиз.

— Об-бо, шоввозлар-ей! Яна хизмат кўрсатмоқчи экансизлар-да! Ёлқин аканг бундан ҳам каттароқ бир унвонни кўзлаяпти чамаси!

Илгари бунақа пичинглар менга унча таъсир қилмас эди. Мажлисларда Ёлқин акамни ишқмасларга ибрат қилиб кўрсатиб: «Отажонов қилган ишни нега булар қилолмайди? Нима, буларнинг кўли биттами? Ё акли яримтами?»— деб қаттиқ тегадиган одамлар бўлар эди. Бундан алами келган баъзи бировлар Ёлқин акамни орқаворатдан: «Хизмат кўрсатяпти!», «Обрўнинг кетидан кувяпти», «Мукофот учун ўзини томдан ташлайди!»— деб киноя қилишар эди. Бу киноялар менинг қулоғимга чалинса ишқомга бўйи етмаган тулки узумни «пуф сассик» деганини эслаб кулар эдим.

Лекин ҳозир кўпчилик дам олаётган декабрь ойида биз адирнинг тошини шақирлатиб, ер очиб юрганимиз менга ҳам ҳаддан ортиқ бир ҳаракатдек кўринар эди. Шунинг учун Фармон мўйловнинг пичинги бу гал менга жуда қаттиқ ботди.

— Акамнинг унвонига ҳасад қилсангиз, сиз ҳам жонингизни койитиб ишланг!— деб мўйлови оқариб қолган кекса одамга жуда аччиқ гаплар айтдим.

Оғизда мен Ёлқин акамни ёқласам ҳам, ичимда ундан ранжиб юрар эдим. Бир куни акамнинг ўртанча ўғли янги тарих китобимнинг расмини кўраман деб, уч-тўрт варағини йиртиб қўйибди. Кейин беш яшар Шамсия физика дафтаримга сиёҳ тўкиб юборди.

Болаларга кўпроқ онам қарар эди. Келин аямнинг юзида яна жигарранг доғлар пайдо бўлган, қадам олиши оғирлашган. Болалар унинг ҳам конспектларига тегади, ўқитувчилик қилишини йил сайин оғирлаштиради. Лекин она ҳаммасини кўтаради, кўп нарсаларни ҳазилга буриб, кулги билан енгади. Фақат мен тажанг бўламан. Азлар аканинг «одам бир томонлама кетиши керак эмас», деган сўзлари қайта-қайта эсимга тушади.

Ёлқин акам бир томонлама кетаётган бўлади-ю, лекин буни ўзига айтолмайман. Мен унинг раъйига қарши гапириб ўрганмаганман. Шунинг учун ҳаммасини ичимга ютиб юрвердим.

Қиш ўтиб, яна ёз келди. Мактабда имтихонларимиз тугади, ўртача баҳолар билан бўлса ҳам аттестат олдим. Тошкентга, университетнинг физика факультетига керакли ҳужжатларни тайёрлаб қўйдим.

Тўққизинчи синфда ўқийдиган Ҳалима деган қиз бултурдан бери кўзимга оловдай кўринар эди. Мен унга кўнглим борлигини айтолмас эдим. Қиз ҳам ишқ-муҳаббат тўғрисида гап очилса, уялиб қочиб кетарди. Фақат мен университетга ўқишга кетмоқчи бўлаётганимни эшитган куни Ҳалима бирдан ўзини яқин олиб шивирлади: «Қирсангиз, мени ҳам ёнингизга чақиринг, бораман!»— деди. Қизнинг менга майли борлигини унинг шу сўзларидан сезгандай бўлдим.

Энди ўқишга кириш мен учун Ҳалима билан топишишнинг ҳам ягона йўли бўлиб кўрина бошлади.

Бироқ Ёлқин акам бу йил мени Тошкентга юборгиси келмагандай бўлиб гапирарди:

— Ўқишга қирсанг хўп-хўп, лекин қиролмасанг чатоқ бўлади-да. Ундан кўра бир-икки йил далада ишлаб, стаж орттириб борсанг дуруст эмасми?

— Умримнинг ярми далада ўтди-ку.

— Майли, борсин, қиролмаса ҳам ҳовури босилиб келади,— деди онам.— Армон қилмайдиган бўлади.

— Мен Азлар акамга хат ёзиб бераман, танишлари бор, йўл-йўриқ кўрсатади,— деди келин аям.

Шундан кейин Ёлқин акам ҳам ён берди.

— Бўлмаса кетгунингча ғўзанинг сувига қарашиб тур,— деди.— Бу йил сув бултургидан ҳам оз. Жуда қийнаб юборяпти.

— Хўп,— деб мен истар-истамас адирга чикдим.

Кун иссиқ. Сув бултургидан озу ер кўпайган. Янги очилган ўн гектарда инлар, ўпқонлар жуда кўп экан. Ўқариқдан эгатга етиб боргунча сувнинг баракаси учиб, жилдираб қолади.

Ёлқин акам сувни қандай кўпайтиришни ўйлаб, дўпписини бошида айлантириб-айлантириб кўяр эди. Шунга қараганда, унинг ҳаёлига янги бир фикр келмоқда эди.

Бир кун у машинасини миниб шаҳарга тушиб кетди-ю, йиғирма метрлик узун брезент мато олиб келди. Халтачада ботинканинг ип ўтказиладиган тешигига қадаладиган пистон-симон нарсалар ҳам бор эди.

Ёлқин акам онамга бу брезентни қандай тикишни, пистонларни қандай ўрнатишни узоқ тушунтирди:

— Мен радиода эшитганман, бир олим брезент шлангани ўқарик ўрнида ишлатса бўлади, деган.

— Ўша олимнинг сенга биттасини бера қолса бўлмайдами?

— Мен уни қаёқдан топаман? Ортиқчаси борми-йўқми, ким билади. Ундан кўра, ўзимиз тика қоламиз. Ипини бақувват қилинг, насосдан сув босим билан келганда ёрилиб кетмайдиган бўлсин. Пистонни ҳам олтмиш сантиметрга битта қадайсиз. Эгатимизнинг ораси шунақа.

Онам тикаётган брезент шланганинг шакли тандирнинг энгчасини эслатар эди. Онам уни бир-икки марта қисқа қилиб «енгча» деб атади. Кейин Ёлқин акам ҳам:

— Енгчани кўтар! Енгчани қувурга ула!— дейдиган бўлди.

Ўша вақтларда юмшоқ шланга билан ғўза суғориш Мирзачўлда бошланганмиди, йўқми, билмайман. Лекин Фарғона водийсида бу ишни биринчи бўлиб бошлаган Ёлқин акам бўлди. Онам тиккан енгча сувни тежаш билан бирга сувчининг ишини ҳам хийла осонлаштирар эди. Сувчи одатда ҳар эгатнинг бошида ўқарикдан кулоқ очади. Кейин уни сув уриб кетмайдиган қилиб кўтаради, чим босиб ёки сариқ қоғоздан кўйиб, оқимни маромига келтиради. Биз энди бу майда ишлардан қутулдик. Пастдан насос отиб чиқариб бераётган сув ариққа тушади. Ариқнинг бир четига темир қувур қўйганмиз: енгчанинг учини қувурга кийгизиб, сим билан боғлаймиз. Сув қувурдан енгчага ўтади. Ўқарик ҳам, кулоқ ҳам керак эмас, ҳар эгатнинг бошида мунчоқнинг кўзидай пистон-тешикчалардан биттаси турибди. Сув шу пистонлардан ипак қатимчалардай отилиб чиқади-ю, эгатларга бир маромда таралиб кетади.

Ёлқин акам ўйлаб топган бу ишни қўшни областдан келган ўзаро текшириш бригадаси жуда мақтаб кетди. Кейин область газетаси акамнинг бу иши ҳақида катта мақола босиб чиқарди.

Бу мақтовлар менга ҳам хуш ёқар эди-ю, лекин енгчани бир пайкалдан иккинчисига кўтариб ўтказиш кун сайин қийинлашиб борар эди. Брезент ўзи сувга бўккандан кейин оғирлашиб кетар экан. Бунинг устига бизга оқиб келадиган сув ёзда ҳам жуда лойқа бўлади. Бўтана сувнинг лойқаси эртадан-кечгача брезентга ўтира-ўтира, уни зилдай оғирлаштириб юборар экан. Ёлқин акам мендан хийла бақувват бўлса ҳам, қирқ метрлик узун енгчанинг учини елкасига олиб, бошқа пайкалга судраб ўтказаетганда бутун гавдаси майишиб, бўйин томирлари бошмалдоқдай бўртиб чиқади. Мен кўтарганимдаку, тиззаларим букилиб, борлиғим титраб, суякларимгача зиркираб кетади. Шу ҳолатда енгчани эллик-олтмиш қадам жойга судраб борсам, нафасим тикилиб, анча вақт ўзимга келолмайман. Елкам ҳам ёниб кетаётгандай бўлади.

Офтоб жизгинак қилиб қиздираётган кунларнинг бирида пешинга яқин қувурдан келаётган сув жуда озайиб қолди.

— Пастдаги ноинсофлар яна кулоқни очганга ўхшайди!—

деди Ёлқин акам.— Турсун, сен енгчани юқориги пайкалга ўтказ, унгача мен сувни тўғрилаб келаман.

Ёлқин акам дала шийпонида турган пахталик пуфайкасини, брезент қўлқопи ва ўткир ўроғини олиб пастга тушиб кетди.

У ери қулоқнинг бошида бўлган, дўппи тор келганда Ёлқин акамнинг сувини ҳам ўз ғўзаларига буриб юборадиган сувчиларга қарши битта чора ўйлаб топган эди. Адирнинг тагида, ариқ бўйларида сертикан ёввойи жийдалар, янтоқ ва қаррақлар ўсар эди. Ёлқин акам куннинг иссиғида шу тиканлардан кучок-кучок ўриб, ўғринча очиладиган қулоқларга элиб босар эди.

Ќўза сугорадиган одамлар ҳаммаси ялангоёқ юради. Бу тиканларни олиб ташлаб, қулоқни яна очиш сарпойчан одамга осон эмас.

— Агар ким қулоқни очса, товонига кирган тикандан топаману масаласини раиснинг олдида қўяман!— дерди Ёлқин акам қўшни бригаданинг сувчиларига.

Унинг улушини рўйрост олишга ҳеч ким журъат этолмас эди. Лекин кўзини шамғалат қилиб қулоқни очмоқчи бўлганларга тикан анча тўсқинлик қиларди. Унгача бизга сув кўпроқ келарди.

Ёлқин акам ўроқни елкасига ташлаб, яна тикан ўришга кетгандан кейин мен енгчанинг учини қувурдан бўшатиб олдим. Лойқага тўлиб чўяндай оғирлашиб кетган қирқ метрлик брезентни текис жойда судраш ҳам бир сари экан. Юқоридаги пайкалимиз анча баланд эди, судраб бораётиб, ҳар беш метрда бир тўхтаб қоламан. Офтоб тепадан олов пуркаб турибди. Қора терга ботиб кетдим. Ахири енгчани эгатларга тўғрилаб, учини юқоридаги қувурга кийгизиб боғладим. Брезент пучайиб ётибди, ҳали сув етиб келгани йўқ. Келса ўзи оқаверар, дедиму дала шийпонида қараб кетдим.

Ёмон чанқаган эканман, устма-уст икки чинни коса сув ичдим. Совуқ сув одамни бўшаштиради. Шийпонинг шабада тегадиган соя томони кўзимга жуда ёқимли кўринди. «Бўш қолсам тайёрланаман» деб уйдан физика, математика дарсликларини олиб келиб қўйган эдим. Ёлқин акам пастдан сув ёқалаб келгунча бирпас ёнбошлаб китоб ўқигим келди. Сояга шолчани тўшаб, чўзилдим.

Китоб ўқиб ётиб ухлаб қолганимни ўзим билмайман.

Боя мен енгчани судраб ўтказаётганимда машинада тикиб уланган жойи катта оғирликка бардош беролмай сўкилиб кетган экан. Аксига олиб, яна ўша жойи қатланиб ҳам қолган экан. Енгча пучайиб ётганда мен бунга эътибор бермаган эканман. Ёлқин акам пастдан сувни катта қилиб чиққандан кейин енгча сувга тўлиб, қатланган жойи шишиб чиқади.

Чоки сўкилиб кетган улоқ жойидан сув отилиб кетади-ю, бирпасда уч-тўрт эгатни сув ювиб, ғўзаларнинг томири очилиб қолади.

Мен Ёлкин акамнинг:

— Турсун, қаёққа йўқ бўлдинг, Турсун?!— деган ҳайкиригидан чўчиб уйғондим.

Кўзимни укалаб чопиб борсам, Ёлкин акам енгча уланган қувурни бекитиб, сувни нариги ўқариққа тўғрилаяпти. Пайкалнинг этагида — сув кўллаб турган жойда ғўзаларнинг фақат учи кўринади, холос. Буёқда томири очилиб қолган юзлаб ғўзалар... Мен эсанкираб қолиб:

— Нима бўлди ўзи, нима бўлди?— дебман.

Ёлкин акам менинг ухлаб қолганимни бир қарашда сезди. Лой кўлларини сувда чайишни ҳам унутиб менга яқинлашди.

— Мен бу сувни ёқалаб келгунча жигарим қон бўлиб кетдику, шўртумшук! Сен ҳаммаёқни расво қилиб қандай ухлаб ётасан?

— Мен китоб ўқийман деб кўзим кетибди. Имтиҳонга тайёрланаяпман.

— Ё энди бари бир кетаман деб, ҳалитдан жонингнинг роҳатини кўзлаб қолдингми, шўртумшук?!

Ҳозир унинг борлигидан газаб аралаш нафрат ёғилаб турганга ўхшарди. «Жонингнинг роҳатини кўзляяпсан» дегани мана шу адирда бошдан кечирган ҳамма машаққатларимни, Фармон бригадирнинг кинояларию Азлар аканинг гапларини бирдан эсимга туширди. Кўнглимда тўпланиб юрган мураккаб туйғулар кўзгалиб кетди.

— Роҳатдан гапирманг, Ёлкин ака!— дедим.— Бу чўян ичакни судрайвериб, елкаларим яғир бўлиб кетди! Қишда ҳамма дам олганда ҳам тош териб, ер текисладим! Одамлар пичинг қилиб кулиб юрибди. Унвон олдингиз, машина олдингиз. Яна нима керак? Уйда дарс тайёрлай десам, болаларингиз тинчлик бермайди. Бу нима деган гап? Орден-медал камроқ бўлса бўлар! Мунча энди...

Ёлкин акам мендан бундай гап чиқишини ҳеч кутмаган бўлса керак, бир лаҳза тахта бўлиб қотиб турди. Кейин юзини-юзимга яқин келтирди-да, олов чакнаётган кўзларини кўзларимга қадаб, вужуди титраб сўради:

— Ие, вей, мен ҳали бу ишларни унвон учун қилган эканманми? Машина учун-а? Болаларни ҳам медал олиш учун кўпайтираётган эканман-да? А?!

— Ҳа, бўлмаса нега кўрпангизга қараб оёқ...

Гапимни охирига етказолмадим. Ёлкин акамнинг ҳали юйи қуримаган панжаси жағимга шундай зарб билан урилдики, уч-тўрт қадам учиб кетдим...

Орадан бир ойча вақт ўтди. Тун ярмидан окканда студентлар ётоқхонасининг тўртинчи қаватида энсиз сим каравотни гичирлатиб ухлаёлмай ётганимда акамнинг шапатиси яна бир эсимга тушди. Хафачилик ҳам кўша келади деганлари рост экан. Ҳаётнинг кейинги зарбаси менга бу шапатидан юз чандон оғир туюлмоқда эди.

Яқиндагина университетнинг физика-математика факультетига хужжат топшириб, имтиҳон варақаси олган эдим. Сурагим ёпиштирилган шу варақага қараб, каникулга кетган студентларнинг ётоқхонасидан жой беришган эди.

Ўқув корпусларининг ичи-таши гиж-гиж одам. Конкурс катта. Ҳар ўринга беш-олтитадан ариза тушган. Кўмакка келган ота-оналар, қариндош-уруғлар беҳисоб. Лекин ҳамма жойда қўлларига қизил латта боғлаган навбатчилар турибди, бегона одамни ичкарига киритишмайди.

Мен эса имтиҳон варақасини кўрсатиб, истаган жойимга бемалол кириб-чиқаман, энди доим шундай бўлади, деб умидланаман.

Бироқ кечадан олдинги куни ёзмадан йиқилиб чиққанларнинг рўйхатини эълон қилишганда бирдан Турсун Отажонов ҳам чиқиб қолди.

Мен аввал ишонмадим. Тўғри Азлар аканинг олдига бордим.

— Мактабда математикадан доим «беш» олар эдим,— дедим.— Ўқитувчимиз «сен математикадан мен билганчалик биласан» деб мактар эди.

Эртаси куни Азлар ака университетга келди. Таниш домларнинг ёрдамида бир амаллаб ичкарига кирди-ю, қабул комиссиясининг секретарига арз қилди:

— Англашмовчилик бўлганга ўхшайди. Биз ҳам институтда олий математика ўқиганмиз. Иложи бўлса, Отажонов Турсуннинг ёзма ишини топиб келиб беринг. Ўзимиз бир кўрайлик.

Секретарь қиз имтиҳон варақамни олиб ичкарига кириб кетди-ю, анчадан кейин ёзма ишимни кўтариб чиқди. Қизил қалам теккан жойлари кўзимга қонли ярадай даҳшатли кўринди. Бу яралар битта-иккита эмас.

— Ўндан ортиқ хато,— деди Азлар ака бошини чайкаб.— Ҳаммаси тўғри кўрсатилган. Мулла Турсун, математика ўқитувчингиз сиз билганчалик билса, айб ўша одамда. Бундан ташқари, сиз қишин-ёзин далада ишлаб, дуруст билим ололмагансиз.

Энди бу гапларнинг менга нима кераги бор? Секретарь қиз хужжатларимни топиб чиқди-ю:

— Кейин овора бўлиб юрманг,— деб кўлимга қайтариб берди.

Имтиҳон варақасини эса олиб қолди. Энди минг ялинсам ҳам кўлига қизил латта боғлаган навбатчилар мени иккинчи имтиҳонга киритишмайди.

Ётоқхонада ҳам бугун сўнги марта тунаяпман. Эрталаб кетишим керак. Лекин қаёққа?

Хаёлимда менинг йиқилиб чиққанимни билмайдиган, «нега шундай бўлди?» деб сўрамайдиган, таниш-билишлар йўқ бир жой излайман.

Кеча Азлар ака:

— Албатта бизникига келинг,— деб тайинлаб кетган эди.— Ўзим сизга Тошкентдан яхши бир иш топиб бераман. Правангиз бор, машина ҳайдайсиз. Бизникида турасиз. Саккиз соат ишлаб келиб, қолган вақтда мутолаа қиласиз. Ҳафтада икки кун бўшсиз. Тайёрланасиз. Эндиги йил, албатта кирасиз.

Аввал бу менга маъқул гапдек туюлди. Тинч, осуда квартира. Бир кеча роҳат қилиб ётганим эсимдан чиққан эмас. Лекин у вақтда мен машинанинг багажнигини совға-саломга тўлдириб келган хурматли меҳмон эди. Кўнглим тинч, ўзим хотиржам эдим. Ҳозирги руҳий азобларнинг нималигини билмас эдим. Чарчасам қотиб ухлардим.

Энди-чи? Курашда йиқилиб, бўйинимни қисиб борсам, Дилнозхоннинг ўзию ота-онаси менга шўрлик бир сигиндига қарагандай қарамайдими? Бунинг азобини қандай кўтараман? Жисмоний машаққатлардан кўра руҳий қийноқлар қанчалик ёмон бўлишини мен энди билмоқда эдим.

Қишлоққа қайтиб борсам, Ҳалимага қандай рўпара бўлишимни ўйлайман. Мен ўқишга кириб, кейин унинг ўқишига ёрдам бермоқчи эдим. Энди бориб, «уддасидан чиқолмадим», дейишга юзим қандай чидайди?

Йўқ, ҳеч ким мени танимайдиган, дил ярамни тирнамайдиган бир жой топишим керак. Балки Тошкентнинг ўзида ётоқхона бериб ишлатадиган қурилиш ё завод топилар. Бўлмаса Қарши даштими ё ундан нарироқми, қаер бўлса ҳам кетаман. Лекин қишлоққа қайтиб бормаيمان.

Эрталаб шу ўй билан чамадонимни йиғиштирдиму ҳамхоналар билан хайрлашиб, тўртинчи қаватдан пастга тушдим. Кўча эшигидан чиқсам, рўпарамда — газета сотадиган киосканинг олдида — кўкиш бир «Волга» турибди. Номери Андижонники. Ўриндигига қопланган тўқ-қизил филофини ҳам танигандай бўлдим. Юрагим «шиғ» этиб кетди. Машина Ёлқин акамники! Лекин ичида одами йўқ.

Олазарақ бўлиб атрофимга қарадим. Нотаниш одамлар юрибди. Бу машинани ким миниб келган? Машина ўғриларига

хаёлим кетди. Ҳар қалай, ўзим кўп ҳайдаган қадрдон машина. Ёнидан кетолмай айланиб юравердим.

Бир вақт четки подъезднинг эшигидан Ёлқин акам чиқиб келди. Шу аҳволда мен унинг кўзига кўринишни истамас эдим. Бурилиб, трамвай бекатига шошилдим. Лекин кетимдан Ёлқин акам:

— Турсун, тўхта, мен сени қидириб юрибман!— деди.

Овози алланечук ҳаяжонли. Бирон гап бўлганми? Мен тўхтадим. Лекин жойимдан жилмай серрайиб туравердим. Ёлқин акам рўпарамга келиб тўхтади, юзимга тикилиб, паст товуш билан:

— Ҳали ҳам аразмисан?— деди.— Агар хафа бўлсанг, майли, қасдингни ол. Сен ҳам бир шапати ур! Ёнинг десам, одам эмасман! Ёмон гапларни айтиб одамнинг дилини яралагандан урган ҳам яхши!

Ёлқин акам менга юзини тутиб, астойдил:

— Ур, майли, ҳақингни ол!— деганда бунинг нимасидир беғубор болалигимизни эслатди-ю, кўнглим бирдан юмшади.

Унга қўлимни тутиб:

— Келинг, аввал кўришайлик,— дедим. Ёлқин акам қувониб кетиб, мен билан икки қўллаб кўришди. Нега чамадон кўтариб юрганимни сўрамади ҳам. Воқеани Азлар акадан эшитган экан. Жужунча кителининг чўнтагидан машинанинг калитини олиб, багажникни очди. Чамадонни қўйдим. Кейин олдинги эшикларни очди-да:

— Ҳайдайсанми?— деди. Мен унинг кафтидаги калитга бир қарадим у бош чайқадим.— Майли, ўзим ҳайдайман. Утир, сени ҳозир бир жойга олиб бораман.

Эски Жўвада тўхтаб, бозордан иссиқ нон билан бир шиша банкада қаймоқ олдик. Ёлқин акам Тошкентнинг Комсомол кўлини яхши кўрар эди, шаҳарга тушганда шу ерда тўхтаб, кўлнинг ён дарвозасида ўтирадиган қоровул билан таниш бўлиб олган эди. Машинани ичкари киргизиб, соя жойга қўйди-да:

— Қани, юр,— деб мени кўлнинг ўртасидаги оролга бошлаб келди. Ҳали вақт эрта бўлгани учун оролдаги ошхонанинг овқатлари пишмаган экан. Ёлқин акам ошпаздан битта чой дамлаб беришни илтимос қилди.

Ака-ука қаймоққа иссиқ нонни ботириб еб, узук-юлук гаплашамиз. Аразлашиб ярашган пайтда бўладиган илиқликка ҳали унутилмаган дилсиёхлик дам-бадам аралашиб туради. Боя Ёлқин акам, «дилни яралайдиган ёмон гап айтгандан кўра бир шапати урган яхши», дегани хаёлимдан нари кетмайди. Адирда мен айтган гаплар унинг дилини яралаганини, ҳали бу яра тузалмаганини, лекин менинг бошимга иш тушганини эшитиб дарров етиб келганини сезганим сари ўнғайсизланаман.

Чой келди. Мен чойни қайтариб, Ёлқин акамга бир пиёла узатдим. Шунда у юзимга тикилиб туриб:

— Ака Азлар, менга ҳаммасини айтиб берди,— деди.— Агар хужжатларингни бошка бирор институтга топшираман десанг, юр, майли, мен кўлимдан келган ёрдамни берай.

— Йўк, энди вақт ўтди.

— Кишлоққа қайтмайман, деган эмишсан. Ростми?

— Қайси юз билан қайтаман?

Ёлқин акам бошидан дўпписини олиб қафтига бир қоқди. Кейин унинг астарига ўйчан тикилиб туриб:

— Биламан, майдонга кириб йикилиб чиқишдан ёмони йўк,— деди.— Лекин одамнинг зўрлиги фақат йиқитганда эмас, йиқилганда ҳам билинади. Заиф одам бир йиқилса сополга ўхшаб чил-чил синади. Зўр одам йиқилса ҳам ердан куч олиб, пишиб ўрнидан туради. Назаримда, сен ҳам энди пишаётганга ўхшайсан.

Ёлқин акам бу гап билан мени ҳам гўё зўрлар қаторига кўшиб, кўнглимни кўтармоқчи бўлаётганини сездим. Лекин мен бугун кечаси ухлай олмай ётганимда кўнглимга келган оғир ўйларни ундан яширгим келмади.

— Менинг кўнглимда ҳам бир нарсалар чил-чил синди, Ёлқин ака. Энди шунинг синиқларини ичимдан чиқариб ташлай олмай, қийналиб юрибман.

Ёлқин акам дўпписини бошига кийиб, бир айлантириб кўйди-да, мендан сўради:

— Кўп қаватли уйларнинг ичига кўйиладиган лифтларни кўргансан-а?

— Ҳа. Нимайди?

— Шу дейман... бир хил ёшлар учун олий мактаб ҳам ана ўша лифтга ўхшаб кўринса керак-да. Зинапоялардан бешинчи-олтинчи қаватга пиёда кўтарилай деса, жони қойийди, вақти кетади. Кейин ўзини лифтга уради. «Бир кириб олсам, ҳаётнинг энг баланд қаватларига лифт дарров «шиғ» этказиб чиқариб кўяди», деб ўйлашади. Лекин лифтдаги жой ҳисоблик, ҳамма бирдан қиролмайди. Ғиж-ғиж тўполон. Бирини бири итарган, нари сурган. Лифтга қиролмай қолса, худди бахтидан ажрагандай мотам тутади.

Ёлқин акамнинг сўнгги гапи менга тегиб кетди.

— Энди, ўзимиз қиролмаганимиз учун «пуф сассиқ» деймиз-да. Ўша лифт керак эканки, чиқаришипти.

— Минг керак бўлганда ҳам,— деди Ёлқин акам қизишиб,— лифт билан чиққанда ўнинчи ёки йигирманчи қаватга чиқасан. Лекин тоғнинг чўққисига лифтда чиқолмайсан. Чўнтагинда дипломинг бўлгани билан елканда қанотинг бўлмаса, парвозга ярамайсан.

— Илму фандан қанот боғлаб учаётганларга нима дейсиз?

— Улар ҳам илм олгандан кейин меҳнат қилиб юриб қанотини ёзган. Э, оғайни, бу ердаги ёшлар лифтнинг бориб келишини кутиб, навбатда тикилишиб турган пайтда сен ўз кучинг, ўз меҳнатинг билан улар кўзлагандан ҳам баландроқ жойларга чиқиб борасан!

Ёлқин акамнинг бу гапларидан мени қишлоққа қайтариб олиб кетмоқчи эканини пайқадиму:

— Яна меҳнат дейсиз,— дедим.— Одам дунёга фақат меҳнат қилиш учун келадими?

Адирда уришганимизда айтган гапларим Ёлқин акамнинг эсига тушди чамаси, бирпас хомуш ўтирди. Жимликда кўл сувининг қирғоққа урилиб чилпиллагани, узоқда сузиб юрган катернинг шовқини эшитилди. Кўл атрофларидаги серкатнов кўчалар дарахтлар ортидан кўринмаса ҳам, муттасил гувиллаган қудратли товуш биз ўтирган жойга келиб турарди.

— Бизнинг уруғимизда меҳнатдан қочадиган сояпарварлар йўқ эди,— деб Ёлқин акам менга синовчан кўз билан тикилди:— Сен... ҳалигидақа қилиб кетганингдан кейин мен жуда ёмон бўлдим.

— Мен ҳам... баъзи гапларни ўйламай гапирганимни кейин сездим.

— Қайси гапларни?

— Мукофот... медаль... машина... Сиз унақа майда одамлардан эмаслигингизни ҳеч ким билмаганда ҳам мен билман.

— Одамлар кулиб юрибди ҳам дединг.

— Ҳа, ўша Фармон бригадирга ўхшаганларнинг пичингини айтувдим-да.

— Бунақа пичинглар нега сенга қаттиқ тегадиган бўлиб қолди?

— Нега? Шу... нуқул меҳнат, меҳнат, меҳнат дейвериб, бир томонлама кетиб қолдик чамаси-да.

— Ака азларнинг гапи-ку! Сен энди ўшанинг йўлидан юрмоқчимсан?

— Мен ўзимнинг мустақил йўлимни топмоқчиман.

— Қаердан топасан? Тошкентданми? азлар аканинг уйида туриб-а?

— азлар ака мени уйига таклиф қилгани рост. Лекин мен... ундан фақат ўзимга ёккан нарсани ўрганмоқчиман.

— Хўш, унинг нимаси сенга ёқади?

— Яшашни билиши. Меҳнатига яраша маданий дам олиши. Роҳат кўриши.

Ёлқин акам тагидаги стулни кескин орқага суриб, менга сал узоқроқдан қаради.

— Ҳа, дуруст. Сен ҳам ҳамма нарсанинг мағзини ўз ақлинг билан чақадиган катта йигит бўлиб қолибсан. Очигини айтсам, мен буни энди сезяпман. Кеч пайқабман!.. Об-бо! Ака Азларнинг яшаши ёқади дегин?.. Мен ҳам бугун кечаси ўшаларникида тунадим. Ҳақиқатан, жонининг роҳатини биладиган одамлар. Тўртта катта одамга битта бола. «Камолага мен қарайман», «Йўқ, мен кўмаклашаман», деб талашишади. Бола қайсисига сал қовоғини очиб қараса, ўшаниси хурсанд. Ҳаммасининг бирдан-бир овунчоғи шу бола. Тирик кўғирчоқ. «Бу болани худбин қилиб қўйяпмиз», деб ўйлашмайди. Фақат роҳат қилиб яшашса бас. Ёлғиз бола ҳам уларнинг роҳати учун, ҳам овуниши учун керак.

— Лекин... маданий яшашларига тан бериш керак-да!

— Э, маданият ҳам улар учун қошга қўйиладиган бир ўсма, жўмрақдаги иссиқ сувга ўхшаган бир қулайлик! Ичларини очиб, чироқ ёкиб қарасанг, фақат «ўзим бўлай», «ўзим яшаб қолай» деган нарса чиқади, холос. Мен мана шу Тошкентда чинакам маданиятли одамларни кўрганман. Бизнинг терим машинамизни яратган конструкторлар, чигитнинг «Тошкент» навларини топган олимлар... Мен шуларнинг қандай ишлашини биламан. Улар «халқ бўлсин» дейди, «жамият бўлсин» дейди. Ҳамма учун жон куйдиради. Ўзини унутиб қўяди.

— Нега одам ўзини унутиши керак? «Халқ бўлсин» деган одам «ўзим ҳам бўлай» деса, нимаси ёмон?

— «Нима бўлсам ҳам, халқ билан бирга бўлай», деса жуда яхши. Лекин Азлар аканга халқ десанг, бурнини жийиради.

— Баландпарвоз гаплардан тўйгандир-да.

— Тўғри, баландпарвоз гап бор. Лекин халқ учун, партия айтган ишни бажариш учун ўзини фидо қилиб ишлаётган одамлар ҳам бор, сен шуни билиб қўй! Кўлмак сув оқолмайди. Оқса бирпасда қуриб тамом бўлади. Шунинг учун кўлмакнинг суви ўзидан ортмайди. Осмондаги офтобда йилтиллаб, шабадада жимир-жимир қилиб тураверади. Кейин сенга ўхшаганларга кўлмакнинг суви тиник, ўзи жуда чиройли кўринади. Тогдан оқиб келадиган сойларнинг сувида қум-пум, лойқа-пойқа бўлса ёқмайди. Лекин сой — оқмаса туролмайди. Олдини тўссанг, қирғоғидан тошиб чиқади. Сой — сувини ҳамиша ўзидан орттириб, дала-даштга беради. Кўлмак қуригандан кейин ўрнида оқ доғ қолади. Сой — ўтган жойини обод қилиб кетади!

Ёлқин акам менинг яна бирор нарса деб эътироз қилишимни кутгандай юзимга тикилиб жим қолди. Лекин мен бу гапларга қарши нима дейишни билмас эдим.

— Сен сабабчи бўлдинг, мен шу бир ойдан бери нега дунёга келганим, нимага бунчалик қаттиқ меҳнат қилаётганим

хақида жуда кўп ўйландим. Ўзини аямай меҳнат қилиш бизга ота-боболаримиздан мерос қолган бир одат бўлса керак. Ахир шу водийларимизда кўкариб турган ҳар битта дарахт, ҳар бир туп ўсимлик пешона тери билан бино бўлган-ку! Ёзда бутун халқ бир ойгина меҳнат қилмай оёғини узатиб ётсин-чи, шу кўкариб турган далалардан нима қоларкин! Ғайрат-шижоат ҳамма халқда ҳам бор. Лекин бизнинг пахта далаларидаги меҳнат!.. Москвадан келган бир мухбир кеча мен билан суҳбатлашиб ўтириб: «Мен ўзбекларнинг пахта даласидаги жасоратига қойилман,— дейди.— Сизлар мамлакатимиз учун афсонавий зўр бойлиқлар яратиб беряпсизлар. Жаҳон бозорида бир кило пахтага бир пуд буғдой беради. Демак, Ўзбекистоннинг беш миллион тонна пахтаси беш миллиард пуд буғдойга тенг келади. Беш миллиард пуд-а! Қардош Қозоғистон бир миллиард пуд дон берганда ҳаммамиз қанчалик қойил бўлган эдик!..»

— Гапингиз тўғри, Ёлқин ака! Лекин бу... моддий бойлик билан бирга одамга маънавий бойлик ҳам керак экан-да. Мана, мен, ўқишим керак бўлган пайтларда ҳам нуқул пахтада ишладим. Билимим саёз бўлиб қолган экан. Майдонга тушиб мусобақалашганда йиқилдим! Мағлуб бўлдим! Одамнинг ички дунёси ҳам бой бўлмаса, мана шунақа пайтда илиги бўш келиб, нуқул ютқазаверар экан! Менга ҳозир ана шуниси алам қиляпти!

Ёлқин акам дўпписини бошида айлантириб:

— Лекин бу гапингда жон бор!— деди.— Ҳар тўқисда бир нуқсон. Икковимизда билим озлиги рост! Лекин, мана, ўнинчини битирдик... Мен бу йил институтнинг сиртқисига кирмоқчиман. Сени ҳам киритиб қўяман, ука. Ғам ема! Бўри адирда қилган яхши ишларимизни эсла! Адирнинг этагига икковимиз эккан шафтолилар, олмалар эсингда борми?

— Асфальт йўлнинг бўйими?

— Ҳа, йўл ҳам адир обод бўлгандан кейин қурилди. Ҳозир йўлдан ўтган одамлар ўша дарахтларнинг соясида ўтириб дам олади, анжиршафтолидан узиб ейди. Шунда бири бўлмаса бири: «Экканингга раҳмат!» дейдими, йўқми!

Ёлқин акам тўлиб кетган кўнглини менга худди сирдош дўстига очгандай очиб гапираётганидан таъсирланиб кетдим.

— Дейишга дейдику-я...

— Мен учун энг катта роҳат ана шу! Бу дунёда биздан нима қолади? Кимдан қанақа мерос қолса, умрининг маъноси ана шу бўлади!

— Мендан кейин дунёни сув босса ҳам ишим йўқ дейдиганлар-чи? Улардан ҳеч нарса қолмайди-ку.

— Қолади! Улар худбинлик, роҳатпарастлик микробла-

рини бокиб, урчитади, мерос килиб қолдиради. Одам истаса ҳам, истамаса ҳам, ўзидан кейин нимадир қолдиради. Ахир ҳар бир киши ота-онасидан, халқдан, ватанидан жуда кўп нарсани мерос олади-ку! Нукул истеъмоли биладиган одам шу меросни кемириб ётиб, баракасини учиради. Бундайлар халқини олдинга эмас, орқага тортади. Лекин яратувчи одам олган меросини кўпайтириб, бойитиб кетади. Халқ доим мана шунақа фидокорларнинг кучи билан олдинга боради. Э, огайни, ўзингни минг пуф-пуфлаб авайлаганинг билан бу умр бари бир ўтади. Лекин кимдан от қолади-ю, кимдан дод! Гап ана шунда!

Мен Ёлқин акамдан бунақа гапларни биринчи марта эшитишим. У ҳалитдан умрининг охирини кўраётганга, ўзидан қандай мерос қолишини ўйлаётганга ўхшаб гапирганидан ғалати бўлиб кетдим. Енгилроқ мавзу кидириб:

— Машинада ким билан келдингиз?— дедим.

Ёлқин акам менга «гапим етиб бормади-я!» дегандай афсусланиб қаради. Пиёласининг тагида қолган қуйқани ерга сепиб ташлади.

— Чойдан қуй!— деб пиёласини тутди. Пиёлани қўлидан олиб, бир чайиб ташлаб, тиниқ кўк чойдан қуйиб узатдим. Ёлқин акам пиёлани олди-ю, столнинг устига қўйиб сўради:— Хўш, гапнинг пўскаллари — Азлар акангникида қолмоқчимисан?

— Йўқ.

Ёлқин акам бирдан енгил тортиб:

— Шунақами?— деди.

— Сигинди бўлиб нима қиламан?

— Мана бу гапинг ўғил боланинг гапи!— деди Ёлқин акам мамнуният билан.— Азлар ака ким бўлибдики, сен унинг уйида сигинди бўлиб яшайсан! Ахир сен унақа одамлардан баланд туришинг керак!

— Лекин ҳозир менинг унчалик баланд кетадиган аҳволим йўқ, Ёлқин ака!

— Нега? Сен билан адирда очган ерларимизнинг кўсаги роса тиралиб қолди. Қирқ центнердан ошса керак. Тўрт қаторлик терим машинаси чиқибди. Биттасини менга беришди. Кеча ўзим заводдан миниб чиқиб, усти очик платформа-вагонга юклаб юбордим. Агар истасанг... ўзим ремонт килиб созлаб қўйган бултурги машинамни сенга берардим-да.

Мен Ёлқин акамнинг терим машинасига ҳавас билан қараган пайтларимни эсладим. Лекин уни адирда ҳайдаш... Умуман, қишлоққа қайтиб боришга кўнглим йўқ эди.

— Мен ўша Бўри адирдан ҳам жуда безганман,— дедим.— Тўрт қаторлик машинага текис пайкал бўлса экан...

Ёлқин акамнинг қўли яна дўпписига борди.

— Нимасини айтасан, оғайни. Мен шу келишда Мирзачўлдан ўтиб келдим. Хў, Жобир Тошбеков бор эди-ку. Ўзимизда ишлаган. Ўша ҳозир Мирзачўлда янги совхозлар қураётган бошқармага ишга ўтибди. Айлантириб роса кўрсатди. Ҳар карталарки, биттаси етмиш-саксон гектар келади. Машина яйраб ишлайди. Цемент лоток — новдан тиниқ сув оқиб турибди. Ўт ўчирувчиларнинг йўгон шлангасига ўхшаган узун шлангалар. Унинг олдида бизнинг енгчалар ип эшолмайди. Сув шишадай тиниқ, шлангага лойка юқтирмайди, енгил. Кўриб жуда ҳавасим келди-да! Жобир Тошбеков ҳам: «Шу ерга келинг, бирга чўл қувамиз», деб кўп таклиф қилди.

Мен бу янгиликка беихтиёр қизиқиб:

— Қалай, борадиган бўлдингизми? — дедим.

— Ҳали бир қарорга келганим йўқ...

Ёлқин акам гавдасини орқага ташлаб, столнинг четига кўлини тиради.

— Лекин Мирзачўлда ҳикмат кўп экан, — деди. — Кўзимнинг олдидан кетмаяпти-да? Техниканинг зўрини ана ўша ерда кўрдим. Қачонлардан бери ўйлаб, иложини тополмай юрган жуда кўп нарсани ўша ерда амалга оширишим мумкин экану, лекин...

— Адирни кўзингиз киймаяптими?

— Адир ҳам, киндик қони томган ер ҳам... Оила, болачақа... Сенга осон. Салтсан, беданага ўхшаб, қаерга борсанг питбилдик» деб кетаверасан.

Мен бугун кечаси билан ухлай олмай ўйлаб чиққан нарсаларимни эслаб оғир тин олдим.

— Хўш, Мирзачўлга борсам бирга борармидинг? — деди Ёлқин акам.

— Мен ҳозирча... Тошкентда қолмоқчиман, Ёлқин ака. Қурилишга ишга кираман. Ётоқхона беришар экан...

— Кишлоқда сен зарурроқсан, тушунасанми шуни?

— Бу ерларга ҳам ишлайдиган одам жуда керак экан. Қаранг, ҳамма жойда ишга таклиф қиладиган эълонлар осилиб турибди.

— Шаҳарда маза қилиб юраман дейсан-да, а? Ҳафтада икки кун дам олиш... Театрлар, кизлар...

— Кутубхоналар, — деб акамнинг сўзини бўлдим. — Бўш вақтимнинг ҳаммасини китобга бермоқчиман. Илитимни сал тўлдириб, эндиги йил яна майдонга тушаман.

— Адирдан нолийсан!.. Мендан ҳам жуда безганга ўхшайсан-а?

— Мен ҳозир ўзимдан норозиман, Ёлқин ака. Лаллайнб юрган эканман. Бошим бориб деворга урилганда кўзим очилди! Мен ҳозир кимман? Нима деган одамман?

— Сен механизаторсан! Шуни унутма! Зангори кемада пахта тера оласан, трактор, машина ҳайдай оласан. Бу озми?

— Сиз менга кўп нарсани ўргатдингиз. Буни мен унутмайман, Ёлқин ака. Лекин мен бу дунёдан ўз йўлимни қидириб топмоқчиман. Шунинг учун...

Ёлқин акам соатига қаради-ю:

— Бу гап ҳозир тугамайдиганга ўхшайди,— деб ўрнидан турди.— Кечкурун бафуржа гаплашармиз.

12

Оролнинг кўпригидан ўтиб, қўл соҳилига қайтиб чиққанзимизда пляжда ярим-яланғоч чўмиливчилар кўпайиб қолган эди. Қайиқларда эшак эшиб сузиб юрган одамлар менинг ҳавасимни келтирди.

— Ёлқин ака, биз ҳам қайиқда бир сузсак-чи,— дедим.

Ёлқин акам соатига қаради:

— Вақт йўқ-да. Мен ҳозир Навоий театрига боришим керак.

Чошгоҳ бўлмасдан театрда нима қилади, десам, бугун ўша ерда илғор механизаторларнинг республика кенгаши очилар экан.

Машинанинг олдига келганимизда Ёлқин акам:

— Праванг ёнигдами?— деб қолди.

— Чамадонда. Нимайди?

Ёлқин акам машинасининг калитини менга узатди:

— Ма. Мен театрда тушиб қоламан.

Назаримда, акам калитга кўшиб бошқа жуда азиз бир нарсани ҳам менга ишониб топширди. Ёшимизда фарқ катта бўлгани учун биз ҳалигача бир-биримизнинг кўнглимизни яхши билмас эканмиз.

Мен шофёрлик гўвоҳномамни чамадондан олиб чўнтагимга солдиму рулга ўтирдим. Машинани анчадан бери ҳайдамаганим учун ҳаяжонланаман. Тезликни камайтириб, кўчанинг ўнг томонидан эҳтиёт билан юриб бораман.

Ёлқин акам ўйга чўмиб жим ўтирибди. Фақат театрнинг олдида машинадан тушаётиб:

— Бугун керакли одамларнинг ҳаммасини кўрсам керак,— деди.— Гап келиб қолса Мирзачўлни айтаман. Ҳозироқ катталарнинг олдидан бир ўтиб кўяман.

Шундан сездимки, Ёлқин акам йўл бўйи менинг: «Мирзачўлга борадиган бўлдингизми?» деган гапим ҳақида ўйланиб келган.

— Буни нима қилай, ака?— деб унга машинани кўрсатдим.

— Истасанг, машинада айланиб томоша қил. Соат олти-ларда мана шу ерга келиб турсанг бўлди.

— Хўп!

Шаҳар айланиб Навоий кўчасига чикдим. Кеча томоша-помоша кўнглимга сигмас эди, иштаҳаси йўқолган беморга ўхшардим. Ҳозир «Ватан» кинотеатрининг олтидан ўтаётиб бирдан янги фильмни кўргим келиб қолди. Урбанский ўйнайдиган «Мусаффо осмон» деган фильм қўйилаётган экан.

Машинани сояроқ жойга қўйиб, эшикларини бекитдим. Фильмни кўраётиб мен ўзим ҳам осмоннинг энг мусаффо жойларида юргандай бўлдим. Кинодан руҳим кўтарилиб чиқдим. Кейин «Ғалаба» ўрмон паркига бориб, тушлик қилдим.

Қаерга бормайин, Ёлқин акам билан гаплашган гапларимиз хаёлимдан такрор-такрор ўтарди. Бир кўнглим: «Аканг келиб қолмаганда ҳозир қай аҳволда юрар эдинг!»— деб қувонарди. Бир кўнглим эса: «Аканг эртага кетади, бир ўзинг қолиб, шундай катта шаҳарда қандай кун кўрасан!»— деб изтироб чекарди. «Ёки ҳали ҳам акангнинг сўзини ерда қолдирмай, қишлоққа кетавеганинг маъқулми? Йўқ, курашда йиқилиб, думимни қисиб бормайман! Тошкентда ишга кириб, биринчи ойликни олгандан сўнг онамга совға-салом олиб бораман...» Ушанда Ҳалима учраб қолса, Тошкентда ишга кирганимни айтаман... «Эндиги йил сен битириб борсанг бирга кирамиз, унгача сени кутаман», дейман. Бу гап унга ёқиши мумкин.

Шу ўй билан соат олтида театрининг олдига келдим. Ёлқин акам ярим соат кечикиб чиқди. Ҳаракатлари тез, кўзлари чақнаган. Ёнида дўппи кийган учта йигит бор. Биттаси кўкрагига Олтин Юлдуз таққан. Ҳаммалари машинага чиқишди.

— Жангобга ҳайда,— деди Ёлқин акам.— Уша ерда ош бўлаётган экан. Бир ўтиришамиз.

Пушкин паркига етиб боргунимизча акамнинг ҳамроҳлари кенгаш ҳақида гаплашиб кетишди.

— Аммо, Ёлқинжон, сиз гапни бопладингиз,— деди юлдуз таққан йигит.— «Гектаридан қирқ центнер бераман, тўрт қаторлик машинада беш юз тонна тераман», деганингизда президиумдагилар биринчи бўлиб қарсақ чалиб юборди.

— Агар шу айтганларингизни қилсангиз, сиз ҳам мана бу Юлдуздан биттасини кўкракка тақасиз-да!— деди иккинчи йигит.

— Гап Юлдузда эмас,— деб эътироз қилди, Ёлқин акам.— Дўстлар тақса биз таққандай суюниб юраверамиз.

Паркнинг тўридаги чойхонада ош пишаётганда мен ўзимча ўйландим: «Ёлқин акам мажбуриятни бунчалик катта олган бўлса, энди уни бажармагунча қишлоғимиздан бошқа ёққа кетолмайди. Кўлда Мирзачўл ҳақида айтган гаплари нима бўлди?»

Ошни еб, Ҳамза театрига кирдик. Шукур Бурхонов «Мирзо Улуғбек»ни шундай берилиб ўйнадики, бошқа ҳамма нарса эсимиздан чиқиб кетди. Ёлқин акамнинг ўртоқларини меҳмонхонага элтиб қўйдик-да, келин аямнинг амакисиникига йўл олдик.

— Ҳовлида ётамизу азонда туриб жўнаймиз,— деди Ёлқин акам.

— Мирзачўл нима бўлди?

— Э, айтмоқчи, гаплашдим! Ҳў бултур адиримизга Марказкомдан борган мўътабар киши эсингдами?

— Ҳа, бу йил ўша кишининг ёрдами билан каналдан сув оладиган бўлдик-ку.

— Ана шу киши кенгашнинг танаффусида мени кўриб қолиб, кўпчиликнинг ичидан қўли билан имлаб чақириб олди. Дарров бориб кўришдим, каналдан тегишимизни олиб бергани учун миннатдорчилигимизни айтдим. Кейин ҳол-аҳвол сўраганда кеча Мирзачўл орқали ўтиб келганимни гапирдим. У киши кўнглимдагини сезгандай бўлиб кулимсиради-ю: «Адир сизга торлик қилмаяптими?» деб сўради. «Ҳозирча майли-ю, лекин келгуси йиллардан Мирзачўлга ўхшаган кенгроқ жой бўлмаса сизгамаймиз», дедим. Эрталаб сенга айтган гапларимни айтиб бердим. У киши қўлини орқасига қилиб, бошини ирғаб, гапимни маъқуллаб эшитди-ю, кейин ёни-верига қаради. Бир четда обкомимизнинг секретари турган экан. Мени унинг олдига бошлаб борди. «Отажоновга бу йил яхшироқ ёрдам берайлик, олган мажбуриятини бажарсин,— деди.— Кейин, агар йил бошидан Мирзачўлга кетаман деса, жавоб берарсиз». Обком секретари йўқ деёлмади. «Майли, Мирзачўл ҳам бегона жой эмас, ўзимизники», деди.

Мен қувониб кетдим:

— Аямни кўндирадиган йўли энди топилибди, Ёлқин ака, «Мирзачўлга катталарнинг таклифи билан боряпман», десангиз онам «йўқ» демайди.

— Аям билан Мунирани кўндирарман-а,— деди Ёлқин акам,— лекин сени қандай қилиб кўндирай, шуни айт менга!

— Мени ҳам Мирзачўлга бошлаб бормоқчимисиз?

— Ҳа.

— Унгача ҳали бир йил бор-ку. Сиз аввал адирдаги пахталарни териб топширишингиз керак.

— Наҳотки, сен бу ишда менга ёрдам бермасанг?

Бир лаҳзалик оғир жимликдан сўнг паст товуш билан:

— Ёлқин ака, мен ҳозир қишлоққа қайта олмаيمان,— дедим.— Сиздан илтимос, розилик беринг, мен шу ерда қолиб, ўзимни бир синаб кўрай.

— Синайман деб, баттар чатоқ бўласан!

— Чатоғимни ҳам ўзим тўғрилашга ўрганишим керак. Қачонгача мен сизнинг қанотингиз остида жўжа бўлиб юраман?

— Об-бо, хўроз-ей!— деди Ёлқин акам норози товуш билан.

Бу орада манзилга етиб бордик. Машинани дарвозахонага киритиб қўйиб, ўзимиз ҳовлидаги чорпояда ётдик.

Ёлқин акам мени сахар палла уйғотди. Туриб бет-қўл ювганимча, акам машинанинг у ёқ-бу ёғини кўриб, ҳовлидан кўчага ҳайдаб чиқди. Бир пиёладан чой ичиб, мезбонлар билан хайрлашдик. Шунда Ёлқин акам машинанинг калитини яна менга тутди.

— Ол, довоннинг тагигача сен ҳайдай қол!

Мен индамай калитни унинг кўлидан олдимۇ багажникни очиб, чамадонни олдим.

— Раҳмат!— деб калитни акамга қайтариб бердим.— Мен ишга ўрнашгандан кейин бораман!

Ёлқин акам ҳеч нарса демади. Алланечук маъюс бўлиб машинага ўтирди-да, ёлғиз жўнаб кетди.

13

Мен ҳаёлимда «ундоқ килодурман, бундоқ килодурман» деб, катта режалар тузиб юриб, армия ёшида эканимни унутган эканман. Тошкентда икки ойча яшаб, қурилишнинг самосвал машинасида бетон, ғишт, қум ташишга энди сал ўрганган кунларимда ҳарбийга чақирилдим. Фалакнинг гардиши билан Кавказ томонларга бориб, Абхазиядаги моторлашган ҳарбий қисмлардан бирида хизмат қилдим. Ҳарбий интизом, казарма, тоғ йўлларида оғир замбараклар тиркалган машиналарни ҳайдаш — бунинг ҳаммаси бошқа бир олам эди. Лекин ўша оламда ҳам мен Ёлқин акамни, унинг ишларию гапларини ўйлаб юардим. Унинг баъзи фикрларига қўшилмай, ичимда баҳслашиб юрадиган пайтим ҳам бўларди. Тоғларнинг баландлиги узоқдан кўринади, деганларидек, ака-ука икковимизнинг орамиздан ўтган гапларнинг маъноси ҳам янги оламда менга тўликрок етиб бораётгандай бўларди.

Деярли ҳар кунни Қора денгиз бўйларига, Сочи, Пицунда курортларига кўзим тушади. Бир томон ўрмонзор, тоғ. Водийларда апельсинзорлар, лимонзорлар кишин-ёзин кўм-кўк бўлиб туради, мевалари баргларининг орасида куёш парчаларига ўхшаб ял-ял ёнади. Ўрмонзор ва экинзорлар устига ёз бўйи илиқ ёмғирлар ёғиб туради. Ҳеч қанақа арик, ҳеч қанақа эгат, ҳеч қандай сугориш ташвишлари йўқ. Ҳамма экинларни, довдарахтларни йил бўйи осмон ўзи қондириб сугоради. Курортга

келган беҳисоб одамлар яйраб дам олади, денгизда чўмилади, офтобда соатлаб баданини тоблайти. Денгиз ҳам, ўрмон ҳам, тоғлар ҳам, қирғоқлар ҳам фақат роҳат-фароғат учун яратилгандай...

Мен бунинг ҳаммасини ўзимизнинг Фарғона водийсига қийслаймаман. Бизда ҳам куёш зарраларига йўғрилган ажойиб мевалар жуда кўп, гўзал сойлар, соя-салқин боғлар, арчазорлар бор. Лекин ариқ қазиб, эгат олиб суғормаса ҳеч нарса ўсмайдиган бепоён далаларимизда йил бўйи меҳнат шунчалик қайнайди, ернинг ҳар бир парчаси шунчалик кўп чопилади, ҳайдалади, дори ва ўғитлар билан ерга шунчалик кўп ишлов бериладики, пайкалларимиз худди катта заводларнинг серхаракат, оловли цехларига ўхшайди — бу цехларнинг ҳаракатланиб турган конвейерларидан пахта, пилла, мева, дон ва бошқа моддий бойликлар дарёдай тинимсиз оқиб чиқиб, бутун мамлакатга тарқайди. Ёлқин акам ҳам худди ўзи тўхтовсиз ишлов берадиган далаларга ўхшаб йил бўйи тиним билмайди. У ўзи каби хотинининг ҳам ҳаддан ортиқ банд бўлишига одатланган — Мунира келин аям мактабда ўқитувчилик қилишидан ташқари яқинда олтинчи фарзанднинг онаси бўлган...

Мен ҳозир уларнинг ҳаётига гўё Кавказ тоғлари оша қарар эдим уларга Тошкентда ва бу ерларда кўрганларимни солиштириб эдим... Агар акам хотини билан Тошкентдай катта шаҳарда бир-икки йил яшаганида эди, лоақал Сочи курортларида уч-тўрт марта дам олиб кетганда эди, ҳозир пайқамаётган нарсаларини сезган, фахмлаган бўларди. Шунинг учун мен уйга ёзган хатларимда акамнинг келин аям билан бирга қишда бўлса ҳам Сочига келиб дам олиб кетишга роса ундадим. Бир вақтлар Азлар аканинг турмушини кўриб «оҳ-воҳ» қилганим энди менга кулгили туюлишини, ҳузур-ҳаловату маданий дам олишнинг энг зўрини энди бу ерларга келиб кўрганимни айтиб, акамларни қизиқтиришга бор кучим билан ҳаракат қилдим.

Лекин Ёлқин акамдан жавоб келмади. Унинг ўрнига келин аям хат ёзипти:

«О, Турсунжон, қанийди бир ойгина бориб дам олсак! — дебди. — Лекин ҳеч иложи йўқ. Олтинчи фарзандимиз Шербек «сарик» касалга чалинди. Шу билан андармонман. Ёлқин акангиз катталарга берган ваъдаларининг устидан чиқиб Мирзачўлга бориб ишляптилар. Уч юз гектар янги ер очибдилар. Уйлар қурилиб битгунча биз шу ерда яшаб тураемиз. Ёзда кўчсак керак. Чигит экиш бошлангандан бери келганлари йўқ. Гўзаларининг бир қисмини дўл урган эмиш деб эшитдим. Ростми, ёлғонми, билмайман. Бу ерда Ёлқин акамни бултурги катта ишлари учун Меҳнат Қаҳрамонлигига тавсия этишган

эди. Керакли қоғозларини тўлдириб берган эдилар. «Лоақал шунинг бир натижасини кутинг, бу йилча қишлоқда ишланг», дедик. «Ваъда берганман», деб унамадилар. У кишининг сўзидан қайтмаслигини биласиз-ку».

Мен Қора денгиз бўйида туриб, минглаб километр нарида, Мирзачўлда ғўза культивация қилаётган Ёлқин акамни кўз олдимга келтираман.

Кейин билдим: эккан ғўзасининг анчасини дўл уриб кетгани рост экан. Май ойининг бошида бузиб қайтадан экилган ғўзалар жуда секин ривожга киради. Ёлқин акам билан бирга ишлаётган йигит-ялангларнинг ярми «энди бу ердан иш чиқмайди» деб, ёзнинг бошидаёқ кетиб қолади. Қолганларининг ҳар бирига йигирма-ўттиз гектардан ер тўғри келади. Буни «Универсал»да культивация қилиб, ўтини ўлдириб чиқиш учун тонг саҳардан кечаси юлдуз чиққунча трактордан тушмаслик керак.

Мен Абхазиянинг кафтдай текис асфальт йўлларидан ҳарбий машинани ҳайдаб бораётганимда очик деразадан юзимга сарин тоғ ҳавоси урилади. Шунда «Универсал» кабинасида жазирама иссиқда ўтирган Ёлқин акамни ўйлайман. Тракторнинг амортизацияси йўқ, эгатлар текис эмас, одам куни бўйи силкингани-силкинган. Кечаси шийпонда ётишади. Пашша чақиб уйқу бермайди. Ёлқин акам ўрнидан туриб, шийпоннинг орқа томонидаги чироқни ёқади. У ерда қоғоз қоплар тахлаб кўйилган. Ичида ўғит. Эртадан бошлаб ғўзаларга ўғит бериш керак. Ёлқин акам қоғоз қопларни ушлаб кўради. Тошдай қаттиқ. Ичида ўғит босилиб-босилиб қотиб қолган.

Уни қоғоз қопдан олиб, майдалаб эза бошлайди. Шундай қилмаса, ўғит бир жойга кўп тушиб қолиб, ғўзани куйдириб юбориши мумкин.

Тун алламаҳал бўлганда ўғитни эзиб тайёрлайди. Саҳарги шабадада пашшалар йўқолади. Ёлқин акам бирпас мизғиб олади-ю, тонг бўзарганда яна ҳаммадан олдин туради.

Тинимсиз парвариш билан кеч экилган ғўзалар ҳам гулга киради. Лекин саратон иссиқлари авжига чиққан сари ҳаво дим бўлиб, пашша кўпаяди.

Яқинда экилган дарахтлар соя бермайди. Чўл иссиғи одамни жизгинак қилиб ташлагудай бўлади. Шу иссиқда куни бўйи эгатма-эгат юриб ғўза суғориш керак. Бунинг устига, пашша юзни ҳам, қўлни ҳам, сув суғориш учун яланг оёқ юрганларнинг болдирини ҳам чакавериб яра қилиб юборади. Ёлқин акам билан бирга чўлга келганлар битта-иккитадан кетиб-кетиб, ахийри бир кун уч юз гектар ерда унинг ёлғиз ўзи қолади. Узун шлангалардан эгатларга сув тараб, ғўзани суғориб, озиқлантириб юради.

Мирзачўлнинг лойи оёққа сақичдай ёпишади. Сув кўллаб нами кўпайиб кетган жойлар эса ботқоққа ўхшаб одамни оёгидан пастга тортади. Илгари замонларда Мирзачўлда пахта эккан деҳқонлар ботиб кетмаслик учун белларига тахта боғлаб суғорар эканлар.

Ёлқин акам сувга бўкиб оғирлашиб кетган узун шлангани пайкалнинг сув бормаган жойларига судраб ўтаётганда тиззасига лойга ботиб кетади. Кейин ботқоқликдан бир амаллаб чиқади-да, яна шлангани судрайди.

Шу пайт даласининг нариги четидан ўтган катта йўлда бир-иккита енгил машина кўринади. Олдинда янги маркали оқ «Волга», орқада «Газик».

Сирдарё обкомининг секретари дала айланиб юрган экан.

Машиналар Ёлқин акамнинг рўпарасига келганда тўхтади. «Газик»дан совхоз директори чиқиб, Ёлқин акамни чақиради.

Юзлари пашшага таланган, ҳаммаёғи лой Ёлқин акам яланг оёқ йўл бўйига чиқади.

Илгари уни Мирзачўлга таклиф қилган обком секретари энди аҳволидан хабар олгани келган экан. Кўришиб-сўрашганларидан кейин обком секретари:

— Бригадангизнинг аъзолари қани? — дейди.

— Мени балогардан қилиб қўйиб... Анжанга кетворишди.

Ёлқин акам воқеани бир-бир айтиб беради. Унинг шу аҳволда ҳам ўзини йўқотмасдан, нолимасдан вазмин гапиргани обком секретарига таъсир қилади.

— Андижон обкомига хат ёзиб берсам, қочганларни қайтариб олиб кела оласизми?

— Обком ёрдам берса... албатта... лекин бу ерда... суғориш...

Обком секретари совхоз директори билан гаплашиб, Ёлқин акамнинг даласига ҳозирча иккита яхши сувчини биркитиб қўйишни тайинлайди. Ўша кунлари акамнинг машинаси ғилдирагидан ёғлари оқиб, бузилиб ётган экан. Совхоз директори унга «Газик» машинасини беради. Сирдарё обкомининг секретари Андижон обкомининг секретарига хат ёзиб, Отажоновга ёрдам беришини сўрайди, унинг иши Марказий Комитетни ҳам қизиқтиришини, агар масала юқориларга чиқиб борса, андижонликларнинг шаънига яхши бўлмаслигини уқтиради.

Ёлқин акам ўша кунёқ директорнинг «Газик» машинасида Андижонга жўнайди. Машинанинг радиоприёмниги бор экан. Шофёр — ёшгина татар йигит — радиони қўйиб, сўнгги ахборотдан кейин бўладиган концертни кута бошлайди. Ҳали Янгиерга етганлари йўқ. Атроф бийдай дала. Шофёрнинг хаёли машинада-ю, кўзи йўлда. Радиода ўзбек тилида ахборот берилаётган экан. Бирдан Ёлқин акам шофёрга:

— Тўхтат! Тўхтат!— деб қолади.

Шофёр қараса, Ёлқин акамнинг юзи бўртиб, кизариб кетган. «Бу одамга нима бўлди? Тутқаноги тутдимми?» деб ўйлайди-ю, машинасини дарров тўхтатади.

Ёлқин акам машинага сигмаётгандай бўлиб, эшикни юлкиб очади-ю, пастга тушади. Машинанинг радиоси ҳамон сўзлаб турибди. Унда энди рус тилида ахборот эшитила бошлайди. Пахтачиликни механизациялаштиришда, янги ерлар очишда, юксак ҳосил олишда эришган улкан ютуқлари учун Ёлқин Отажоновга СССР Олий Совети махсус фармон билан Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвонини бергани айтилганда шофёр гап нимадалигини фаҳмлайди-ю, машинадан сакраб тушади. Ёлқин акамнинг кўзларидан ёш чиқиб кетади. Шофёр уни кучоқлаб ўпади. У шофёрни кучоқлаб айлантиради.

Йўлда бошқа ҳеч ким йўқ. Атроф теп-текис, жимжит чўл. Ахборот тугагач, машинанинг радиоси баланд овоз билан ўйин баётини бера бошлайди. Ёлқин акам билан шофёр иккаласи машинанинг атрофида қўлларини ёйиб, бармоқларини қарсиллатиб, ўйин тушишади.

Кейин Андижонга борсалар, хушxabар аллақачон ҳаммаёққа тарқалган. Уйда акам қўй сўйиб, бутун қишлоққа ош беради.

Мирзачўлдан қочиб келган бригада аъзоларининг баъзи бирлари Ёлқин акамни табриклагани келишади. «Обкомга бизни айтмай қўя қолинг, ўзимиз қайтамиз», дейишади.

Уйимизда бўлаётган бу хурсандчиликларни мен худди Кавказ тоғлари оша кўриб тургандай бўлар эдим. Чунки Ёлқин акамнинг Меҳнат Қаҳрамони бўлганини Москва радиоси ҳам берган, мен буни кечқурун ҳарбий машқлардан кейин қизил бурчакка борганимда сал чалароқ эшитган эдим. Ёзги лагернинг чодирисида мен билан ёнма-ён ётадиган рязанлик рус ўртоғим бир вақт «Известия» газетасини кўтариб келиб қолди. Газетада Ёлқин акамнинг сурати ҳам чиққан экан.

— Фамилияси Отажонов, сурати ҳам сенга ўхшайди, кимнинг бўлади?— деб қолди. Мен:

— Туғишган акам бўлади,— дейишим билан Архип:

— Болалар, чопинглар, Турсунни ҳозир рақсга тушира-миз!— деб қичқирди.

Бирпасда атрофимизни солдат ўртоқларим ўраб олишди. Мен газетани Архипнинг қўлидан олмоқчи бўлиб қўл чўзган эдим:

— Бермайман, аввал бир рақс қил!— деди.— Ҳа, кани, асса, асса!

Мен ҳам қувончим ичимга сиғмай:

— Асса! Ас-са!— деб лезгинкага тушиб кетдим.

Кейин атрофдан табрик ёғила бошлади. Бир пайт взвод командирумиз ҳам келиб қўл бериб қолди:

— Қахрамоннинг укаси бўлибсан, табриклаймиз, Ота-жонов! Шу муносабат билан сенга увольнительний олиб бераман. Истасанг, эртага Рица кўлига бориб ўйнаб кел.

— Миннатдорман, ўртоқ лейтенант! Совет Иттифокига хизмат қиламан!— деб гапимнинг охирини дарров ҳарбий уставга тўғриладим.

Кўнглим тоғдай ўсиб, жуда ғалати бўлиб кетдим. «Олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ» деганларидай, мен акамнинг ёнида юрганимда унинг қадрини унча яхши билмаган эканман. Унинг шуҳрати Ўзбекистондан чиқиб, Қора денгиз бўйлари-гача келади, деб ҳеч ўйламаганим рост. Энди акам туфайли солдат ўртоқларимдан иззат-икром кўрганим мени қувонтириш билан бирга хийла ўйлантириб ҳам қўйди. Акам билан бўлган баҳсларда мен ҳали ҳам ўзимни ҳақ деб билардим. «Ахир уруш вақти эмаски, одам ўзини жангда қурбон қилса,— дердим мен ичимда.— Бутун жамият тинч меҳнатнинг роҳат-фароғатини кўриб яшаяпти. Акам ҳам шундай қилиши керак? Нега у ўзининг шахсий ҳаётини унутиб қўйиши керак? Жамият ҳаёти алоҳида одамларнинг шахсий ҳаётларидан таркиб топмайди? Дарахтнинг ҳар бир бутоғида, ҳар бир шохининг энг учида ҳам япроқ кўкармас, гул очилмаса, биз бундай дарахтни «гуллаб-яшнаб турибди», деёлмаймиз-ку. Бизнинг ҳар биримизни жамият дарахтининг бир бутоғи ёки бир япроғи десак, шахсий ҳаётларимизнинг гуллаб-яшнаши бутун жамиятнинг гуллаб-яшнаганини кўрсатадиган энг зўр далил эмасми? Ёлқин акам ўзини ҳеч аямай ишлаб, мана шу томонини ҳисобга олмаяпти,— дердим мен ўзимча файласуфлик қилиб:— Лекин мен бу дунёнинг роҳатини ҳам кўрмоқчиман. Балки армиядан кейин мана шу денгиз бўйларида ишлаб қоларман?»

Сўнги ният бундан бир-икки ой олдин курорт бошқармасида ишлайдиган бир одам билан танишиб, борди-келди қила бошлаганимдан кейин пайдо бўлган эди.

Платон Захарович деган ўрта яшар бу одамнинг «Волга» машинаси бор экан, унинг ёзлик чорбоғи биз хизмат қиладиган қисмга яқин бир жойда экан.

Дам олиш кунларининг бирида командирнинг жавоб қоғозини чўнтакка солиб Сочига кетаётган эдим, Платон Захарович:

— Эй, солдат, бери кел!— деб чақириб қолди.— Сени у куни машина ҳайдаб ўтганимда кўрган эдим. Сочига боряпсанми? Мен машинада сени бирга олиб кетаман. Фақат моторнинг ёғини алмаштиришга ёрдамлашгин.

Гаражнинг махсус чуқури устида турган машина Ёлқин акамнинг ГАЗ—21 «Волга»сидан эди. Мен бу машинага

кўпдан бери кўл урмай анча соғинган эдим. Шунинг учун майкачан бўлиб чуқурга тушдим. Моторнинг тагидаги ёғ тикинини бураб очдим ва челақ тутдим. Мотордан оқиб тушаётган эски мой ҳаддан ташқари суюқ. Бунинг устига ундан бензин ҳиди келади. Мен хайрон бўлиб, машинанинг эгасидан сўрадим:

— Моторга қанақа мой қуйган эдингиз?

— Ўзиникидан. АС — саккиз.

— Ўхшамайди-ку.

— Билмадим, мой насоси ишдан чиққанми? Моторда мой боқими жуда паст бўлади.

...— Қанча?

— Нолга яқин. Машина яхши тортмай қолади. Ҳар ҳафтада мойини алмаштиришга тўғри келади. Куюқ мой икки кун ўтмай суюлиб кетади. Бу кетишда мотордан айриламанми деб қўрқаман.

— Устага кўрсатмадингизми?

— Э, кўрсатмаган устам қолмади. Сабабини ҳеч ким билолмаяпти. «Моторни очиб кўринг», дейишди. Ҳали энди ўттиз минг юрган янги мотор-а! Очдиришга мажбур бўлдим. Бир моторчи уста икки ёрдамчиси билан куни бўйи уннаб, моторни бошқа ашқол-дашқоллардан ажратиб, ечиб олишди. Очиб кўришса, ҳеч қандай айб йўқ. Фақат мой насосининг темир қалпоғи ўрнидан кўчиб қолган экан.

Мен бу машинани яхши билар эдим:

— Э, гап унда эмас!— дедим.

— Уста ҳам «бекор очган эканмиз» деди. Яна икки кун овора бўлиб моторни жойига қўйди. Олтмиш сўм нақд тўладим. Янгидан мой қуйиб, моторни ёндирдим. Ўша ерда турганда босим икки атмосферага чиқди. «Тузалдимикин?» деб ҳайдаб чиқиб кетдим. Кун иссиқ эди. Шаҳарда бир соатча айланиб юриб, бир вақт қарасам, босим яна нолга тушиб қолибди. Шунча оворагарчилик, шунча пул ҳаммаси бекор кетди!

Мен мотордан челақка тушган эски мойни яна ҳидлаб кўрдим. Бензин ҳиди.

— Машинанинг бензин ейиши қанақа?

— Нормадан жуда балад. Илгари бир бак бензин тўрт юз эллик-беш юз километрга етар эди. Босим тушиб кетгандан бери уч юз элликка зўрға етади.

— Бўлмаса, айб бензин насосида бўлиши керак!

— Бензин насоси ташқарида-ку. Унинг моторга нима алоқаси бор?

— Бензин насосини ҳам мотор ҳаракатга келтиради-ку. Унинг қартер¹ билан боғланишган бир «шоҳча»си бор.

¹ К а р т е р — моторнинг мой тушадиган таги.

— Йўғ-э! Шунча слесарлар кўришди. Агар картерга бензин тушаверса, мотор аллақачон портлаб, ёниб кетмасмиди?

— Шошманг, слесарлар билмаслиги мумкин. Бунақа нарса жуда камдан-кам бўлади. Буни фақат тажрибали шофёрлар билиши мумкин.

— Сен ўша тажрибали шофёрларданмисан, солдат?— деб кулди Платон Захарович.— Кўй, сен ҳам мени овора қилма! Мойини алмаштириб берақол!

— Лекин мен худди шунақа ҳодисани акамнинг «Волга»-сида кўрганман,— дедим.— Бензин насоснинг «диафрагма» деб аталадиган пардаси тешилса шунақа бўларкан.

— Чинданми? Қани, бўлмаса бензин насосини олиб кўрайлик.

Икковлашиб бензин насосини жойидан олдик. Унинг ичини очиб кўришга Платон Захаровичнинг сабри чидамади. Багажнигидан янги бензин насосини олди-да:

— Қани, мана буни кўйиб кўрайлик-чи!— деди.

Янги бензин насосини ўрнатиб, моторнинг мойини ҳам янгилаб, машинани юргиздик.

— Мана, босим икки яримга чиқди!— дедим.

— Э, ҳали шошма, сал нарига борганда тушиб кетиши ҳеч гап эмас!

Ювиниб, кийиниб, машинада йўлга чиқдик. Баландикка кўтарилаётганимизда мотор тез қизиб, суви саксон даражага кўтарилди. Моторнинг босими ҳамон иккида турибди. Яна бирпас юрдик. Сув саксон беш, лекин босим ҳамон икки. Машина тузалганига Платон Захарович энди ишонди-ю:

— Қойилман сенга, солдат!— деди.— Шунча усталар уриниб тополмаган «дард»ни сен топдинг-а! Сенга буни эртaroқ кўрсатсам бўлар экан. Қанча пулларим бекор кетди-я! Об-бо! Бу хизматинг учун мен сенга бир литр «ўзидан» кўйиб берсам ҳам оз!

— Хизматда ичиш мумкин эмас.

— Ундай бўлса, ма, сенга мукофот...

Платон Захарович чўнтагидан қизил ўн сўмлик олиб, кўлимга тутқаза бошлади. Лекин мен олмадим.

— Бўлмаса айт, нима билан хурсанд бўлсанг, мен шуни қилай!

— Мен акамнинг мана шунақа «Волга»сини кўп ҳайдаганман... Агар рулни бирпасга берсангиз, шу бас.

— Э, марҳамат!..

Мен рулга ўтириб, «Волга»ни денгиз бўйидан Пицундага қараб ҳайдаб кетдим. Оғир ҳарбий машиналардан кейин кийикдай югурик «Волга»ни ҳайдаш одамнинг завқини келтирарди. Бурилишлар ва баландга чиқиб-тушишлардан машинани худди Ёлқин акам ўргатгандай енгил ва чиройли идора эта олганимни сезиб роҳатланаман. Платон Захарович ҳам:

— Машинани ўйинчоқдай эркин ҳайдайсан-а, қойил!— деб мактаб қўйди.

Шу кундан бошлаб Платон Захарович билан яқин таниш бўлиб қолдик. Орадан бир ҳафтача ўтгандан кейин, яна дачасининг олдида учрашган эдик:

— Турсун, сен машиналарнинг профессори экансан!— деди.— Бензин ҳам кам кетадиган бўлиб қолди. Ўша аҳволда олти ой юрибман-а. Ҳисоблаб қарасам: шу олти ойда диафрагманинг тешигидан қартерга сиркиб чиқиб бекор кетган бензин икки юз лётрдан ортиқ. Портлаб, ёниб кетмаганимга ҳайронман!

— Кераксиз суюкликни буғлантириб чиқариб юборадиган қувурча бор-да,— дедим.— Ўзи бу машина жуда маҳкам қилиб ишланган.

— Ҳар қанча маҳкам бўлганда ҳам, бир кун эмас-бир кун мотордан айрилардим. Сен мени бир балодан қутқардинг. Машина ҳайдашга ҳам жуда уста экансан. Ёш бўла туриб бунинг ҳаммасини қандай ўргангансан?

— Акамдан ўрганганман. Техниканинг профессори деб ана ўша кишини айтсангиз арзийди.

Платон Захарович менинг бу гапимни камтарликдан деб билди-ю, ҳурмати яна бир даража ошиб:

— Қани, бизнинг дачага кир,— деди.

Бўш пайтим эди. Кириб, кечки овқатни бирга қилдик. Мезбон мени қирқ ёшлардаги хотини ва техникумда ўқийдиган кизи билан таништирди. Гап орасида:

— Сенга бу денгиз бўйлари ёқадими, йўқми?— деб сўраб қолди.

— Жуда ёқади.

— Ундай бўлса армиядан кейин шу ерда қол. Сенга ўхшаган яхши шофёрлар бизга жуда керак. Усталигинг ҳам иш беради. Мен ўзим сени бирорта санаторийга шофёр қилиб ишга жойлаб қўяман. Балки экскурсия автобусини ҳайдарсан. Агар жуда истасанг, бошқармадаги енгил машиналардан биттасини беришимиз ҳам мумкин.

Мен жавоб тополмай ўйланиб қолдим.

— Ё уйингни соғиняпсанми?— деди Платон Захарович.— Уйланганмисан?

Мен кулиб бош чайқадим.

— Балки юртингда яхши кўрган қизинг бордир? Бўлса уни ҳам чақир, келсин, иш топиб берамиз.

Эҳтимол Платон Захарович ўзининг беғаразлигини кўрсатиш учун ва кизи тўғрисида бирон фикрга боришимни истаманлиги учун шундай дегандир. Мен ич-ичимдан унга илиқ бир ҳурмат сездиму таклифлари тўғрисида астойдил ўйлаб кўришга сўз бердим.

Мен ҳар замонда Ҳалимадан хат олиб турар эдим. У ҳам Тошкентга бориб, ўқишга киролмай қайтганини, ота-оналари бир табелчига эрга бермоқчи бўлишганини, лекин Ҳалима бунга кўнмай, Фарғонага болалар боғчасига мураббиялар тайёрлайдиган олти ойлик курсга кетганини билардим. У менинг армиядан қайтишимни кутиб шундай қилганини сезгандан бери бу қизга бўлган меҳрим яна бир даража ошиб юрарди. Мен унга бўлган қайноқ туйғуларимни Қора денгиз ва Кавказ тоғларининг зўр таърифларига қўшиб ёзиб юбордим. «Агар икковимиз бир қарорга келсак, сен ҳам шу ерларга келиб ишлашинг, яшашинг мумкин, Ҳалима. Болалар боғчасининг тарбиячилари ҳамма жойда керак!..» Ҳалиманинг ёшидаги қайси қиз Қора денгиз бўйларини, Кавказ тоғларини кўришни истамайди дейсиз! У менга ёзган хатида агар иложини топса, аввал бир келиб кўриб кетмоқчи эканини айтибди.

Мана шу ёзишмаларнинг устига бирдан акамнинг Меҳнат Қаҳрамони бўлганлиги ҳақида хабар келди-ю, мен армиядаги ўртоқларимнинг кўзи олдида қаҳрамоннинг укаси бўлиб, қизгин табриклар эшитдим, кўнглимда беҳосдан ифтихор туйғуси уйғонди. Лекин шу заҳоти: «Сен ўзинг бу ифтихорга, бу табрикка қанчалик муносибсан?» деган савол кўнглимдан эшитилиб кетгандай бўлди.

Ҳалитдан жонимнинг роҳатини ўйлаб, курорт шаҳарда қолмоқчи бўлаётганим, яна Ҳалимани ҳам шу йўлга бошламоқчи эканлигим энди қандайдир гариб бир орзудек туюлиб кетди. Акамнинг йўлига қарши бориб, шу ерда шофёрлик қилиб қолдим ҳам дейлик. Ҳалима келса, у ҳам курортда дам олувчиларнинг хизматини қиладиганлар қаторида бўлар. Шу билан икковимиз нима каромат кўрсатган бўламиз? Кимни қойил қиламиз? Бошқармада Платон Захаровичдан мақтов эшитишим мумкин. «Биз, курортчилар, дунёнинг энг бебаҳо гавҳари бўлган меҳнаткаш инсоннинг соғлигига сайқал берамиз,— дейди у мени бу ишга қизиқтириш учун.— Ана у дам олувчилар тайгада темир йўл қурган ёки саҳрода олтин кони очган, ёки чўлда бўстон яратган, кечани кеча демай, кундузни кундуз демай, совуқларда, бўронларда, оғир иқлим шароитларида жонини фидо қилиб ишлаб чарчаган, соғлиғи заифлашган. Биз, курортчилар, ўз меҳнатимиз билан мана шу одамларнинг чарчоғини тарқатамиз, соғлиғини тиклаймиз, руҳини тетик қилиб жўнатамиз. Натижада, бу ажойиб меҳнаткашлар иш жойларига қайтиб борганда аввалгидан зўрроқ гайрат билан ишлаб, халқимизга, мамлакатимизга янада кўпроқ наф келтиришади. Демак, шу нафни улар орқали биз ҳам келтираемиз, тўғрими?» Мен: «Тўғри!» дейману, лекин кўнглимнинг бир четидан Ёлқин акамнинг истеҳзоли овози эшитилиб

кетади: «Сен бошқаларни ўйлаб эмас, ўз роҳатингни ўйлаб денгиз бўйида қолмоқчисан-ку. Яшириб нима қиласан? Оғир меҳнатни кўп қилиб, заифлашиб қолганингда ёки кексайган одам бўлганингда сенинг бу роҳатпарварлигингни, курортга ўчлигингни тушуниш мумкин эди. Лекин сен ҳозир кучга тўлган йигитсан, улоқчи отдай соғломсан-ку».

Чиндан ҳам адирдаги чарчоқларим, ишдан безиллашларим икки йилдан бери армиядаги интизомли, тартибли ҳаётим давомида ҳаёлимдан узоклашиб, тутундай тарқаб кетди. Тоғ ва денгиз ҳавосининг таъсирида мен ўзимни ҳар қачонгидан ҳам соғлом ва бақувват сезаман!

" Билакларингда куч гупуриб турган пайтда одамнинг дам олгиси келмайди, қийинроқ бир иш бўлса қилиб, ортиқча кучингни сарфлагинг келади. Эсимда бор, ўсмирлик кучим танамга сиғмаган пайтларида текис йўл қолиб, нукул шудгорлардан, адирлардан юрар эдим. Велосипед минсам, атайлаб ўнқир-чўнқирларнинг устидан ҳайдардим, чунки бирон қийинчиликни енгиб ўтмагунча кўнглим жойига тушмас эди.

Ҳозир ҳам йигитлик кучим танамга сиғмай хуруж қилиб юрганини сезаман. Вақт ўтган сари туғилиб ўсган юртимни соғинаман. Бизнинг Фарғона водийсидагидек ширин узумлар, қовунлар, анорларни бошқа ҳеч жойда учратолмайман. Улардан ҳам ширин кўйларимиз эсимга тушса юрагим орзиқиб кетади. Онамнинг, акамнинг, Ҳалиманинг дийдори мени ўзига тортади.

Фақат мен эмас, мамлакатнинг турли ўлкаларидан келиб бирга хизмат қилаётган солдат ўртоқларим ҳам ўз юртларини жуда соғиниб юришипти.

Мана, биз, рязанлик Архип, ёкутистонлик Николай ва мен — учаламиз жавоб қоғози билан гўзал Рица кўлининг бўйларида сайр қилиб юрибмиз. Тик ёнбағирдаги ўрмон дарахтлари худди кўл бўйига чопиб тушиб келаётгандай кўринишади. Уларнинг гўзал акслари ойнадай тиниқ кўл сувида беҳад кўпайиб кўринади.

Биз бу гўзал табиатдан бошқа ҳамма нарсани унутишимиз керак эди. Лекин шу ерда ҳам биз ўз юртимизнинг кўллари ва ўрмонларини эслардик. Архип Рязань далаларидаги бағри кенгликни, олтин буғдойзорларни кўмсарди. Ҳатто абадий музликлар орасидан келган ёқут ўртоғимиз ҳам тундрани, буғуларни, ярангада¹ турадиган севгили кизини кўмсаб, бу ерлардан юртига тезроқ қайтиб кетгиси келиб гапирарди.

Сочидан ташқари Пицунда деган курорт ўша пайтларда энди машҳур бўлиб келаётган эди. Яна Гагра, Адлер, Гулрип-

¹ Яранга — ўтовнинг узок шимолда учрайдиган бир тури.

ши... Биз-ку ҳарбий хизматда эртаю кеч банд бўлиб юрдик. Лекин икки йил давомида йўллардан, кўча-кўйлардан машина ҳайдаб ўтганимизда ёки бирда-яримда жавоб олиб чиқганимизда юз минглаб дам олувчиларга кўзим тушарди. Одамлар ҳеч иш қилмай, фақат жонининг роҳатини ўйлаб, курортда ҳузур қилиб юрганда қанақа бўлишини кўравериб, кўзларим тўйиб кетди.

Албатта, мен бу дам олиб юрганларнинг кўписи йил бўйи қилган меҳнатининг роҳатини кўраётганини, баъзилари даво-ланиб юрганини билар, тушунар эдим. Лекин роҳат-фароғат ҳам йил бўйи кўраверсангиз, меъдага тегар эканми, ҳар қалай, мен энди далаларда ё корхоналарда меҳнат қилаётган одам-ларни кўрсам, кўзим кўпроқ қувонадиган бўлиб қолди. Одамни одам қилиб турган фазилатлар меҳнатда яхшироқ билинишини мен энди пайқамокда эдим.

Ёлқин акамнинг Тошкентда Комсомол кўлидаги оролда айтган гапларида мен аввал ўйлагандан бошқачарок, чуқурроқ маъно борлигини энди сезаётгандай бўлардим. У билан шу тўғриларда яна тўйиб-тўйиб сўзлашгим келарди.

Узук-юлуқ хатлар суҳбатнинг ўрнини босолмас эди. Баъзан Москва телестудияси Тошкентни олиб берар, Мирзачўлда ишлаётган чўлқувар пахтакорлар қаторида Ёлқин акамни ҳам кўрсатиб қоларди. Шунда юрагим «жиг!» этиб, бутун вужудим билан экранга тикилардим. Сал кўпроқ давом этса экан дердим. Лекин «Универсал» ҳайдаётган ё машинада пахта тераётган Ёлқин акам экранда бир минут-ярим минут кўринардию ўтиб кетарди. Кейин мен уни аввалгидан баттар соғина бошлардим.

14

Ниҳоят, армия хизмати ҳам тугади. Куз пайтида ҳали янгигина турган формани кийиб, солдат халтасини қўлга олиб, Каспий денгизию Ашхобод орқали Ўзбекистонга жўна-дим. Поезд Чоржўйдан ўтганда вагоннинг радиорепродуктори-дан Тошкент эшитила бошлади. Ҳалима Носирова «Чоргоҳ»ни айтаётганда этларим жимирлаб, кўзларимга тўсатдан ёш қуйилиб келди. Одам узоқ юртда кўп юрганда ўз ватанининг қуйларини қанчалик соғинишини мен энди билдим.

Концертнинг ора-орасида теримнинг бориши тўғрисида ахборот ҳам берилмоқда эди. Бир вақт диктор тантанали товуш билан: «Мирзачўл шери, Социалистик Меҳнат Қаҳра-мони Ёлқин Отажонов ўз зангори кемасидан эл хирмонига бугунгача тўрт юз тонна дурдона тўкди», деб қолди. Ёлқин акамни яна шунақа жимжимадор сўзлар билан роса мақта-

гадан сўнг: «Энди сўз — ҳиммати зўр чўлқувар, пўлат от суворийси Ёлқин Отажоновга!» деди.

Мен акамнинг овозини юзма-юз туриб гаплашгандагидек аниқ эшитдим у яна эгим жимирлаб кетди. Унинг нималар деганини дуруст уқиб ололганим йўқ. «Тўрт юз тонна» деганини биламан. Овози хиёл олиниб, дўриллаброк чиқаётгандай бўлди. Акам кечалари ҳам ишлаётганини, уйқусиз тунлардан кейин товуши шунақа ўзгариб эшитилишини сездим тезроқ етиб бориб, оғирини енгил қилгим келди.

Лекин ора жуда узоқ эди. Поезд эртаси куни саҳар пайтида Гулистонга келиб тўхтади. Перронга тушганимда энди тонг бўзарган эди. Бекобод томонидан кучли шамол эсиб турибди.

Вақт ҳали жуда эрта, шаҳар кўчаларида одам кам. Бирд-ярим учраган ўткинчилар ҳам шамолнинг чанг-тўзонидан юзини яшириб, фақат юрган йўлигагина қараб борарди.

Ёлқин акамлар кўчиб борган совхоз Гулистондан олтиш чақиримча нарида — кунботиш томонда эканини келин аям хатида ёзиб юборган эди. Бирд-ярим учраган кишилардан сўраб-сўраб, ўша совхозга борадиган катта йўлни топдим.

Бу йўл саҳардан серкатинов. Пахта ортган машиналар, тележка тиркалган тракторлар беҳисоб. Пахтакорлар, айникса терим пайтида кеч ётиб, эрта туришлари эсимга тушди. Ўткинчи машиналарга қўл кўтариб, бирдан-бирига миниб, чўлнинг ўрталарига кириб боряпман. Мирзачўлнинг бунчалик катталигини билмас эканман. Шундай кўз илғамас кенгликларнинг теп-текис кўринишидан ҳайрон бўламан. Юк машинасининг кузовида тикка туриб, офтоб чиқаётган пайтда атрофимга қарадим. Назаримда шундай улкан офтоб ҳам чўлни бирдан қамраб ололмади. Чўлнинг бир четига қуёш нури тушганда, иккинчи чети ҳали тонгги сояларга чўмиб ётарди.

Машина Жанубий Мирзачўл каналининг ёнидан ўтди. Каналнинг нариги томонида — ҳали ўзлаштирилмаган шувокзорларда сурув-сурув қўйлар ёйилиб юрибди. Уларнинг баъзилари канал қирғоғига чиқиб ўтлаганда акслари тиник сувга тушиб, қўйлар гўё икки баробар кўпайиб кетади.

Каналнинг ўнг томонида кенг-кенг пахта пайкаллари бир-бирига туташиб кетган. Теримчилардан кўра терим машиналари кўп. Узоқдан бункерлари худди бошга қўйиб борилаётган улкан кўк дастурхонларга ўхшайди. Машина юриб турганда бункерининг тепасидан ҳовурга ўхшаб енгил чанг кўтарилиб боради. Паловни соғинганим учунми, бу менга лаган тўла иссиқ ошнинг буғлиниб туришини эслатди. Сабрсизланиб, кабинанинг тепасини тақиллатдим. Шофёр машинасини сал секинлатганда пастга эгилиб:

— Ўтиб кетмайлик тагин! — дедим. — Манави тўрт қатор-

лик машиналарнинг бирортаси Ёлқин акамники бўлмасин?

— Сизга Отажоновларнинг совхози керакми? Мен биламан-ку? Ҳали узоқ!

Шофёр жеркиброқ гапирган бўлса ҳам, «Отажоновларнинг совхози» деган ибораси қулоғимга жуда илиқ эшитилди. Мен ҳам Отажоновман. Шунинг учун ҳали ўзим кўрмаган совхозга худди туғилиб ўсган кадрдон бир жойга талпингандай талпина бошладим.

Ҳамма экинзорлардан цемент новлар — кулранг чизиклар чизиб ўтган. Дарахт кам. Бир қисми қурилиб битган, бир қисми ҳали қурилаётган бинолар олдида, кўчалар бўйида уч-тўрт яшар ниҳоллар тизилиб турибди.

Машинадан тушиб, бир-бирига ўхшайдиган икки қаватли қатор уйлар орасидан ўзимизникилар турадиганини кидирдим. Уйларининг олдида томорқага ажратилган ерлари бор, лекин девор йўқ. Шунинг учун ҳовлидаги мол-ҳоллар кўчадан кўри-ниб тураркан.

Бир ҳовлида олдида ўт солиб, шохидан боғлаб қўйилган тарғил сигир жуда таниш кўринди. Қишлоқда мен даладан ўт ташиб боққан тарғил сигир эмасми? Тусмоллаб шу ҳовлига кираётсам, Ёлқин акамнинг катта ўғли Асқар велосипед етаклаб қаршимдан чиқиб қолди. Бўйи чўзилиб, катта велосипед минадиган бўлиб қолибди. Овози ҳам йўғонлаша бошлаган:

— Кимсиз?.. Ие, Турсун ака!..

— Ҳа, мен!

Асқар мен билан кўришиш ўрнига велосипедини етаклаганча югуриб орқасига қайтди:

— Ая! Буви! Суюнчи беринг! Турсун акам келдилар! Суюнчи!

Онам қўлига енгча кийиб, тандирга нон ёпаётган экан. Енгчаси билан қаршимдан чопиб чиқди. Мени кучоқлаб бағрига босганда енгчанинг иссиғи елкамга жизиллаб тегди.

Келин аям деразанинг олдида кичкина ўғилчасини тиззасига ўтқазиб болаларнинг дафтарини текшираётган экан. Болани катта қизчаси Шамсиянинг қўлига бериб югуриб келди.

— Хуш кўрдик, Турсунжон! Зиёратлар қабул!

— Вой, туш кўрган эдим-а!

— Тушингиз ўнг келади демаганмидим, ая!

Бирпасда болалар атрофимни ўраб олишди. Кичкиналари мени унутиб юборган бўлишса керак, лекин улар ҳам катталарига кўшилиб ширин тил билан салом беришади. Бири погонимга қизиқиб қарайди. Бири энлик камаримни ушлаб кўради. Уч яшар Шухратни қўлимга олган эдим, фуражкамнинг йилтироқ айвончасию қизил юлдузига қўл чўзди. Фуражкани бошимдан олиб, унга кийдирдим.

Армияга кетаётганимда Асқар: «Битта офицер камаридан олиб келинг!» деб тайинлаб қолган эди. Солдат халтамдан аввал шуни олиб, Асқарга бердим. Қувонганидан кўзлари ялтираб кетди. Бошқаларига ўйинчоқ машиначалар, ширинликлар улашдим.

Кейин болалар ҳам менинг атрофимда гирдикапалак бўла бошлашди. Норбой қўлимга обдастандан сув қуйган, етти яшар Норхон югуриб тоза сочиқ келтирган, ундан каттаси ичкаридан кўрпача кўтариб чиққан...

Онам билан акам кичкиналигимда мени меҳнатга қандай ўргатганлари эсимга тушди. Ёлқин акамнинг болалари ҳам катталарнинг иш буюришини кутиб турмасдан, ҳамма нарсани ўзлари билиб қилишга ўрганиб қолганларини мен ҳозир сездим у севинчим яна бир даража ошди.

— Ёлқин акам яхши юрибдими, ая?

— Ҳа, терим бошлангандан бери дала шийпонида ётиб ишлаяпти.

— Даласи узоқми?

— Анча йўл. Асқар билади. Ҳар куни велосипедда овқат элтиб беради.

— Ака, мен бориб дадамни айтиб келайми?— деди Асқар.

Мен Ёлқин акамни долзарб пайтда ишдан қолдиргим келмади.

— Қўявер, ўзим бораман,— дедим ва велосипедга қайрилиб қараб қўйдим.

Ҳозироқ акамнинг даласига чиққим келганини сезган онам:

— Ўтириб нафасингни ростла, болам, чай-пой ич, мен сал дийдорингга тўяй,— деди.

Уйнинг шамолпана жойида чорпоя бор эди. Болалар шу чорпояга кўрпача тўшаб, дастурхон ёзишди. Онам билан чорпояга чиқиб ўтирдик.

— Ая, енгчани беринг, нонни мен ёпа қолай,— деди келин аям.

Онам қўлида енгча борлигини энди эслади:

— Вой, эсим курсин, тандир совиб қолди-я! Хамир қотмасдан тезроқ ёпинг, келинпошша!

Мен иккинчи қаватларга кўз югуртириб чиқдим:

— Уйлар жуда шаҳарформа-ку, ая.

— Э, болам, айвони йўқ. Қишлоқда қолган айвонимизнинг жуда кадри ўтяпти-да.

— Иккинчи қаватида ким туради?

— Ҳеч ким. Зинапоясидан ҳадеб чиқиб-тушаверишга кимнинг тоқати бор? Нарёқда тўрт қаватлилари ҳам бўш турибди. Одамлар тўртинчи қаватда туриб, ҳовлидаги сигирига қандай қарайди? Шуни ўйлашмаган-да.

Келин аям тандирнинг иссигидан юзи бўғриқиб биз томон ўгирилди:

— Ҳа, энди чўл шароитини билмайдиган лойиҳачилар шундай қилишган-да. Ҳозир бу хато тўғриланяпти. Айвонлик уйлар ҳам бўлади.

— Лекин Тошкентда Азлар акаларнинг икки қаватли уйини кўриб жуда ҳавас қилган эдик-ку.

Келин аям нонни ёпиб бўлиб, чорпоёга келиб ўтирди.

— Лекин бу уйлар унақа эмас... Шамсия, чой қўйдиларингми?

— Ҳа, Тўлқин қайнатаяпти.

Асқар битта узун оққанд қовунини пичоқ ва лаган билан бирга кўтариб келди.

— Аввал акангга қатиқ олиб чиқ,— деди онам.— Узоқ жойдан келди, қатиқ ичсин. Бўлмаса ҳаво айиради.

Асқар қовунни бир четга қўйиб, ичкарига кириб кетди. Мен қовунни жуда соғинган эдим, кўлимга олиб бир ҳидлаб кўрдим. Ажойиб ҳиди одамни маст қиладигандек эди.

Онамнинг кўнгли учун Асқар чинни косада олиб чиққан қатикдан бир-икки хўпладиму кейин пичоқни олиб қовун сўйишга тушдим.

Шу пайт кўчада мотоцикл патпатлаб қолди. Ҳовлига ҳали дарвоза ҳам ўрнатилмаган эди. Кўчадан почтачи йигит кирди-ю, газета-журналлар билан бирга ўрам-ўрам қилинган аллақанака бандеролларни келин аямга бериб кетди.

— Яна Самарқанддан, институтдан Ёлқин акамга контроль ишлар келди,— деди келин аям бандеролни менга кўрсатиб.

— Нима, акам институтга кирдимиз?

— Мен «сиртқисига кириш» деганда унамай юривдилар. Бултур обком секретари: «Ўзинчини битирган экансиз, нега ўқимасиз?» деб сўраб қолибди. «Биз сизни яна ўстирмакчимиз, сизга билим керак, маълумот керак», дебди. Акангиз қайтиб келиб: «Сиз билан обком секретарининг гапларингиз бир жойдан чиқди, энди ўқимасам бўлмайди», деб қолдилар. Ёзи билан тайёрланиб юриб, Самарқандга кетдилар. Агрономлик факультети бор экан, шунинг сиртқисига кирибдилар... Мана бу иккинчи қаватдаги квартира бўш. Мол-ҳоли бор одамлар турмади. Кейин Ёлқин акам битта хонасини ўзларига дарсхона қилиб олдилар. Асқар, ма, бу бандеролларни ўша хонага элтиб қўй.

— Ўзиям ҳафтада-ойда кетма-кет келиб турибди,— деди онам.— Уйилиб кетгандир?

— Ҳа, энди, теримдан бўшасалар ҳаммасига бирдан жавоб қиладилар-да.

Келин аям тандирдан узган иссиқ нонларнинг бир даста-

сини дастурхонга келтириб қўйди. Қовун ҳам ширин чиқди. Нону қовун қилиб анча едим.

Ўн яшар Шамсиянинг эси кириб қолган экан, бугун ош бўлиши кераклигини ўзича фаҳмлаб, сабзи тозалашга тушди.

— Ошни мен ўзим дамлайман,— деб онам жойидан кўзгалди. Гўшт майдалаётиб дардлашиб кетди:— Турсунжон, акангнинг юзидан ўтолмай келдим. Катталар таклиф қилган экан, йўқ деёлмадим. Лекин ўзимизнинг кишлок эсимга тушса, юрагим эзилиб кетади. Қани у қаймоқдай ҳаволар, қани у узумлар, анжиру анорлар!

— Ёлқин акам ҳаммасини экканлар,— деди келин аям.

— Э, келинжон, бу кўчатлар ҳосилга киргунча мен ё борман, ё йўқ! Ҳозир кунимиз нуқул қовун билан тарвузга қолган.

Онам ўчоқбошига кетгандан кейин келин аям:

— Кекса одамнинг янги жойга ўрганиши қийин бўларканда,— деди.

— Ўзингизга қийин бўлмаяптими, келин ая? Ҳали ҳам дарс бериб юрибсизми?

— Мен мактабдан узилсам тамом бўламан. Бир эмас етти бола. Катталари дастёр бўлиб қолди. Аям қарашадилар. Баъзида бир ставка, баъзида ярим ставка бўлса ҳам илиниб турибман-да.

— Мактаблари дуруст эканми, ахир?

— Дурустлиги шуки, яқин. Бир совхознинг одами битта посёлкада туради. Узоқдан қатнаб ўқиш йўқ. Кўп ишни машиналар қилгани учун болаларни далага кам олиб чиқамиз.

— Ёлқин акам шу томондан яхши бўлади, деб айтган эдилар.

— Лекин акангиз менга ваъда қилган кўп нарсалар ҳали йўқ. Янги совхозда оилалик одамлар кам. Кўпчилиги салт ёш-яланглар. Баҳорда келиб, кеч кузгача ишлашади-ю, қишда кишлокларига кетади. Оила кам бўлгани учун бола ҳам кам. Баъзи синфларда тўрт-бештадан бола бор. Қўшиб ўқитишга тўғри келади.

— Мактаб биноси борми?

— Ҳали битган эмас. Одамлар турмай ташлаб кетган тўрт қаватлик уйларнинг квартираларини синфхона қилиб олганмиз. Тор, ноқулай. Сув чиқмайди. Канализация ишламайди. Бир кунда юз марта тўртинчи қаватга чиқиб тушилади.

— Ҳа, энди бу кунлар ҳам ўтиб кетар. Тўрт кўз тугал. Ранг-рўйингиз яхши.

— Ёзда иссиқда қовурилиб, пашшага таланиб, хунук бўлиб кетган эдик. Сиз ҳозир яхши пайтда келдингиз.

— Келганларингиздан пушаймон эмасмисиз, ахир?

— Пушаймон бўлганлар аллақачон жуфтакни ростлаб

қолди. Ёлқин акангизни биласиз-ку. «Бу ерлар ҳали Фаргона водийси билан чирой талашадиган жой бўлади», деб юрибдилар. Шунга биз ҳам ишонганимиз учун ҳаммасига чидаб юрибмиз-да, Турсунжон.

Ёлқин акам кўз олдимга келди-ю, согинч туйғусидан юрагим гупуриб, ўрнимдан турдим.

— Ая, ош пишгунча мен бирров бориб келай,— деб велосипедни етакладим.

— Шошма бўлмаса, акангга иссиқ нон билан қатикдан ола кет. Барғни туширадиган дори ўлгурнинг давоси қатик экан. Акангга айт, сут-қатикдан кўпроқ ичси!

Келин аям банкага солиб, оғзини бекитиб берган қатик билан тўртта нонни тўрхалтага солдим велосипеднинг рулига осдим. Аскардан Ёлқин акам ишлаётган даланинг йўлини сўраб олдим. Ораси кўпам узоқ эмас экан. Ҳаш-паш дегунча етиб бордим.

Тележкалар пахтани ташиб улгуролмаяпти шекилли. Олтмиш гектарлик узун пайкалнинг икки четида тоғдай-тоғдай икки уюм пахта турибди. Ёлқин акам минган машина бункерининг учи бериги уюмнинг орқасидан зўрға кўринди. Велосипедни эгат бошига ётқизиб қўйиб, пахта уюмининг орқасига ўтсам, Ёлқин акам бункерни бўшатиб, ерда тарвуз сўйиб еб ўтирган экан. Кўк комбинезонига гўзанинг чангию гарди ўтириб тегирмончининг кийимига ўхшаб қолган. Сочи, дўпписи, киприклари ҳам чангдан оқиш кўринади.

Мени солдат кийимида ҳеч кўрмагани учун бир лаҳза тикилиб турди. Кейин ўрнидан сакраб туриб, талпиниб қолди:

— Турсун!

— Ака! Акажон!

Уни қучоқлаб, ердан кўтариб олдим-да, бир айлантирдим.

Гавдаси қушдай енгил туюлди. Ўзи ҳам озиб, кичрайиб қолгандай.

— Мана бу — Олтин Юлдузингиз учун! Мана бу Мирза-чўлга келганингиз учун!

Акамни кўтариб, чирпирак қилиб табриклар эканман, бир вақтлар у мени боши устига кўтариб, «ташаворайми, а, ташаворайми!» деб ҳазиллашганлари, ўшанда кўзимга қанчалик барваста, қанчалик улкан кўрингани хаёлимга келарди. Ҳозир мен ўша заиф болача эмас, гўё бошқа бир қудратли одам эдим энди Ёлқин акамнинг ўзини боладай азод кўтариб айлантирардим. Қувончим ичимга сиғмай, ҳар айланишда бир:

— Мана бу институтга кирганингиз учун!—дердим.— Мана бу еттинчи фарзандингиз учун? Мана бу...

— Э, бўлди! Қуллук! Қуллук! Бошим айланиб кетди!— деб Ёлқин акам қулиб оёғини ерга тиради. Кейин қучогимдан

чикди-да, бир-икки қадам орқага чекиниб, юзимга, гавдамга завкли назар ташлади.— Ҳа, дуруст! Армия сенга ёқибди. Роса кучга тўлибсан. Бўйинг ҳам бир оз ўсганга ўхшайди.

— Буниси рост лекин! Келаётиб ўлчатсам, аввалгидан уч сантиметр ортиқ чикди.

— Ўзингам денгиз бўйларида юриб, куёв йигитлардай очилиб кетибсан. Онам қиз қидириб юргани бежиз эмас экан.

— Э, бу гапни қўйинг! Ўзингиз қалайсиз? Озиб кетибсизми?

— Ҳозир бизнинг озадиган пайтимиз-да, оғайни... Қани, ўтир. Жуда ичим куйиб кетди. Чанқоқбостига тарвуз сўйган эдим. Қани, ол...

Иккимиз юмшоқ пахта уюмининг бир четига бориб ўтирдик. Мен Ёлқин акамнинг қовоқлари бир оз саргайиб шишганини энди пайқадим.

— Соғлиқ яхшими, ахир?

— А?— деб акам нариги қулогини тутиб қайтариб сўради. Кейин кулимсираб изоҳ берди:— Машинанинг шовқинини биласан-ку. Қулоқ битиб қолади. Шу қулогим ўтган ҳафта ёмон бир битган эди. Ҳалигача очилмайди.

Тошкентда бир олим инсон қулогининг ўн икки дестибалгача бўлган шовқинларга бардош беришини, ундан ортиқ шовқинлар санитария нормасига тўғри келмаслигини айтган эди. Терим машинаси бор кучи билан ишлаганда эса унинг шовқини ўттиз дестибалдан ортиқ бўлар экан. Қишлоқда машина билан пахта терганимда мен бу шовқинга чидай олмай қулогимга пахта тикиб олар эдим.

— Қулогингиз оғриётгани йўқми?

— Аввал бир оғриган эди. Ҳозир қарахт.

— Докторга кўринсангиз бўлар экан-да.

— Э, бунга ҳозир вақт борми? Қулоқ доктори деб Гулистонга ё Янгиерга бориш керак... Олтмиш-етмиш чақирим йўл. Унгача машина қараб турадимми? Пахта очилиб, тўкилиб кетяпти.

— Машинангизни мен ҳайдаб турсам-чи?

— Эсингдан чиққани йўқми?

— Армияда ҳам нукул машина ҳайдадим-ку. Ҳар автомат установакалари борки, уларни ишлатиш терим машинасини ишлатишдан ҳам нозикроқ. Қайтага машқим ошди.

— Бўлмаса сенга бошқа машина топиб берамиз. Мен бу машинада тўрт юз тонна тераман деб сўз берганман. Сен аралашсанг, «укасини ишлатди», деб гап қиладиганлар топилади... Қуриб кетгур итузум шу пайкалда кўпроқ экан. Шпинделга илашиб тишини «қамаштириб» қўйяпти. Тез-тез ювиб турмасанг, пахтани тўқади.

Мен пайкал четида ёғоч бочкада турган сувни, челак билан дастаси узун чўткани энди кўрдим.

— Ҳозир яна ювиш керакми?— дедим.— Сиз мана бу ис- сик нондан еб, қатикдан ичиб турунг, Мен ювай.

— Майли, бўлмаса машинани яқинроқ ҳайдаб бор.

Мен эгат бошида шпинделга эниб қолган кўк ўт қолдиқ- ларини чўтка билан ювар эканман, Ёлкин акамга қараб- қараб кўярдим. У нондан бир бурда еди, холос. Ҳаддан ортиқ кўп ишлаганда иштаҳаси йўқолиб кетишини биламан. Фақат бир литрлик банкадаги қатикнинг ярмини ичди. Кейин бирпас ором олгиси келиб, пахта уюмига ёнбошлади. Яна бир қарасам, кўлларини бошининг орқасига қилиб, чалқанча ётибди. Шпин- делни ювиб бўлиб, машинани пахтаси терилмаган эгатларга буриб тўғриладим. Ёлкин акам кимирламади. Тикилиброк қарасам, ухлаб қолибди.

«Укаси қайтгандан бағри тўлиб, кўнгли тинчибди», деган ўй хаёлимдан ўтди. Неча кунлардан бери тўйиб ухламаган бўлса керак. Майли, бир мизғиб олсин! Машинани аввал мум- кин қадар секин ҳайдадим. Кема деганларича бор — гилдирак- лари чуқурга тушиб ўтганда кемадай чайқалиб кўяди. Кўлим аввалги тажрибамнинг изига тушиб олгунча ричаглари эҳтиёт билан ишлатаман. Шпинделларнинг ғир-ғири, мотор- нинг гуриллаши, насосларнинг вишиллаши, юзлаб темир мур- ватларнинг овоз чиқариб айланиши — ҳаммаси биргаликда денгиз тўлкинларидай куч билан борлигимга урилади. Бункер- ларга тўрт тарафдан пахта гуппа-гуппа ёғиляпти. Димоғимга кирган чангдан акса ураман. Бу чангнинг ичида дефолиация пайтида сепилган кимёвий модданинг куйиндига ўхшаш ҳиди ҳам борлигини пайкайман.

Бир тўхтаб орқамга қарасам, эгатларнинг ғўзапояси пахтасидан айрилиб, сидирга қизғиш тусга кириб турибди. Оғзи очилиб бўшаб қолган чанокларнинг сарғиш туби йилтираб кўриняпти. Демак, тоза теряпман, дедиму тезликни аста- секин ошира бошладим.

15

Ҳаддан ташқари озиб, бир қулоғи оғир бўлиб қолган Ёлкин акам менга бу гал жуда ганимат кўринди-ю, унинг ёнидан кетгим келмади. Фақат теримдан кейин қишлоққа бориб, Ҳалимани кўриб келдим. У мураббиялар курсини битириб, қишлоғимизнинг боғчасида ишлаётган экан, энди институтга киришдан умидини узибди.

Менинг унга кўнглим борлигини, икковимиз хатлашиб

юрганимизни онам эшитган экан. Ёз кунларида Ёлкин акам билан дала шийпонида ётиб ишлаб юрган кезларимизда онам акамнинг катта ўғлига бир тоғора иссиқ мантини кўтартириб келиб қолди.

— Ёлкин, бу уканг сўққабош бўлиб юраверадими энди?

— Бунинг бошини иккита қиламиз... Қиз борми, Турсун?

Мен индамай ерга қарадим.

— Гапир,— деди онам,— нега айтмайсан? Фармоннинг қизи Ҳалима билан хатлашиб юрган эмишсан-ку!

— Ҳа, энди...

— Қайси Фармон?— сўради Ёлкин акам.— Мўйлов бригадирми?.. Ие, Турсун унга тик гапириб хафа қилган экан-ку.

— Билмасам,— деди онам.— Қизи билан бошқача гаплашар эмиш-ку.

— Лекин қиз ўзи бошқача-да, ая,— деди Ёлкин акам кулиб.— Қораширидан келган, одобликкина... Эсимда бор! Келин қилсак арзийди, а, Турсун?

Мен кўзимни ердан узмай жим туравердим.

— Сукут — аломати ризо!— деди Ёлкин акам.— Мен қарши эмасману, лекин Ҳалима ёлғиз фарзанд чамаси, а, ая? Отаси «ичкуёв бўласан» деб қолса нима қиламиз? Рози бўламизми, Турсун?

— Йўк!— дедим мен қатъий.

— «Ичкуёв бўлмаса кизимни бермайман», дейиши мумкин. Анча ташвиши бор. Кўндириш осон эмас.

— Ташвишини бўйнингга олгин-да, болам. Сен ҳам ака, ҳам ота ўрнидасан.

Кеч кириб, Мирзачўлнинг пашшалари булутдай ёпирилиб келмоқда эди. Ёлкин акам бир қўли билан пешонасига қўнган пашшани қувса, иккинчи қўли билан бўйнини чақаётган пашшани урар эди. У гапни ҳазилга буриб:

— Кўриб турибсиз, ая, ҳозир икки қўлимиз ҳам банд!— деди.— Кузрокда сал бўшасак, мен ўзим кишлоққа бораман. Фармон мўйлов у-бу деса, катталари билан гаплашамиз.

Онам кутадиган бўлиб кетди.

Саратон жазирамаси бошланди. Саҳардан-хуфтонгача ғўзани культивация қил, суғор, озиклантир, ўғитни эз, машинани ремонт қил.

Бунинг устига совхоз директоримиз қаттиқ бетоб бўлиб, касалхонага тушиб қолди. Ёлкин акамни райком секретари чақириб, вақтинча директор бўлиб туришни топширди.

Ёлкин акам ҳали бўлим бошлиғи бўлиб ҳам ишлаб кўрмаган эди. Райкомда шуни айтиб, узр сўрамоқчи бўлган экан:

— Масала Тошкент билан келишилган,— дебди райком секретари.— Марказком бизга сиздек механизатор кадрларни

ташкилотчилик ишига тортиш керак, деб айтган. Сизни ҳозир бутун республика биледи. Бригадангиз битта бўлимнинг пахта-сини беряпти. Бригадани машъал қилдингиз. Энди бутун совхозни ҳам машъал хўжаликка айлантиришда ёрдам беринг!

Ёлқин акам бу гапларни эшитган куни кўзлари ҳаяжондан ялтиллаб далага директорнинг «Газиги»ни миниб келиб қолди.

— Турсун, оғайни, энди мен йўгимда бригада учун сен жавоб берасан,— деди.— Ғўза сувни кўп ичди. Эртадан бошлаб сувда битта одам қолдиргину бошқаларни техника ремонтига олиб боргин. Терим яқин.

Шу кундан бошлаб мен Ёлқин акамни аввалгидан хийла кам кўрадиган бўлиб қолдим. У идорада одамларнинг арздодини эшитаётганида ёки «газик»да далага айланиб келганда ўзини босиқ тутишини, салмоқлаб, вазмин гапирганини сезаману ич-ичимдан фахрланиб кўяман. Баъзида эса:

— Биздан хабар олмай кўйдингиз,— деб гина ҳам қиламан.

— Қандоқ қилай, оғайни, ҳали райкомга чоп, ҳали обкомга бор. Буёқда бешта бўлим, ўттизта бригада... Директор тузалай деб қолибди. Августнинг охирида чиқармиш... Ўшанда бригадамизга биратўла қайтаман.

— Ремонтни тугатдик. Эрта-индин ғўзага ишлов бериш ҳам тўхтайдди. Теримга тушишдан олдин бирга саёҳат қилмоқчи эдик.

— Ҳа, аямга ҳам сўз берган эдим-а!.. Майли, сен уйдаги машинани созлаб кўйгин. Мен бир амаллаб жавоб оламан.

Ёлқин акамнинг кўк «Волга»си бир ярим ойдан бери минилмай бостирмада чанг босиб ётган эди. Мен унинг ёғларини алмаштириб, гилдиракларига ҳаммасини созлаб, узоқ сафарга тайёр қилиб кўйдим.

Сунбула кириб иссиқ ҳам анча пасайиб қолган эди. Мирзачўл йўлларида қовун-тарвуз ортган машиналар кўпайган. Терим шиддатларидан олдин уч-тўрт кун нафасни ростлаб келиш учун бировлар юк машинасининг кузовига қора кўйни боғлаб, Зомин, Бахмал томонларга, бировлар доvon оша Искандар кўлга кетмоқда эди. Ёлқин акам келин аямни ва Асқар билан кичик ўғилчасини олиб, аввал Самарқандга бормоқчи, кейин вақт қолса келин аямни уйга кўйиб, онамни олиб, қишлоққа, ундан Аравон, Ўш томонларга ўтиб келмоқчи эди.

Уйда онам, келин аям ҳаммамиз бу саёҳатнинг маслаҳатини қилиб, Ёлқин акамни кечаси алламахалгача кутиб ўтирдик. Ёлқин акам хуфтондан кеч келди-ю:

— Райондаги мажлис чўзилиб кетди,— деб менга қаради:— Машина тахтми?

— Тахт.

— Бўлмаса эртага Гулистонга борамиз. Мени обкомга чақиришибди. Иложи бўлса жавобни ўша ерда сўрайман.

Эртаси куни «Волга»ни ялтиратиб, унинг радиосидан берилаётган концертни баланд қилиб қўйиб, Гулистонга кириб бордик.

Обком биносининг атрофидаги кўчаларга сув сепилган, гуллар, дарахтлар қулф уриб ўсиб ётибди.

Ёлқин акам эшигида милиционер турган уч қаватли шинам бинога кириб кетганча узоқ вақт чиқмади. Мен машинага бензин олиш учун поезд йўлининг нарёғига ўтдим. Қайтиб келиб, яна бирпас кутдим. Ниҳоят, Ёлқин акам ичкаридан чиқди. Яқин келганда қарасам, узоқ жойдан чопиб келган одамдай юзи бўғриққан, чўнтагидан рўмолчасини олиб, терлаган пешонасини, бўйнини артади.

— Тинчлик эканми? Ё гап эшитдингизми? — деб овозимни пасайтириб сўрадим.

— Э, гапни қўй, иш катта бўлиб кетди, огайни! Обком секретари мени: «Янги очиладиган совхозга директор бўласан», деб чақирган экан.

— Ундай бўлса табриклаймиз!

— Ҳа, энди бригадирлик ўзингга қоладиган бўлди. Етиштирган ҳосилни ўзимиз териб беришимиз керак.

— Янги совхозингизга ўшандан кейин борамизми?

Ёлқин акам машинага кириб ўтирди-ю:

— Йўқ, менга «шу ҳафта бориб иш бошлайсиз» дейишди.

— Икки томонни эплаш қийин-ку, а?

— Илож қанча, ука! Чекимизга нуқул қийини тушади.

Кани, ҳайда!

Машинада совхозга қайтар эканмиз, икковимиз ҳам жим ўтириб, олдинда турган янги ишлар тўғрисида ўйлар эдик. Қишлоққа саёҳат қилиш эса ҳаёлимиздан узоқлашиб кетган эди.

Эртаси куни эрталаб далага чиқиб кетаётган эдим, трактор паркиннинг ёнида битта усти ёпиқ юк машинаси қаршимга келиб тўхтади. Кабинадан Ёлқин акам тушиб келди:

— Директоримиз тузалиб чиқибди. Ишини машинасига қўшиб топширдим. Ҳозир янги совхозга кетяпман. Теримгача бир оз ер очишимиз керак. Ичкарида иккита ҳайдов трактори турибди. Биттасини Байзақ минади. Биттасини сен ҳайдайсан.

Теримгача бир-икки кун одамларга ўхшаб дам олгим келарди. Лекин Ёлқин акамнинг сўзини қайтаролмадим. Бир чек-каси, янги совхозни кўргим келарди.

Байзақ деган қирғиз йигит иккаламиз иккита ҳайдов тракторига миниб, орқама-кетин йўлга тушдик.

Мирзачўлнинг кунботиш томони Жиззах чўлига тутташиб кетади. Тракторда йигирма-ўттиз чақирим йўл юрдик, лекин бирорта уй ёки дарахт учрамади. Атроф сарғайиб ётган теп-текис чўл. Осмондан тўрғайлар учиб ўтади. Қувраб ётган ўт-ўланлар орасида тошбакалар эринчоқлик билан ўрмалайди. Юмронқозиклар инининг олдида соқчидай қотиб туради-туради-ю, трактор яқинлашганда пилдираб қочиб қолади.

Йўлимиз бир неча марта цементланган ариқларнинг кўприги устидан, кулранг новлар ёнидан ўтди. Мирзачўл қурувчилари чўлнинг ўйдим-чуқур жойларини текислаб, суғориш шохобчаларини одам оёғи тегмаган жойларга ҳам тортиб келган эдилар.

Бир жойда улкан сарик экскаватор бўлажак шаҳарчанинг уйларию ер ости коммуникациялари учун ер қазимоқда экан. Асфальт йўлдан четроқда темир томли битта автовагон турибди. Вагончанинг ёнидаги усти ёпиқ юк машинаси Ёлқин акамни кига ўхшади. Нарироқда яшил «Волга» ҳам кўринди. Узоқдан Ёлқин акам бизга қўли билан «тўхташлар» ишорасини қилди. Тракторларни бўзда тўхтатиб, пастга тушдик.

Экскаватор қазиб чиқарган тупроқ уюмлари орасидан икки киши чиқиб келди. Бири қўнғир сочли ўрта яшар одам. Иккинчисини яқин келганда зўрга танидим. Жобир Тошбеков, илгари хипчагина йигит эди. Ҳозир хийла йўғонлашиб, чаккасидаги сочлари оқариб қолибди. У бизнинг саломимизга узоқдан бош ирғаб алик олди-да, акамга юзланди:

— Мана, Ёлқинжон, бу совхоз энди сизники. Қабул қилиб олинг.

— Раҳмат, ака Жобир! Лекин совхоз қани ўзи? Бирорта биноси битган эмас-ку.

— Ери тайёр. Карталар текисланган. Лотоклар ўтказилган. Ер остига дренаж қувурлари ётқизилган. Қолган ишни, мана, Олег Михайлович тез суръатлар билан битириб беради.

— Канал-чи?— деди Ёлқин акам.— Обкомда «сувни олиб бориб қўйдик» деган эдингиз. Келиб кўрсам, канал биздан ҳали беш чақирим нарида. Канал бўлмагандан кейин лотоклар қуриб ётаверади-да.

— Сув сизга баҳорда керакми, ўртоқ Отажонов? Унгача ҳаммаси тайёр бўлади.

— Сув кузда ҳам керак. Йигим-теримни олгандан кейин кўчат эймоқчимиз.

— Кўчатни водовоздан ҳам суғурса бўлади. Келгуси ҳафта боринг, битта водовоз топдириб бераман.

— Келгуси ҳафта эмас, Жобир Тошбекович, водовоз бизга

ҳозир керак. Мана бу одамлар кечаю кундуз шу ерда ётиб ишлайди. Трактор сувсиз юрмайди-ю, одам сувсиз тура оладими?

— Майли, эртага боринг.

— Яна бир масала. Мана бу Олег Михайловичнинг олдида келишиб олайлик. Киш тушгунча бу ерга одамлар кўчиб келиши керак. Уйлар қачон битади? Курувчилар қани? Фақат битта экскаватор ишляпти. Материал қани?

— Ҳаммаси бўлади,— деди Тошбеков.

— Қачон?— деб энди унга Олег Михайлович савол берди.— Одамлар билан материалларни ўттиз-қиркта объектга бўлиб юборганмиз. Ҳаммаси чала ётибди. Бу ерда кишгача тураржой куриб беришимизга менинг кўзим етмаяпти.

— Жуда улгурмасак вагончаларда келтириб берамиз. Чўлқуварларнинг кўпи ишни вагончалардан туриб бошлаган.

Ёлқин акам чўлда ёлғиз сўппайиб турган вагончага бир қараб олди.

— Ҳа, биз ҳам бугун шу вагончада ётсак керак,— деди.— Лекин оилаларимиз нима қилади? Болалар мактабда ўқиши керак. Мактаб биносини биринчи навбатда куриб берамиз деган эдингиз. Ака Жобир, обком сизга шу ишни махсус топширган эди.

— Э, Ёлқинбек, обкомга йўқ деб бўладими? Менга ҳар куни Тошкентдан, Душанбедан, Олмаотадан озмунча ишлар топшириляптими! Бизнинг қурилишларимиз Тожикистоннинг Зафаробод районларидан бошланиб, Қозоғистоннинг Жеттисойигача давом этади. Биз Москванинг ихтиёридамиз. Юзлаб чақирим масофа — қурилиш майдони. Ҳқзир бутун Ўрта Осиёда бизникидай улкан қурилиш йўқ. Юзлаб объектнинг ҳаммасини одам билан таъминлаш, техникаю материал етказиб бериш осонми?

— Ҳақиқатан кийин,— деди Олег Михайлович.— Шунинг учун мен сизга «мунча шошмайлик» деган эдим. Москва тасдиқлаган план бўйича мана бу совхозни келгуси йилда эксплуатацияга топширишимиз керак эди. Унгача каналнинг қолган жойини ҳам бетонлаб улгурардик, уй-жойларнинг бир қисмини ҳам битказардик.

— Биз ҳам замон билан баробар қадам ташлашимиз керакми, йўқми, Олег Михайлович?— овозини кўтариб сўради Тошбеков.— Бутун мамлакатда беш йиллик планларини муддатидан олдин бажариш учун мусобақа кетаётган пайтда биз бу улуғ ҳаракатдан четда тураммизми? Бу совхозни муддатидан бир йил олдин ишга туширсак, давлатга камида беш минг тонна кўшимча пахта берамиз. Беш минг тонна оқ олтин! Биласизми, бу қандай катта бойлик! Владимир Ильич Ленин

Мирзачўлни ўзлаштириш ҳақидаги декретга кўл қўйганда биринчи навбатда пахтачиликни ривожлантиришга аҳамият берган. Ўша декретда тўқимачилик саноатини пахта билан таъминлаш учун янги ерлар тезроқ ўзлаштирилиши лозимлиги махсус таъкидланган. Ҳозир ҳам пахтага қанчалик катта аҳамият берилаётганини биларсиз? Бугун Мирзачўл пахтасини ўзимиздан орттириб ўн бир мамлакатга юборяпмиз. Куни кеча Янгиердаги пахта пунктидан тўғри Чехословакияга пахта ортиб юбордик.

Мен тракторнинг соясида — ерда ўтириб, Жобир Тошбековнинг гапларига жим кулоқ солар эдим унинг қишлоқдаги уйимизга биринчи марта борганини, кейин Бўри адирда учрашганларимизни бир-бир эслардим. Илгари мен унинг гапни жуда боплашига кулоқ солиб туриб, «энг олдинги сафда борадиган одам шу Тошбеков бўлса керак!» деб ўйлар эдим. Лекин унинг иши гапига қай даражада тўғри келишини мана энди мулоҳаза қилиб кўра бошладим. Бўри адирда ҳам оғизда ҳамма ишни битириб қўйиб, дўппи тор келганда кўринмай кетмаганмиди? Кейин бутун оғирлик Ёлқин акамнинг бўйнига тушмаганмиди? Нахотки, бу ерда ҳам шундай қилса?

Ёлқин акам ҳам бунни сезгандай бўлиб:

— Ака Жобир, одамнинг сўзи билан иши бир бўлиши керак,— деди.— Кўриб турибсиз, бу ерлар ҳали куп-қуруқ чўл. Совхозни бир йил олдин ишга туширамиз деб сўз бердикми, энди бундан нима ташвиш, нима қийинчилик чиқиб келса, ҳаммасини баробар кўтаришимиз керак.

— Ҳалиям баробар кўтарамиз. Мен кечаю кундуз мана шу чўлда бўламан.

— Биламан, сизни чўлдан излаганда бошқармада бўласиз, бошқармангизга борганимда чўлга кетасиз. Сизни қидириб топиш осон бўлмайди. Лекин менинг одатимни ҳам биласиз. Астойдил қидирсам, сизни ухлаб ётган жойингиздан бўлса ҳам топаман. Бизнинг совхоздаги ҳамма қурилишларга ўзингиз мутасадди экансиз. Бизни тинчитмагунингизча сизни ҳам тинч қўймайман!

— Бўпти, келишдик!— деди Тошбеков ва Ёлқин акам билан хайрлаша бошлади.

— Шошманг!— деди Олег Михайлович.— Умумий гап тугаган бўлса, энди конкрет ишга ўтайлик. Фундаментларга бетон қуйиш керак. Деворлар учун гишт. Апалубкага тахта.

— Эртага боринг. Нимаики материал бўлса, биринчи навбатда оласиз.

— Одамларни-чи?

— Ўйлашиб кўрамиз. Хўп!— деб Тошбеков «Волга»га қараб кетди. У орқа ўриндикқа кириб ўтирганда янги «Волга» юмшоқ бир чайқалиб қўйди.

Олег Михайлович экскаватор ер қазіётган томонга кетди. Ёлқин акам менга:

— Қани, чиқ!— деди-да, ўзи ҳам мен минган тракторнинг кабинасига чиқди. Бўлажак шаҳарчанинг шимол томонини кўрсатиб:

— Хў ўша ёкка ҳайда!— деди.

Сарғиш-қизил рангга бўялган ҳайдов тракторида йўлдан икки чақиримча ичкарига кирдик-да, тўхтадик. Ёлқин акам кабинадан тушди. Ёлкасига осилган планшетни очиб, ернинг планини кўрди. Кулранг нов ўнг томондан ўтган эди. Атроф текис. Оёқ таги қувраб қолган бўз ер. Оккуврайлар ҳам шундай қуруқки, оёқ тегса «чарс-чарс» синади-ю, синиқларидан чанг чиқади. Нари-берида кўпол туяқоринлар шамолда юмалаб юрибди.

Ёлқин акам шу туяқоринлардан уч-тўрттасини йиғиб, устига тош бостирмоқчи бўлди. Лекин яқин-орадан тош топилмади. Ҳаммаёқ яп-яланг сайхонлик. «Бу ерлар илгари денгизнинг туби бўлган», деган гап эсга тушади.

Ёлқин акам туяқоринларни оёғи билан босиб, ерга маҳкамроқ ўрнаштирди-да:

— Белги мана шу ерда бўлади,— деди. Яна тракторга миниб, бир чақиримча юрганимиздан кейин, орқага бурилиб тўхтадик. Ёлқин акам уч тишли плугни ерга чуқур ботадиган хонасига қўйди.

— Белги кўриняптими?— деди акам.

— Ана, турибди.

— Тўғри ўшанга қараб ҳайда. Биринчи тилма нақ ип тортгандай чиқсин. Қани, оқ йўл!

Янги совхозда биринчи тилмани мен очаётганимдан юрагим ҳаприқиб, тракторни жойдан кўзгатдим. Ер қаттиқ бўлса керак, плуг бирдан чуқур ботса, тортолмай қолмасин деб газни кўпроқ бердим. Трактор юлқиниб, бирдан тезлаб кетди. Орқамга қарасам, плуглар ерга ботмасдан, бўзни тирнаб, чангитиб кетяпти.

— Тўхта!— деб қичқирди Ёлқин акам. Мен тўхтаганимдан кейин плугларнинг тигини ерга найзадай тўғрилаб, янада чуқур ботадиган хонасига қўйдирди-да:— Қани, торт!— деди.

Тракторни бу гал секинроқ жилдирдим. Шунда ҳам плуг бўзга ботмасдан ерни чангитиб, тирнаб кетаверди.

Минг йиллардан бери қотиб ётган ер ёз бўйи нам кўрмай тошга айланиб кетган эди. Ёлқин акам орқароқда турган иккинчи тракторни цемент нов ўтган томонга бошлаб кетди. Баҳорда қурувчилар бульдозер билан тупроқ суриб, ер текислаган бир жой бор экан. Ўша ернинг тупроғи ҳали унча қотмаган бир бўлагига иккинчи тракторнинг плуги чуқур ботди.

Лекин тупроғи баҳорда кўзгатишган жой тугаган заҳоти плуг заранг ерга шундай қаттиқ тишланиб қолдики, трактор уни тортолмай тўхтади, гусеницалар ер чайнаб, турган жойида айланишга тушди. Мотор тариллашдан ванғиллашга ўтди. Унинг бағридаги етмиш беш от кучининг ҳаммаси чираниб плугни тортиб кўрди. Лекин Мирзачўл ўзининг бутун оғирлигини шу плугнинг устига ташлаб турганга ўхшарди. Ер тишлаб қолган плуг охири тракторга уланган жойидан шарт узилиб кетди. Трактор запти билан қурвақадай олдинга сакради.

Ёлқин акам бошидаги дўпписини асабий айлантириб, бир нарсаларни ўйлаб олди. У миниб юрган машина бизнинг кетимиздан келган эди.

— Турсун, сен ҳам туш!— деди менга.— Плугнинг узилган жойига трос-прос боғланглар. Мен бир айланиб кўрай.

Ёлқин акам юк машинасининг зинапоясиде тикка турганича уни секин ҳайдатиб, бўзликни айланиб кўра бошлади.

Биз ҳозир келиб ҳайдамоқчи бўлган бўзлик шамолнинг тигида эди, ер жуда қаттиқ бўлгани учун ҳатто шувоқ ҳам ўсмасди. Ёлқин акам бу ернинг яланғочлигига қизиққан, «тупроғи тоза чиқади, ҳар хил илдиз-пилдизлар плугга илашиб халакит бермайди», деб ўйлаган экан.

Лекин бундай тақирлардан кўра баҳорда лолақизғалдоқлар очиладиган ерлар юмшоқроқ бўларди. Кўкламда мана шу ерлардан бир ўтганимизда атроф кўз илган уфққача ҳаммаси кип-кизил лолақизғалдоққа бурканиб ётган эди. Қаёққа қараманг, нафис, гўзал лолақизғалдоқ шабадада майин чайқалиб турган эди. Дунёда гўё лолақизғалдоқдан бошқа нарса йўқдай туюларди. Баҳорда бўз очган пайтимизда плуг ағдараётган куйруқдай семиз ерга минг-минглаб лолақизғалдоқлар бош эгиб тушар, шунда уларга одамнинг ичи ачир эди.

Ҳозир ўша лолақизғалдоқларнинг ўрнини топиб бўлмайди — ҳаммаёқ қовжираб, сап-сарик бўлиб ётипти. Ёлқин акам лолақизғалдоқ ўсадиган ернинг тупроғи юмшоқроқ бўлишини эслади шекилли, машинанинг зинасида тикка турганича анча узоклаб кетди.

Ахийри у совхоз шаҳарчасига мўлжалланган жойнинг кунчиқиш томонида лолақизғалдоқларнинг қувраган ҳазони қалинроқ бир жойни топди.

Машина қайтиб келиб, бизни ўша жойга бошлаб борди. Бунгача Ёлқин акам биринчи тилма учун кунботиш томонга қозик қоқиб, шофёрнинг кепкасини қозикқа илиб қўйган эди.

— Белги ана шу!— деди Ёлқин акам менга. Кўтариб қўйилган плугни автомат ёрдамида туширдим.

Орқадан эсиб турган шамол кучайиб бормоқда эди. Мен газни аста босдим. Бу гал трактор орқага тортилган-

дай бўлиб, майин кўзгалди. Плуг ерга ботганини шундан сездиму газни хиёл кучайтирдим. Тракторнинг юриши аста тезлашди. «Хайрият!» деб ич-ичимдан суюниб олдинга қарадим.

Шамол плугдан кўтарилган чангни олдинга учуриб ўтиб, қозикқа илинган шапкани тўсиб қўймоқда эди.

Ёлқин акам чопиб келди. Трактор билан ёнма-ён юриб борар экан, қувонч билан:

— Олиши яхши!— деди.— Чуқурлик ҳам жойида! Лекин мўлжални тўғри ол!

Хайдов тракторининг штурвали йўқ, рули ҳам ричагига уланган. Шунинг учун ричагнинг дастаси сал у ёқ-бу ёққа кетганини одам баъзан сезмай қолади.

Тезликни оширган эдим, плуг ағдараётган куруқ тупроқ шамолда чанг-тўзон бўлиб кўтарилди-ю, кабинанинг олди-орқасини қоплаб олди. Шунда трактор мўлжалдан хиёл ўннга кетиб қолибди. Ёлқин акам орқадан югуриб келди:

— Ўннга кетиб қолдинг! Тўғри бор демадимми?!

— Чангга кўрмайман ахир!— деб иккинчи ричагни тортдим.

— Энди чапга кетдинг!.. Тўхта! Тўхта!

Мен тракторни тўхтатдим.

— Туш пастга!

Кабинага Ёлқин акамнинг ўзи чиқди. Чанг-тўзон босилгунча тракторни жилдирмай, ўзи қўйган белгини яхшилаб кўриб олди. Унинг бир кўзини қисиб, тракторнинг радиаторига ёпилган қопқокни узоқдаги белгига тўғрилаб мўлжалга олиши мерган одамнинг овини мўлжалга олишига ўхшарди. Кейин қаддини ҳайқалдай беҳаракат тутиб тракторни юргизди. Чанг-тузон кабинани боягидай ўраб олди. Мен ёнма-ён юриб боряпман. Олдиндаги белги Ёлқин акамга ҳам кўринмай қолганини сезаман. Лекин тилма сихдай тўғри чиқяпти. Ёлқин акам боя белгини мўлжалга олганда қандай ўтирган бўлса, ҳолатини қилча ҳам ўзгартирмасдан, ричагни «килт» этказмай бир зайлда тутиб боряпти. Назаримда, ҳозир унинг кўзини боғлаб қўйсангиз ҳам, салкам йигирма йилдан бери орттирган тажрибасию маҳорати ёрдамида тракторни кўзи очиқ одамдай ҳайдай олар эди. Бу ҳам аслида одамнинг ҳавасини келтирадиган бир санъат эди.

Мана шу санъатнинг таъсирида мен биринчи тилмани очолмаганимнинг афсусини унутиб юбордим. Ёлқин акам қозикқа илинган кепканинг олдигача дафтарнинг чизигидай тўғри из солиб ўтганини кўрдиму астойдил завқим келди.

Ёлқин акам трактордан тушди. Мен унинг ёнига бордим. Тилманинг бошроғида мен қийшиқ кетган жойим қоғоз юзида тойиб кетган қаламнинг изига ўхшаб турибди. Ёлқин акам менга:

— Майли, ҳозир боришда тўғрилаб кетасан,— деди.— Ерни мана шу тилмага қараб карталаштирамиз-да. Қишлоғимиздаги эгри-бугри лахтак ерлар эсингдами? Ҳар битта тутни тракторда айланиб ўтгунча қанча қийналар эдик!

— Ҳе-е, иш ҳам унмасдан жонга тегар эди-ку!

— Мана бу ерда сендақа механизаторлар роса яйраб ишлайди. Ана, Байзақ ҳам етиб келди, қани, мин!

Ёлқин акам чўлни тилиб солган биринчи изнинг ёнига мен яна битта из тортиб ўтдим. Кейин бунга Байзақнинг тилмаси қўшилди.

Чўл аста-секин далага айлана бошлади.

Эртага бу далада ўсадиган ям-яшил экинлар, дов-дарахтлар кўз олдимга келди-ю, ҳаяжондан энтикиб қўйдим.

Ҳалима эсимга тушди. Қанийди ҳозир у менинг ёнимда бўлса. Кейин биз бугунги кунни бир умр бирга эслаб юрармидик? Бирга! Бу сўз хаёлимга келганда юрагим ўтли туйғуларга тўлиб, Ҳалимага қараб талпинарди...

17

Нариги совхозда бригадамиз етиштирган пахтани ўзимиз териб топширишимиз керак эди. Шунинг учун сентябрнинг бошларида Ёлқин акам мени уйга қайтариб юборди.

Акам ёзда созлаб қўйган тўрт қаторлик машина менга тегди. Ўзим катта гапиришдан қўрқиб, «мавсумда икки юз олтмиш тонна тераман», деган эдим. Лекин бу ваъдани октябрнинг ўрталарида бажариб қўйдим. Ана шунда мухбирлар кетма-кет кела бошлашди. Телестудиянинг оператори, область газетасининг фотографи, радионинг кичкина магнитофон кўтарган мухбири — ҳаммаси илгари Ёлқин акамни суратга олиб, лентага ёзиб таниб қолган эдилар.

Энди улар мендан:

— Сиз Ёлқин Отажоновнинг туғишган укасимисиз?— деб сўрашарди.— Акангиз нега кўринмайдилар?

Мен Ёлқин акамнинг янги совхозда ер очишу қурилиш ишлари билан банд эканини айтаман. Совхоз директори қўшимча қилади:

— Турсун Отажонов Ёлқиннинг издоши. Мен ишонаман, бора-бора бу ҳам акасидай машҳур механизатор бўлади.

Радионинг мухбири микрофони ўзининг оғзига тутиб, худди далада эмас, мажлис президиумида турганга ўхшаб гапириб кетди:

— Ҳозир биз қахрамон чўлқувар Ёлқин Отажоновнинг издоши, илғор комсомол-ёшлар бригадасининг бошлиғи

Турсун Отажоновнинг зангори кемаси ёнида турибмиз. Турсун Отажонов бу йил эл хирмонига пўлат этакдан икки юз олтмиш тонна дурдона тўкиш мажбуриятини олган эди. Аҳдига вафодор механизатор ўзининг бу ваъдасини муддатидан олдин шараф билан адо этиб, яна қўшимча мажбурият ҳам олди. Эндиги сўзни Турсун Отажоновнинг ўзидан эшитамиз.

Юрагим така-пука бўлиб нималар деганимни унча аниқ эслолмайман. Кичкина транзисторим бор эди, эртаси куни дам олиб ўтирганда кулогини бураб кўрдим. Кутган нарсам чиқмади. «Ҳа энди, лентага шунчаки ёзиб кетган экан-да», дедим ичимда.

Эртаси куни Ёлқин акамнинг ўртанча ўгли Тўлқин кас-трюлькада суюқ ош кўтариб келди.

Эгатга транзисторни қўйиб, суюқ ош ичиб ўтирганимизда радиода бир жуфт қўшиқ берилди. Кейин далага келиб кетган мухбирнинг овози чиқиб қолди. У менга сўз берганда овозим алланечук гўнғиллаб, кулогимга жуда беўхшов эшитилди:

— Ёлқин акам... Ёлқин Отажонов менга механизаторлик касбини ўргатган устозим бўлади. Ҳозир Ёлқин акам чўлда янги пахтазорлар яратиш билан банд. Бултур Ёлқин акам шу далада, шу машинада тўрт юз тонна пахта терган эди. Бу мар-рага етишим учун менга ҳали анча бор. Лекин ҳаракат қила-ман. Бу йил мажбуриятимга қўшимча яна қирқ тонна пахта териб бермоқчиман.

Шундан кейин диктор киз:

— Эшитинг, фидокор чўлқувар Турсун Отажонов, хонан-даларимиз сиз каби оқ олтин ижодкорлари учун шу куннинг куй ва қўшиқларидан ижро этадилар!— деди.

Этим жимирлаб, галати бўлиб кетдим. Бу гапларни қиш-логимизда Ҳалима ҳам эшитган бўлса керак, хат ёзипти. «Илгорлигингиз яхши, лекин соғлигингизни олдириб қўйманг», депти.

Унинг хавотирлангани бежиз эмас эди. Машинанинг шов-қинидан бошлар ғовлаб, кулоқ битиб қолади. Онамга айтиб, танкчиларнинг шлёмига ўхшаган бош кийим тикдириб олдим. Шу нарса кулоқни сал дуруст тутди. Лекин барғни тўкадиган дорининг гарди пахтанинг чангига қўшилиб, нафасни бўғади. Куни бўйи шу гарднинг ичида машина ҳайдайман. Ҳаво очиқ пайтларда кечаси соат ўн иккиларгача тераман. Чанг-ғубор нафас йўлларига кигиздай бўлиб ўтириб олганини йўталганда сезаман. Онам акамнинг ўғлидан эртаю кеч иссиқ сут бериб юборади. Шу сал ўпкани юмшатмаса, касал бўлиб ётиб қолиш ҳеч гап эмас...

Олган мажбуриятимни бажариб, уйга чарчаб-ҳориб кириб борсам, акам ўтирган экан. Ўрнидан турди-да, мени кучоқлаб:

— Сўзингнинг устидан чиқдинг, яша, оғайни!— деб табриклади. Белимдан олиб бир кўтариб кўрди:— Об-бо, жуда енгиллашиб қолибсан-ку. Мен ҳам ҳар йили теримдан саккиз ўн килогача озиб чиқар эдим... Қишда яна тўлишасан, парво қилма... Ая, ўглингизнинг иши зўр. Бу йил орден олса ажаб эмас!

— Э, ордендан ҳам аввал хотин олсин!— деди аям кулиб.— Ёзда қизнинг оталари билан бориб гаплашолмадинг. Мана, терим ҳам ўтди. Энди борайлик, ахир! Қизни бошқага бериб юбормасин!

Ёлқин акам дўпписини бошида бир айлантириб қўйди. Янги совхозда унинг ишлари бошидан ошиб ётганини билардим. Бир кун уйга келса, беш-олти кун чўлда вагончада ётиб қолар эди.

— Бунақа ишларга акамнинг вақти бўлмас,— дедим мен аямга.

— Бўлмаса ҳам топамиз, оғайни!

Икки-уч кун ўтказиб, акам онам билан бирга кишлоққа жўнаб кетди. Раисни орага солиб, Фармон бригадирни қандай кўндиришганини аямдан эшитдим.

Пахта байрами кунларида тўйимиз бўлди. Ёлқин акам отамиз йўқлигини билдирмай, ҳаммасини ўзи бошқарди. Аввал кишлоқда, кейин совхозда элга катта ош бериб, Тошкентдан созанда-хонандалар чақириб тўй ўтказдик.

Совхоз бизга акамлар турадиган уйнинг иккинчи қаватидаги бўш квартирани берган эди. Биз Ҳалима билан ўша квартирада яшай бошладик.

18

Тўй ўтгунча Ёлқин акамнинг нарёқдаги ишлари жуда тўпланиб қолган бўлса керак. Тўйдан кейин бир кетганча ўн кун қайтиб келмади. Бу орада Мирзачўлнинг изғирин шамоллари кучайиб, ҳаво жуда совуб кетди. Онам дам уйга киради, дам кўчага чиқади. Кўзи тўрт бўлиб Ёлқин акамнинг йўлига қарайди.

Кечаси ётар маҳалда Ёлқин акам қошлари қировдан оқариб кириб келди. Онам аввал бир суюнди-ю, кейин койиниб сўради:

— Қишда ҳамма дам олар эди-ку, сен мунча тиним билмайсан?

Ёлқин акам қошидан қировни сидириб ташлаб, онам ўзига қурган сандалининг бир четига бориб ўтирди.

— Озроқ кийинчилигимиз бор-да, ая,— деди.— Керакли техникани қишда олиб бориб тахт қилиб қўймасак, баҳорда шошиб қоламиз. Одам етишмайди. Чўлу биёбонга ҳар ким

ҳам бориб ишламас экан. Ҳаммасини қидир, топ! Сувни машинада йигирма чақирим жойдан ташияпмиз. Поездда машинаю трактор, асбоб-ускуна келади. Обручев станциясидан янги совхозга олиб боргунча саксон чақирим йўл босамиз.

— Шундай совуқда-я? Сенга нима азоб эди? Мирзаҷўл дединг, мана, келдик. Шу ерда ҳам ишинг яхши эди. Қахрамонлик бўлса олдинг!

— «Қахрамон бўлдим, энди бас!» деб оёқни узатиб ётавераймиди? Унда мен партия билетини қайтариб беришим керак-ку. Ўзингиз кишлоқда, «сен партияга киргин», деган эдингиз. Партияга кириш — каерда мушкул иш бўлса ўшанга кўкрак кериб бориш дегани бўлар экан-ку.

— Факат оғизда шундай дейдиганлар йўқми?

— Бўлса нима қилай? Сиз мени сўзи билан иши бир одам қилиб ўстиргансиз.

Мен Ёлқин акамнинг бир ишга ишониб киришса жонини ҳам аямайдиган одати борлигини ўйладиму қийин кунларда унинг ёнида бўлгим келди:

— Ака, одам етишмаётган бўлса, эртага мени ҳам олиб кетинг.

— Э, сен шошма!— деди онам.— Ҳеч бўлмаса чилланг чиқсин.

— Чиллам чиқиб, мен нима, чақалоқмидим? Эрталаб акам билан бирга кетаман.

Ёлқин акам индамади, Ҳалима менинг кетишимга розилик берган бўлса ҳам, ўзи мунгайиб қолганини келин аям сезибди. Ёлқин акам азонда кетаётганда мени атайлаб уйғоттирмабди.

Янги йил байрамининг нари-берисида қор бўралаб ёғишга тушди.

Атрофи тоғ билан ўралган водийга қараганда очик чўлда совуқ ёмон бўларкан. Қор тўхтаса, Янгиернинг шамоли кўзғалиб, изгириннинг захрини ошириб юборади. Йўллар тойғок. «Палончи авария бўлипти», «палончи йўлдан адашиб, чўлда совуқда котиб қолипти», деган гаплар юриб қолади. Қор устма-уст ёғиб, совуқ баттар заптига олади. Онам ўзини кўйгани жой тополмай қолади.

— Осмон ҳам илма-тешик бўлиб кетдими, нима бало,— дейди.— Ун беш кундан бери ёққани-ёққан! Бу қорлар бошқа жойларда ҳам борми, ё дунёнинг ҳамма қорини худо Мирзаҷўлга олиб келиб тўқяптими, келинпошша?

— Газеталар ёзяпти-ку. Ҳозир ҳамма жой шу.

— Ёлқинингиз бугун ҳам келмади-я!

— Нима қилай? Телефон ҳам йўқки, қўнгироқ қилиб билсак...

Мен уйда ортиқ туролмадим. Эрталаб иссиқ жун пайпоқларни, пальтонинг тагидан пахталик тўнни кийиб, онамлар билан хайрлашдимۇ катта йўлга чиқдим.

* * *

Бу ўша 1969 йилнинг қор беҳад кўп ёққан, совуқ ҳам даҳшат солган машҳур киши эди. Гилдирагига занжир боғланган ўткинчи юк машинасида Ёлқин акамни кидириб кетдим. Кузда биз бориб ер хайдаган жойлар, энди бошланган қурилишлар ҳаммаси қалин қор тагида қолиб кетган, таниб бўлмайти. Илгари ёлғиз турган вагончанинг ёнига яна уч-тўртта вагонча тақаб қўйилган. Шамол учириб келган қор уларнинг орқа томонидаги деразасигача чиққан. Гилдираклари қорга кўмилиб кўринмай қолган. Темир томларнинг устида тизза бўйи қор. Машина очган издан юриб нарироқ борган эдим, мотор товуши эшитилди.

Уйлар ҳали битмаган бўлса ҳам, машина парки учун ажратилган жойнинг атрофига цемент плиталардан девор кўтарилган эди. Шифер билан ёпилган баланд бостирмаларда бир талай юк машиналари, терим агрегатлари, тракторлар, «Универсал»лар, сеялкалар саф тортиб турибди. Четроқда битта токарлик дастгоҳи ҳам кўзимга чалинди. «Темир кўшин жангта тайёр-ку!» дедим ичимда.

Ёлқин акам ўша ўзи миниб юрадиган усти ёпиқ юк машинасининг олдида одамлар билан гаплашиб турган экан. Мени кўриб, кўзлари севинчдан ялтираб кетса ҳам, одамларнинг олдида вазмин, босиқ туриб кўришди, уйдагиларни сўради.

— Қани, менга нима иш буюрасиз?— дедим.

— Бугун дамингни олмайсанми?

— Э, дам олиб келяпман-ку.

— Устинг қалинми?.. Бўлмаса Байзақ билан кузовга чиқ.

Кузовнинг орқасида юк таксиларида бўладиган кичкина темир занаяси бор эди. Зинапоядан кузовга чиқсам, юмшоқ похол устига ола матрацлар тўшалган. Байзақ билан юзма-юз бўлиб ёнбошладик.

— Қаёққа борамиз, Байзақ?

— Обирчўп¹ станциясига. Платформада бульдозер келибдир. Сен минан икковимиз шуни ҳайдаб келувимиз керак.

Бу машинанинг гилдирагида ҳам занжир шиқирлайди. Қорда тез юриб бўлмайти. Станцияга икки соат деганда етиб бордик. Бульдозер темир йўл бўйидаги техника омборининг ҳов-

лисида қорга кўмилиб турган экан. Ёлқин акам омбор мудирига қоғозларни кўрсатди. Почапўстин кийган чўтир омборчи:

— Олиб кетолсангиз, майли, олинг, — деди. — Лекин айтиб қўяй: динамоси билан электр симлари йўқ.

— Янгими ўзи? Бўлмаса нега унақа?

— Билмадим. Бизга шу аҳволда келди. Очиқ платформа. Станцияларда узоқ тўхтаган бўлса биров олиб кетгандир..: Олмаيمان, десангиз, ихтиёр сизда. Яна келгунча кутасиз.

— Ўзи шу бульдозерни уч ой кутдик-ку! Қорда юриш қийин бўлиб кетди. Бу бизга ҳозир кўз оғриғи дорисидай зарур!

— Бўлмаса йўлини топиб олиб кетинг. Яна ихтиёр...

Ёлқин акам билан бульдозернинг олдига бориб, устидаги қорларини қокдик, капотини очиб кўрдик. Ҳақиқатан, ток берадиган динамоси йўқ, электр симлари юлиб олиб кетилган.

— Ноинсофлар! — деди Ёлқин акам. Кейин бизга: — Туриб туринглар, станцияда гараж бор эди, бир суриштириб келай! — деб машинасига миниб кетди.

Кўп ўтмай Ёлқин акам шофёрига битта эски динамо кўтартириб келиб қолди. Керакли симларни ҳам топдик. Моторга омбор мудирини сув илтиб берди, қуйдик. Бакларни ёқилғига тўлдириб, пускачни ишга туширдик. Эски динамонинг ичидаги ротори, яна бир балолари зўрга-зўрга ишлар экан, мотор анча хиралик қилиб, машаққат билан ўт олди.

Бульдозерни омборнинг ҳовлисида кўчага ҳайдаб чиқдим. Армияда буни ҳам, «Белорусь» деган кичкина қовшли ер қовлагич тракторни ҳам кўп ҳайдаган эдим.

— Юриши дуруст, — дедим Ёлқин акамга. — Биз ўзимиз кетавраемиз. Сиз уйга бориб, онамларни бир тинчитиб келинг.

Ёлқин акам осмонга қаради. Ҳаво булут. Қор учқунлаб турибди. Изгирин теккан жойини ачиштиради. Соат беш бўлган бўлмаса ҳам, қош қорайгандай туюлади.

— Динамо жуда чалажон экан-да, — деди Ёлқин акам. — Симлар ҳам омонат уланди. Ҳадемай қоронғи тушади.

— Фараси бор-ку! — деб чирогини ёндирдим, хира тортиб ёнди. — Кабинасига моторнинг иссиғи уриб турибди. Бораверинг. Бу секин юриди, кечаси билан кутиб нима қиласиз?

— Хайр, майли. Лекин эҳтиёт бўлинглар-да. Мен эрталаб етиб бораман.

Ёлқин акам тушган машина йўл айрилган жойдан ўнг томонга бурилиб кетди. Биз бульдозернинг улкан пичогини олдига қалқон қилиб, тўғрига қараб боряпмиз. Қор ёғиб турибди. Хувиллаган чўл бошланди. Гусеницалар тез айланмайди, йўлимиз ҳеч унмаётгандай туюлади. Шундай бўлса ҳам, қош қорайганда пичан ортган бир машинани қувиб етдик.

Сирганиб орқаси кюветга тушиб кетибди. Кюветда қор куртик бўлиб ётган экан, машина ботиб қолибди. Филдираклари айланади, лекин жойидан кўзгалолмайди.

Бизнинг бульдозер кюветдаги куртиkning устидан бемалол юриб, нарёкка ўтди. Унинг баҳайбат пичоғини баланд кўтариб пичан ортган машинанинг орқасига тирадим-да, газни охиригача босдим. Машинани пичан билан суриб, йўлга чиқариб қўйди.

Машинада кекса бир чўпон ҳам кетаётган экан:

— Сизларни бизга худо етказди-ёв!— деб дуо қилди:— Барака топинглар, болам! Бу пичанни тезроқ олиб бормасак, қўйлар очдан ўлар эди-да!

Машина жўнаб кетгандан кейин йўлда яна бир ўзимиз қолдик. Ричагларни Байзаққа бердим у ўзим кабинанинг нариги четига ўтиб ўтирдим.

Қоронғи тушди. Фараларни ёқдик. Нури хира. Қоронғилик қуюклашган сари йўлни кўриш қийин бўлаверди. Бульдозерни тўхтатиб, пастга тушдим. Фараларнинг шишаси қирмин, деб латта билан артдим. Йўк, нури қизариб, баттар хира тарта бошлади.

Ёлқин акам динамодан хавотирланганича бор экан. Балки омонат симлар ҳам, токни исроф қилаётгандир? Аксига олиб, қор тобора каттик ёғяпти. Икковимиз тўрт кўз билан йўлга қараймиз. Олд ойнани қор қоплаб оляпти. Йўл, ҳам, биздан олдин ўтган машиналарнинг изи ҳам кўринмай қолди. Байзақ чалғиб йўлдан чиқиб кетаётганини сездим:

— Тўхта!— дедим. Кабинадан тушиб, гугурт қақиб, йўлни зўрга топдим. Бирпас бульдозернинг олдида пиёда йўргалаб йўл кўрсатиб бордим.

Шамол қорни юз-кўзларга келтириб уради. Совуқ суяк-суякларгача ўтиб кетаётгандай бўлади.

Ҳали йўлнинг эллик-олтмиш қақирими бор. Бульдозерга қайтиб чиқиб, уни ўзим ҳайдай бошладим.

Кечаси не паллада яна йўлдан чиқиб кетганимизни сездим у бульдозерни тўхтатиб, пастга тушдим. Қор тиззадан баланд. Йўлни излаётганимда мотор бирдан ўчиб қолди. Йўл юз қадамча чапда қолган экан, оёғим билан тимирскилаб топдим.

Бу орада Байзақ капотни очиб, пускачнинг ипини торта-торта, моторни ёндирмоқчи бўлди. Бульдозернинг аккумулятори ҳам, стартери ҳам бўлмайди. Пускач тўғри динамодан ток олиб айланади. Байзақ моторни ўт олдиrolмагандан кейин мен бориб пускачнинг ипини торта бошладим. Кейин яна у тортиб кўрди. Бўлмади. Қоронғида бульдозернинг у ёқ-бу ёғини пайпаслаб, сабабини қидира бошладим. Унинг сиртидаги те-

мирларга қўл тегса совуғи этни узиб оладигандай жазиллатар эди. Қўлим қовушмай қолди. Кабинага кириб исинмоқчи бўлдим. Лекин боя тушганда кабинанинг эшигини ёпмаган эканман. Мотор ўчгандан кейин бирпасда совуб кетибди.

Байзақ икковимиз бир-биримизга елка тираб ўтириб, кабинада тонг оттирмоқчи бўлдик. Бир соатча ўтирганимиздан кейин совуқ оёқ-қўллардан ўтиб, белга, елкага чиқиб келди. Хаммаёғимизда совуқ чакирадиган темирлар.

— Ўтира берсак қотиб ўламиз, тур!— деди Байзақ.

Яна пастга тушдик. Югуриб исинайлик десак, қалин қорда оёқни кўтариб бўлмайди. Этикнинг кўнжларига ҳам қор кириб кетади. Ёқайлик десак, ўтин йўқ. Битта латтани бакдаги соляркага ботириб олиб, темир ключга ўрадими-да, гугурт чакдим.

Сал тутаб ёна бошлаганда бўралаб ёгаётган қор «жаз-жаз» тегиб, ўчириб қўйди. Яна бирон нарса топиб ёқай десам, гугуртни чақиб-чақиб тамом қилиб қўйибман. Байзаққа:

— Сенда гугурт борми?— десам.

— Жўк,— дейди.

Тиззаларим бўшашиб кетди.

Узоқ яйловнинг йўлида бўлган кўркинчли бир воқеани куни кеча эшитган эдим. Боя биз куртиқдан чиқариб юборган одамларга ўхшаб бир шофёр билан чўпон қўйларга ем олиб кетишаётган экан. Кечаси машиналари бузилиб, қорбўронда чўли биёбонда қолиб кетишади. Мотор ўчган. Кабинада ўтириб бўлмайди. Ўтин йўқ. Охири запас баллонни олиб, устига бензин сепиб ёқишади, лекин бу билан ҳам исинишолмайди. Қор бўрони кучайиб кетади. Бечоралар охирида бир-бирларини кучоклаб ётиб нафаслари билан исинишмоқчи бўлади-ю, шу аҳволда муз бўлиб қотиб қолишади. Наҳотки биз ҳам шу аҳволга тушсак?

Моторни ёндиришга яна бир уриниб кўрдик. Динамо ўлган эди. Иш чиқмади. Қўл-оёғим қарахт бўлиб қолди. Қандайдир лоқайдлик пайдо бўлди.

— Ухлайик!— деди Байзақ ҳам гўлдираб.

— Ухласак тирик қолмаймиз! Юр, йўлга чиқамиз! Юр!

Икковимиз судралиб йўл бўйига чиқдик. Билмадим, орадан қанча вақт ўтдийкин. Тўсатдан қарши томонда бир жуфт чироқ кўринди. Икковимиз ҳам қўлларимизни кўтариб ўша ёққа қараб интилдик. Машина яқин келиб тўхтади-ю, биров кабинадан сакраб тушди. Ёлқин акамнинг:

— Турсун!— деган овозини эшитдим. Тушимми, ўнгимми, ажратолмай қолдим.

Кейин мотори майин ишлаб турган юк машинасининг иссиқ кабинасида ўтирганда бунинг ўнгим эканлигига ишона бошладим.

— Айтган эдим-а!— деди Ёлқин акам.— Кўнгил сезар экан-да. Уйга бориб ҳеч ухлолмадим. Эски динамо эсимга тушаверди. Яхшиям келганим! Ўрмонжон, ҳалиги спиртдан олинг.

Акам билан шофёр иккови кўлларимизга, юзимизга спирт суришди. Сув бўлмагани учун стаканга қор солиб, уни спирт билан эритиб, оз-оздан ичиришди. Курғур, борган жойгача ёндириб борди. Кейин сал ўзимга келиб, воқеани айтиб бердим.

Ёлқин акам кечкурун совхозга боргандаёқ янги динамо топдириб қўйган экан. Ҳозир батареяли кўлчироғини ёқиб, бульдозернинг эски динамосини олди-ю, янгисини қўйди, Шунда ҳам мотор ишламади. Кейин акам ёнилги келадиган мис трубкани очди. Бу трубканинг баққа яқин жойи ташқарида туради. Ичига алланарса тиқилган экан, совуқнинг зўридан муз бўлиб қотиб, ёнилги ўтказмай қўйибди. Ёлқин акам трубкани олиб, музини эритди. Ичини тозалаб, жойига қўйди.

Бульдозер бирдан ишлаб кетди. Фараси ҳам ёруғ. Лекин кўп ўтмай тонг отиб, фаранинг кераги бўлмай қолди. Совхозимизга чошгоҳда етиб бордик.

19

Ёлқин акамнинг директорлик муҳри ҳам, муовини ҳам бор эди, кўл остида юздан ортиқ одам ишлар эди-ю, лекин ҳали идораси йўқ эди. Бухгалтер ва кассир темир томли вагончалардан бирида ишлаб ўтирар эди. Ёлқин акамни қидирган одам уни ё даладан, ёки ўша усти ёпиқ юк машинасидан топар эди.

Эсимда бор. Баҳорда экиш-тикишнинг биринчи ўн кунигида Ёлқин акам яхши ишлаганларга мукофат топширмоқчи бўлган куни ёмғир ёғиб қолди. Кейин Ёлқин акам мукофотни ўша машинанинг усти ёпиқ кузовида топширди.

Буни қурувчиларнинг бошлиғи ҳам кўрибди:

— Ўртоқ Отажонов, сизга биринчи навбатда идора қуриб беришимиз керак экан,— деди.

— Раҳмат, Олег Михайлович. Лекин менга идорадан олдин тураржойлар билан мактаб зарурроқ. Одамларни оиласи, болачақалари билан кўчириб келмагунимизча хотиржам ишломмаймиз.

Бу — менинг ҳам кўнглимдаги гап эди. Ҳалима оғироёқ бўлиб қолган. Уни бу ерга кўчириб олиб келиш учун тураржой йўқ эди. Онам, келин аям, акамнинг ўқувчи болалари ҳаммаси шу сабабдан ҳали ҳам ўттиз чақирим наридаги эски жойимизда туришар эди.

Баҳордан қурилиш ишлари бир қадар юришиб, деворлар тез кўтарилиб қолди. Уч-тўртта уйнинг усти ҳам ёпилди. Лекин гоҳ

эшик билан ром топилмас, гоҳ полга тахта, шифтга ганч етишмай иш узоқ-узоқ тўхтаб қоларди.

Бир кун эрталаб далага кетаётсам, Ёлқин акам томи битган, лекин эшик-деразалари кўйилмаган уйнинг олдида қурувчиларнинг бошлиғи билан гаплашиб турган экан.

— Ҳе, бу уйни Жобир Тошбеков шу ойда битириб топширамиз деган эди-ку?

— Жобир Тошбекович ўйламай ваъда бераверади! — деди Олег Михайлович. — Керакли материални тақсимлаганда буни унутиб қўяди. Кеча ҳам сўраган нарсаларимни бермай қуруқ қайтарди.

— Нарёқда маҳаллий каналимизни бетонлаб бераман деб, уни ҳам қилмади. Мен шу одам билан бугун қаттиқроқ бир гаплашар эканман-да.

Ёлқин акам йўл бўйида турган ўша усти ёпик юк машинасига миниб, Янгиер томонга жўнади.

* * *

Чўлда иш кўп, лекин одам оз. Шунинг учун ҳар биримиз хилма-хил машинаю тракторларни ҳайдаймиз. Байзақ иккаламиз қишда бульдозер билан қор суриб, йўл тозаладик. Эрта баҳорда «Белорусь» деган ер қовлагич универсал билан йўл бўйларига бўлажак кўчалар, бўлажак майдонлар ва дала шийпонларининг атрофларига минглаб чуқурлар қазидик. Ёлқин акам чинор, терак, олча, олма, нок кўчатларидан беш-олти мингтасини топиб келди. Уларни экаётганда сув сепадиган «поливайка» машиналарида сув ташиб, чуқурчаларга шлангдан қуйиб турдик. Кўчатлар энди барг чиқараётганда кун бирдан қизий бошлади. Каналда ҳали сув йўқ эди. Яна ўзимиз водовоз машиналарда ва поливайкада сув ташиб, кўчатларни икки-уч марта сўғориб чиқдик.

Шундай хилма-хил машиналарни ишлатганимиз билан ҳали биз яхши билмайдиган механизмлар ҳам кўп эди. Ғўзани яганалаб юрмаслик учун чигитни аниқ ҳисоб билан ташлайдиган сеялкада эккан эдик. Униб чиққандан кейин қарасам, кўчат ҳар уяда мўлжалдагидан икки баробар кўп. Сеялканинг чигит тушадиган жойини аниқ созламаганимни шунда билдим. Бригадамда бир юз эллик гектар ер бор, ўзимиз етти кишимиз. Энди шунча ғўзани қандай яганалаб улгураимиз, деб ҳам босиб турганининг устига момақалдироқ гумбурлаб, жала қуйиб берди. Ғўза энди икки қулоқ бўлиб униб чиққан эди. Ёмғирдан кейин офтоб роса қиздирди. Ҳаммаёқни қатқалок босиб кетди.

— Дард устига чиққан бу чипқондан қандай қутуламан? — деб Ёлқин акамга бордим.

— Яна иккита бригада шунақа бўлибди. Қани, юр-чи.

Ёлқин акам мени ҳар хил асбоб-ускуналар сақланадиган омборга бошлаб борди. У ерда қайрилма тишли ротоцион мотига деган асбоб бор экан. Қаторасига олтитаси бир эгат оралигига мослаб тиркаларкан. Ёлқин акам шундан бир комплектини менга кўтартирди-да, бригадамизнинг даласига бирга келди. Ҳалиги мотигани «Универсал»га ўзи тиркаб берди. Қарасам, тиши чаппа қилиб тиркалган. Чаппалигини айтсам:

— Ишинг бўлмасин,— деди.— Қани, ҳайда.

«Универсал»ни юрғазиб, сал нарироққа борганда ўгирилиб қарадим. Қатқалоқ яхши майдаланяпти. Лекин чаппа ўрнатилган тишлар икки кулоқ бўлиб чиққан гўзаларни юлиб олиб отяпти. Кайфим учиб, тракторни дарров тўхтатдимү пастга тушдим.

Ёлқин акам энгашиб кўчатларни санаяпти.

— Ҳаммасини юлиб ташлаяпти-ку!— дедим.

— Ҳаммасини эмас. Қара, кўчатнинг кераги қоляпти.

Қатқалоқнинг майда кесагига аралашиб юлиниб ётган икки кулоқ гўзалар кўзимга жуда кўп кўринган эди. Энгашиб, қолганларини санаб кўрсам, ҳақиқатан, етарли. Энди кўнглим тинчиди.

— Бунақа яганалашни қачон ўйлаб топдингиз, ака?

— Уч-тўрт йил бўлди. Лекин ҳар тўхтаганингда санаб, текшириб тургин. Регулировкаси бузилиши мумкин.

Ёлқин акам нариги бригадаларга ўтиб кетди. Унинг совхоздаги ҳамма механизаторларга мана шунақа устозлик қилиши, фақат оғизда иш буюрмасдан, бу ишни ўзи амалда қилиб кўрсата олиши жуда кўп мушкулларимизни осонлаштирар эди.

* * *

Лекин Ёлқин акамнинг ўзини мушкул аҳволга солиб қўяётган муаммолар ҳам оз эмас эди. Кунлар қизиби, гўзани суғорадиган мавсум келиб қолган, бироқ ҳалигача цемент новлар сувсиз қуп-қурук турибди. Чунки бу новларга сув берадиган маҳаллий канал қуриб битирилмаган эди.

Мирзачўл ерларининг кафтдек текислигидан ва цемент новларнинг анча баланд ўрнатилишидан келиб чиқадиған битта кийинчилик бор эди. Катта ариқ ўрнидаги маҳаллий канални экскаватор билан чуқур қилиб қазиб келинса ердан анча баланд қилиб ўрнатилган новларга сув чиқмас эди. Шунинг учун маҳаллий канал тупроқ кўтарма устидан ўтиши керак эди. Тупроқ кўтарма яхшилаб бетонланмаса, сув уриб кетиши осон бўларди.

Бироқ каналнинг тагига ва икки қирғоғига ётқизилиши керак бўлган катта бетон плиталар оғир машиналарда Жиззахдан — тўксон чақирим жойдан ташиб келтириларди. Қурувчилар бу ишни кеч бошлаганликлари учун ҳозир долзарб пайтга келиб улгуролмай қолган эдилар. Каналнинг ҳали бетонланмаган икки чақиримча жойини бетонлаш учун камида йигирма кун керак бўларди. Бироқ ғўзалар яна ўн кун сув ичмаса қувраб қолиши аниқ эди. Тўрт минг гектар пахтани тезда кутқариб қолиш керак эди.

Ёлқин акам энди Жобир Тошбеков билан талашиб-тортишиб вақт кетказиб юргиси ҳам келмади-ю, райкомдан, обкомдан ёрдам сўради. Каналнинг битмай қолган қисмига бульдозерлар билан икки томондан тупроқ сурилиб, кўтарма қирғоқлар қилинди. Махсус механизмлар бу кўтарма қирғоқларнинг тупроғини шиббалаб, мумкин қадар мустаҳкамлади. Энди омонат каналга сув очиш мумкин эди-ю, лекин бу сув цемент новларга ўзи оқиб чиқолмас эди, чунки новлар баландроқ эди. Ёлқин акам адирда орттирган тажрибасини ишга солиб, «Андижон» насосларидан топиб келди.

Бироқ бу насосларни омонат каналнинг тупроқ кўтармадан қилинган бўш қирғоқларига ўрнатиб бўлмас эди. Шундан кейин ўйланиб, кенгашиб, янги қазилган ва куп-қуруқ турган зовурлардан фойдаланадиган бўлдик. Зовурлар чуқур қилиб қазилган, улардан сув уриб кетиши мумкин эмас. Шунинг учун сув омонат каналдан зовурларга туширилди. Беш метр чуқурликдаги зовурларнинг ичи ҳовуздай кенг, уларни сувга тўлдирганимиздан кейин насослар тўхтовсиз ишлаб, сувни қувурлардан истаган новимизга чиқариб бериб турди.

Шу тарзда ўн иккита насос ўрнатиб, тўрт минг гектар ғўзани бемалол суғора бошладик. Лекин орадан беш-ўн кун ўтар-ўтмас омонат каналнинг тагидан сув сизиб чиқибди-ю, тупроқ кўтарма ҳар қанча шиббаланган бўлса ҳам, уни аста-секин юмшатиб, ювиб, каналдан сув уриб кетибди. Эллик-олтмиш киши бир кун овора бўлиб, трактору бульдозерларни ишлатиб, сув урган жойни бекитдик, атрофини тузатиб қўйдик. Шундан кейин уч-тўрт ҳафта тинч юрдик. Ғўзалар сувга қониб, гуркираб ўса бошлади. Сув етарли бўлгани учун кунлар исиган сари ғўзалар яйраб ўсар эди-ю, лекин биз, одамлар, жазирамада соя тополмай қийналар эдик.

* * *

Саратон кириб, кунлар қизигандан-қизиб борарди. Аввалги совхозда офтоб тиккага келса дала шийпонига чиқиб салқинлайдиган жойимиз бор эди, дарахтлар ўсиб, соя берадиган бўлиб қолган эди. Бу ерда эса шапалоқдай соя топиш амрима-

ҳол. Эқкан ниҳолларимиз кўқарган бўлса ҳам, ҳали салқини йўқ. Кун бўйи «Универсал»да ишлайсиз. Темир машинанинг иссиғига офтобнинг иссиғи қўшилади. Дам-бадам чанқаб, сув ичасиз. Сув ҳам водовозда узоқлардан келгунча шўрвадай исиб қолади, ичсангиз темирнинг тамини беради. Яна қизиб кетган тракторга минасиз. Икки ўт ичида қовурилган сари бирпасгина нафасни ростлаб ором оладиган жойга зор бўласиз.

Қўшни бригаданинг бошлиғи, Қаллибек ака деган чақмоқ мўйловли қозоқ киши эди. Ёлқин акам бригадирларни кенгашига тўплаганда:

— Жертўла қазимасақ бўлмайт,— деб қолди.— Адамди бу дўзахдинг иссиғида жердинг ўзи асрайт.

Кўпчилик бу фикрга қўшилди. Эртаси куни мен «Белорусь»ни олиб чиқиб, пайкалларнинг четроғидан чуқурлиги икки метр келадиган уч-тўртта ертўла қазидим. Ёлқин акам ертўлаларнинг устига ёпадиган тахтасию қамишларини машинада бериб юборибди. Ертўлаларнинг кириб-чиқадиган жойларини, деворларини, тағларини Қаллибек ака бошлиқ йигитлар кетмон ва белкураклар билан қирқиб, силлиқлашди. Томларига тахталарни кўндаланг қўйиб, қамиш ёпганимиздан кейин устидан қалин қилиб тупроқ тортдик. Ертўла ёзда соя-салқин жой бўлишини мен энди билдим. Ташқарида кун олов бўлиб ёнганда ертўланинг ичи муздаккина туюлади. Намхуш тоза тупроқнинг ҳиди димоққа жуда ёқимли урилади. Тушда офтоб қиёмга келганда ертўлага кириб, оғзига парда осиб нимқоронги қилмизу бир соат-ярим соат мизғиб ҳам оламиз.

«Одамлар Ерни онага ўхшатишлари бежиз эмас экан,— дейман ўзимча.— Инсон мабодо жаҳаннамга тушса-ю, бошқа ҳеч бир нажот тополмаса, яна шу она-Ернинг бағрига гўдакдай кириб, жон сақласа керак».

Ўғзаларга шлангадан сувни тараб бўлиб, қуёш тиккага келганда ертўлага кириб, мана шу файласуфона ўйлар билан уйқуга кетаётган эканман, бирдан катта йўл томонда машинанинг асабий дудулагани эшитилди. Кейин Ёлқин акамнинг:

— Туринглар, сув уриб кетди! Сув!— деган ҳайқирғи қулогимга чалинди.

Чопа-чопа Ёлқин акамнинг усти ёпиқ юк машинаси турган жойга чиқдик.

— Қаердан урди? Қаердан?

— Каналдан!..

— Об-бо! Янами?!

— Қани, машинага чиқинглар!

Кун каттиқ исигандан бери ўғзалар кўпроқ суғориладиган бўлган, омонат каналга сув аввалгидан икки баробар ортиқ очилган эди. Тупроқ суриб кўтарилган қирғоқлар катта сувга

бардош бериши кийинлиги аввалдан маълум эди. Шунинг учун Ёлкин акам қишда ўзимиз ҳайдаб келган ўша бульдозерни каналга яқин бир жойга келтириб, тахт қилиб қўйган эди. Мени бульдозернинг ёнида машинадан тушириб:

— Тезроқ ҳайдаб бор!— деди.

Катта йўлдан ўтиб кетаётган бошқа машинани тўхтатиб, унга Байзақни миндирди:

— Қўшни совхоздан Учтомга телефон қил! Навбатчиси бор. Головной узелдан бизнинг каналга келадиган сувни бекитсин! Тез!

Ёлкин акамнинг ўзи қолган ҳаммани машинада сув урган жойга олиб кетди.

Бульдозернинг тез юролмаслиги шунақа пайтда жуда гашга тегади. Канални ёқалаб борсам, урган сув аллақачон бир пайкал гўзанинг ярмини босиб кетибди. Мирзачўл ерларининг лойи ёпишқоқ, ботқоғи ёмон бўлади, бульдозернинг тикилиб қолиши ҳам ҳеч гап эмас. Шунинг учун курукроқ жойдан айланиб ўта бошладим.

Одамлар яланг оёқ бўлиб олиб, каналнинг ўнгирдай ўпирилиб кетган жойига хас-хашак, тупроқ ташлашяпти. Лекин сув кўп бўлгани учун ҳаммасини окизиб кетяпти. Ёлкин акам ҳам сарпойчан бўлиб, шимини тиззасигача шимариб олган, қўйлагига лой сачраган, у менинг олдимга чопиб келиб, кабинага чикди.

— Унг томондан ўт!— деди.— Ана у турган хас-хашакни тупроққа қўшиб сур! Лекин шошма! Лойга хушёр бўл!

Икки ёнимдаги ричагларнинг бирини тортиб, бирини бўшатиб, бульдозер сурган тупроқни сув уриб кетган жойга тўғрилаб олиб бордим. Ўпирилган жой бекилай-бекилай деганда бульдозернинг гусеницалари лой чайнаб, ерга кириб, пасайиб кетаётганимизни сездим.

— Бас, газ берма!— деди Ёлкин акам.— Қимирламай тур!

У кабинадан лойга сакраб тушди.

Бульдозер суриб борган тупроқ ўпирилган жойни бутунлай бекитган бўлмаса ҳам, оқимни тўсиб қўйган эди. Одамлар шоша-пиша ташлаётган чим билан хас-хашакни энди сув окизиб кетолмай қолди. Бу орада канални юқоридан бекитишган экан, оқим озая-озая охири тўхтади.

Фақат бульдозер кабинасигача лойга ботиб, ботқоқдан чиқолмай қолди. Тракторчилардан бири етмиш беш от кучилик ҳайдов тракторини олиб келди. Бульдозерни шунинг ёрдамида чиқариб олишга уринаётганимизда канал бўйига Жобир Тошбековнинг яшил «Волга»си келиб тўхтади.

Бизга йўл-йўриқ кўрсатиб, ҳамон яланг оёқ юрган Ёлкин акам унинг ёнига ҳам бормади. Тошбеков ялтиратиб мойланган

туфлисига лой теккизмасликка тиришиб, сув уриб кетган жойни айланиб ўтди-да, Ёлқин акамнинг олдига келди.

— Ҳорманг, Ёлқин Отажонович! Қани, кўришиб кўяйлик.

Ёлқин акам унга истар-истамас қўл берди. Тошбеков:

— Каналга ҳозирча сув кўп очилмасин деган эдик, лекин одамларингиз...

— Айбни бизнинг одамларга тўнкаманг, ака Жобир! Сиз бу канални бизга аллақачон бетонлаб топширишингиз керак эди!

— Ўн беш кун сув ичмай туринг, биз бетонлаб топширайлик!

— Эндими? Ўн беш кунда бу ғўзалар ҳаммаси хазонга айланмайдими?

— Бўлмаса энди кузни кутасиз!

— Сиз буни суғориш мавсуми бошлангунча бетонлаймиз, деб бизни ишонтирган эдингиз!

— Улгуролмадик! Йўл узок, бетонни ташиш осонми?

— Биз улгурдик-ку. Сиз Сочида курортда юргангизда беш минг гектар ер очдик. Сиз иссиқ кабинетда ўтиргангизда биз қор кечиб, муз ютиб, техника ташидик, материал ташидик. Улгургингиз келганда сиз ҳам сал жонингизни койитар эдингиз, ўртоқ Тошбеков!

— Сиз фақат ўзингизни фидокор қилиб кўрсатманг, мулла Ёлқин! Биз Мирзачўлга сиздан олдин келганмиз, қийинчиликни сиздан кўпроқ кўрганмиз!

— Э, бу ҳаммаси чиройли гап, холос! Мен энди биляпман: баъзи одамларнинг гапи бошқа бўларкану иши бошқа бўларкан!

— Қишлоқда мен сизни механизаторлик мактабига юбортирган эдим. Мен далангизга матбуот вакилларини бошлаб бориб, сизни машъал қилиб кўтарган эдим. Булар иш эмасмиди?!

— Мен буни доим миннатдор бўлиб эслаб юрар эдим. Лекин... Сиз ўзгардингизми ёки ўша кезларда ҳам бировни машъал қилиб, унинг ёруғида ўзингиз яхшироқ кўришишга интилармидингиз, билмадим... Сиз икки гапнинг бирида «пахта — бойлигимиз», «пахта — ифтихоримиз» дейсиз. Мана, сув босган пайкалдаги ғўзаларга бир қаранг! Ифтихорингиз бўлса, буни шу аҳволга солиб кўярмидингиз?

— Э, бу пайкал учун сиз жавобгарсиз, ўртоқ Отажонов!

— Сиз бутун оғирликни бошқаларга ташлаб, юкингизни енгиллатишга уста бўлиб қолибсиз. Лекин энди бу усталик кетмайди! Мана бу канални вақтида битириб бермаганингиз учун, посёлкадаги уйлар ҳам, дала шийпонлари ҳам чала ётгани учун обкомда жавоб берасиз!

— Мунча дўқ қилманг! Сиз обком билан гаплашсангиз,

мен Москва билан гаплашаман! Биз уч республиканинг ишини қиялпмиз! Биз фақат Иттифоқ Ҳукуматига бўйсунамиз! Сиз ана шуни унутманг!

— Унутмаганим бўлсин!

Ёлқин акам Тошбековнинг гапларини чиндан ҳам унутмасдан кўнглига тугиб юрган экан. Орадан бир-икки ҳафта ўтгандан кейин Гулистонда область партия-хўжалик активи бўладиган эди. Ёлқин акамни шу активда гапирадиганлар рўйхатига киритишди. «Москвадан, Тошкентдан катта одамлар келади, пухта тайёрланиб чиқинг», дейишди.

Мен Ёлқин акамнинг кечаси алланарсаларни ёзиб, ўзича пичирлаб гапириб, нутқ сўзлашга тайёрланиб ўтирганини очик деразадан кўрганим эсимда. Нарёги қандай бўлганини бошқалардан эшитдим.

Ёлқин акам сўзни ётиги билан айлантириб Тошбековнинг устига олиб келади-ю, чала каналдан неча марта сув урганини, қурилишдаги бошқа камчиликларни лўнда-лўнда қилиб айтиб беради.

— Ўртоқ Тошбековни мен ёшлигимдан биламан, бир вақтлар камтар одам эди, — дейди акам. — Лекин ҳозир ундан иш талаб қилсангиз: «Мен фақат Иттифоқ Ҳукуматига бўйсунаман, Москва билан гаплашаман», дейди. Ахир Иттифоқ Ҳукумати Тошбековни бу ерга нима учун қўйган? Мирзачўлдаги чўлқуварларга ғамхўрлик қилсин, деб қўйган эмасми? Москвадан келган ҳурматли министримиздан илтимос қиламиз, шу масалага бир эътибор берсалар! Ўртоқ Тошбеков обкомда, бошқа жойларда берган қанча ваъдаларининг устидан чиқмади. Ахир коммунистнинг сўзи билан иши бир бўлиши керак! Мана, биз пахтакорлар, ҳар йили шундай катта мажбуриятлар олиб, мудом сўзимизнинг устидан чиқиб келялпмиз. Бу йил олган мажбуриятимизни ҳам албатта бажарамиз! Энди Тошбеков ҳам бажарсин! Талабимиз ана шу!

Бу гапга ҳам кўпчилик қарсак чалганда олдинги қаторда ўтирган Тошбеков докадай оппоқ бўлиб кетади. Унинг ваъдабозлигидан обком секретари ҳам ранжиб юрар экан, ўз нутқида Ёлқин акамнинг танқидини ёқлаб чиқади. Ниҳоят, Иттифоқ министрига сўз берилади. Министр Мирзачўлни ўзлаштириш билан боғлиқ бўлган катта муаммолар ҳақида гапирганида, эришилган ютуқларни айтиб ўтаётиб, энг яхши чўлқуварлар қаторида Ёлқин акамни ҳам тилга олади. Сўнг минбардан туриб, президиумнинг иккинчи қаторида ўтирган қурилиш Бош бошқармасининг раҳбарига юзланади:

— Сиз билан биз чўлқуварларга баланддан қараб, «мен фақат Москва билан гаплашаман», дейдиган кишиларнинг хушини жойига келтириб қўйишимиз керак! Мана шу кўп-

чиликнинг олдида сизга топшираман: бу масала билан шахсан ўзингиз шугулланинг! Отажоновларнинг совхозига бориб, чўлқуварларнинг қандай ҳақли талаблари бўлса, ҳаммасини амалга оширинг, сўнг менга ахборотини беринг!

Бу гаплардан кейин Тошбековнинг қандай таҳликага тушганини кўрсангиз эди! Ҳеч уйқусини бузмайдиган одам ўша кунни ярим кечада юк машиналарида керакли материалларни ортиб совхозимизга келди. Ёлқин акам доим эрта турар эди. Сахар пайти дарвозамизнинг қаршисида Тошбековнинг «Волга»си пайдо бўлди. Акам эшикдан чиқиши билан Тошбеков машинасидан тушиб унга рўпара бўлди.

— Ёлқинжон, илгариги кадрдонлигимиз ҳурмати, мени тўғри тушунинг! Ўшанда нотўғри гапирганимни кейин сездим! Пушаймонман! Ахир биз бир қишлоқданмиз-а! Кечаси билан ухлолмай чиқдим! Мана, материалларни ўзим олиб келдим! Ўтган ишга саловат! Энди ҳамжиҳат бўлайлик!

— Кўрамиз ҳали,— деди Ёлқин акам унинг юзига қарамай.

Бош бошқарманинг раҳбари ҳам кун чиқар-чикмас етиб келди. Тошбеков энди унга пешвоз чиқди:

— Охирги марта имконият беринг, хатойимни тузатиш учун вақт беринг!— деб ялинди.— Кечаю кундуз ишлайман, терим бошлангунча ҳамма керакли объектларни битириб бераман! Уйлар ҳам битади! Мактаб ҳам очилади!

Амалидан айрилиб қолиши ҳеч гап эмаслигини сезган Тошбеков бу гал чиндан ҳам туну кун тинмай сўзининг устидан чиқди. Бошқарма бошлиғи ҳам қандай қурилиш материали, қандай техника керак бўлса, ҳаммасини тўкиб ташлади. Сентябрьгача мактаб билан боғча тайёр бўлди, ўттизтача оила турадиган уйлар қуриб битирилди. Биз Ҳалима икковимиз акамларнинг уйига яқин турган бир қаватли уйга кўчиб кирдик.

Тошбеков қаттиқ ҳайфсан билан аввалги лавозимида қолдирилди. У доим «Ёлқинжон» деб, акамнинг номини тоқ айтмас эди-ю, лекин лаблари жилмайганда ҳам кўзлари совуқ кўринарди. Назаримда, Ёлқин акам унга баланд минбардан туриб берган зарба Тошбековнинг кўнглида иштиқом туйғусига айланиб, пайт пойлаб ётарди. Бу яширин кек кейин қандай ўрмалаб чиққанини мен ўз ўрнида айтиб бераман.

Мирзачўлга кўчиб келганимиздан бери Тошкент бизга аввалгидан хийла яқинлашиб қолган бўлса ҳам, лекин Азлар ака билан дуруст борди-келди қилмас эдик. Мен ар-

миядалигимда Азлар ака нариги совхозга келиб, Ёлкин акамни Қахрамонлик унвои билан табриклар кетган экан. Ҳалима билан тўйимиз бўлганда махсус таклиф қилдик, ўзи келолмай, табрик телеграммаси юборди. Бултур акасини кўришга борган келин аям:

— Қизлари Камола ўинчини битириб, Киевга ўқишга кетибди,— деб келди.— Киноактриса бўлармиш, Азлар акам шунча қилса ҳам Тошкентда олиб қололмабди. Машқлари паст. Уйда бошқа бола йўқ. Тўртта катта одам сўппайиб ўтирса ҳам ғалати кўринаркан.

— Мирзачўлга таклиф қилмадингизми?— деди Ёлкин акам.— Совхозимизни кўришга Москвадан, Варшавадан, Берлиндан одамлар келди. Бугун яна, «кубалик меҳмонлар боради, кутиб олинглар», деб хабар қилишди. Дунёнинг нариги четидаги мамлакатлардан одам келади-ю, ака Азлар Тошкентда туриб, келай демайди-я!

— Илгари айтган гаплари учун уялса керак-да, болам. Ўзинг Тошкентга кўп тушасан. Шукур, машинанг бор. Кўндаланг қилиб: «Қани, юринг!» дегин-чи, бир марта!

— Э, бўпти!

Ёлкин акам ёзги дам олиш кунларининг бирида айтганини қилиб, Азлар акани Тошкентдан «газик» машинасига миндириб келиб қолди.

Мен уйда эдим. Азлар ака «газик»дан тушганда уни деразадан кўрдиму дарвозанинг олдига чиқиб кутиб олдим.

Ҳали ҳам илгаригидай қомади келишган. Оёғида лакланган қора туфли. Эғнида салқин тутадиган калта энгли тўр қўйлак. Оқара бошлаган сочини бўлиқ қилиб ўстириб, бўйинининг орқасига тушириб қўйган.

Жиянларидан фақат Асқар билан Шамсия уни таниб, «тоға» деб бориб кўришди. Қолган болалар Ёлкин акамга қараб чопди:

— Дадам келдилар!

— Дада! Дадажон!

Ёлкин акам кичкиналардан бирини елкасига миндирди, иккитасини икки қўлига олди. Қолганларига:

— Қани, аввал тоғаларинг билан кўришинглар!— деди. Ичкарида келин аям дарсга тезис ёзиб ўтирган экан. Қўлида ручкаси билан чопиб чикди. Азлар ака уни пешонасидан ўпди. Онам билан қуюқ кўришиб сўрашди.

— Ассаём!— деб қаршисига келган жиянчаларидан бирига қўлини берди. Бирининг бошини силаб қўйди.

— Мунира, мени кечир, буларнинг отларини ҳам билмайман.

— Мана бу Улуғбек. Бу — уйингизда сопол вазани синдирган Тўлқин. Бу — Норхол. Буниси Раҳима.

— Об-бо, хисобдан ҳам адашиб кетдим! Жиянларим сак-кизтами ўзи?

— Тўққизинчиси — Камол ичкарида беланчакда ухлаб ётибди!

Азлар ака кўзларини ола-кула қилиб:

— Чинданми?— деди.— Шунча болани қандай эплейсан?

— Катталари аллақачон дастёр бўлган. Асқар бу йил ўнинчини битирди. Ота касби деб бу ҳам ёзи билан «Универсал» ҳайдади. Кузда машина теримига чиқади. Шамсия эндиги йил мактабни битириб, институтга кирмоқчи. Қолганлари ҳам бири-бирига қарашиб катта бўляпти.

Азлар ака менга қаради:

— Турсунбек, тўйингизга келолмадик. Келин яхшимилар? Сизда болалар нечта бўлди?

— Учта.

— Тўрт йилда уч фарзанд? Қойил! Сиз ҳам акангиздан қолишмайдиганга ўхшайсиз?

— Бола масаласидами?— кулиб сўради Ёлқин акам.— Турсун биздан ўзса ҳам керак — буларда кейингиси эгизак бўлди.

Онам билан келин аям айвонни сал йиғиштириб, жой ҳозирлагунарлича биз ҳовлида бирпас гаплашиб турдик.

— Сизларга тан бермай илож йўқ,— деди Азлар ака.— Шундай чўл шароитида шунча бола...

— Э, бу чўл сувга қандай ташна бўлса одамларга ҳам шундай муҳтож, ака Азлар! Бизга бу ерда одам етишмайди. Серфарзанд оилалар келса хурсанд бўлиб кетамиз. Нега десангиз, икки қаватлик катта ўрта мактабимиз бор, лекин баъзи синфларда болалар ҳали оз. Тезроқ кўпайсин деймиз-да.

— Ундай бўлса сизларга яна янги фарзандлар тилаймиз. Ўнинчиси тугилса, Мунира Қаҳрамон она бўлади. Буёқда сиз — Меҳнат Қаҳрамони. Ота ҳам қаҳрамон, она ҳам. Мухбирлар учун яна бир янги мавзу топилади.

Азлар аканинг бу гапларида билинар-билимас киноя бор эди. Ёлқин акам буни сезиб, қошлари бир чимирилди. Назаримда, Азлар аканинг илгариги совуқ гаплари, Тошкентга уйига борганимизда қилган пичинглари унинг эсига тушди.

— Қани, кининглар, Азлар ака!— деб келин аям ичкарига таклиф қилди.

— Қўлни бир ювсак,— деди Азлар ака.

Ёлқин акам уни ваннахонага бошлади. Худди шаҳардаги-дек, унинг деворлари оппоқ кафель билан ишланган эди. Қўл ювадиган жойида қизил ва кўк иккита чинни ручка турибди. Азлар ака икковини навбатма-навбат бураб:

— Ие, иссиқ суви ҳам бор-ку!— деди.— Иссиғи қаердан келади?

— Ҳаммомимиз бор. Қишда батареяларга ҳам иссиқ сув беради.

Осиғлик турган сочиқларга болалар қўл артиб, хиёл кир қилиб қўйишган экан. Азлар ака тозарогини танлаб қўл артди-ю, шунда ҳам кўнгли унча тўлмаганга ўхшади. Ваннахонадан айвонга ўтаётиб, газда шарақлаб турган чойгумни кўрди.

— Газ ҳам борми? Табиийми?

— Ҳа, Бухоро газопроводига уланган.

Ёлқин акам сўнғги гапни кулимсираб айтганига қараганда, у кайнағаси билан бўлган илгариги баҳсларини зимдан давом эттираётганга ўхшарди.

Келин аям бугун сомса пиширган экан. Ёлқин акам битта беш юлдузлик коньяк очди. Унинг ўзи кўп ичолмас эди — бир қултум ичса ҳам қизариб, бўғриқиб кетарди. Шунинг учун қадахни озғига теккизиб қайтиб қўяверди. Лекин Азлар ака куйилганини тағигача олиб турибди. Учинчи қадахдан кейин анча кайфи кўтарилиб, бошқа вақтда айтмайдиган гапларни ҳам айта бошлади.

— Ёлқинбек, дангалини айтсам, сиз жуда яхши ўсдингиз. Фақат сиз эмас, мана Турсунбек ҳам ўсди. Атрофимга қарасам, ҳамма ўсиб кетяпти. Битта мен ўн саккиз йилдан бери ўша жойда қимирламай ўтирибман.

— Қимирлагингиз келадими ахир?

— Нега келмасин? Менинг қўлимда ишлаган бир бола яхши домла топиб, соискатель бўлиб, диссертация ёқлади. Фан кандидати! Унга йўл очик. Айланиб келиб, ҳозир шу бола бизнинг ҳаммамизга бошлиқ бўлиб олди.

Ёлқин акам унинг кўнглидагини сезгандай бўлиб:

— Нима, сиз ҳам диссертация қилмоқчимисиз?— деди.

— Уйдагилар «килинг» дейишяпти. Қайнотамизнинг қадрдон бир ўртоғи кафедра мудирини экан. Уйга чакириб, мана шунақа дастурхон устида гаплашдик. Ўзи доцент экан. Сизнинг шухратингизни кўп эшитган экан. «Куёвимиз бўлади, янги очилган совхозда директор» десам, хурсанд бўлди. «Янги очилган совхозларда рентабеллик масаласи жуда актуал,— деб қолди.— Сиз шу мавзунини олиб ишланг, тез ўтади», деди. Маслаҳатини қабул қилдим. Энди шу нуқтаи назардан сизнинг ишларингиз билан бир танишсам дейман.

— Нима, совхозни айланиб кўрасизми? Ё сизни, фақат идора ишлари қизиқтирадимиз?

— Унисини ҳам, бунисини ҳам.

Биз икки қаватлик меҳмонхона ёнидан ўтиб бормоқда эдик. Унинг нарёғида деворлари тошдан қилинган, усти гумбазли

ҳаммом кўринди. Олди ойнаванд магазин, сартарошхона. Асфальт кўчалар бўйида ўрдакнинг тумшугини эслатадиган баланд электр фонарлар тизилиб турибди. Ҳамма уйларда водопровод, табиий газ.

— Шунинг ҳаммаси неча йилда бўлди дедингиз?— сўради Азлар ака.

— Тўрт йилда.

— Йўғ-э, мени лақиллатяпсиз! Мен мухбирманми сизга?

— Мана, Турсун айтсин.

Мен ўзим ҳам бутун бир шаҳарчанинг тўрт йил ичида қурилиб қолганига ҳозир зўрға ишонар эдим. Чунки қурилишга ҳали у етишмас, ҳали бу етишмас, Ёлқин акам ҳаммасини юз жойга бориб тўғрилаб келар эди. Водопровод сувини Зомин томондан — етмиш чақирим жойдан қувур ётқизиб олиб келган эдик. Бухородан ўтган газ қувури бизга унча узоқ бўлмаса ҳам, ундан совхозимизнинг тегишини олиш учун Ёлқин акам буёғи Гулистонда, уёғи Тошкентда ўнлаб идораларга неча қайтадан кириб-чиққан эди. Бу ишларнинг тезроқ битишини сабрсизланиб кутган одамга вақт жуда секин ўтар экан. Шунинг учун ҳам шаҳарчамиз менга тўрт йилда эмас, ўн-ўн беш йилда қурилгандай туюларди.

Лекин келган йилимиз баҳорда кўча бўйларига экан ниҳолларимиз ҳали жуда ёш — вояга етган эмас.

— Тўрт йил бўлганини мана шу ниҳолларга қараб билсангиз бўлади,— дедим мен Азлар акага.— Уйларнинг деворини тез кўтарса бўларкан, лекин дарахтлар биз истаганчалик тез ўсмас экан.

— Мана бу гап тўғри!— деди Азлар ака орқадан.— Жойларинг мунча иссиқ десам, ҳали дарахтлар ёш, сояси йўқ, шунинг учун экан!

— Ака Азлар, жон койитмагунингизча жонона қайда, дейишади. Энди диссертация ёзиш учун сиз ҳам сал иссиқларимизга бардош берасиз-да.

— Албатта, қани, дала айланамизми?

— Йўқ, сиз аввал кутубхонамизни бир кўринг. Балки диссертацияга асқотадиган китоб учраб қолар.

Меҳмонхонанинг ёнидаги кутубхона ёпик, эшигига кулф осилган эди. Ёлқин акам калитнинг биттасини ёнида олиб юрар экан. Чўнтагини кавлаб, калитни олиб:

— Кутубхоначимиз тушлик қилгани кетган,— деди.

Ичкарида икки хонанинг шифтигача полкалар қилинган. Ёлқин акам қайнағасини китобга тўлиб турган ўрта полканинг олдида тўхтатди.

— Романлар, шеърлар... Очиб қаранг, ёзувчиларнинг дастхатлари ҳам бор.

Азлар ака китобларнинг ички варақларига ёзувчиларнинг ўз кўллари билан ёзилган, чўлқуварларга бағишланган илик сўзларини ўқий бошлади.

— Совхозингизга ёзувчилар шунча кўп келадими, а, Ёлкинбек?

— Ҳа, бу йил баҳорда Москвадан, Киевдан, Ригадан, нарёги Вьетнамдан, Польшадан, Германиядан шоирлар келиб кетди. Кўплари бизга китобларини совға қилишди.

— Бу ерда китоб жуда кўп-ку. Ҳаммасининг автори келиб дастхат бериб кетганми?

— Нега? Ҳали келмаганлари ҳам кўп. Тошкентда ёзувчиларнинг китобини чиқарадиган катта нашриёт бор экан. Шу нашриёт ёзувчиларнинг янги чиққан китобларидан бир машинасини бизга совға қилиб юборди.

— Қойил!— деб Азлар ака қалин китоблардан яна уч-тўрттасини очиб кўрди, сўнг Ёлкин акамдан сўради:— Буларнинг ҳаммасини алақачон ўқиб чиққандирсиз, Ёлкинбек?

Ёлкин акамнинг китоб ўқишга вақти камроқ эди. Азлар ака шуни билгани учун атайлаб тагдор қилиб савол берган эди. Ёлкин акам эришган ютуқларини унга атайлаб кўз-кўз қилаётгандай кўринса керак, шунинг учун Азлар ака пайтини топса илмоқли гап билан куёвига киноя қилиб аламдан чиқарди. Ёлкин акам қайнағасининг сўнгги киноясига яраша бир иш қилгиси келди чамаси, дўпписини бошида бир-икки айлан-тириб қўйди.

— Биз бу китобларни битта қўймай ўқиб чиқамиз!— деди.— Лекин сиз ҳали ўқимаган ҳаёт китоблари бор, ака Азлар! Юринг, энди ўшаларни кўрсатай.

Ёлкин акам қайнағасини кутубхонадан анча наридаги машина паркига бошлади. Куннинг энг қизиган пайти эди. Беш гектарлик катта қўрғонда терим машиналарининг темирлари чўғдай ёниб, атрофга олов пуркар эди. Азлар ака уйда коньяк ичиб, сомсаю паловдан кўп еб, бадани роса қизиган бўлса керак. Энди офтобнинг тигида бўғриқиб, безовталаниб, ўзини нуқул машиналарнинг соясига тортар эди. Ёлкин акам буни сезган сари уни сояси йўқ жойларга бошларди.

Далага чиқдик. Ёлкин акам қайнағасини ҳали битта ҳам дарахти йўқ янги ўзлаштирилган пайкалнинг ўртасига пиёда олиб кетди.

Азлар ака иссиқдан безовта бўлиб, терлаган бўйинларини рўмолчаси билан артар, кейин шу рўмолчасини бошига соя қилиб кўрар, лекин бу ҳам унча енгиллик бермас эди. Бундай иссиқларга ўрганиб кетган Ёлкин акам ҳеч нарса сезмагандай бўлиб:

— Рентабеллик чиндан ҳам жуда катта гап,— дерди.— Ака Азлар, диссертациянгизга керак бўлса айтишим мумкин. Бизнинг совхоз давлат қилган харажатларни аллақачон қоплади. Яна бунинг устига тўрт ярим миллион сўм даромад берди. Мана бу йил давлатга ўн икки минг тонна пахта сотмоқчимиз. Илгари битта район бунча пахта бермас эди. Ўн икки минг тонна! Чет элларга сотилганда бу давлатга қанча даромад беради? Ҳисобчисиз, қани айтинг-чи?

Азлар ака терга ботганидан кўйлаги елкасига ёпишиб қолди. Ёлқин акамнинг гаплари қулоғига бутунлай кирмаган бўлса керак:

— А?— деб қайтариб сўради.— Ёлқинбек, қолган гапни сояроқ бир жойда гаплашсак. Балки чўмиладиган жой бордир?

— Совуқ душми?— деди Ёлқин акам.— Топамиз!

Машина турган жойга қайтганимизда Ёлқин акам менга:

— Марказий шийпонга ҳайда,— деди.

Катта йўл бўйидаги шийпоннинг олдида тепасига темир бак ўрнатилган душ бор эди. Офтобнинг тиғида турадиган бакнинг суви куни бўйи исиб, баъзан эллик даражага чиқиб кетар эди. Биз совуқ сувга тушмоқчи бўлганимизда душнинг орқасидаги водопроводдан унга совуқ сув очар эдик.

Мен шундай қилмоқчи бўлган эдим, Ёлқин акам кўзини секин қисди-да, «тегма» деган ишорани қилди.

Бояги коньяклардану даланинг таптидан ёниб келган Азлар ака душни кўриб, дарров унга ўзини урди. Сув шовиллаб туша бошлаганини эшитиб турибмиз. Бир вақт душдан:

— Ў-ўх!— деган довуш эшитилди. Кейин эшик шарақлаб очилди-ю, кип-яланғоч Азлар ака қочиб чиқди:— Э, бу қайноқ сув-ку! Одамни куйдиради-ку!

Бечоранинг турсиги ҳам йўқ. Мен хахолаб юбормаслик учун орқага ўгирилиб, оғзимни қўлим билан бекитдим. Ёлқин акам кулги аралаш гапирди:

— Э, э! Далада қайноқ сув нима қилсин! Мирзачўлнинг офтоби иситибди-да. Ҳозир орқадан совуғини очамиз. Сиз кираверинг.

Совуқ сув очилгандан кейин Азлар ака анчагача жим бўлиб кетди. Бир вақт сочларини силлиқ тараб, душдан хийла ўзига келиб чиқди-да, Ёлқин акамга:

— Бопладингиз-а!— деди.— Совуғини аввал атайлаб очмаган экансиз-да!

— Диссертация ёзадиган одам офтоб иситган сувнинг таптини ҳам билиб қўйсин дедим-да.

— Бунақа қилаверсангиз, диссертацияни ҳам йиғиштириб қўяман.

— Ҳа, бу иш ҳам чидаганга чиқарилган бўлса керак. Азлар ака бош ирғаб, кулиб қўйди.

Дала айланиб бўлиб, совхоз шахарчасига кунчикиш томондан қайтиб келмоқда эдик. Уй-жойлардан анча берида томи гумбазга ўхшатиб ишланган ёлғиз бир шийпон бор эди. Унинг атрофидаги икки гектарча ер силлик цемент плиталардан ишланган девор билан ўраб қўйилган эди.

— Бу ер нима?— деб сўради Азлар ака.

Ёлқин акам айтишга тили бормагандай бўлиб:

— Кабристон,— деди.

— Эскидан қолганми?

— Йўқ, бурноғи йили бўлди. Эл-юрт яшаган жойда бирдоярим казо ҳам бўлар экан.

— Бир зиёрат қилиб ўтайлик бўлмаса.

Мен машинани шағал тўшалган йўлга бурдим.

Кабристонда битта катта, иккита кичик — учтагина қабр дўппайиб турар эди. Мен уларнинг тарихини эслаб кетдим.

Бурноғи йили эрта баҳорда тоғлик қишлоқдан келган Қаршибой ака деган кишининг саксон олти яшар онаси вафот қилди. Тоғдан азага келган қариндошлари: «Кампир табаррук ёшда кўз юмди, қишлоғимизга элтиб кўмамиз», дейишибди. Қаршибой ака «шу ерга кўямиз» деса, «Кабристонларинг ҳам йўқ экан, чўлга кўмсанг, эртага тракторчи билмай плуг солиб юборса, нима бўлади?» дейишибди.

Совхознинг қариялари бу гапни эшитиб, Ёлқин акамни олдига келишди.

— Эрта-индин биз ҳам кўз юмсақ, шу гап яна чиқади,— деди андижонлик кекса боғбон.— Одам учун киндик қоши томган жой билан аждодининг хоки ётган жой азиз бўлади. Болаларимиз шу ерда тағжой бўлиб қолсин десангиз, қабристонга дурустроқ бир жой ажратинг.

— Хўп, отажон,— деди Ёлқин акам.— Қаер сизларга маъқул бўлса, айтинглар.

Шаҳарчамизнинг кунботиш томонидан катта йўл ўтади. Шимол томонда боғ-роғлар бор. Жанубида — машина парки, молхона. Холироқ, тинчроқ жой фақат мана шу кунчикиш тарафда эди.

Келган йилимиз бир тракторчининг уч ойлик чақалоғи ўлганда қариялар уни мана шу ерга қўйдиришган экан. Энди улар Ёлқин акамга:

— Шу жойнинг атрофини ўраб, мол кирмайдиган қилиб беринг,— дейишди.

Ёлқин акам бир лаҳза ўйланиб турди-ю:

— Отахонлар, бошқа бирор жой топсак-чи?— деди.

— Нега? Ахир бу жой тинч, тупроғи ҳам юмшоқ.

Ёлқин акам менга қаради:

— Бу ерни танияпсанми?

Мен бу совхозга биринчи марта ҳайдов тракторини миғиб келган кунимизни эсладим. Ўшанда плуг заранг ерларга ботмай бизни қийнагандан кейин Ёлқин акам излаб топган тупроғи юмшоқроқ жой шу ер эди. Чанг-тўзонда мен биринчи тилмани тўғри ололмаганимда Ёлқин акамнинг ўзи тракторга миғиб, энг биринчи изни солиб ўтган жой ҳам худди мана шу ер эди.

Мен боғбон отага шуни айтиб, бу ерни қабристонга беришга кўзимиз қиймаётганининг сабабини тушунтирмоқчи бўлдим.

— Ўғилларим, султон суяғини хор қилмас экану шундай чўлларни обод қилган одамлар ота-бобосининг хоқини хор қиладими?— деди.— Аждодларнинг хотираси учун бино бўладиган қабристон ҳам муқаддас жой эмасми? Одам тириклигида минг жойга боради. Қазо қилгандан кейин қаерга кўмсангиз, ўша ерда у дунё-бу дунё ётади. Авлодлар келиб зиёрат қилади. Кексалар дуо қилганда «ётган жойинг юмшоқ бўлсин!» дейди.

Ёлқин акам менга яна бир қараб олди.

— Ким билади, биз ўзимиз ҳам ёшимизни яшаб бўлганимиздан кейин, балки шу ерга қўйилармиз,— деди.— Одамнинг абадий макони чиндан ҳам яхши ер бўлиши керак. Майли, отахонлар, айтганларингиз бўлсин!

Қаршибой ақанинг онаси ўша гўдақнинг ёнига қўйилади. Бултур бир шофёрнинг хотини ўлик бола туғди. Уни ҳам шу ерга келтириб кўмдилар.

Ёлқин акам қурувчилар билан гаплашиб, мана бу гумбазли шийпонни қурдирди. Атрофини силлик девор билан ўраб қўйди. Девор ёнига ариқ ўтказиб, эллик-олтмиш туп терак, чинор экиб қўйдик.

Ҳозир бориб қарасак, шулардан бир қисми кўқарибди. Лекин бир қисми ёзнинг иссиқларига бардош беролмай қуриб қолибди.

Ёлқин акам менга қараб:

— Кеч кузакда эсимга солгин,— деди.— Кўчат олиб келиб, қуриганларининг ўрнига эқтирамиз.

— Бўпти,— дедим.— Ариғини ҳам тозалаб, сув яхши юрадиган қиламиз.

Азлар ака эса катта қабристоннинг бир четгинасини эгаллаган катта-кичик учта қабрга ўйчан тикилди-да:

— Ёлқинбек, шаҳарчангизнинг аҳолиси қанча?— деб сўради.

— Ҳозир беш юзга яқинлашди.

— Тўрт йил... беш юз аҳоли...— деб Азлар ака ўзича бир нарсаларни ҳисоблади-да, қабрларга ишора қилди:— Кўп эмас, процент ҳисобида жуда оз.

Менга бу гап қарганинг қагиллашидай совук эшитилди.
— Э, қўйинг-е, ҳечам кўпаймасин!— дедим.— Бунинг ўрнига кўчатни кўпроқ экайлик, атрофидаги дарахтни кўпайтирайлик.

Машинага қайтиб кирдик. Асфальт йўлга чиққанимизда Азлар ака:

— Э, бу умр ганимат!— деб қўйди.— Беш кунлик дунёда ўйнаб-кулиб, хурсандчилик қилганимиз қолади.

Ёлқин акам секин бир томоқ кириб олди-да, ўйчан товуш билан гапирди:

— Шундай деймизу, лекин одам минг ўйнаб-кулганда ҳам, ҳаммаси ўзи билан бирга кетади. Қолса ҳам... катта хурсандчиликка арзийдиган бирон нарса яратса, эл-юрт буни тан олса, ана шу қолади.

— Мана, яратиб қўйибсиз-ку!— деди Азлар ака.— Бутун республика тан оляпти! Мен сиз бўлсам, энди фақат шунинг хурсандчилигини қилиб, роҳатини суриб юрар эдим!

— Жонни ҳечам койитмасдан-а?— кулиб сўради Ёлқин акам.

— Э, бу дунёда жонини койитмасдан яшайдиган одам оз. Биттаси мен бўлсам, мана, ахийри, диссертация ёклаш ташвишини бўйнимга оляпман. Айтмоқчиманки, одам жонини койитиб бир нарсага эришгандан кейин, шунинг роҳатини ҳам кўрсин-да!

— Бу гапингиз тўғри,— деди Ёлқин акам менга бир қараб олиб:— Турсун қачондан бери «курортга боринг!» деб кистаб юрар эди. Бултур Сочига бориб дам олиб келдим. Лекин маза қилдим!

— Бир ўзингизми? Муширани нега олиб бормадингиз?

— Болаларни кўрдингиз-ку. Аям қариб қолди, бир ўзи эпполмайди. Кичкинамиз касал эди. Мушира ташлаб кетолмади.

Азлар ака бош чайкаб:

— Ана шуниси чаток-да!— деди.— Ёлқинбек, сиз ҳали ҳам қиличдай йигит бўлиб юрибсиз, Мушира бўлса ҳозир сиздан ўн ёш катта аёлга ўхшаб қолибди. Синглим бўлгани учун ҳақиқатни сизга очиқ айтяпман. Бу яхши эмас!

Мен ҳам келин аямнинг болаларга, уйга ўзини қурбон қилиб, тез қариётганини, акам ҳозир унга нисбатан хийла ёш кўринишини сезардим. Шунинг учун ака-ука икковимиз бу гапга эътироз қилолмадик. Азлар ака Тошкентга қайтиб кетаётганда синглисига:

— Мушира, ўзингга ҳам дурустроқ қарагин!— деб тайинлади.— Ёлқинбек шаҳарга тушганда бирга тушгин. Курортга бирга боргин!

Азлар ака бошқа кўп нарсага юзаки қараса ҳам, шу нуқтада унинг ҳақ эканини биз кейинроқ сездик.

Янги совхоз шаҳарчасининг тез қад кўтаришига Ёлқин акамнинг қанча меҳнати сингган бўлса, унда яшаётган одамларнинг ўсиб-униши учун ҳам жуда кўп жон куйдирарди. Совхозимизга келиб одам бўлган ёшлардан Ойхон исмли киз бир йилча Ҳалиманинг ёнида болалар боғчасида ишлади. Бу чиройли киз дастлабки пайтларда юзи жуда ғамгин ва аҳволи забун кўринар эди. Унинг бошига даҳшатли бир кўргилик тушганини Ҳалимадан эшитган эдим.

Ойхоннинг ўз отаси ўлгандан кейин онаси бошқа эрга тегади. Иккинчи ота ароқхўрликка берилган, инсофни, виждонни унутган разил одам экан. Ойхоннинг онаси касалхонага тушганда ўн етти яшар киз ўгай ота билан бир уйда яккама-якка қолади. «Ота» сўзини ҳам ҳаром қилган бу шахс бир кун кизни алдаб-сулдаб, унга наша аралаштирилган вино ичиради. Уни маст қилиб номусига тегади... Қиз ҳомиладор бўлиб қолади. Касалхонадан чиққан онасига буни зинҳор билдирмасликка тиришади. Дардини ҳеч кимга айтолмай юради-юради-ю, ахийри ўзини ўлдиришдан бошқа чора тополмайди. Уйлари Гулистонда экан. Шаҳардан автобусга миниб, чўлга чиқади. Поезд йўлига яқин бир бекатда, кимсасиз жойда автобусдан тушиб қолади. Атроф — бийдай чўл. Қиз темир йўлга қараб кетади. Полотннинг устига чиқиб, рельсга бошини қўйиб ётади. Ҳозир поезд келиб, бошини танидан жудо қилишини ўйлайди-ю, ўкириб йиғлайди.

Шу пайт темир йўл бўйлаб ўтган тупроқли йўлда битта «газик» кўринади. Унда Ёлқин акам ўтирган экан. Чўлдаги қўй кўрасидан хабар олиб келаётган экан. Узоқда поезд кўринади. Темир йўл устида бошини дам рельсга қўяётган, дам яқинлашиб келаётган ўлим ваҳшатига чидай олмай ўрнидан туриб кетаётган киз акамнинг эътиборини тортади. «Газик» Ойхонга яқин бориб тўхтади. Қиз ўкириб йиғлаётгани ва йиғи аралаш:

— Ойи, мени кечиринг, мен ҳозир ўламан!— деб ўзига-ўзи гапиргани эшителиади.

Поезд яқинлашиб келяпти. Ёлқин ака тез машинадан тушади, кизга қараб қичқириб:

— Поезд келяпти, қоч!— дейди. Лекин киз қочмайди, аксинча, яна бошини рельсга қўяди. Ёлқин акам унга қараб югуради. Поезд ўттиз-қирқ метрча қолганда кизни куч билан рельслар орасидан шағал тўкилган йўл четига тортиб олиб

чиқади. Ойхон эса икки қадам наридан шовқин солиб, шамол кўтариб ўтаётган поездга қараб интилади:

— Кўйворинг мени! Мен ўлишим керак! Кўйворинг!..

Бу орада «газик»нинг шофёри ҳам етиб келади. Икковлашиб Ойхонни машинанинг олдига олиб келишади.

Поезд ўтиб кетади. Шундан кейин Ойхон йиғлаб, ўгай ота қандай аблаҳлик қилганини, ҳозир нега ўзини ўлдирмоқчи бўлаётганини айтиб беради.

Ёлқин акам уни машинасига ўтқазади-ю, Гулистонга — тўғри прокурорнинг олдига олиб боради. Ўгай ота дарҳол қамоққа олинади, суд бўлиб, кесилиб кетади. Ойхон илгари мактабгача тарбия техникумида ўқир экан. Бу ҳодисалардан кейин тенг-тўшларининг кўзига кўрингиси келмайди. Оғзига кучи етмаганлар гап-сўз қилади, кўчада ўтганда уни бир-бирларига кўрсатишиб хириг-хириг кулишади. Бу ҳаммаси Ойхонга тобора қаттиқ таъсир қилади, у оғир касалга чалиниб, ҳомиладан айрилади. Касалхонадан тузалиб чикқач, одамларнинг гап-сўзларидан безиб, бирор ёққа кетмоқчи бўлади.

Ёлқин акам шаҳарга тушганда уни кўриб қолади-ю, бу ниятини эшитиб, бизнинг совхозга таклиф қилади.

Мактабгача тарбия техникумида икки йил ўқиган Ойхон совхознинг болалар боғчасига ишга кирди. Ҳалима ҳам боғчада ишлагани учун мен кўп нарсани ундан эшитиб билдим. Дастлабки кунларда Ойхон етим болага ўхшаб жуда мунғайиб юрар, юзига, кўзларига қарасангиз, раҳмингиз келар эди.

Ёлқин акам боғчанинг олдидан ўтганда қайрилиб кириб, Ойхоннинг кўнглини кўтарадиган гапларни айтиб ўтиб кетарди. Кичкина болаларини ҳар куни боғчага олиб келадиган Мунира келин аям ҳам Ойхонга доим илиқ гапирар:

— Шундай яхши қиз экансиз, кўрмагандай бўлиб кетасиз!— дерди.— Ҳали биз ўзимиз сизнинг тўйингизни ўтказамиз! Хурсандчилигингизни кўрамыз!

Совхоз директори билан унинг хотини ўз қанотлари остига олган Ойхонни бошқалар ҳам иззат-икром қиладиган бўлди. Ўзи ҳам камтар, хушмуомала қиз экан. Янги жойда ишлари юришиб, ранги кириб, хусни хийла очилиб кетди.

Ҳар йили кишда хотин-қизлар орасидан механизаторлар тайёрлаш масаласи кўтарилади. Чунки ҳали ҳам кўлда пахта терадиган, кетмонда чопиқ қиладиган кишиларнинг кўпчилиги аёллар. Уларни оғир кўл меҳнатидан қутқариб, машиналарда ишлашга ўргатишни райкомлар хўжалик бошлиқларидан талаб қилади. Улар дала ишларидан сал бўшаган пайтларида механизаторликка ўқийдиган хотин-қизларни қидиришга тушишади. Баъзи аёллар тракторда ишлашга нозиклик қилади, баъзиларини эрлари ёки ота-оналари юбормайди. Райком

эса: «Бу йил мана шунча аёлни механизаторликка ўқитасиз!»— деб талаб қилади.

Ёлқин акам шу талабни бажаришда қийналиб турган пайтда тўсатдан Ойхон отилиб чиқади:

— Ёлқинжон ака, ўқишга мени юборинг!

Ойхон ўзи хипчабел, нозик кўринса ҳам, жуда пишиқ эди. Механизаторлик мактабини битиргандан кейин кузда икки қаторлик машина билан бир юз эллик тонна пахта терди. Ёшлар газетаси уни турсунойчи қизлар қаторида мақтаб чиқди. Кейин райондан келган бир инструктор йигит бўйнига фотоаппарат осган мухбир билан бирга Ойхоннинг атрофида айланишиб қолди. Маълум бўлишича, бу инструктор хотин-қизлар орасидан машъал механизатор чиқариш ҳаракатида экан. Ойхоннинг биринчи йили юз эллик тонна териши ҳам жуда катта гап эди. «Лекин машъал бўлиш учун бу озлик қилади,— дебди ҳалиги йигит.— Ҳозир илғор турсунойчилар уч юз-тўрт юз тоннадан теряпти. Сиз «уч юз эллик тонна тераман» деб ваъда беринг». Ойхон бунча теролмаслигини айтибди. «Теролмасангиз майли, лекин сиз ваъда бераверинг, мен ёрдам уюштираман,— дебди ҳалиги инструктор.— Қарашиб юборадиган одамлар бор. Айтганингиз бўлади!» Ойхон: «Бошқалар терган пахташи менинг номимга ўтказасизми?»— деб сўрабди. «Уёғи билан ишингиз бўлмасин!— дебди инструктор.— Сиз, «уч юз эллик тонна тераман», деб мажбурийат олинг. Мана бу мухбир расмингизни газетада чиқаради. Қишда орден оласиз! Бутун республикага таниласиз». Ойхон бу кўзбўямачини Ёлқин акамга рўпара қилиб бир бопламоқчи бўлибди. «Эртага туш пайтида келинг, жавобини айтаман»,— дебди.

Эртаси куни туш пайтида ҳалиги йигит мухбирни эргаштириб келса, йўл бўйида Ёлқин акам турибди. Райком бюросининг аъзоси бўлган Ёлқин акам аввал инструктор йигитнинг ҳужжатини олиб кўради-ю: «Сиз бу Ойхонга кимнинг номидан орден ваъда қиляпсиз?— дейди.— Бир ўзи юз эллик тонна тергани озми? Ахир шу ҳам қўлда пахта терган юзта аёлнинг иши-ку! Буни «уч юз эллик тонна» деб, ҳалолга ҳаром аралаштириб кўзбўямачилик қилиш нимага керак? Яхши-яхши механизаторларни сизга ўхшаганлар ёлғонга ўргатиб, мухбирларни ҳам алдаб, бебурд қиляпти! Ҳужжатингизни райкомга олиб бориб бераман. Масалангизни бюрода кўрамиз! Боринг!»

Кўп ўтмай бу йигит ишдан ҳайдалди. Ойхон эса мавсум охиригача машинада яна йигирма тонна пахта териб, совхозимиз аёллари орасида энг машҳур турсунойчи бўлиб танилди. Ёлқин акам доим ундан хабар олиб турарди. Областда, Тошкентда бўладиган кенгаш ва қурултойларга энг илғорлар қатори Ойхонни ҳам олиб борар эди.

Ойхоннинг кўзларида олов чақнаб, айниқса, Ёлқин акам билан бирга сафарга чиққан пайтларида юзи қувончдан яшнаб кетарди. Ёлқин акам ҳам у билан бирга бўлганда алланечук жуда яшариб кетгандек кўринар, унинг келин аям билан илк бор учрашиб, унга кўнгли бериб юрган йигитлик пайтлари беихтиёр эсимга тушарди.

Ойхон чиройли қиз бўлгани устига терим машинасида яхши ишлагани қўшилиб, мухбирлар уни расмга олишни яхши кўрарди. Ойхоннинг беҳад чиройли рангли сурати журналнинг муқовасида босилиб чиққан эди. Шундан сал кейин мен бу суратни бекободлик шофёрнинг кабинасида — кўзга ташланганидан қилиб ёпиштириб қўйилган ҳолда кўрдим... Ойхонга интилиб, лекин унга етолмай юрган одамлар орасида ҳали тажрибасиз ёш йигитлар ҳам, кўпни кўрган таниқли одамлар ҳам бор эди. Лекин Ойхон уларга рўйхушлик бермас, бирортаси жонига тегса, Ёлқин акамдан ҳимоя сўраб қутулар эди.

Ҳалима бир марта:

— Ойхон фақат Ёлқин акамни яхши кўради,— дегани эсимда бор. Аввал мен бу гапга унча эътибор бермадим. «Синглисидай яхши кўрса керак-да!» деб ўйладим.

Лекин Тошкентга семинарга борганимизда Ёлқин акамни залда ҳам, оқшомги томошаларда ҳам, меҳмонхона йўлакларида ҳам Ойхон билан бирга кўрдиму икковини бир-бирига беихтиёр тортадиган қандайдир туйғу пайдо бўлганини сездим. Ёлқин акам кўнглидагини яширолмайдиган одам. Кўпчилиكنинг орасида сир сақлаш қийин. Ойхоннинг унга меҳр қўйгани ва буни Ёлқин акам ҳам ёқтириши гап бўла бошлади.

Тошкентдан қайтган кунимиз акамни уйларининг олдиғача кузатиб бордим-да:

— Ака, Ойхон ёшлик қилганда ҳам сиз... сал хушёр бўлинг,— дедим.

— Нимасига хушёр бўлай?

— Тагин одамлар... у-бу деб юрмасин... Буёқда ахир... келин аям... болалар...

— Нима, сенга биров бир нарса дедими?

— Йўқ, энди... ўзим шунчаки...

Ёлқин акамнинг тўсатдан гаши келиб:

— Сен бу нарсаларга аралашма!— деди.

Мен изза бўлиб қолдим. Уйда ҳам сал гапга гаши келиб, келин аямга терс гапирадиган, болаларни ҳуда-беҳудага жеркадиган одат чиқарди. Онам акамдаги ўзгаришни тушунолмайд ҳайрон. Келин аям баъзи бир мишмишларни эшитиб изтироб чекади. Бир кун бизниқига келиб, Ҳалимага йиғлаб дардини айтибди: «Ёлқин акам мендан совиганлар!»

Ёлқин акам фақат терим вақтида кечаю кундуз ишда бўл-

гани учун уйда тунамас, бошқа вақтларда уйга келиб ётар эди. Бу ёз кечалари ҳам уйга бирда келса, бирда дала шийпонларида ётиб қоларди.

Келин аямнинг сабр косаси тўлиб, тошиб борарди. Бир кун Ёлқин акам даладан саҳар палла қайтади.

Болалар уйкуда. Онам Мирзачўлнинг иссиғи билан пашшасига бардош беролмагани учун бирор ой ўзимизнинг қишлоқда туриб келишга кетган. Келин аям ички хонада чироқни ёқиб, очик чамадон олдида нарса тахлаб ўтирган экан. Ёлқин акам туни билан хотинини куттириб қўйганидан ўнғайсизлангандай кўзини ундан олиб қочади. Лекин келин аям унга тикилиб қарайди. Бир вақтлар иккови ошиқ-маъшуқ бўлиб, адирдан лола териб юрган, мотоциклга мингашиб район марказига кино кўришга борган пайтлари кўз олдида келади. Ёлқин акамга ҳозир гўё ўша гўзал ёшлик қайтиб келган. Лекин келин аямнинг юзларига ажин тушган, сочига оқ оралаган. У пардоз қилишларни ҳам унутган, ёшлигини гўё тўққиз фарзандига улашиб бергану «бизники энди бас!» деган... Сўнги пайтда ўқитувчиликни ҳам ташлаб, уй бекасига айланган.

Лекин ҳозир Ёлқин акамнинг юзида, кўзларида чакнаб турган ёшлик туйғуларини кўргач, ўзининг ҳам ёш ва латофатли жувон бўлган пайтларини эслаб, кўзига ёш қуюлиб келади. Армон тўла товуш билан:

— Ўзимдан ҳам ўтган!— дейди.— Сиз мени болалар билан андармон қилиб, уй бекасига айлантриб қўйдингиз, мен шунга кўнганим учун айбдорман! Энди мени даврим ўтди!

— Нега ундай дейсиз, мен учун ҳали ҳам илгаригидайсиз!

— Ёлғон гапирманг! Ҳаммасини биламан!

— Мишмишларга мунча ишонманг! Ҳаммаси беҳуда гап!

— Мен сезиб юрибман... Совиган бўлсангиз, майли, мен кетаман! Бошқага ишқингиз тушган бўлса, билганингизни қилинг! Бердим шу уйни сизларга!

Келин аям нарсаларини йиғиштириб бўлиб, чамадонини ёпади-да, уни кўтариб, эшикка қараб йўналади. Ёлқин акам унинг қўлидан чамадонини олмоқчи бўлади:

— Мунира, шошманг, қаёққа кетмоқчисиз?

— Келган жойимга кетаман!

— Тошкентгами?.. А бу... болалар нима бўлади?!

— Болаларга энди сиз қаранг!

— Менинг бошимда шунча иш!.. Мунира, бир ўйланг!..

— Нима, мен ишламаганмидим? Сиз ҳафталаб, ойлаб чўлда йўқ бўлиб кетган пайтларингизда мен болаларга бир ўзим қарамаганмидим? Энди сиз қаранг! Ҳам тўққиз болани боқиб, ҳам ошиқ-маъшуқлик қилиб кўринг, бунинг қанақа бўлишини ўшанда биласиз!

Келин аям чамадонини акамнинг қўлидан юлқиб олади-да, ҳовлига чиқади. Шу пайт очик деразадан бир яшар Камолнинг йиғлагани эшитилади. Келин аям билан бирга ётиб ўрганган бола энди уни тополмай:

— Ойи-и!— деб дод солади.

Оналик туйғуси келин аямни ҳовли ўртасида бир тўхтатади, мурғак ўғилчасининг олдига қайтиб, уни юпатгиси келади. Шунда Ёлқин акам унинг кетидан чиқиб:

— Мунира, керак бўлса мен кетаман, бу уй сизники, қайтинг!— дейди.

— Бу уйдан кетиб, бошқа жойдан уй қилмоқчимисиз?! Йўқ, сиз аввал бу уйни эпланг!.. «Отажоновлар кўпайсин!» деб болажонлик қилар эдингиз! Энди шу болажонлигингизни ану йиғлаётган ўғлингизга кўрсатинг!

Ёлқин акам мот бўлиб туриб қолади. Келин аям Тошкентга жўнаб кетади.

Уйда болалар бирин-кетин уйғона бошлайди. Кичикларини ювинтириш, овқатлантириш керак. Катталари бу ишда дадаларига ёрдам беришади. Лекин бари бир майда-чуйда рўзғор ишлари қайнаб чиқади. Нарёқда совхознинг ишлари турибди. Дам-бадам квартирадаги телефон жиринглайди, Ёлқин акамни гоҳ бош бухгалтер, гоҳ агроном, гоҳ райком вакили сўрашади. Болаларни шу аҳволда ташлаб кетишга Ёлқин акамнинг кўнгли бўлмайди. Биз икки ҳовли нарида турар эдик. Мен, бу ҳодисадан беҳабар, азонлаб далага чиқиб кетган эдим. Ёлқин акам катта ўғлини юбориб, Ҳалимани ёрдамга чакиради.

Ҳалима уй ишларида Ёлқин акамга бир оз қарашади. Лекин бизда ҳам эгизаклар ҳали ёш, нарёқда болалар боғчаси мураббиясиз ишлай олмайди. Шунинг учун Ҳалима акамнинг болаларини қолдириб кетишга мажбур бўлади.

Бир вақт Ёлқин акамни райкомга чакириб қолишади. У болаларнинг катталарига кичикларини топширади-да, райкомга кетади. У ердан чиқиб қўшни районнинг ўзаро текшириш бригадасини кутиб олади-да, куни бўйи улардан ажралолмай бирга юради. Кеч бўлганда уйга қайтиб келса, қий-чув, дод-вой. Беш яшар Раҳиманинг қўлига қайнаб турган самоварнинг обжўши тўкилиб кетипти. Тери илвираб кетгани ва кўчиб ташаётганига қараганда ёмон огриси керак, бола тинмай йиғлайди, иситмаси ҳам кўтарилганга ўхшайди. Ёлқин акам укасига яхши қарамаган катта болаларини уриша-уриша Раҳимани машинчасига солиб, район касалхонасига олиб боради.

Дори-дармон қўйилгандан кейин ҳам боланинг куйган жойи ачишиб оғриб, кечаси билан ухлай олмайди, Ёлқин акамга ҳам уйку бермайди. Ёлқин акам шу кеча шофёрини қишлоғимизга — тезда онамни олиб келишга юборди.

Ёлқин акамнинг катта болалари ўн беш-ўн олтига кирган, паст-баландни биладиган бўлиб қолишган эди. Қўшни аёллардан бири уларга: «Ойиларинг Ойхон туфайли кетиб қолган, бу жувон ўлгур дадаларингни йўлдан уриб, бировнинг оиласини бузмоқчи!»— деб тушунтиради. Буни эшитган Асқар, айниқса Тўлқин, Ойхонга болаларча бир газаб билан қарайдилар. Табиатан уришқоқ бўлган ўн уч яшар Тўлқин кўчадан ўтаётган Ойхонга қараб тош отади-ю:

— Безбет!— дейди.— Ота-онамиз бунга қанча яхшилик қилган! Бу бўлса энди бировнинг оиласини бузмоқчи!

Тўлқин отган тош Ойхонга тегмаган бўлса ҳам, унинг гаплари кўнглига тошдан қаттиқ тегди. У бир вақтлар ўзи ишлаган болалар боғчасига кириб, Ҳалимадан нима ҳодиса бўлганини сўрайди. Мунира келин аямнинг кетиб қолганини, акамнинг болалари онасиз сагирга ўхшаб юришганини эшитгач, Тўлқиннинг тош отиб нега ундай деганини энди тушунади. Ўпкаси тўлиб:

— Шўрим курсин менинг!— дейди.— Бу ердан ҳам бош олиб кетгим келяпти!.. Мени Қарши даштига таклиф қилишган эди. Бир марта кетмоқчи ҳам бўлган эдим, Ёлқин акам жавоб бермадилар... Дугонажон, менга маслаҳат беринг. Ё у кишининг рухсатисиз кетаверайми?

— Ихтиёр ўзингизда, Ойхон. Энди бу тугунни сиз ечишингиз керак!

— Кетиб қолсам... Ёлқин акам жуда хафа бўладилар-да. Мен у кишини хафа қиллолмайман! Йўк, йўк!..

— Лекин хотини билан болалари хафа бўлса майлими?

— Менми уларни хафа қилган?

— Хўп, хафа қилмаган бўлсангиз... Уйларига бориб, шу болаларга оналик қила оласизми?

— Вой, бу нима деганингиз?

— Ҳа, буни ҳазил деб ўйлаганмидингиз! Олов билан ўйнашиб бўладими, дугонажон!

Ойхон боғчадан изтиробга тушиб чиқиб кетади. Кечаси ётар маҳалда биров секин бизнинг эшикни тақиллатди. Чиқиб очсак, Ойхон. Ранги худди совхозимизга янги келган пайтларидегидек ўчган, кўзлари ғамгин. Лаблари аянчли титраб:

— Мен кетадиган бўлдим!— деди.— Турсун ака, Гулистонга олиб бориб кўёлмайсизми?

Унинг Ёлқин акамдан нега машина сўрамагани тушунарли эди. Агар акам унинг Қаршига кетиш ниятини билса, жавоб бермаслиги ва шу ерда олиб қолиши мумкин.

— Машинани олиб чиқайми?— дедим Ҳалимага.

— Майли. Мен ҳам бирга бораман.

Ўша куни кечаси Ойхонни нарсалари билан Гулистонга —

онасининг уйига олиб бориб қўйдик. У эртага Қаршига кет-моқчи эди. Хайрлашаётиб бирдан йиглаб юборди:

— Ёлқин акам сўрасалар айтинг... Мен у кишини умрбод унутмайман. Мени ўлимдан олиб қолдилар, одам қилдилар!.. Бундан ортигига ҳаққим йўқ!.. Турсун ака, мени кечирсинлар!..

Совхозга қайтдик. Бу орада онамни ҳам қишлоқдан етказиб келишди. Лекин етмишга бориб қолган кампир ўзи билан ўн бир жоннинг ташвишини кўтаролмаслиги аниқ.

Эртаси куни ишдан кейин кирсам, Ёлқин акам чорпояда бошини ушлаб, хаёлга чўмиб ўтирган экан. Мен унга секин Ойхон тайинлаган гапларни айтиб бердим.

— Нега берухсат кетади?— деб ўрнидан сакраб турди.— Ойисиникидами? Мен ҳозир бориб гаплашаман. Машина қани?

— Э, машинани қўйинг!

— Мен уни қайтариб олиб келаман!

— Қайтаролмайсиз. Аллақачон поездга чиқиб, Қаршига етай деб қолди... Мен ўзим кузатиб қўйдим.

— Сен?! Сен нега бундай қилдинг?!

— Сиз ҳам тушунишингиз керак, Ёлқин ака... Агар қайтариш керак бўлса, келин аямни қайтариб олиб келайлик... Одамлар нима дейди?.. Буёқда бу болалар «ойим» деб йиглайди... Тушунаман, баъзида одамнинг кўнгли ўзига итоат этмай қолади. Йигитликда киши ҳар қўйга тушиши мумкин... Лекин сиз бошқа томонларини ҳам ўйлаб, ақл тарозисига солиб, бир тортиб кўринг. Мен ёлғиз уқангизман, ҳозир сиздан фақат шуни илтимос қиламан!

Бу гаплар акамнинг қулоғига кирдими, йўқми, билмайман. У бошини солинтириб индамай ичкари хонага кирди-да, уни бекитиб олди. Телефон жиринглади, идорадан уни сўрашди. Лекин Ёлқин акам ичкаридан чиқмади. Яна қўнғироқ бўлиб, телефонда уни сўрашган эди, онам «уйда йўқ» деб жавоб берди. Шу аҳволда бир кечаю бир кундуз ичкаридан чиқмади. Онам кейин менга айтиб берди. Кечаси Ёлқин акам ётган хонадан унинг тушидами, ўнгидами, ихлаб йиғлагани эшитилибди.

Эртаси куни кечки пайт ҳовлида аям менга буни шивирлаб айтиб бераётган эди, ички хонанинг эшиги шахт билан очилди-ю, Ёлқин акам чиқиб келди. Кўзлари ичига ботиб кетган. Юзи касалдан турган одамникидай синиққан. Юзимга қарамай «Волга»сининг калитини узатди:

— Ма, машинани тайёрла. Тошкентга борамиз.

Келин аямга боришимизни сезиб машинанинг у ёқ-бу ёғини апил-тапил кўрдиму кўчага ҳайдаб чиқдим. Шом қоронгисида жўнаб, ётар маҳалда Азлар аканинг уйига кириб бордик.

Ҳаммалари айвонда телевизор кўриб ўтиришган экан. Келин аям саломимизга маъюс бош ирғаб алик олди-ю,

жим тураверди. Азлар ака бизга қараб «айтмабмидим!» дегандай қилиб бир бош чайқаб қўйди. Сўнг:

— Ёлқинбек, кани, буёққа юринг,— деб акамни кабинетига бошлаб кетди. Бирпас ўтгандан кейин юзлари қизариб, кулимсираб чиқиб келди-да, келин аямни ҳам кабинетига таклиф қилди. Келин аям озорланиб боргиси келмаган эди:— Мунира, сен ҳам кўнглингни сал кенг қил!— деди.— Ёлқинбекдай йигит бўйин эгиб келибди. Бу ҳаётда нималар бўлмайди?.. Бир йилда йигирма марта уришиб, аразлашадиган эр-хотинлар бор. Сен йигирма йилда бир марта аразлаб келибсан. Энди ўтган ишга саловат. Тур!..

Азлар ака синглисини кўярда-қўймай Ёлқин акам ўтирган хонага олиб кириб кетди. Орадан беш-ўн минут ўтиргандан кейин уларни яккама-якка қолдириб қайтиб чиқди...

Ўша кеча келин аям билан акамни машиналарига солиб, тонг отгунча уйларига етказиб келдим...

Келин аям яна мактабда ўқитувчилик қила бошлади. Ойлар ўтиши билан бу ҳодиса хаёлимиздан узоқлашиб кетди. Лекин келин аям билан акамнинг муомалаларида ўрта яшар кишиларга хос салобатми, майинлик ва сиполикми, қандайдир бир ўзгариш юз берди. Ёлқин акам бир неча ойда ёшига беш-ўн ёш қўшилган одамдай оғир-вазмин бўлиб қолди.

22

Мен кўрган-кечирганларимизни айтиб беряпману Ёлқин акам билан бирга юрган йўлларимиз, бирга яшаган даврларимиз ҳеч ҳам тугамаса экан, дейман. Лекин, мана, ўзим ҳам сезмай, охириги йил, охириги ойларга яқинлашиб қолдим...

Ўша йили Ёлқин акам қишлоғимизни кўп эслар:

— Бўри адирлар жуда обод бўлиб кетган эмиш, жуда кўргим келяпти-да!— деб кўярди.

Ёз иссиғи бошланганда онам бир оз гина қилди:

— Мен қачонгача болаларингни боқаман? Мени ҳам қишлоқларга олиб бориб айлантириб келасанларми, йўқми? Ёлқин, қовун пишиғида борамиз, деган эдинг-ку! Мана, айтган вақтинг бўлди!

— Совхозга нозик меҳмонлар келадиган бўлиб қолди-да,— деди Ёлқин акам афсус билан.— Турсун, сен аямни олиб машинангда жўнайвер. Мен якшанба куни етиб бораман.

Мен онамни аввал Кўқонга, ундан Фаргона орқали Асакага олиб ўтдим. Кейин қишлоққа бордик. Тўй кўп, маъмурчилик. Қариндош-уруғлару ёр-дўстлар ҳар куни беш-олти жойга меҳмонга таклиф қилишади.

«Узоқда юрсанг кишнашасан» деганларидек, илгари бизни унча хуш кўрмайдиган баъзи ҳамқишлоқлар ҳам ҳозир Ёлқин

акамни ҳурмат билан тилга олишади. Тоға томонларимиз Бўри адирга кўчиб чиқишган экан, боғ-ҳовлилар кўпайиб, ҳаммаёқ ям-яшил бўлиб кетибди. Етмиш яшар тоғам:

— Шарофат, синглим, Ёлқинжоннинг кадрилини биздан узоққа кетганда билишимиз,— деди.— Катта бир мажлисда обрўли одамлар: «Мана шу Бўри адирни Ёлқин Отажонов биринчи бўлиб обод қилган эди, энди эски номи ярашмай қолди, янги участкага «Ёлқинобод» деб ном қўямиз», дейишди. Кўпчиликнинг айтгани бўлмай қолмас экан. Ҳозир бу жойни ҳамма «Ёлқинобод» деб атайдиган бўлди. Шу гап бўлгандан бери мен ният қилиб, битта қора қўйни боқиб юрган эдим. Ёлқинжон келса, оёғининг тагига сўяман!

— Келаман деган. Эрта-индин келиб қолади.

Ёлқин акамни якшанба куни кутдик, дараги бўлмади. Кейин мен районга тушганимда совхозга телефон қилсам:

— Қишда борадиган бўлдим!— деди Ёлқин акам.— Қурувчилар янги идорани теримгача битириб беришмоқчи. Тепасида турмасам бўлмайди... Ҳаммаларига салом де! Аямни ўзинг айлантириб кел.

Мен бу гапларни қишлоққа келиб айтган эдим, тоғам бирпас ўйланиб турди-ю:

— Бу кўй қишгача турмайди,— деди.— Э, Шарофат синглим, Ёлқинжонни биринчи сен Ёлқин қилгансан! Оғир пайтда биз ҳеч қайсимиз сенинг жонингга ора киролмаганмиз. Кел, ҳеч бўлмаса энди ҳурматингни жойига қўяй!

Тоғам шундай деди-ю, бўрдоки қўйни онамга атаб сўйди. Сўнг бутун қишлоққа ош тортиб, зиёфат берди. Онам ўзида йўқ хурсанд. Ҳар замонда менга қараб:

— Аканг келмади-да!— деб бошини чайқаб қўяди.

Гўдаклигимда онам мени Андижоннинг Заврақида ҳарбий машқда юрган отамга кўрсатиб келиш учун эллик чақирим жойга пиёда кўтариб олиб бориб келганини яна эслаб қолди. Қайтишда онамни «Волга»га ўтқаздим эллик чақиримлик йўлдан шошилмай олиб ўтдим. Истаган жойида машинани тўхта-тиб, тўйганича томоша қилдирдим. Онам оғир юк билан пиёда қийналиб ўтган жойларини таниганда:

— Болаларим туфайли шу кунларга етдим, армоним йўқ, шукур, минг марта шукур!— деб кўзига ёш ҳам олди.

* * *

Мирзачўлга қайтиб келсак, Ёлқин акам пардоздан чиққан икки каватлик янги идорани жиҳозлаётган экан. Идоранинг олди — катта майдон. Ёлқин акам бу майдонни байрам тантаналарида бутун ҳалқ намойиш қиладиган жойга айлантирмоқчи эди, бир қисмига асфальт ётқиздирган эди.

Биринчи галда олиб келинган беш-ўн тонна асфальт майдоннинг ярмига етар-етмас тугади. Кейин терим мавсуми бошланиб қолди. Майдоннинг қолган қисмини теримдан кейин асфальтлайдиган бўлди-да, далага чиқиб кетдик.

Қишлоғимизга қайтиб бориш, янги майдонни қуриб битиришу унда байрам намойишлари ўтказиш Ёлқин акамга насиб қилмаслигини ҳали ҳеч ким хаёлига келтирмас эди...

Бизнинг ишимизда теримдан қийини йўқ. Мажбуриятни катта олганмиз, ҳаво очиқ пайтларда кечалари соат ўн икки-бирларгача машинада пахта терамиз. Баъзи кунлари мен бир кеча-кундузда тўрт қаторлик машинада ўн беш тоннага етказиб терган пайтларим бўлади. Чарчаб оёқда туролмайдиган ҳолга келаман. Лекин дала шийпониди уч-тўрт соат ухлаб, уйдан келган яхши овқатларни еб, яна машинага чиқаман.

Совхозимизда юз элликдан ортиқ терим машинаси ишлаб турибди. Бу машиналарнинг кунда терган пахтасини вақтида пахта пунктига етказиб бериб туриш ниҳоятда қийин. Ёлқин акам пахта кўп кетадиган узун «Колхида» машиналаридан уч-тўрттасини ёрдамга чақирган. Тележкаларимиз ҳам оз эмас. Лекин, бари бир, улар терилган пахтанинг ҳаммасини куни бўйи даладан олиб чиқиб кетишга улгуролмайди. Пахта пунктида тарозига навбат келгунча, лаборатория сортини, намлигини аниқлагунча анча вақт кутиб туришади. Шунинг учун биз терган пахтанинг бир қисми кечаси далада қолиб кетади. Уни ҳам пунктга олиб бориб топширмагунча ҳисобга ўтмайди. Чунки ҳар кунлик сводка пахта пунктдан олинади.

Пахта далада қолиб кетмасин учун Ёлқин акам бўлим мудирларию агрономлар билан бирга кеча-кундуз транспортга ва одамларга бош бўлиб, пахта ортишу уни пунктга элтиш билан банд бўлишади.

Теримнинг иккинчи ҳафтасида Ёлқин акам бир айланиб келганда юзига қарасам, уйқусизликдан кўзлари ёшланиб турибди, ковоқлари ичига ботиб кетибди.

— Ҳеч ухлайсизми ўзи? — дедим.

— Қаёқда! Терим бошлангандан бери бошим ёстиқ кўрган эмас. Машинада юрганда куш уйқуси қилиб мизғиб оламан.

Ишлар бу қадар қисталанг бўлишига қарамай, шу кунлар ҳам ҳолва экан. Сентябрьнинг йигирмаларида қибладан совуқ шамол эсиб, кечаси бирдан изғирин бошланиб кетди.

Кутилмаган изғириндан шамоллаб, ётиб қолган одамлар кўпайди. Бунақа пайтда машиналар ҳам тез-тез бузилиб тўхтаб қолаверади. Чунки кировдан ҳўл бўлган пахта шпинделларнинг тишига тўлиб, уларни тез ишдан чиқаради.

Кечалари териш мумкин бўлмай қолди. Офтоб чиқиб, қировнинг намини кетказмагунча машина дуруст юролмас эди.

Кечаси соат ўн бирларда бригадирлар марказий шийпонга нарядга тўпланар эдик. Шунда биронтамиз совуқдан шикоят қилиб қолсак:

— Энди кўраётибмизми?— дерди Ёлқин акам.— Бу обу хавонинг хунар кўрсатмаган бирор йили бўлганми ўзи? Ё баҳорда, ё кузда бирор савдони бошимизга солмай қўймайди. Шунга доим тайёр туриш керак! Ҳозир ҳамма жойда аҳвол шу. Ким зўр бўлса, мана энди билинади. Шу изғирин Андижонларда ҳам бор. Лекин, мана, газетада ёзишибди, «Савай» совхози кеча биздан бир процент ортиқ пахта берибди. «Савай»-ликлардан бизнинг қаеримиз кам? Нега улар қилган ишни биз қилолмаймиз? Ака Қаршибой, қани, ўрнингиздан туринг! Бригадангиз бугун Қумрихоннинг бригадасидан икки тонна кам терибди. Запчасть дедингиз, бердик. Нега темпни тушириб юборяпсиз? Ё белингиздаги белбоғингизни Қумрихонга счиб берасизми? Майли, уялмасангиз, Қумрихоннинг бошидаги рўмолини сиз олиб ўранг! Аёл кишичалик ҳам ишлолмайман, кучим етмайди, денг!

Шийпон совуқ бўлса ҳам, Қаршибой ака бу гаплардан қизариб, терлаб кетди.

— Юзим шувут!— деди.— Лекин уч кун вақт беринг, шунгача Қумрихондан ўзмасам, отимни бошқа қўяман.

Келгуси беш кунлик яқунланганда Қаршибой ака сўзининг устидан чиққани учун каттагина мукофот олди.

Районимиз пахта планини республикада биринчи бўлиб бажарган бўлса, совхозимиз районда биринчи бўлиб маррага етди. Ўша куни кечаси бригадирлар марказий шийпонга тўпланганда, Ёлқин акам:

— Бу биз учун фақат биринчи доvon, холос,— деди.— Ҳали мажбурият бор. Пахта учун курашнинг энг қаттиғи энди бўлади.

— Шаҳардан бу йил ҳам ёрдамчи чиқадами?— деб сўради бригадирлардан бири.

— Ёрдамчига хомтама бўлманг. Биз нимагаки эришган бўлсак, механизацияга зўр бериб эришганмиз. Шунинг учун мен обкомдаги бир кенгашда айтганман. «Бизга бу йил қўлда пахта терадиган ёрдамчилар керак эмас, ҳамма ишни ўзимиз техника ёрдамида қиламиз», деганман. Обком секретари менинг бу гапимни маъқуллаган. Энди агар ёрдамчилар келса ҳам, машинада пахта терадиган ёки техника ремонтига қарашадиганлари келади.

— Қайтага шуниси яхши!— деди савол берган бригадир. Шаҳардан ҳашарчи олиб келинса, қўлда тердириладиган

пахта жуда кимматга тушишини ҳозир ҳамма билиб қолган. Яна бу ҳашарчиларни жойлаштириш, боқиш, машинада олиб келиб, олиб бориб қўйиш ташвишлари бор. Минглаб одамларни шаҳардаги зарур ишларидан, студентларни ўқишидан қолдириш ўрнига пахтакор хўжаликларда бор имкониятларни яхшироқ ишга солиш, терим машиналарини, подборчи механизмларни унумлироқ ишлатиш кераклигини «Правда» газетаси ҳам ёзиб чиққан эди. Ҳозир шаҳарда ҳам механизаторликни биладиган одам жуда кўп. Ана шундай шаҳарлик механизаторлардан бири бултур бизга ёрдамга келиб, икки қаторлик машинада бир юз олтмиш тонна пахта терган эди.

Бир вақтлар қурилишда шофёр бўлиб ишлаган, кейин университетда ўқиб, журналист бўлган бу хушсурат йигитнинг оти Рустам, ўзи телевизорларда кўп чиқар ва бизга таниш бўлиб қолган эди. Рустам бу йил теримда яна бизнинг совхозга ёрдамга келди. Ёлқин акам уни марказий шийпоннинг илиқроқ бир хонасига жойлаштирди.

— Бир кун-ярим кун дам олиб туринг, унгача машинанинг яхшироғи бўлиб қолади,— деди. Рустам шийпонда бекор ўтиришдан зерикиб, кечки пайт менинг бригадамга келди. Мен ҳам у билан бирпас гаплашдим у яна теримга тушиб кетдим. Ёлқин акам бошқа ишлар билан андармон бўлиб, Рустамдан бир-икки кун хабар ололмабди. Рустам марказий шийпонда зик бўлиб ўтирганда Жобир Тошбеков келиб қолади.

У ҳали ҳам қурилиш бошқармасида ишларди, долзарб кунларда пахтакор совхозларнинг раҳбарларига ташкилий ишларда кўмак бериб юрарди. Рустамни телевизорда кўп кўрган Тошбеков уни дарров танийди. Гапдан гап чиқиб, Рустам бекорчиликдан сиқилиб ўтирганини айтади. Тошбеков Ёлқин акамга киноя қилгандай қулиб:

— Отажоновда бўш машина бўлмаса, мана, биз сизга топиб берамиз-да,— дейди.— Шу ерда кутиб туринг, кечгача етказдираман.

Қўшни совхознинг директори Тошбеков билан жуда қалин эди. Тошбеков бориб уни кўндирган бўлса керак, кечки пайт ўша совхознинг механиги икки қаторлик эски бир терим машинасини Рустам ўтирган жойга миниб келади. Шунинг устига Ёлқин акам бориб қолади. Менга ҳамма гапни Рустам кейин айтиб берди. Ёлқин акам Тошбеков юбортирган машинанинг атрофини айланиб кўради, моторнинг хириллаб зўрға ишлаётганини сезади. Машинани миниб келган механикка:

— Жобир Тошбековга биздан бир жуфт куллуқ айтасиз,— дейди.— Бунақа даққионусдан қолган машина ўзимизда ҳам бор эди. Лекин меҳмонимиз эскисини ямаб эси кетиб юрмасин деб мен янгирогини бермоқчи эдим. Сиз бу машинани

қаердан миниб келган бўлсангиз, ўша жойга элиб топшинг!

— Э, бўпти, ўзимизга ҳам керак!— деб механик машинани кескин буриб жўнаб кетди. Ёлқин акам Рустам Собировга «газик»ни кўрсатиб:

— Қани, ўтиринг, меҳмон,— дейди. Рустам машинага чиқиб ўтиради. Икковлари ҳам жим. Ёлқин акам Рустамни учинчи бўлимнинг даласига олиб келади. Бир пайкалда бешта икки қаторлик машина пахта тераётган экан. Ёлқин акам Рустамни шу машиналарга рўпара қилади-да:

— Қани, қайсиси кўпроқ ёқади, танланг,— дейди.

Ёлқин акам қўлини қаерга чўзса етадиган директорлардан эди. Шуни Рустамга бир сездириб қўйгиси келганми ёки Тошбековнинг қилган иши таъсир қилганми, ҳар қалай, меҳмонга:

— Шу бештасидан қайсиси сизга маъқул тушса, шунисини оласиз!— дейди.

— Эгалари бор-ку!— дейди, Рустам ханг-манг бўлиб.

— Эгалари ҳам кейин хурсанд бўлади. Сиз танланг!

Рустам гуркираб ишлаётган четки машинани танлайди. Бу машинани Ўктам деган форишлик йигит ҳайдаётган экан. Ёлқин акам уни тўхтатади. Ўктам сакраб пастга тушади.

— Машина қалай? Ғашлиги йўқми?— сўрайди Ёлқин акам.

— Ҳаммаси жойида,— дейди Ўктам.

— Бўлмаса, кечкурун ишдан кейин машинангни мана бу меҳмонга топширасан.

— Хўп... лекин... ўзим нима қиламан?

— Сен ўзинг мен билан кечаси станцияга чиқасан.

— Терим энди басми?

— Нега бас бўларкан? Сен мендан тўрт қаторлик машина сўраганмидинг?

— Ҳа, ҳа, бултурдан бери кутиб юрибман!

— Тошкентдан келган иккита янги тўрт қаторлик машина ҳозир платформада турибди. Шунинг биттаси — сенга. Кечаси ўзинг миниб келасан!

— Ур-ра!— дейди Ўктам хурсанд бўлиб.

Ғақат Тошбеков Ёлқин акамга кинога қилиб юборган эски машинаси касодга учраб қайтиб борганидан роса жаҳли чиққан бўлса керак.

Бултур область активида Ёлқин акам қилган қаттиқ танқиднинг алами устига бу қўшилади.

У Ёлқин акамнинг, «шаҳардан ҳашарчи чақирмаймиз, студентлар ўқишидан қолмасин, уларнинг терадиган пахтасини ҳам машинада теряпмиз», деб юрганини биларди. Ҳаво яхши пайтда бу гапга кўп одамлар қўшилса ҳам, кузнинг ўрталарида, қиров тушиб, ёғин-сочин бошланганда «терим суръати тушиб кетяпти, машиналар лойда пайкалга киролмайди» деб, қўлда терадиган ҳашарчиларга кўз тикадиганлар кўпаяди.

Жобир Тошбеков ана шундай кунларнинг бирида Тошкентдан, министрликдан вакил бўлиб келган басавлат танишини совхозимизга бошлаб келиб, далаларни айлантириб кўрсатди. Кейин билишимча, студентларни бу совхозга ёрдамга олиб келиш керакми, йўқми деган масала ўрганилаётган экан. Ёлкин акам ҳали ҳам «бу йил ёрдамчи олмаймиз» деган гапида турган эди. Шунинг учун ёрдамчиларга жой ҳам ҳозирлатмаган эди. Лекин Тошбеков гўзапояларга илашиб кўп кўринадиган якка-чигит пахталарни министрликдан келган вакилга кўрсатади:

— Отажоновнинг ғайрати зўр, мажбуриятини бажаришига ишонамиз,— дейди.— Лекин шунча пахта далада қолиб кетаверса майлими? Қаранг, кўсаклари ҳали кўп. Давлатнинг шунча бойлиги ётибди! Ёрдамчи келмаса бўлмайди!

— Келадиган ёрдамчининг харажати давлатга неча пулга тушади, ўртоқ Тошбеков?— дейди Ёлкин акам.— Буни учинчи-тўртинчи сортга топширамиз, ёрдамчига сарфланган харажатамизнинг ярмини ҳам қопламайди. «Сўнгги кўсакнинг баҳоси» деб «Известия» газетаси буни бир вақтлар танқид қилиб ёзган эди.

— Сиз бошқа нарсани унутиб қўйяпсиз, ўртоқ Отажонов!— дейди Тошбеков.— Жаҳон бозорларида бизнинг учинчи сорт пахтаимизга ҳам харидор жуда кўп.

Шу гапларнинг устига яна ҳаво совуб, қор учқунлаб қолади. Ҳар қалай, Тошбеков вакилга гапини ўтказган бўлса керак. Икки кун ўтгандан кейин Тошкентдан, министрликдан Ёлкин акамга телефон қилишади:

— Об-ҳаво айниганини ҳисобга олиб, студентлар ихтиёрий равишда, ўз ташаббуслари билан ёрдамга чиқишяпти. Ўртоқ Отажонов, сизнинг совхозингизга тўрт юз эллик студент борадиган бўлди!..

— Лекин мен ёрдамчи сўраганим йўқ! Бунча одамни кутиб олишга тайёр эмасман!

— Дарҳол тайёрланинг! Тўрт юз эллик одам мавсумда бир тоннадан терганда ҳам тўрт юз эллик тонна бўлади!

— Э, биз шу тўрт юз эллик тоннани ҳам машинада териб берамиз!..

— Машина ололмаётган подбор кўп экан сизда! Бизда аниқ маълумот бор! Сиз республиканинг манфаатларини биринчи ўринга қўйинг! Беш миллион тоннани ўйланг! Министрликнинг сизга топшириғи ана шу! Студентларга дарҳол жой тайёрланг! Эртага кутиб олинг!.. Хайр!..

Бунча одамни хонадонларга сигдириб бўлмас эди. Шунинг учун дала шийпонларининг эшик-деразаларини тузатиб, иссиқ қилиш, тахтадан икки қаватлик наралар ясаштириш керак эди.

« Ұша кунлари мен терган пахта уч юз тоннадан ошган эди. Кечаси Ёлқин акам дала шийпонимизга келиб қолди. Юзлари аввалгидан ҳам қорайиб, кўзлари ичига ботиб кетган.

— Турсун, сен ҳам сал қарашмасанг бўлмайди. Ёрдамчиларнинг иши жуда шошириб қўйди.

— Ёрдамчи олмайман деганингизда обком рози бўлган эди-ку!

— Э, буни министрлик орқали Тошбеков уюштирди! Менинг тайёрликсиз юрганимни билар эди, бир бошлаб, аламдан чиққиси келган чамасида. Пайтини топганини қара! Ҳозир мен у билан олишолмаслигимни билган-да! Одамлар келяпти. Тўрт юз эллик киши! Аввал уларни кутиб олиб, жойлаштирай! Тошбековга кейин навбат келиб қолар!

— Биз нимасига қарашайлик, ака, айтинг!

— Ётадиган жой қилишга тахта озлик қилди. Мен телефонда аввалги совхозимизнинг директори билан гаплашдим. Бир машина тахта берадиган бўлди. Омборчиси кутиб ўтиради. Шуни Байзақ иккаланг бориб олиб келинглар.

— Ҳўп,— деб Байзақ билан апил-тапил кийиниб чиқдик...

Юк машинасининг шофёри устачиликни билар экан, тракторнинг фарасини ёкиб қўйиб, шунинг ёруғида деразаларга ойна кесиб қўяётган экан. Унинг машинасини мен ҳайдайдиган бўлдим. Байзақ икковимиз ярим тунда ўттиз чақирим наридаги совхозга бориб, бир машина тахта олиб қайтдик.

Бу орада дала шийпонларидан уч-тўрттаси тайёр бўлган, монтер узилган симларни улаб, уларнинг электр чироқларини ҳам ёққан эди. Ёлқин акам бошлик одамлар энди нарёқдаги шийпонларнинг олдига машиналарнинг чироғини ёкиб қўйиб, эшик-деразаларини тузатмоқда эдилар.

Тун совуқ. Гулхан ёкиб қўйишган экан. Тахтани машинадан тушириб бергунча кўлларим совуқдан зирқираб кетди. Қўлимни оловга товлаб иситаётганимда Ёлқин акам келиб, соатини гулханнинг ёруғига солиб қаради:

— Беш ярим... Турсун, Байзақ, энди бориб бир оз мизгиб олинглар.

— Ўзингиз ҳам уйга бориб, бирор соат ухланг, ахир!

— Мен уйга нонуштага бораман. Унгача ҳали бу ерларга ўчоқлар қуриб, қозон-позон, чой қайнатадиган бак топиб келишимиз керак. Ўрмонжон, буларни элтиб қўйинг.

«Газик»да шийпонимизга қайтиб кетдик. Ёлқин акамни охири марта соғ кўрганим шу бўлди.

Кейин эшитсам, ўша кеча у бир минут ҳам ухламабди. Тонг отгунча далада юриб, пахта пунктига борибди. У ердаги ишларини кун ёйилгунча битириб, нонуштада уйга келибди. Қўл ювганда ўғилчалари «сочиқни дадамга мен

обораман!» деб талашибди. Акам: «Майли, икковларинг бирга олиб келинглар»,— дебди. Кейин икковини ҳам қўлига кўтариб ўпибди. Нонуштага қиймали мастава қилишган экан. Шуни келин аям билан ичиб ўтиришганда акам:

— Қисталанг кунлар ҳам ўтиб қолди,— дейди.— Илгари кўрган қаттиқчиликларимизнинг олдида бу ҳеч гап эмас. Яна икки-уч ҳафтадан кейин кўрмагандай бўлиб қоламиз.

Шундай деб ҳовлига чиқса, нариги кўчада турадиган Байзақнинг қайнонаси йигламсираб кириб келади. Байзақ ўра-тепалик тожик қизга уйланган эди. Қизнинг онаси йиғлаб:

— Бажонам, Ёлқинбек! Қизимни аҳволи ямон!— дейди.

— Нима бўлди, Баҳри хола?

— Кечаси билан додлаб чигди! Ойи-куни тўлган. Тўлғоқ тутату, ҳечки кўзи ёриси! Эри ҳам йўқ! Байзақни чақиртириб беринг! Тезроқ туғуруқхонага элтмаса, она-бола нобуд бўлади!

— Хола, далага бориб Байзақни топиб келгунча вақт ўтиб кетиши мумкин!

— Бўлмаса ман қандоқ қилай?!

Ёлқин акам кўчада кутиб турган «газик» машинани кампирга бермоқчи бўлади. Лекин «газик»нинг ўриндиғи баланд, дард чекаётган хотиннинг чиқиб-тушиши қийинроқ, ўзи унча тез юролмайди. Шунинг учун Ёлқин акам бостирмада тахт турган «Волга»сининг калитини «газик»нинг шофёрига чиқариб беради. Кампирга қизини уйдан тез олиб чиқишни буюради. Бу орада келин аям ҳам бориб, туғолмаётган жувонни онаси билан бирга «Волга»га солиб, туғуруқхонага тезроқ жўнатиб юборишга ёрдамлашади.

Шофёр Урмонжон «Волга»ни ҳайдаб кетгандан кейин «газик»нинг рулига Ёлқин акамнинг ўзи ўтиради.

— Шофёрингиз қайтиб келгунча уйда бирпас мизгиб олсангиз-чи!— дейди келин аям акамга.

— Одамлар мени кутиб турибди. Тез етиб бормасам бўлмайди.

— Жуда чарчагансиз. Ҳеч бўлмаса машина ҳайдайдиган бошқа одам топинг.

— Бўпти, ҳозир гаражга ўтаман.

Бултур Ёлқин акамнинг машинасини уч-тўрт ой ҳайдаган фарғоналик йигит бор эди. Ёлқин акам шуни сўроқлаб гаражга боради.

Бу сабабларнинг ҳаммаси бири-бирига илашиб, аксига олиб келишини қарангки, у йигит ҳам ўша кунни тележка ҳайдаб пахта ташишга кетган экан. Долзарб пайт, ҳамма терим билан банд.

Ёлқин акам «газик»ни ўзи ҳайдай бошлайди.

Кўп ўтмай Тошкентдан ёрдамга отланган студентларнинг домлалари етиб келишади. Ёлқин акам уларни «газик»ка

миндириб, далада тайёрланган жойларни кўрсатади, қайси факультет қаерга тушишини аниқлашади.

Ёлқин акам анчадан бери рулга ўтирмагани учунми, хаёли иш билан банд бўлганиданми, машинани жуда паришон ҳайдади. Дала йўлида жим бораётганларида Ёлқин акамнинг тўсатдан кўзи кетиб, машина йўлдан четга чиқа бошлайди. Шунда домлалардан бири: «Э, ҳушёр бўлинг!» деб уни вақтида огоҳлантиради. Ёлқин акам бу машинада юрганда қуш уйқу қилиб, ўриндикда мизғиб ўргангани учун шундай бўлган бўлса керак.

Агроном, инженер ва бошқа активистлар идорага йиғилиб акамни кутиб ўтиришган экан. Ёрдамчиларнинг ишини қандай ташкил қилиш ҳақида кенгаш бўлиши керак экан.

Ёлқин акам далани айланиб бўлиб, домлаларни марказий шийпонга элтиб қўяди-да, катта йўл билан совхоз шаҳарчасига қайтиб кела бошлайди.

Кундуз куни. Йўллар серқатнов. «Газик»да Ёлқин акам ёлғиз келяпти. Йўл четида пахта ортган узун «Колҳида» машинаси турган экан. Ёлқин акам тезликни пасайтирмай унинг чап ёнидан ўтади. Қаршидан сариқ «УАЗ» машинаси шитоб билан келаётган экан. Шу лаҳзада акамнинг кўзи кетганми, хаёли бошқа ишларга оғиб, рулда бораётганини унутиб қўйганми, кейин айтиб беролмади. Бундай ишлар ўзи мижджа қокқандан ҳам тез — одам хаёлини йиғиштириб олишга улгурмасидан юз беради. Акам ҳайдаб бораётган «газик» тўсатдан «УАЗ»га рўпара келиб қолади.

Адирнинг қияликларида шунча йил трактору машина ҳайдаб, бирор марта шикастланмаган Ёлқин акам... Ҳамма хатарли деб ҳисоблайдиган мотоциклни ўн йилдан ортиқ миниб эсон-омон юрган Ёлқин акам... Оёқ остидан чиққан юзлаб фалокатларни босиб, янчиб ўтган Ёлқин акам бу галги тасодифга чап бериб улгуролмайди.

«УАЗ»нинг шофёри охириги лаҳзада рулни сал ўнгга буришга улгуради. Шунинг учун «газик» олди билан «УАЗ»нинг чап ёнига бориб урилади. Бунинг энг оғир зарбаси рулнинг баранкаси орқали Ёлқин акамга тушади...

Менга хабар келгунча Ёлқин акамни райондаги касалхонага олиб кетишган экан. Жон ҳолатда етиб борсам, палатада бир ўзи ётибди. Докторлар укол қилишяпти. Руль жигар аралаш ички аъзоларини эзиб юборган экан... Мен бошини қўлларимга олганимда, секин кўзини очди.

- Ака, қалайсиз?!— десам, гапиришга мажоли йўқ. Фақат:
- Нариги... машинанинг, шофёри тирикми?— деб сўради.
- Қўшни хонада ётибди, оёғи шикастланибди, тузалиб кетади...
- Унда... айб йўқ... Сен айт... Ҳеч ким... айбдор... эмас...

Тасодиф...

Охирги сўзлари шу бўлди. Онам, келин аям, Асқар учови мендан кейинроқ етиб келишди. Ёлқин акам уларнинг йиғи аралаш овозларини эшитиб, яна бир кўзини очди. Лекин бошқа гапиролмади. Нафаси етмади.

Оқ сут берган онасига, умр йўлдошига, тўнгич ўғлига айтолмай кетаётган гаплари термилган кўзларидан бир йилтираб ўтгандай бўлди-ю, сўнди. Унинг охирги кучи бояги сўзларни айтишга сарф бўлган эди. Сўнгги нафасигача одамлар олдидаги масъулиятини унутмагани, ўзидан олдин, оиласидан ҳам олдин бошқаларга жон куйдириб жон бергани ҳали-ҳали эсимга тушса, кўзимдан тирқираб ёш чиқиб кетади...

...Кейин билсак, худди ўша куни акам узилган касалхонадан бир кўча наридаги туғуруқхонада Байзақнинг хотини ўгил туғибди. Вақтида етказиб боришгани учун онани ҳам, болани ҳам қутқариб қолишибди.

Ёлқин акамни ўша ўзи биринчи тилмани очган янги ер бағрига қўйдик. Энди бу ер унинг абадий макони бўлиб қолди.

Оғир пайтда эл-юрт ёнимизда турди. Яхши одамлар мадад бермаганда онам, келин аям — ҳаммамиз бу дахшатли жудоликка сабр-бардош тополмас эдик.

Минг куйиб-ёнганингиз билан ҳаёт — ҳаётлигини қилар экан. Ҳафталар, ойлар ўтди. Биз энди Ёлқин акамнинг хотирасини, руҳини юракка жойлаб яшашга, у бошлаган ишларни давом эттириб таскин топишга ўргана бошладик.

Кеч кузда республикамиз пахтакорларидан йигирма чокли кишига Социалистик Меҳнат Қаҳрамони унвони берилди. Шулардан бири мен бўлдим.

Олтин Юлдузни қутичаси билан олиб келганимдан бери уйда турган эди. Онамнинг кўнгли бузилмасин деб тақмас эдим. Эрта баҳорда Қурултойга кетаётганимда онамнинг ўзи:

— Юлдузингни нега тақмайсан? — деди. — Болам, сен энди катта давраларда акангнинг йўқлигини билдирмай юргин. Олиб чиқ, мен ўзим тақиб қўяй!

Қутичани олиб чиқдим. Онам Олтин Юлдузни қизил лентасидан олиб пиджагимга тақар экан, кўзидан ёш оқиб кетди:

— Начора, болам! Энди Ёлқинжон учун ҳам сен узоқ умр кўр. Қаҳрамонлик сенга — акангдан мерос... Аканг ўзини аямади. Энди сен ўзингни сал аягин, эҳтиёт бўлгин! Сен борсану пахта бор. Одамдан азизи йўқ!

Мен кўзимга қуюлиб келган ёшни ичимга ютдим.

Онамнинг бу сўзлари Ёлқин акамнинг айтишга улгуролмай кетган, фақат сўнгги дақиқада кўзларидан йилтираб ўтган васиятидек эшитилди. Олтин Юлдузни эса менинг кўкрагимга фақат онамнинг қўллари эмас, акамнинг қўллари ҳам тақаётгандай туюлди...

48
r

МУНДАРИЖА

ҚОРА КЎЗЛАР

Роман

3

МЕРОС

Қисса

267

На узбекском языке

ПИРИМКУЛ КАДЫРОВ

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ В 3-Х ТОМАХ

Том 2

ЧЁРНЫЕ ГЛАЗА

Роман

НАСЛЕДИЕ

Повесть

Редактор Ҳ. Маҳмудова

Рассом В. Шумилов

Расмлар редактори М. Карпузас

Техник редактор М. Мирражабов

Корректор О. Турдибекова

ИБ №3752

Босмахонага берилди 11.09.87. Босилган рухсат этилиди 15.03.88. Формати 84×108¹/₃₂. Босмахона қогози №2. Янги оддий гарнитур. Юқори босма. Шартли босма л. 22.20. Шартли қр.—оттисл. 21,84. Нашр л. 25,0. Тиражи 6000с. Бунёдига № 1058. Бляхосилс90шартнома № 76—87. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 700129. Тошкент. Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитети «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бош қорхонаси. Тошкент — 700129. Навоий кўчаси, 30.